БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Сливен 2003

БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

СЛИВЕН 2003

Посвещава се на "Голямото преселение" от Сливен и Сливенско след Руско-турската война 1828–1829 г. и на всички българи, напуснали завинаги родното огнище.

НАЦИОНАЛЕН ЦЕНТЪР ЗА МУЗЕИ, ГАЛЕРИИ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА - СОФИЯ
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ ПРИ БАН
ИНСТИТУТ ПО БАЛКАНИСТИКА ПРИ БАН
ОБЩОБЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ - СОФИЯ
ОБЩИНА СЛИВЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СЛИВЕН
КЛУБ „ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО“ - СЛИВЕН
ОБЩИНСКИ КОМИТЕТ „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ СЛИВЕН

БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

/Сборник материали от Национална научна конференция с тема: „Ролята на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация“, проведена в Сливен на 13 и 14 октомври 1999 г./

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ
проф. КРУМКА ШАРОВА

THE ROLE OF THE NATIONAL REVIVAL EMIGRATION FOR THE BULGARIAN NATION PROGRESS

SUBJECTS OF NATIONAL SCIENCE CONFERENCE, HELD IN SLIVEN ON 13th AND 14th OCTOBER 1999

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
проф. КРУМКА ШАРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:
Проф. Крумка Шарова,
проф. Николай Жечев и Мария Кирова

СЪС СЪДЕЙСТВИЕТО НА:
„АСТРА - ТАП“ ЕООД, ФОНДАЦИЯ „МЕЛИНВЕСТ“, „КРИС-МАРИ“ СД, „ВАНГАРД“ ООД, „ЕЛГА“ ООД, ЕТ „ДИМИТЪР БОЖЕРИКОВ - 92“, „БИНДЕР“ ЕАД, ЕТ „БИЛДИНГ“, ЕТ „МЕСО И ПРОДУКТИ“, „ТРИТЕ ПАНТЕРИ“ ООД, „ПЕНЕЛОПА“ ООД, „ЕКО АСОРТИ“ - МЕЧКАРЕВО, „ТРИТОН“ ООД, „КВАРЦ“ ЕАД, „ЗЛАТНА БЕЛКА“ ООД, „ВИНИ“ АД, „ЕВРОБАНК“ АД, „СЛИМЕКС“ ООД, „ВЕРГИНА“ ООД, ЕТ „АРА“

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ ДИРЕКТОРА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В СЛИВЕН - ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ ДО УЧАСТНИЦИТЕ В КОНФЕРЕНЦИЯТА 11

1. ЧУЖДЕСТРАННИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ЕМИГРАЦИЯ И ЗА НАПРЕДЪКА НА ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ОБЩЕСТВО
Крумка Шаркова 13

2. ЕМИГРАЦИЯ И ЛИТЕРАТУРА
Дочо Леков 65

3. ОБЩЕСТВЕНО-КУЛТУРНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО - БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИЯ
Дойно Дойнов 71

4. ЕМИГРАНТЪТ - В СЛУЖБА НА НАЦИЯТА И НАЦИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ
Кета Мирчева 77

5. БЪЛГАРСКОТО ЦЕНТРАЛНО БЛАГОТВОРИТЕЛНО ОБЩЕСТВО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛСТВОТО НА НАЦИЯТА
Огняна Маждракова-Чавдарова 81

6. „ГОЛЯМОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ“ ОТ СЛИВЕНСКО ПРЕЗ 1830 ГОДИНА - НЯКОИ ИСТОРИЧЕСКИ ПРОЕКЦИИ
Мария Кирова 93

7. БЪЛГАРО-СРЪБСКА ВЗАИМНОСТ В ОБРАЗОВАНИЕТО И ОТРАЖЕНИЕТО Й В ПОЛИТИЧЕСКИЯ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИ И СЪРБИ ПРЕЗ 30-те - 50-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК
Вера Бойчева 97

8. ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО В САЩ И ЕВРОПА И ЗА ПРИЛОЖЕНИЕТО НА ЧУЖДИЯ ОПИТ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ
Виолета Атанасова 109

9. ПРОСТРАНСТВЕНОВРЕМЕВИ КООРДИНАТИ И ЗНАЧЕНИЯ НА ЧИТАЛИЩЕТО В БЪЛГАРСКИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ГРАДСКИ КОЛОНИИ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК
Ирена Янчева 114

10. КОГАТО ЕМИГРАЦИЯТА Е ДУХОВНА. ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ НА ЦЪРКОВНО-НАРОДНИЯ СЪБОР ПРЕЗ 1871 ГОДИНА
Вера Бонева 119

11. РОЛЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА ПУБЛИЦИСТИКА ЗА ИДЕЙНОТО ИЗРАСТВАНЕ НА ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
Георги Вълчев 129

12. ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕМИГРАЦИЯ И РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ В СЕВЕРОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.
Траяна Ценова 138

13. ПО ВЪПРОСА ЗА ПРИВИЛЕГИИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ ЗАСЕЛНИЦИ -КАТОЛИЦИ В ИМПЕРИЯТА НА ХАБСБУРГИТЕ (XVIII - ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК)
Любомир Георгиев 151

14. КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА КОЛОНИЯ В ГР. ГАЛАЦ ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
/по данни от спомоществователните списъци на българските възрожденски издания/
Николай Жечев 155

15. ЗА ТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ И ОТНОШЕНИЯТА НА ХРИСТО Г. ДАНОВ С ЕМИГРАЦИЯТА В РУМЪНИЯ И БЕСАРАБИЯ ПРЕЗ 60-те ГОДИНИ НА XIX в.
Анна Илиева 164

16. ИЗ ДЕЙНОСТТА НА КЛОНОВЕТЕ НА БЦБО СЛЕД НЕГОВОТО РАЗПУСКАНЕ
Слави Тодоров 171

17. МАРКО Д. БАЛАБАНОВ И ЗАЩИТАТА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КАУЗА ПРЕЗ 1869 г.
Пламен Божинов 176

18. КИШИНЕВСКАТА БЪЛГАРСКА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.
Елена В. Хаджиниколова 190

19. ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ В БЕСАРАБИЯ. ИСТОРИОГРАФСКИ АСПЕКТИ
Жана Колева 194

20. ЛИЧНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ПРОФЕСОР СТЕФАН БАЛАМЕЗОВ
Иван Желязков 200

21. ПРИНОСЪТ НА БЕСАРАБСКИЯ БЪЛГАРИН ГЕН.-ЛЕЙТЕНАНТ ИВАН КОЛЕВ И НА НЕГОВАТА КОННА ДИВИЗИЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ДОБРУДЖА ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
Стефан Лисицов 204

22. БЪЛГАРСКАТА ПРЕДОСВОБОЖДЕНСКА ЕМИГРАЦИЯ В ЧЕХИЯ И РАЗВИТИЕТО НА НАШАТА ФОЛКЛОРИСТИКА
Владимир Пенчев 209

23. ЗА ПРИНОСА НА ВРАЧАНСКИТЕ ЕМИГРАНТИ В РУМЪНИЯ КЪМ НОВОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
Валерия Тарашоева 215

24. ФАМИЛИАРНАТА ИСТОРИЯ НА КОСТАКИ МАРИНОВИЧ - ЕДИН НЕПОЗНАТ ИЗВОР НА РУСЕНСКАТА ЕМИГРАЦИЯ
Теодора Бакърджиева 225

25. ГАБРОВЦИ В ЕМИГРАЦИЯ - ДЕЙЦИ И МЕЦЕНАТИ
Вела Лазарова 233

26. ИВАН ГРУДОВ И БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.
Даниела Цонева 236

27. ХАНЪТ НА ГАБРОВЦИ В БУКУРЕЩ И НЕГОВИТЕ СОБСТВЕНИЦИ
Мария - Тоска Шкодрева 244

28. МИХАИЛ ПОПОВ И МЯСТОТО МУ В БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ВЪЗРАЖДАНЕ
Иван Лалев 250

29. ПРИНОСЪТ НА КАЗАНЛЪШКАТА ЕМИГРАЦИЯ ЗА НАПРЕДЪКА НА РОДНИЯ КРАЙ
Радка Калева - Инджиева 254

30. НИКОЛАЙ ТРИАНДАФИЛОВ СЛИВНЕНЕЦ И НЕГОВАТА РОЛЯ ЗА НАПРЕДЪКА НА БЪЛГАРСКАТА МУЗИКА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
Стефан Хърков 261

31. ПРИНОСЪТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ОБЩИНА ЗА ОБУЧЕНИЕТО НА СТАРОЗАГОРСКИ МЛАДЕЖИ В ЧУЖБИНА
Нейчо Кънев 264

32. ЕМИГРАНТСКАТА ДЕЙНОСТ НА ТОДОР ЗАПРЯНОВ 1864 - 1876 г.
Недялко Димов 269

33. ПРИНОСЪТ НА ПАЗАРДЖИШКИ ИНТЕЛИГЕНТИ - ЕВРОПЕЙСКИ ВЪЗПИТАНИЦИ ЗА ДУХОВНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ НА РОДНИЯ ГРАД
Иванка Кибритова, Пенка Николова 274

34. ПЕТЪР БОНЕВ И ПЕРУЩИНЦИ
Креса Стоянова - Тодорова 280

35. ХУДОЖЕСТВЕНА ГАЛЕРИЯ „ДИМИТЪР ДОБРОВИЧ" - СЛИВЕН И НЕЙНИЯТ ПАТРОН
Светослав Милев 285

CONTENTS

Welcoming Speech of Georgi Kyupchukov - Director of Sliven Historical Museum To the Participants in the Conference

1. Krumka Sharova	Foreign Sources for Bulgarian Political Emigration and for the Prosperity of Bulgarian National Re vival Society
2.Docho Lekov,	Emigration and Literature
3. Doyno Doynov,	Bulgarian Social Cultural Organizations in Emigra tion - The Tradition
4. Keti Mircheva,	The Emigrant in Defense of the Nation. The Case Lyuben Karavelov
5. Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova	The Bulgarian Central Charity Society and the Problrm of Representation of the Nation
6. Mariya Kirova,	"The Great Migration" from Sliven region in the year 1830 - Some Historical Projections
7. Vera Boycheva,	Bulgarian Alumnus in Serbia and Their Participa tion in the Educational Development during the National Revival
8. Violeta Atanasova,	The Role of Lyuben Karavelov for the European Ori entation of the Bulgarian Education and Upbring ing
9. Irena Yancheva,	The Community Centre - Spatial-time Dimensions for Bulgarian Colonies abroad in XIX century
10. Vera Boneva,	When the Emigration is Spiritual. Gavril Krastevich and the Church Public Council in the year 1871
11. Georgi Valchev,	Role and Significance of the Bulgarian Emigrants Publicism for the Ideological Progress of Zahari Stoyanov
12. Trayana Tsenova,	Emigration Contribution to the Political and Cul tural Life of the Population in the Northwest Bul garian Territories in 60 - 70 years of XIX century

13. Lyubomir Georgiev, To the Problem for the Privileges for the Bulgarian Settlers in Habsburg Empire in XVIII century

14. Nikolay Zhechev, Bulgarians in Galats during the National Revival

15. Anna Ilieva, Hristo G. Danov and the Bulgarian book Distribu tion among the Emigrants in Romania

16. Slavi Todorov The Activity of Bulgarian Central Charity Commu nity Branches after its Dismission

17. Plamen Bozhinov Marko D. Balabanov and the defense of Bulgarian National Cause in the year 1869

18. Elena Hadzhinikolova, Kishinev Bulgarian Emigration in 70 years of XIX century

19. Zhana Koleva, National Revival Culture of the Bulgarians in Besarabia. Historiography Aspects

20. Ivan Zhelyazkov, Impression of My Personal Acquaintance with the Constitutionalist Professor Stefan Balamezov and His Wife

21. Stefan Lisitsov, The Contribution of Bulgarian from Besarabia Gen eral Ivan Kolev for the Liberty of Dobrudzha

22. Vladimir Penchev, Bulgarian Emigration before Liberty in Czech Re public and Our Folkloristic Science Development

23. Valeriya Tarashoeva, The Contribution of Vratsa National Revival Emi gration for the Bulgarian Revival Society

24. Teodora Bakardzhieva, " Family Story" by Kostaki Marinovich - an Unknown Fountain for the Directions of Ruse emigration

25. Vela Lazarova, Gabrovo Citizens in Emigration - Figures and Maece nas

26. Daniela Tsoneva, Ivan Grudov and the Bulgarian Emigration in the Second Half of XIX century

27. Mariya - Toska Shkodrova, "Gabroveni" Inn in Bucharest

28.	Ivan Lalev,	Cultural Educational Activity of Michail Popovich in Romania 1840 - 1864
29.	Radka Indzhieva,	Kazanlak Emigration for the Native Town Progress
30.	Stefan Harkov,	Nikolay Trendafilov Slivenets and his Role for the Bulgarian Music in the National Revival
31.	Neycho Kanev,	Contribution of the National Revival Municipality to the Education of Stara Zagora youth abroad.
32.	Nedyalko Dimov,	Emigration Activity of Todor Zapryanov - 1864 - 1876
33.	Ivanka Kibritova, Penka Nikolova	Contribution of Pazardzhik Intelligentsia - European Alumnus for the Spiritual Revival of the Native Town
34.	Kresa Todorova,	Petar Bonev and Perushtitsa Citizens /his role for Perushtitsa citizens sense forming and creation/
35.	Svetoslav Milev	"Dimitar Dobrovich " Art Gallery and Its Patron

Ваше Високопреосвещенство,
Скъпи гости,
Уважаеми колеги,
Дами и господа,

За мен е приятно задължение да приветствам гостите и участниците в конференцията, която днес откриваме. Имам удоволствието да съобщя, че на откриването присъстват: Н.В.Пр. Сливенският митрополит Йоаникий, ръководители на община Сливен, представители на сливенската интелигенция, на културно-просветни организации и др. Позволете ми от Ваше и свое име да благодаря за присъствието им, с което уважиха усилията на организаторите и почетоха конференцията.

Ние сме удовлетворени от това, че на гр. Сливен и на Сливенския музей се падна високата чест да бъдем домакини на такъв научен форум, в който вземат участие изтъкнати представители на българската историческа наука, изявени музейни специалисти по проблемите на Българското възраждане, както и местни краеведи. В продължение на близо два дни те ще разискват по толкова важен за науката проблем, какъвто е въпросът за ролята на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация.

Тази научна среща на учени и специалисти в Сливен е посветена на 1 ноември - Деня на народните будители, на 170 год. от Руско-турската война от 1828 - 1829 г. и е една от основните прояви от общинската програма за отпразнуване на Димитровден - 26 октомври - Празника на Сливен.

Удовлетворението идва и от това, че сред организаторите на конференцията са авторитетни учреждения, научни институции и организации с идеална цел, каквито са МК (у-ние "Музеи, галерии и изобразителни изкуства), ИИ при БАН, ИБ при БАН и Общобългарският комитет "В. Левски" - София, към които отправяме нашата благодарност. Благодарим и на община Сливен, на клуб "Отворено общество" в Сливен и на Общинския комитет "В. Левски" в Сливен за деловото сътрудничество при подготовката на конференцията.

Ние високо ценим дългогодишното и ползотворно сътрудничество на институтите при БАН, на ВУЗ, на видни наши учени със Сливенския музей. Това сътрудничество роди във времето десетки полезни научни инициативи, каквато е и днешната конференция, с научен ръководител проф. д.и.н. Крумка Шарова.

Какви бяха мотивите ни за конференцията и Сливен да стане неин домакин?

На аудиторията са добре известни ролята и мястото, което заемат Сливен ,, Сливенският край и Котленско в историята на Българското възраждане. Достатъчно е да спомена само факта, че тук са родени и откърмени цяло съзвездие от видни възрожденски дейци, които в емиграция или в Българско са работили неуморно и всеотдайно за развитието и възхода на българската просвета, култура и печат, за църковна самостоятелност и политическо освобождение на българския род.

В това съзвездие от дейци с неотразима сила светят имената на д-р Петър Берон, Неофит Бозвели от Котел, на д-р Иван Селимински, Добри Чинтулов, д-р Георги Мирковић, Никола Ценов, Антон Иванов, Михаил Колони, Димитър Доброви̇ч, Иван Добровски, х.Мина Пашев, Антон Пану от Сливен, на патриарха на българската национал-

на революция и автор на "Горски пътник" и Плановете за освобождение на България Георги Сава Раковски и, разбира се, на Хаджи Димитър и на старея на българското хайдутство Панайот Хитов, както и имената на още много други видни възрожденци. С течение на времето все повече се разкрива голямата стойност на извършеното от изселената от Сливенския край българска интелигенция в Цариград, в градовете на Русия и Румъния. Тук нашата политическа, научна и философска мисъл се издига до равнището на европейската. Тук, българската нация проявява правата си и се разкрива като сила, готова да се сплоти около своите водачи, за да води борба за освобождение.

За нас поведението и делата на тази част от народа ни са не само между най-ярките примери за чист патриотизъм и всеотдайна преданост на народното дело. Те са преди всичко олицетворение на целия наш народ, на неговия неугаснал копнеж по свободата през всичките години на националното робство, на оная сила, която винаги е издигала самочувствието и икономическата му мощ, която роди Титаните на българското Възраждане с техния пророчески поглед и нравствено обаяние.

Ето защо ние виждаме в българската интелигенция от Сливенския край извън българските земи част от тая сила, която възкреси българската нация от мрака и пепелищата, укрепи нейното съзнание и я направи равностойна на другите нации.

За съжаление, все още въпросът за ролята на българската възрожденска емиграция за укрепването на българското национално съзнание и възхода на нацията, е един от многото въпроси от възрожденската ни история, който остава недостатъчно проучен от българската историческа наука и неосветлен в научната литература. Неговата значимост и актуалност придобива съвременен смисъл и звучене, още повече като се има предвид, че днес броят на българската емиграция по света расте непрекъснато.

Тези разсъждения и обстоятелства, както и 170 год. от Руско-турската война от 1828-1829 г., довела до голямото преселническо движение от Сливен, Сливенско и от Югоизточна България, превърнало се в трагедия за хиляди български семейства, ни послужиха като аргумент за настоящата конференция, на която Сливен да бъде домакин.

Благодарни сме на проф. Крумка Шарова и на проф. Дойно Дойнов за това, че в тяхно лице идеята за конференцията срещна подкрепа и получи своята точна тематична формулировка, а в лицето на проф. Шарова намери и своя научен ръководител.

В същото време благодарим и на научните работници и на музейните специалисти, които въпреки многобройните си научни и професионални задължения, приеха поканата ни да участват със свои доклади и научни съобщения в конференцията.

Нашата благодарност е отправена и към ръководствата на фирми, банкови и други институции и лица, които подкрепиха финансово и материално идеята за конференцията, за да може да стане тя днес реалност. Техния жест ние оценяваме като патриотичен и родолюбив, който идва да покаже, че духът и идеалите на нашите възрожденци са още живи и докато възрожденският пламък гори в техните и в нашите сърца, в сърцето на всеки родолюбив българин, българският род ще живее!

На добър час и успех на конференцията!

ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ
Директор на Исторически музей - гр. Сливен

(1671)

ЧУЖДЕСТРАННИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ЕМИГРАЦИЯ И ЗА НАПРЕДЪКА НА ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ОБЩЕСТВО

Крумка Шарова

Така поставена, темата като че ли се изчерпва със заглавието, защото нагледедва ли някой може да се съмнява, че българите извън България са естествената връзка на сънародниците си с широкия свят, с напредналите държави в Европа и извън нея. Благодарение на това сами те се приближават до съвременната цивилизация и принасят знанията и уроците от нейните постижения в българското общество, оползотворявайки ги за ускоряване, усъвършенстване и прогреса на собствения си народ във всички области и най-вече в борбите си за отхвърляне на османското владичество и извоюване на духовната и политическата си свобода. В това отношение изключително важна е ролята на политическата емиграция в съседните и по-далечни страни и на временно или постоянно пребиваващите там българи.

Всъщност явлението "българи извън България" и неговото място в развитието на културата, образованието, политическото мислене, националното съзнание и в практически непресекналата съпротива срещу чуждите завоеватели през вековете на турското робство и особено през Възраждането, е многопластово, многоаспектно и с вътрешна и външна сложност на въздействието си върху народния живот и съзнание, за осмислянето, целенасочването, активизирането и ръководството на българското революционно движение, както и на движенията за нова култура и просвета и независима българска църква.

Обяснимо е, че при продължителността на това явление и при неговата комплексност и многопосочност, то изисква многобройни и също многоаспектни изследвания на общи и голям брой конкретни въпроси. В българската историография и в чуждестранната българистика емиграцията трайно присъства и в тематични публикации, и в общи курсове, в учебниците, в публицистичните популяризации и в художествената литература. Това обаче не винаги означава, че ролята на "българите извън България" е пълноценно представена, както в хронологически, така и в проблемно-тематичен план. Разполагаме само с едно цялостно изследване за българската емиграция в Румъния /на В. Трайков и Н. Жечев/, с две монографии и редица статии на известния румънски българист К. Велики и други румънски историци за политическата дейност на българската емиграция и връзките й с румънската общественост. Обект на руски и български изследвания /В. Д. Конобеев, В. П. Грачев, Н. Зуева, Е. Шатохина и други, Ст. Дойнов, Е. Хаджиниколова и др./ са преселенията на българи в Южна Русия от края на XVIII в. и особено след руско-турските войни през първата половина на XIX в. до началото на 60-те години включително.

Много по-слабо е изследвана българската емиграция в Сърбия и за местното

българско население в границите на освободените и останали под турска власт в т.н. Източна Сърбия със смесено население. Наистина в историческата и друга литература в двете страни още от времето преди Първата световна война, след нея и след 1944 г. темата е подхващана от различни автори в двете страни, но все още цялостна история и общи изследвания за многобройната българска емиграция в Сърбия липсва, макар че в трудове на български и сръбски учени нейният живот и прояви са частично разглеждани по определени теми или като част от други трудове /В. Стоянчевич, Дж. Игнятович, И. Николич, Кр. Шарова, Стр. Димитров, Ст. Дойнов, О. Маждракова - Чавдарова, И. Конев, А. Райкова, П. Кузманов и др./. Културните аспекти на българо-сръбските връзки са третирани и в публикации на литературни историци педагози, философи, фолклористи от двете страни. Но цялостно изследване за българската емиграция в Сърбия и обективни публикации за многобройното българско население в смесените гранични райони в Княжеството и извън него все още не са направени.

Не всички аспекти на темата за българите в Русия са осветени пълноценно, за да може да се напише общ труд за тях. През последните десетилетия молдавски и одески историци от български произход правят ценни приноси на този проблем по частични въпроси и в обобщени трудове, без разбира се те да изчерпват напълно темата /Н. Червенков, И. Грек, Л. Степанова, Ив. Забунов и др./. Български аспекти присъстват и в изследвания на молдовски учени по националната им история /В. Я. Гросул/.

Още по-незадоволително е състоянието на историографията за българите в Гърция, за техния живот и политически прояви през Възраждането, въпреки наличието на проучвания по тематиката /В. Трайков, Н. Данова, Н. Тодоров/. Тук, наред със затрудненията за ползване на гръцките архиви от български учени, отрицателно въздействие имат и елинистичните традиции в гръцката историография, неотшумяли за жалост, а също и политизираните тенденции да се търсят положителните страни в балканските взаимоотношения.

Празнините в документацията и изследванията запълва богатата кореспонденция на европейските дипломати в Цариград, в балканските столици и в българските земи, които по силата на служебните си задължения постоянно наблюдават българите и освободителните им борби в страната, в турската столица и живота на емиграцията в Дунавските княжества, Сърбия и Гърция. Във връзка с подготовката на Многотомната "История на България" бяха издирени и микрофилмирани голям брой дипломатически документи, главно от архивите на големите държави. Куриозно, но обяснимо със съществуващия режим за ползване на архивите в бившия СССР, е, че не стана възможно български историци да работят системно в руските архиви и да заснемат поне част от огромната документация, отнасяща се до България и Балканите. Тази абсурдна ситуация донякъде се смекчава от документални публикации и изследвания на съветски учени и най-вече от двустранни проекти за издаване на документи, каквито са тритомникът "Освобождение Болгарии от турецкого ига", обхващащ периода 1875 - 1878 г. и поредицата "Русия и българското освободител-

но движение" от Кримската война до 1875 г., от която досега са издадени материали до 1869 г. включително, без обнадеждаващи перспективи тя да бъде завършена, според замисъла. Частични документални публикации на съветски автори осветляват моменти от дейността на българската емиграция, предимно в Румъния и Русия. Най-пълно е представена българската колония в Цариград по време на църковната борба през призмата на политиката на Русия по нея, но само за времето на посланичеството на ген. Н. П. Игнатиев /Патриарх Кирил Български/ и с малък брой документи за емиграцията в Румъния и Сърбия през 1867 - 1869 г., отново преди всичко с оглед на руската политика /Д. Косев, А. А. Улунян, Н. Зуема/.

Поради традиционните политически предпочитания на Русия към Сърбия, и документалните издания за нейната национална политика, освободителните движения в Босна и Херцеговина и руско-сръбските отношения са по-изобилни. / В.Н.Конратьева, Ю. А. Писарев - М. Екметич, Бр. Павичевич и др./. Доколкото тези издания отразяват руската политика към южните славяни и Балканите изобщо, те съдържат ценни данни и за българите.

Друга група чуждестранни документални издания са сръбските /югославските историци/ за Обединената сръбска омладина и Народната партия във Войводина, както и за руско-сръбските отношения, където също могат да бъдат намерени материали и за българската емиграция и особено за революционното сътрудничество между българската революционна емиграция и Омладината. /Н. Петрович, А. Раденич, В. Н. Кондратьева и др./. Издирените и обнародвани документи от сръбски, австро-унгарски, руски, френски, английски и други архиви предоставят информация за широката панорама на националните движения в южнославянските страни и политиката на великите сили към тях, в това число и към българските контакти с други южнославянски народи и позициите на големите държави към усилията им да се сплотят и координират освободителните си борби. Подобни сведения съдържат и румънските документални издания по национална история за XIX в.

Представляват интерес и публикациите на исторически извори за националните и социалните движения в други европейски страни, с които българската емиграция е имала контакти - италианско, полско, унгарско, на руските революционери - демократи и т.н. Освен с конкретни данни за българите, те се нуждаят от проучване и за изясняване на идейните платформи, организационния опит и възгледи, с които българите извън България влизат в досег, свързват ги с българската национална освободителна традиция и ги оползотворяват за усъвършенстване и обогатяване на собствените си политически платформи за подобряване на практиката си за национална консолидация и организиране на народните сили за успешно извоюване на свободата.

Могат да бъдат посочени и други аспекти на значението на историческата информация за българите извън България и за българския възрожденски процес изобщо. Тук е вън от темата ни влиянието на стопанските връзки на емиграцията, но то, както е известно, е твърде значимо за икономическия подем на българското общество. Това се вижда от редица български и чужди публикации /авторите на истории

българско население в границите на освободените и останали под турска власт в т.н. Източна Сърбия със смесено население. Наистина в историческата и друга литература в двете страни още от времето преди Първата световна война, след нея и след 1944 г. темата е подхващана от различни автори в двете страни, но все още цялостна история и общи изследвания за многобройната българска емиграция в Сърбия липсва, макар че в трудове на български и сръбски учени нейният живот и прояви са частично разглеждани по определени теми или като част от други трудове /В. Стоянчевич, Дж. Игнятович, И. Николич, Кр. Шарова, Стр. Димитров, Ст. Дойнов, О. Маждракова - Чавдарова, И. Конев, А. Райкова, П. Кузманов и др./. Културните аспекти на българо-сръбските връзки са третирани и в публикации на литературни историци педагози, философи, фолклористи от двете страни. Но цялостно изследване за българската емиграция в Сърбия и обективни публикации за многобройното българско население в смесените гранични райони в Княжеството и извън него все още не са направени.

Не всички аспекти на темата за българите в Русия са осветени пълноценно, за да може да се напише общ труд за тях. През последните десетилетия молдавски и одески историци от български произход правят ценни приноси на този проблем по частични въпроси и в обобщени трудове, без разбира се те да изчерпват напълно темата /Н. Червенков, И. Грек, Л. Степанова, Ив. Забунов и др./. Български аспекти присъстват и в изследвания на молдовски учени по националната им история /В. Я. Гросул/.

Още по-незадоволително е състоянието на историографията за българите в Гърция, за техния живот и политически прояви през Възраждането, въпреки наличието на проучвания по тематиката /В. Трайков, Н. Данова, Н. Тодоров/. Тук, наред със затрудненията за ползване на гръцките архиви от български учени, отрицателно въздействие имат и елинистичните традиции в гръцката историография, неотшумяли за жалост, а също и политизираните тенденции да се търсят положителните страни в балканските взаимоотношения.

Празнините в документацията и изследванията запълва богатата кореспонденция на европейските дипломати в Цариград, в балканските столици и в българските земи, които по силата на служебните си задължения постоянно наблюдават българите и освободителните им борби в страната, в турската столица и живота на емиграцията в Дунавските княжества, Сърбия и Гърция. Във връзка с подготовката на Многотомната "История на България" бяха издирени и микрофилмирани голям брой дипломатически документи, главно от архивите на големите държави. Куриозно, но обяснимо със съществуващия режим за ползване на архивите в бившия СССР, е, че не стана възможно български историци да работят системно в руските архиви и да заснемат поне част от огромната документация, отнасяща се до България и Балканите. Тази абсурдна ситуация донякъде се смекчава от документални публикации и изследвания на съветски учени и най-вече от двустранни проекти за издаване на документи, каквито са тритомникът "Освобождение Болгарии от турецкого ига", обхващащ периода 1875 - 1878 г. и поредицата "Русия и българското освободител-

но движение" от Кримската война до 1875 г., от която досега са издадени материали до 1869 г. включително, без обнадеждаващи перспективи тя да бъде завършена, според замисъла. Частични документални публикации на съветски автори осветляват моменти от дейността на българската емиграция, предимно в Румъния и Русия. Най-пълно е представена българската колония в Цариград по време на църковната борба през призмата на политиката на Русия по нея, но само за времето на посланичеството на ген. Н. П. Игнатиев /Патриарх Кирил Български/ и с малък брой документи за емиграцията в Румъния и Сърбия през 1867 - 1869 г., отново преди всичко с оглед на руската политика /Д. Косев, А. А. Улунян, Н. Зуема/.

Поради традиционните политически предпочитания на Русия към Сърбия, и документалните издания за нейната национална политика, освободителните движения в Босна и Херцеговина и руско-сръбските отношения са по-изобилни. / В.Н.Конратьева, Ю. А. Писарев - М. Екметич, Бр. Павичевич и др./. Доколкото тези издания отразяват руската политика към южните славяни и Балканите изобщо, те съдържат ценни данни и за българите.

Друга група чуждестранни документални издания са сръбските /югославските историци/ за Обединената сръбска омладина и Народната партия във Войводина, както и за руско-сръбските отношения, където също могат да бъдат намерени материали и за българската емиграция и особено за революционното сътрудничество между българската революционна емиграция и Омладината. /Н. Петрович, А. Раденич, В. Н. Кондратьева и др./. Издирените и обнародвани документи от сръбски, австро-унгарски, руски, френски, английски и други архиви предоставят информация за широката панорама на националните движения в южнославянските страни и политиката на великите сили към тях, в това число и към българските контакти с други южнославянски народи и позициите на големите държави към усилията им да се сплотят и координират освободителните си борби. Подобни сведения съдържат и румънските документални издания по национална история за XIX в.

Представляват интерес и публикациите на исторически извори за националните и социалните движения в други европейски страни, с които българската емиграция е имала контакти - италианско, полско, унгарско, на руските революционери - демократи и т.н. Освен с конкретни данни за българите, те се нуждаят от проучване и за изясняване на идейните платформи, организационния опит и възгледи, с които българите извън България влизат в досег, свързват ги с българската национална освободителна традиция и ги оползотворяват за усъвършенстване и обогатяване на собствените си политически платформи за подобряване на практиката си за национална консолидация и организиране на народните сили за успешно извоюване на свободата.

Могат да бъдат посочени и други аспекти на значението на историческата информация за българите извън България и за българския възрожденски процес изобщо. Тук е вън от темата ни влиянието на стопанските връзки на емиграцията, но то, както е известно, е твърде значимо за икономическия подем на българското общество. Това се вижда от редица български и чужди публикации /авторите на истории

на възрожденските градове Хр. Гандев, В. Паскалева, К. Косев, С. Дамянов, изследвания на мнозина музейни сътрудници, между които на първо място на Мих. Грънчаров - Плевен и др./. Особено ясно проличава ролята на външните връзки в публикациите за големите търговски семейства Е. и Хр. Георгиеви /Е. Стателова, Хр. Глушков, Д. Коен/, Тъпчилещови /Е. Давидова/, Арнаудови /М. - Т. Шкодрева/ и други. Колко ценни сведения предоставя документацията за ролята на външно-търговските контакти на възрожденските търговци показва изданието "Семеен архив на Хаджитошеви", където в първия том /ред. К. Възвъзова, З. Маркова/ и особено в неотдавна излязлия от печат втори том с материали главно за втората и началото на третата четвърт на XIX в. /ред. Кр. Шарова, К. Мирчева, съст. К. Мирчева, В. Тарашоева и др./ нагледно може да се проследи формирането на вътрешния пазар, благодарение именно на външно-търговските сделки на врачанското семейство, главно със Сърбия и Австрия.

Но чуждестранната информация за българската политическа емиграция е много ценна и нерядко единствена поради спецификата на патриотичната дейност, дори и извън Турция, разбира се най-вече на революционните движения и организации и техните ръководители. Освен това след 1878 г. мнозина от емигрантските дейци не се завръщат веднага или изобщо в България, и намиращите се у тях документи често се разпиляват, а спомените им остават незаписани и неоползотворени от науката. Загиват ръководителите на БРЦК и БРК Левски и Ботев, през 1879 г. умира и идеологът и председател на БРЦК Каравелов, които знаят всички тайни на организацията и дейността на емиграцията. Що се отнася до революционните и други политически освободителни прояви на българския народ, запазена е само частично домашната документация за тях. Колко ценни данни, които биха могли да предоставят конкретни факти, се убеждаваме от няколкото запазени по-големи лични архиви - на Ив. Селимински, Ал. Екзарх, семейство Хаджитошеви, а за третата четвърт на XIX в. най-богатият архив за революционното движение на Г. С. Раковски, опазил кореспонденцията си, въпреки многобройните превратности на своята съдба и на последвалия неговия пример П. Хитов, чиято изобилна кореспонденция със сънародници в Сърбия, Румъния и в страната, представя сравнително добре за неговата роля и за дейността и настроенията на българската емиграция в тези две страни, където тя е най-многобройна и най-активна. За жалост животът и проявите на многохилядните български преселници в Русия са само документирани с домашни извори, а руските държавни източници за тях отразяват главно административното им положение и управление, но разбира се и битови, някои културно-обществени и най-добре политическия им живот и прояви. Като изключим наличните и до днес запазените фолклорно-етнографски данни за опазването на националното самосъзнание на българите в Русия, политическите им настроения и действия са само документирани.

Разбира се, наред с няколкото големи лични фондове, запазените архивни материали на редица емигранти, макар и в по-малки количества, взети заедно допълват историческата картина. Между тях за третата четвърт на XIX в. се открояя-

ват частично запазеният архив на Д. Хр. Попов, при когото в Т. Мъгуреле се осъществявали връзките на Левски с емиграцията и БРЦК. Друг ценен фонд е този на Ив. Драсов, частично унищожен от него при заплахата да бъде арестуван през лятото на 1872 г. което предизвиква и бягството му от Ловеч. Оцелялата част от документацията на този амбициозен, но твърде противоречив деец, се състои от две части: от 1871 - 1872 г. това са всъщност писма на Левски, преписвани от Драсов и кореспонденция с Д. Хр. Попов, пак според указанията на Левски и по задълженията му като секретар на вътрешния Централен комитет на БРЦК. Другата част от архива му от 1872 до 1876 г. отразява самостоятелните прояви на Драсов, размирната му роля около вътрешните противоречия в БРЦК и противопоставянето на Хр. Ботев и малката група млади революционери на Букурещкия Централен комитет и Л. Каравелов, включително и за създаването на новия ръководен Български революционен комитет, начело с Ботев, решенията на този орган и прибързаната му и неуспешна акция за въстание през есента на 1875 г.

За културно-обществени и политически инициативи на българската емиграция данни се намират в по-малки лични архиви на отделни дейци в Сърбия и различни румънски градове - Букурещ, Браила, Галац и други крайдунавски селища. Малобройна и с немного изключения - непълноценна, е запазената документация на нереволюционната групировка на "старите" - Доброделната дружина и връзките й с нейните поддръжници в Румъния, Русия и в България, както и отношенията й със сръбско правителство и руската дипломация. Архивът на Н. Геров и частично руската дипломатическа преписка съдържат най-значимите по историческа стойност сведения, които разширяват информацията от сравнително бедната политическа документация на лидерите на "старите" Евл. и Хр. Георгиеви, пръсната в обемната им търговска архива, намираща се в БИА и Архива на БАН, а една част - все още оставаща в Румъния. Във фондовете на румънската администрация, на държавните политически институции и на различни политици не може да не се съдържат документи за една от най-крупните фирми в Румъния на братя Георгиеви, но поради обективните трудности за издирването и ползването й, тя не е проучвана системно нито от български, нито от румънски учени, както за Добродетелната дружина и стопанската дейност на Е. и Хр. Георгиеви и на други български търговци и стопански дейци, така и за революционната емиграция.

Още по-бедна е запазената документация за продължителния живот и дейност на другата голяма българска емигрантска организация - Одеското българско настоятелство, чийто собствен архив поради ранната смърт на Н. М. Тошкович в голямата си част не е намерен, а и документалните следи за него и другите членове на настоятелството, като Палаузови, са оскъдни. Руската официална преписка по създаването, дейността и проявите на тази най-значима и дълготрайна българска организация в Русия, наблюдавана системно от властите, също не е цялостно проучена. От тук и епизодичните публикации на документи и изследвания са непълни, често и неточни /Н. Генчев, съветски българисти/. Обективно затруднение, по сведения на украински и руски изследователи, съществува поради факта, че съществени части

от архивите в Одеса и други градове са пострадали по време на бурните събития от 1917 г., гражданската война и германската окупация през Втората световна война. Но една системна работа във фондовете на централните правителствени учреждения, както показват единични находки, явно може да донесе ценни резултати - съдържащи се все пак там достатъчно материали за одеските българи, ОБН и за българските преселници с вече повече от 200-вековна история.

Ситуацията в домашната документация на и за българската емиграция, по различни обективни и субективни причини откъслечна и неравномерна в хронологически план и за практическата дейност на революционните и нереволюционните групировки, организации и на техните привърженици ограничава възможностите за цялостни и максимално пълни изследвания за повече или по-малко секретната политическа работа на емиграцията. За сметка на това българският, а и чуждестранният периодичен печат все по-активно с възхода на българското освободително движение и други печатни издания представят много нашироко идейните основи, политическите платформи, мненията на един или друг деец /главно на идеолозите и редакторите/, на българите извън България. От наченките на български периодични издания на К. Фотинов, Ив. Богоров и Ал. Екзарх преди Кримската война до вестниците на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев на Браилския кръг, ТЦБК, Добродетелната дружина и до Априлското въстание и Руско-турската война вестниците, списанията, а и книгите с религиозен, исторически, популяризаторско-научен, художествен и друг характер, отразяват много нашироко живота и патриотичните вдъхновения на българите вън, но и вътре в България. По обясними причини редакторите и авторите и не само в Цариград и в българските градове, но и тези в емиграция се въздържат да засягат практическите действия на емиграцията и освободителните центрове и организации, още повече за онова, което става в България.

Такава сдържаност се наблюдава дори в информациите за църковната борба в Цариград и в страната, защото наред с легалните си прояви дейците по нея, особено в периода на най-големия й подем след Великденската акция през 1860 г., развиват и тайни инициативи и акции пред дипломатите на големите европейски и съседните балкански държави, за да получат тяхната поддръжка за българските искания или да предотвратят контрадействия на Цариградската патриаршия и Портата. В личните архиви на цариградските дейци, доколкото са запазени, се срещат данни за тази скрита, по същество дипломатическа дейност на българите още преди възстановяването на националната им държава, но най-изобилната информация намираме в дипломатическата кореспонденция между посланиците в Цариград, съответно на подведомствените им консули на Балканите и външните министерства. Интересът на големите и другите държави към българската църковна борба се обуславя от една страна поради внушителната масовост и активност на тази борба, от друга - поради решенията на Парижкия мирен договор от 1856 г. Турция да се предпази от опасни опити за освобождение на още подвластните й народи за политическо освобождение, като зачита някои техни права, включително и религиозните, съвети които са залегнали и конкретизирани в наложения на Портата от

силите реформен акт Хатихумаюна. Направените изследвания и някои документални публикации за политиката на Русия, Великобритания, Франция, Австрия /Австро-Унгария, Прусия/ Германия и други /П. Ников, патриарх Кирил, З. Маркова, А. Пантев, С. Дамянов, Н. Генчев, В. Паскалева, К. Косев, Кр. Шарова, И. Тодев и др./, дават изобилни следения за позициите на европейските държави по църковния въпрос и заедно с това разкриват българските инициативи пред техните дипломатически представители, допълвайки значително информацията от домашните извори и показвайки убедително мащабите и важността на международната активност на българите в хода на църковната борба, най-вече в решаващото десетилетие след Кримската война до издаваната на фермана, за отделяне на българската църква от юрисдикцията на Цариградската патриаршия.

Въпреки значимостта на приносите в количествено и в съществено отношение, забелязва се хронологическа неравномерност - публикациите са насочени предимно към 60-те и началото на 70-те години, за Русия например е изяснена най-вече политиката на Н. П. Игнатиев /от 1864 г. нататък/. Ранният период на църковната борба до Кримската война е слабо изучен, с изключение на ролята на полската емиграция /В. Смоховска - Петрова, Кр. Шарова и др./ По правило за цялата история на църковния въпрос не е издирена и проучена турската и гръцката документация, а от домашните извори и изследвания е добре известно колко важни са взаимоотношенията на българите - от една страна с Цариградската патриаршия, от друга - с Портата и съответно на българските акции особено пред турските власти. Макар и трудна да е работата в архивите на двете чужди страни - Турция и Гърция, проучванията там са колкото наложителни, толкова и обещаващи за пълноценно изясняване на външно-политическите измерения на църковния въпрос и за дипломатическия опит, натрупан от възрожденските българи най-активно и най-продължително именно в църковната борба, както по отношение на двата главни противникови фактора, така и по отношение на европейските държави, действали пред Високата порта и Цариградската патриаршия по българския въпрос.

Тъй като международните измерения на българското освободително движение и преддържавната дипломатическа дейност на възрожденците е в началната фаза на идентификация в науката и на изследванията по тях, не са оползотворени в такъв аспект и напълно достъпните ни домашни извори, включително и за ролята на българската емиграция за разясняване и защита на българските искания по църковния въпрос пред балканската и общоевропейската общественост. Наистина, възгледите и инициативите на Г.С.Раковски, Ал. Екзарх, цариградската българска колония, Н. Геров, бегло и на Л. Каравелов, на ТЦБК, М. Балабанов, П. Кисимов и пр. в различна степен са засягани от изследователите, но като цяло са съвсем слабо осмислени в аспекта на международните измерения на приноса на емиграцията за актуализиране на българския църковен въпрос пред външния свят. /Д. Косев, Ал. Бурмов, В. Паскалева, В. Трайкова, Кр. Шарова, В. Бонева, Д. Дойнов, Пл. Божинов, Ив. Стоянов, Г. Якимов и др./.

Това е една от належащите задачи на историците на Възраждането, особено за

крупни фигури като Л. Каравелов, чиято публицистична дейност от началото на 60-те години и най-вече на страниците на "Свобода" и "Независимост" сама по себе си е многопосочна тема със значение колкото за отстояване на българските искания за църковна самостоятелност, толкова и за проекциите на бъдещето демократично устройство на българската държава. Изследователите на Каравелов, в това число и авторката на настоящата статия, са в голям дълг към приноса на Каравелов и общо на българската емиграция за изясняване на смисъла, значението и на актуализирането на българския църковен въпрос пред външния свят от страна на българите извън България. Почти незасяган е въпросът за ефекта от тази активност на българската емиграция, за което е нужно да се проучи поне чуждестранния печат, разбира се и други чуждестранни извори.

Повече от ясно е, че подобни проучвания следва да бъдат извършени и за резултатите от пропагандирането, разясняването и отстояването на стремежите и усилията на българите да извоюват политическата си свобода. Дори само наличните данни от дипломатическата кореспонденция и неголям брой чужди вестници и други периодични издания доказват по безспорен начин колко широк и нарастващ прогресивно е интересът на външния свят към българското национално-революционно движение. От тези чужди извори се вижда също така, че един от главните източници на европейските дипломати, журналисти, учени, представители на националните движения в други страни е българският емигрантски печат, какъвто впрочем е не само този, издаван в Сърбия и Румъния, но и цариградският, защото макар и легално пребиваващи в Цариград, тамошните българи са една от най-многобройните и най-активните групи българи извън отечеството, действащи за българските интереси в чужда обществена среда.

* * *

Изложението до тук доказва основанията за избора на темата за чуждестранната документална информация за живота, дейността, настроенията и идеите на българската емиграция, и по-широко на българите извън България като временно учащи се в различни страни, преселниците в Молдова, Бесарабия, Южна Русия, цариградската колония, по-малобройни групи в една или друга близка и далечна страна на Европа. Ако се обърнем към конкретните факти, макар и само примерно подбрани, ще се убедим, че чуждестранните извори за българската емиграция обогатяват твърде видимо информацията от домашен произход, а в голям брой случаи предоставят възможности за установяване и изясняване на редица моменти, само загатнати или изобщо нефигуриращи в българските извори. От само себе си се разбира, че без оползотворяването на чуждестранната документация е немислимо проучването на политиката на съответните държави и страни към българския национален въпрос като част от Източния, от балканските проблеми и от перманентно и силно тревожеща през XIX в. великите сили неудържимо нарастваща алтернатива за разпадането на Османската империя и обособяването на нови свободни национални държави. През третата четвърт на XIX в. за европейс-

ките, а и за турските политици става все по-ясно, че най-опасната зона за нарушаване на прословутото "статукво", т.е. за запазване турското владичество и интегритета на Турция, става България. От тук и изобилието на чуждестранна информация за настроенията и освободителните действия на възрожденските българи. А доколкото е очевидно, че носителите на новите идеи и на решимостта за консолидация на българския народ за борба са по обясними причини преди всичко българите извън България, наблюденията и сведенията за българската емиграция са постоянно и особено интензивни.

Средствата и пътищата за запознаване на чужденците с дейността, настроенията и освободителните планове на българската емиграция, както и на положението на българите в страната и тяхната готовност за борба, са различни. Те не се изчерпват с дипломатическите доклади, които са системни, хронологически трайни и най-богати поради това, че са служебно задължение на посланиците и консулите. За западноевропейските дипломати главният източник на информация по правило са турските власти и дипломатически представителства в чужбина, които поради благосклонното отношение на техните правителства към запазване цялостта на империята, охотно им предоставят сведения за българската емиграция и за българите изобщо, естествено от свои позиции към народа, господството си над който се стремят на всяка цена да удържат, не на последно място - с активната помощ на западните велики сили.

От това преимущество за доставяне на информация са лишени на първо място Русия, но и Сърбия и Румъния, защото те, най-вече руското правителство, са постоянно подозирани, понякога с основание, но в повечето случаи поради предубеждения, че са инициатори и вдъхновители на освободителните борби на българите. Но руските дипломати са препятствани и от непреодолимата ненавист на официалните власти към всяка революционна идея и проява, естествено и към техните носители и дейци. По тази причина българската революционна емиграция и въстаническите опити, дори когато посланиците и консулите са осведомени за тях, обикновено са подценявани и омаловажавани в докладите им. В комплекса от южнославянските освободителни движения и националната политика на двете свободни княжества Сърбия и Черна гора, царското правителство влага преди всичко на сръбските княжества и най-вече на Сърбия, на която залага, и доста резултатно да се съобразява с руските планове и да не допуска да изгубват революционни движения, преди Русия да е готова да се намеси в Източния въпрос и да оползотвори усилията на българите и другите южни славяни да извоюват свободата си. Тази линия на предпочитание към Сърбия е обоснована, провеждана и налагана най-вече от Н. П. Игнатиев, повече от десетилетие посланик в Цариград, а и преди това влиятелен в правителствените и славянофилските среди. В спомените си той откровено излага тези си възгледи, като при това заявява недвусмислено презрението си към българите и освободителните им инициативи, смятайки ги за негодни без сръбска помощ и закрилата на Русия да осъществят сериозна антиосманска акция. С това е свързана и неговата идея за обща

сръбско-българска държава, начело с династията на Обреновичите, през 1866-1867 г., която пък отговаря на официалната национална политика на Сърбия.

Посочените обстоятелства обуславят нереалистичния характер на руската дипломатическа дейност и информация спрямо българските революционни борби, а от тук поражда и недоверие, въпреки трайно съществуващите надежди, основателно недоверие у идеолозите на българското революционно движение Раковски, Каравелов, Левски, Ботев и следовниците им и публична критика в емигрантския печат срещу руската балканска политика, особено през най-решителното десетилетие от 1866 до 1876 г., през което в нея господства тезата и практиката на Н. П. Игнатиев за омиротворяване в руско-турските отношения, за сближение с Портата и за влияние върху нея - тактика до голяма степен осъществена от амбициозния руски посланик.

Друг важен източник за информация на европейските дипломати на Балканите и в Цариград е тайната агентура на всяка една от големите държави, в която често са привличани и южни славяни, включително и българи. Агентите, представящи се за обикновени граждани, търговци, политици и пр. доставят сведения от средите на самите българи и други народи, проникващи понякога и до центровете на политическите ръководства на националните движения. В архивите на външните министерства и специалните служби се пазят голям брой агентурни донесения, малка част от които, поне за българската емиграция и българите изобщо, са издирени. От споменавания в дипломатическите доклади, ползващи агентурни сведения, се вижда, че този род документация заслужава повече внимание. Заедно с това тая трябва да се ползва предпазливо, тъй като невинаги агентите отразяват обективно впечатленията си, тай като следват политиката и предубежденията на съответните държави или не познават достатъчно обектите си. По правило тези, пращани от западноевропейските правителства, търсят и "откриват" руски внушения и влияния в българските емигрантски инициативи. Руските агенти пък, подобно на дипломатите, се съобразяват с официалната царска политика на Балканите и спрямо държавите съперници на Русия, и съобщават онова, което е приемливо за нея, нерядко и тяхно собствено убеждение.

Особено място за агентурната информация заема турската шпионска централа, създадена в Цариград от Али паша и набираща тайните си служители от средите на подвластните народи. Тя е особено опасна за българската революционна емиграция, защото задачите й не се свеждат само до събиране на сведения, а целят преди всичко да се доберат до ръководителите й, да им навредят, с каквото могат до разкриване, арести и наказания. Темата за турския шпионаж сред българите отдавна занимава историците /Ст. Заимов, Ив. Пастухов, Кр. Шарова и др./, но изследванията се базират на български извори, а проучвания на очевидно съществуващите в Цариград архивни следи за тайната агентура досега не са извършвани специално, освен случайно попаднали документи във фондовете на Ориенталския отдел на НБКМ. Но както са "случайни" такива документи, например, доказват недвусмислено, че разкритията през 1872 г. са започнали благода-

рение на тайни агенти, удостоверяват, колкото и да не се иска на защитниците на поп Кръстьо, че той е бил доверено лице на Ловчанския конак и, че там е имало негови донесения от по-рано и новодадени показания, но въпреки това той не е предаден на съд, което още един път потвърждава връзките му с турските власти и дава основание подозренията и обвиненията на ловчанци срещу него да не бъдат пренебрегвани. Можем да си представим каква информация съдържа архивът на тайната шпионска централа в Цариград. Тя ще даде ключа и за изясняване на шпионските акции срещу емиграцията в Румъния и турската столица от 1869 и 1871-1872 г., известни частично по български и дипломатически извори.

Чрез турските власти част от тайните сведения, събирани от турските агенти на Цариградската централа достигали и до западноевропейските дипломати. Но представителите на някои от тях имали и други свои източници от средите на политическите емигранти на Балканите от различни европейски страни - Полша, Унгария, Италия, Крит и пр. В най-изгодна позиция били френските дипломати, които поради общата благосклонна политика на Франция спрямо полското национално движение, насочено срещу владичеството на главните нейни съперници - Русия, Австрия и Прусия и френското покровителство и помощ за полските емигранти из цяла Европа и в Турция, преимуществено интелигентска. Значителен брой поляци били назначавани в по-големи и по-малки дипломатически длъжности във френските балкански /а и други/ представителства. Като емигранти - братя по съдба, като борци за освобождението на Полша, при това обикновено добре информирани за международната политика по Източния въпрос, с опита си от своите борби и организации и със знанията си за другите народни освободителни движения, поляците установявали лесно и бързо контакти с българската емиграция, с цариградските българи и с тези в страната. Поради доверието и взаимната симпатия те били в течение на живота, настроенията и замислите на българската емиграция.

Българските работи интересували поляците преди всичко от гледна точка на полската национална кауза, тъй като голяма част от разделената територия на родината им била под руска власт и там чуждият режим бил най-тежък. От тук за политическите национални партии на поляците, които действали главно в емиграция, разобличаването на Русия като поробителка на братя славяни и смаляването на влиянието й и на илюзиите на българите и южните славяни в нея, представлявали много съществени тактическа задача.

От всичко това се ползвали френските дипломати и, разбира се, турското правителство, което именно поради антигонизма си с Русия дало приют на многохилядната полска, а и унгарска емиграция след 1848 - 1849 г. и последвалите полски въстания. Така осведомеността на полската емиграция за българската и за българите изобщо, станала един от главните и сигурни източници на информация за френската дипломация. Наред с твърде ценните сведения обаче и поляците страдали от предубеждения, че Русия твърде активно се вмесва в българското национално движение, което не винаги е доказуемо, като се сравни с български,

руски и други извори.

Съчувствието на поляците към българските национални въжделения за нова култура и образование, за самостоятелна църква и политическо освобождение и благосклонният им интерес към българите са намерили широко отражение в полските вестници и списания, издавани в чужбина и отчасти в Полша, както и в редица художествени произведения на известни на времето си полски писатели-участници в национално-освободителните борби и в дейността на емиграцията в Цариград, из българските земи и в Европа като Мих. Чайковски, З. Милковски и други /За тях писа В. Смоховска - Петрова и други/ Прегледът само на няколко полски периодични издания ме учуди с изобилието на данни за български факти и инициативи от началото на 40-те години до времето на БРЦК включително. Освен за значимостта на интереса на поляците към българския народ, полските публикации довеждат не само до полската, но и до европейската общественост, следяща твърде от близо Полша и борбите ѝ, полските издания и литература по свои политически съображения или от симпатии към тях. Полските емигранти системно печатат политически анализи и информации и във френския, английския и друг европейски печат, където макар и като по-странични въпроси засягат и българската национална кауза.

След доста издирвания попаднах и на непълно течение от информационния бюлетин, издаван от полската емиграция около княз Адам Чарториски - лидер на най-многобройната, най-дейната и най-трайната политическа партия. Бюлетинът с название "Кореспонданс дю Норд-Ест" е предназначен да предоставя информация за големите европейски вестници от гледна точка на полската национална кауза, по подобие на сродни бюлетини, издавани от големи европейски централи като известната "Хавас". Доколкото балканските освободителни движения, Турция, Русия и международната политика по Източния въпрос заемат важно място в политическите концепции на Чарториски, и "Кореспонданс дю Норд-Ест" дава информации по тези въпроси, доставян от цяла мрежа дописници-емигранти на Балканите и в Цариград. Там са намерили място и значителен брой информации за българите извън България и политическите им прояви, включително и от църковната борба и за БРЦК.

Приведените данни подсказват колко важен документален материал за българската емиграция и българите съдържат архивите на полските политически групировки и партии, от които най-богати и най-запазени са фондовете на аристократичната партия на княз Ад. Чарториски, приемниците и привържениците му. Издирването и изследването на документацията на тази партия и нейните агенти в Цариград, Балканите и в Европа, например от началото на 40-те години, дадоха възможност да се установят неизвестни и липсващи в българските извори данни за твърде енергичната дейност на Неофит Бозвели, Иларион Макариополски и други в тази ранна фаза на църковната борба и за няколко техни акции пред Високата порта и султана в защита на българските искания. За това ги насочва и подпомага Мих. Чайковски, тогава главен агент на партията на Чарториски на

Изток. /В. Смоховдса - Петрова/. Други твърде съществени събития от 40-те години - дипломатическите акции на Александър Екзарх пред правителствата на всички велики сили за разясняване на българската национална кауза и стремежите на българите да извоюват църковната и политическата си свобода /тези си акции Екзарх разгръща едновременно с мощното въстание в Северозападна България от 1841 г. и трите Браилски бунта от 1841 - 1843 г./. Младият българин от Ст. Загора, студент в Париж, /където по полски и френски извори/ се установява, че създава заедно с други българи, пребиваващи продължително вън от България като П. Берон, Н. Пиколо, студенти във Франция и другаде, първия и единствен български политически център в Западна Европа - в Париж. /Кр. Шарова/.

Полска и френска документация доказва също, че в дипломатическата си активност и за възможностите да контактува с политици, държавници и публицисти във Франция и Великобритания Ал. Екзарх е дейно подкрепян и улесняван от съпричастието на полската емиграция с широки връзки в тези страни, и специално от самия княз Ад. Чарториски, от много приближеният му тогава Мих. Чайковски и други емигранти. /Кр. Шарова/. Княз Адам препоръчва младия българин на френското правителство и на неговия пратеник Ж. А. Бланки с мисия в България по горещите следи на още нестихналото въстание през 1841 г. Ал. Екзарх придружава Бланки като секретар и му представя реалната картина на положението, причините за недоволството, исканията им и грубите контрадействия на властите, за което френският емисар му изказва специална благодарност в предговора към обемистия си труд за своите впечатления от България, където характеризира реалистично турския режим, вредните му последици и за политиката на великите сили по Източния въпрос. Както сам отбелязва, възможността да се запознае с българската действителност - такава, каквато е, той дължи до голяма степен на енергичния си и находчив секретар. Значението на факта, че българин придружавал видния френски интелектуалец, учен и демократичен общественик ще стане ясно, като си припомним, че при подобни посещения на европейци в империята, по правило турските власти им представяли - ясно как - положението в България и другите поробени страни. Едно сравнение с докладите на други мисии по местата на българското въстание през същата 1841 г. - на Австрия, Русия и Прусия - които се задоволили с информациите на поробителите, показват особено ярко ролята на Ал. Екзарх, важността на полската препоръка за него и, разбира се, обективността на самия Бланки. Поради това неговите статии в печата и книгите му за България придобили голяма известност и са едни от първите европейски публични по-обективни и реалистични информации за съдбата на българския народ и за съпротивата му срещу османското владичество.

Мисията заедно с Ж. А. Бланки има важно значение и за дипломатическите инициативи на Ал. Екзарх пред Европа от 1841 г. нататък. Полската, френската и английската документация допълват и обясняват неговата дейност и замислите му за нея, както и подкрепата на партията на кн. Ад. Чарториски за идеята и като тактически ход за защита и популяризиране на българската национална кауза, и

като практическа помощ за установяване на контакти с европейските правителства и видни държавници, общественици, учени, журналисти. Без твърде активната полска подкрепа по тези въпроси - как би успял един български студент в Париж - да намери път и контакти фактически с всички съвременни ръководители в големите европейски държави, с общественици, интелектуалци, индустриалци и други.

Така чуждестранната документация осветлява и обяснява редица неясноти от иначе сравнително богатия архив на Ал. Екзарх, естествено и на твърде интензивната му външно-политическа дейност. Заслужава да се замислим над обстоятелството, че дипломатическите акции пред великите сили, от чиято политика в крайна сметка зависи изходът на всички национални движения, предприемат почти всички техни лидери и политически организации като необходим и съществен елемент на стратегията и тактиката им за извоюване на свободата. Най-активни в това отношение са най-мощните, най-масовите и най-популярните национални движения на поляците и италианците. Външнополитическата практика за привличане вниманието на кабинетите и обществеността в Европа следват и балканските освободителни центрове, особено в Гърция и Румъния, подкрепяни от вече свободните си държави.

За дипломатическите акции на Ал. Екзарх пред Европа от първостепенно значение е примерът и поддръжката на полската емиграция около кн. Ад. Чарторийски, с която той има близки връзки във Франция, а в нейната балканска политика по това време - началото на 40-те години на XIX в. - южните славяни и специално българите заемат важно място. Както отбелязахме, все тогава с полска помощ и цариградският кръг, начело с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, предприема няколко акции пред Високата порта, търси съдействие и у някои дипломати за българските искания по църковния въпрос. Твърде ранните по време външнополитически инициативи на възрожденците, опиращи се на масовото недоволство и почти непресекващите въстанически действия и опити за въстание от края на руско-турската война през 1828 - 1829 г. до най-голямото българско въстание през първата половина на XIX в. това от 1850 г., както и на започващия пръв значим подем в църковната борба, до голяма степен са обусловени от политическите контакти в Цариград и Париж на пребиваващи там българи - вън от отечеството си, с полската емиграция и нейният богат опит в преддържавната национална дипломация. Без чуждестранната документация - полска, френска, английска, руска и друга - тази съществена страна от ранното българско национално-освободително в трите му насоки - просветно, църковно и политическо освобождение и напредък - не може да бъде пълноценно изяснена и разбрана. Чуждестранните извори в този и много други случаи помагат да се оцени адекватно тази най-голяма българска национална международна акция пред Европа през XIX в. преди 1876 г. и мисията на Др. Цанков и М. Балабанов след въстанието. Инициативата на Ал. Екзарх се очертава чрез българската и чуждата документация, от една страна като резултат от подема на народното движение, от друга - осветлява пътищата, усвояването и оползотворяването на опита на другите борещи се за свобода.

В енергичната и твърде обхватна дейност на младия родолюбец се отразява и доказва една вече зародила се от времето на Софроний Врачански и първия известен ни български политически кръг в Букурещ закономерност: по силата на обстоятелствата именно българите извън България са в състояние да видят, осмислят и приложат за каузата на своето отечество постиженията на европейските национални движения, което дава нови стимули, ускорява и целенасочва напредъка на освободителните борби, обусловени от вътрешните исторически обстоятелства и постоянно тлеещото недоволство и съпротива срещу турското владичество.

Богатата поради служебната си системност и продължителност дипломатическа и друга документация има важна стойност и като внимателен поглед на квалифицирани външнополитически наблюдатели, познаващи и другите балкански и западноевропейски национални движения. Те следят и преценяват и пристрастно, т.е. от гледната точка на собствените си правителства, но и обективно фиксират - при ярки български прояви всекидневно, дори по няколко пъти на ден - събитията, проявяващите се в тях личности, общите политически настроения. Като постоянни наблюдатели и регистратори на най-достъпните им факти от живота и дейността на емиграцията, така че в своята съвкупност служебните им донесения и информациите на други чужденци дават в редица случаи по-пълна информация за българите извън България и за голямата, често решаваща роля за формирането и развитието на политическата мисъл, революционните действия и твърде значимата роля на българската емиграция за напредъка на освободителните борби, за тяхната активизация в определени моменти и за общия им ход.

* * *

Нека се обърнем към някои от конкретните факти, които доказват научната значимост на документалната информация, произхождаща от чужди среди и дават възможност нагледно да се убедим как тя подпомага с допълнителни, понякога и нерядко, недостъпни за българите сведения - и за тези в страната, и за пребиваващите извън нея.

Естествено, от особена важност са материалите от твърде обемната държавна преписка на турската администрация - централна и местна. Пряко отношение към освободителните борби и емиграцията имат документите от службите на Османската империя - постоянните полицейски местни наблюдения и донесения за противоправителствени и антитурски настроения и прояви на отделни лица от българското население и на по-големи народни общности; тук принадлежат и писмени или устни донесения на завербуваните агенти от местното население и емигрантите вън от България, които са обикновено фиксирани в административната преписка с Портата или по-горна служебна инстанция в българските земи. Известните ни турски държавни документи дават достатъчно свидетелства за важните сведения, които могат да се намерят в този род извори.

Най-известните случаи на вътрешно полицейско наблюдение съдържа преписката около разкриването на комитетите в Старопланинието през есента на 1872 г., където намираме данни и за наличието и използването от местните власти на агенти-турци и българи. Един от тях в Ловеч е и поп Кръстьо, чието доносничество е категорично документирано в посочената преписка, издадена на български - частично през 30-те години и през 1952 г. по-пълно. Пример за използването на агенти сред емиграцията дава случаят със Ст. Пенев, който през 1871 - 1872 г. бил изпратен в Румъния, за да донася за Л. Каравелов и комитетите, като постъпил на работа в печатницата на "Свобода". Когато Каравелов го разкрил и изгонил, той се прехвърлил в Русе, където продължил да донася на властите, но и там получил наказанието си - бил убит от русенските комитетски дейци. За това разказва в спомените си Н. Т. Обретенов, както и други извори. За още един турски агент, търсещ в Букурещ достъп до ръководителя на БРЦК и съратниците му, съобщава Хр. Иванов Големия, по разкази на К. Тулешков, с когото въпросният агент успял да установи връзки, а Тулешков също можел да му проправи път до Каравелов, понеже работил известно време в печатницата. Явно, агентът се интересувал и от архива на българската революционна организация, пазен в Букурещ. Поне това се разбира от сведенията на Хр. Иванов в едно негово писмо до Зах. Стоянов от юни 1884 г. с критични бележки и допълнения към неговата биография на Левски.

Посочените случаи показват колко ценни сведения биха могли да съдържат все още недостъпните ни турски официални документи за информациите на тайните агенти в България и в страните с многобройна българска емиграция, и за вътрешната, и за емигрантската дейност на българските революционери, а и за дейците на легалните движения - просветното и църковното, които от 60-те години твърде активно интересували Портата и прозорливите турски държавници като Мидхат паша, които си давали сметка каква опасност представляват "мирните" движения на българите за активизиране на стремежите и действията им и за политическа еманципация.

Най-вече към българите от средите на политическата емиграция били насочени и задачите на специалната шпионска централа, създадена по австрийски образец от цариградските власти през втората половина на 60-те години и то под ръководството на великия везир Али паша, което само по себе си показва какво значение отдавала Портата на шпионажа сред българите. Агентите били набирани с оглед на възможностите им да спечелят доверието на българските революционери. Поради това били привличани подходящи лица като Дж. Бидискини, сроден със семейството на вожда на италиянското национално движение в страната Дж. Гарибалди и шумно парадиращ с това си родство и с връзките си с европейски революционни организации и водачи като Дж. Мацини и други. Той очевидно имал специални задачи да проникне сред българските революционери в Румъния и, тъй като демонстрираната му принадлежност към италиянското национално движение било известно, а тайната му шпионска дейност - не /между другото

Бидискини служел и на френския шпионаж на Балканите/, успял да се добере за кратко чрез наивния Г. Живков до БРЦК при началните стъпки на създаването му, но скоро бил разкрит от Л. Каравелов, Ив. Кършовски и други емигранти, изгонен от тях и публично разобличен като турски шпионин на страниците на "Свобода" от редактора й.

Тази афера се разиграва през последните месеци на 1869 и първите на 1870 г., в същото време, когато в Румъния са изпратени и други агенти на шпионската централа от гръцки, еврейски и български произход. Особено разчитат властите на Бидискини и на младия българин Св. Миларов, талантлив публицист, проявил се в средите на цариградската колония и успял да се сближи с П. Р. Славейков, също зорко и продължително наблюдаван от властите. Миниакален по нрав и със самочувствие за изключителна мисия не само за България, но и за света, Миларов същевременно е наивен политически, а и не много придирчив в средствата, с които си служи. Така попада в мрежите на турския шпионаж и предприема "мисия", но от доста неблаговиден характер - да се сближи с най-проявените и активни емигранти, на първо място, разбира се, с Л. Каравелов, който обаче лесно го разгадава и не допуска претенциозният турски агент да проникне в средите на революционната емиграция в Букурещ. От своя страна, за това допринася и Ив. Кършовски в Гюргево, с когото Миларов е намерил контакт, въобразява си, че го е спечелил и му доверява да препраща кореспонденцията му с Цариград, т.е. донесенията му до централата чрез Дж. Бидискини и Хр. Арнаудов. Вече опитният в политическите работи Кършовски обаче прочита писмата му, и така шпионската мисия на Миларов е доказана, той е изгонен от Румъния от емиграцията, и този план на началниците му пропада.

Междувременно от Цариград идват тревожни сведения, че Св. Миларов е предал на властите двама български революционери, пребиваващи там, и това завинаги оставя неизлечимо петно върху неговото име, независимо, че след 1878 г. развива енергична политическа дейност, и публицистична и накрай, пак поради маниакалността и наивността си, се замесва в заговор срещу правителството на Ст. Стамболов и княза и завършва трагично живота си, всъщност без реална вина.

Тези подробности около шпионската акция на Портата срещу българската революционна емиграция през 1869 - 1870 г. показват ясно, от една страна при колко трудни условия тя осъществявала създаването на новата организация БРЦК, от друга - колко важни документални данни могат да се намерят в архивите на полицейските управления и шпионската мрежа сред емиграцията.

Мисията на Св. Миларов - Дж. Бидискини в Румъния и почти едновременно развиващата се друга, по същество еднаква с нея друга афера в Цариград, тя пък осъществявана в течение на няколко години от митрополит Доротей, използван от турската шпионска централа, насочена също срещу българските революционери в Румъния и Сърбия, свидетелстват по недвусмислен начин, за особено внимание на Високата порта към българското революционно движение и емиг-

рацията главно в Румъния в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век. И това внимание далеч не е случайно,защото следва активизирането си непосредствено след четническите действия през 1867 - 1868 г., когато именно от Румъния се прехвърлят въоръжените отряди, които въпреки външния си неуспех и бързата разправа на властите с участниците в тях и с мирното население, показват на управляващите и на европейските дипломати, че сред българите се развиват процеси, крайно нежелателни за спокойствието и сигурността на империята в българските земи. Поради това и дейността на турската шпионска централа, създадена тъкмо по това време, има за обект главно българската емиграция, за която по тайни донесения и постоянните слухове, присъстващи в докладите на европейските дипломати, се знае в Цариград, че оттатък Дунава са в ход политически планове и приготовления, обединени в митичното название "комитет", станало популярно сред българите и застрашаващо за турските власти след публикуването на устава и други документи на ТЦБК, с което дейността на тази организация, нейните политически цели, включващи и подготовката на въстание чрез комитети вън и в България, е крайно затруднена и на практика осуетена в замисления първоначално вид. Но името на ТЦБК като бунтовна организация, на българските емигрантски "комитети", влезли трайно в опасенията и мерките на Портата спрямо българите вън от България. Като имаме предвид отрицателния ефект от съмнителното публикуване на документите на ТЦБК, едва ли би било пресилено да предположим тайна шпионска намеса в тази случка.

Очевидното активизиране на политическата емиграция предизвикало ответни действия на шпионската централа в Цариград. Наред с изпращането на единични агенти оттатък Дунава, към 1869 г. там предприели няколко акции за пряко навлизане на агенти в самата революционна организация. Мисията на Св. Миларов, комбинирана с такава на Дж. Бидискини и отговорника за българите в централата Хр. Арнаудов, била част от тази настъпателна акция срещу революционната емиграция. В същото време с участието на митрополит Доротей, вече тайно ангажиран в турския шпионаж, в столицата на империята била формирана група от български патриоти около Манол Иванов, ентусиазиран и действен човек, но със слаб политически опит, особено в революционните народни работи. Изборът паднал върху него вероятно поради това, както и поради контактите му с емигранти и сънародници вътре в страната. Той успял да привлече десетина души в групата с цел да подготвят заедно с емиграцията въстание в Северозападна България, където - в Берковица - било седалището на Доротей. Участниците и самият Манол били искрено вдъхновени от родолюбиви намерения и неподозирали кой стои зад тази акция. Връзките за сътрудничеството на емиграцията били уредени чрез Т. Райнов, една също авантюристична и неоднозначна личност, който през есента на 1869 г. пребивавал за известно време с политически задачи в Цариград. Той бил подведен да служи на шпионажа, като си въобразявал, че ще надхитри турските власти и ще използва предоставяните му пари за българското революционно движение. Тези илюзии бързо рухнали, но така или иначе за известно

време Райнов се движел в средите на шпиони, пращал лъжливи доклади до Цариград и използвал получаваните средства за някакви революционни задачи.

От друга страна, групата на М. Иванов се споразумяла с революционната емиграция за съвместна дейност по замисленото въстание в Северозападна България, за което усилено започнал подготовка В. Ганчев, не подозирайки за провокаторския план на шпионската централа и за ролята на Доротей. Когато обаче работата напреднала и се видяло, че може наистина да се стигне до въстанието, злополучният митрополит предал и В. Ганчев, и лицата, с които действал като д-р Г. Миркович, и те били арестувани и заточени. Същата съдба последвала и друг участник в групата на М. Иванов - Бр. Кофарджиев, чрез чиито познанства с емигранти Доротей се опитал да се добере до Л. Каравелов и В. Левски и други българи в Сърбия и Румъния. Наскоро резултатите от шпионската дейност на митрополита станали известни на Л. Каравелов и други емигранти, и неговата роля била подложена на жестока, но справедлива критика от страниците на "Свобода". От Букурещ прекъснали връзките с Цариградската група, а и тя се разпаднала, била вече ненужна на властите. Уличеният в явни предателства Доротей станал синоним на издайничество на своя народ и отвергнат от българското общество. Но по негова вина в турски ръце попаднали редица български патриоти, планът за въстание през 1869 г. бил осуетен и, макар и частично, шпионската централа успяла да навреди на революционната емиграция и свързани с нея дейци в България и Цариград. Все пак главната цел на Портата - да разстрои освободителните планове на революционната емиграция - не успяли. Тъкмо през есента на 1869 г. тя успяла да създаде новата си организация БРЦК, която извършила назрелия поврат в идейно, тактическо и организационно отношение и дава началото на най-активния и целенасочен подем в българското национално-освободително движение за отхвърляне на турското господство по пътя на революцията и за пълно освобождение на България.

Разбира се, с тези две най-големи шпионски акции за проникване в средите на българската революционна емиграция, действията на Цариградската централа не приключили. Продължавало изпращането на шпиони с различни конкретни задачи, между другото - и с планове за отравянето на Л. Каравелов, който поради публичността на журналистическите си прояви и качеството си на редактор на "Свобода", открита пропаганда на революцията и решителните действия за радикална и безкомпромисна борба за политическо освобождение, бил постоянно в епицентъра на наблюденията и контрамерките на цариградските власти и шпионите им.

Дори само наличните извори - домашни и чужди - дават ясна представа, че политическата емиграция и временно пребиваващите в различни страни българи, особено от 60-те години нататък, били обект на внимателно наблюдение, шпиониране и опити чрез агенти Портата и други чужди правителства, да проникнат в самите среди на емигрантите и техните организации и съответно да им противодействат. Този несъмнен факт говори достатъчно, че управляващите в империята

и в заинтересованите от Източния въпрос държави гледали на българската революционна и изобщо на политическата българска емиграция като главен фактор в освободителното движение и организатор на народните сили.

Наблюдавани и препятствани в своята революционна работа били и другите известни и проявени революционери като Г. С. Раковски, П. Хитов, старите войводи, пребиваващи в Сърбия, Д. Хр. Попов в Румъния и т.н., в размери съответни на ролята им в българското освободително движение. Естествено, Раковски, познат на турските власти още от Кримската война със смелите си родолюбиви и инициативи от тогава, с категорична забрана да пребивава в България, трайно бил следен и в Сърбия, и в Австрия, и в Румъния, и в Русия, и не само от турските власти, но и в страните, където пребивавал, по тяхно настояване и от съображения на другите държави. Често предприеманата от него дейност била преустановявана от забрани и екстернирания от страна на правителствата. Поради това в дипломатическата и тайната кореспонденция на различни страни великият котленец присъства като опасна и влиятелна сред сънародниците си личност, каквато той наистина бил, дори в много по-големи мащаби, отколкото предполагали властите в турската и други столици. Колко ценни сведения за Раковски могат да се получат от чужди агентурни доклади можем да се уверим от публикуваните такива документи с различен произход от чужди архиви - във втория том от изданието на Института по история при БАН за Раковски, идеите и дейността му.

Наред с турските, все още много слабо проучени документи на полицейските власти и шпионажа, както в случая с Раковски, дипломатическите и агентурните архиви на големите и съседните балкански държави съдържат значителен обем от информация за българската политическа емиграция. На първо място на Русия, Австрия, Великобритания, Франция, най-пряко заинтересовани в Източния въпрос, съдбата на Турция и от там - за освободителните движения на подвластните ѝ народи, от 60-те години по обясними причини с особено внимание към българите. Тази група извори са само частично издирени, най-вече за възлови моменти от българското революционно движение - въстанията в Северозападна България през 1841 и 1850 г., четническото движение през 1867 - 1868 г. и "епохата на комитетите", Априлското въстание. Но чуждата тайна документация показва постоянно наблюдение и информации за българите, които с всичката необходима предпазливост към този род извори, нерядко произхождаща от несигурни източници, с преувеличения и необективни тълкувания, могат да послужат при изследванията, разбира се, при съпоставка с по-достоверни български извори. Няколко примера доказват напълно това, че документацията на тайните служби в съседните и големите държави носят ценна информация за българската революционна емиграция през XIX в.

Най-изобилни естествено и произхождащи от различни архиви са документите на руската държава, единствената, която поради собствените си интереси гледа на българското освободително движение като благоприятно условие за изпълнение на своите планове за влияние или завоевания за сметка на Турция.

Същевременно, точно защото се ръководи от собствените си генерални цели за могъщо присъствие и участие в работите на Изток и в съдбата на Османската империя, Русия далеч не перманентно и не неизменно насърчава и приема за удобни за себе си българските освободителни инициативи, нещо повече - в определени моменти за нейната политика е по-изгодно да ги въздържа, дори да им противодейства, когато те не могат да бъдат оползотворени от политиката и намеренията ѝ в даден момент. От тук и сложната система на наблюдение и въздействие чрез дипломацията и тайната ѝ агентура върху българските патриоти и техните революционни акции. Така, когато в края на войната ѝ с Турция през 1828 - 1829 г. започва въстаническо движение в Югоизточна България, тя въпреки огромните си победи, не само не го подкрепя, но категорично му се противопоставя и фактически го осуетява. Отхвърля и инициативата на цариградските българи /начело със Ст. Богориди/ и емиграцията в Румъния за създаване на Българско царство в Североизточна България - в Добруджа, като начало на свободна българска държава, подобно на Сърбия, започнала съществуването си главно в Белградския пашалък. Отрицателно е отношението на Русия и към българското въстание от 1841 г. От неколцината пратеници на великите сили в района на революционните действия, позициите на руския представител, съгласно дадените му от Петербург инструкции, са най-въздържани и дори враждебни към българските въстаници и съществуващите тенденции за разрастването на българския бунт. През 1867 г., по настояване на руската дипломация, Добродетелната дружина ограничава броя на участниците в четите на П. Хитов и Ф. Тотю и нарежда да не предприемат активни действия за привличане на бойци от населението по пътя им в България. Пословична е враждебността на руския генерален консул в Букурещ Х.Х.Офенберг към българските емигрантски революционни инициативи в периода на най-големия подем на освободителните борби и срещу дейците на БРЦК в Румъния, както впрочем и на колегата му Н. Шишкин в Белград. Надеждите на революционната емиграция, че поради напрегнатата обстановка във всички балкански страни след Критското въстание, пряката намеса на великите сили в турско-гръцките отношения и видимото актуализиране на Източния въпрос, Русия ще подкрепи едно българско въстание, се оказват нетрайни и несигурни. Такива са и позициите на Н. П. Игнатиев и Петербург. Всъщност ограниченото насърчение за чети от Румъния е част от плана му само да се демонстрира революционна заплаха и от страна на българите, в чиито възможности за успех изобщо не вярва. За това говори и фактът, че чрез свои агенти той се опитва да организира под свой контрол малки чети и откъм Тракия през 1867 г., а през следващите продължава да търси начини да проникне, пак чрез платени агенти, сред революционната емиграция в Румъния и да я манипулира според обстоятелствата. Руската документация за това се свързва с известния случай, за който съобщава В. Левски, потвърден и от други емигранти, че попаднал на руски агенти, които му давали щедри обещания за руска помощ с пари и оръжие, но той бързо ги разгадал и отблъснал.

На фона на това поведение на официална Русия за проникване вътре в българското революционно движение, плановете и реализацията на четническото движение през 1868 г. бележи решителното скъсване с илюзиите за нейна безкористна помощ и началото на окончателния прелом към пълна самостоятелност на въоръжените и други политически акции на революционната емиграция, завършил със създаването на БРЦК, с формирането на неговата политическа и тактическа платформа за извоюване на свободата със собствени сили и за търсене на съюзници на руското или някое друго правителство, а единствено сред борещите се срещу турското владичество съседни народи, преди всичко южни славяни. Руските официални документи фиксират отражението на този процес на емансипация и продължаващите опити за контрол и вмешателство, и разочарованието на Игнатиев и управляващите, че българите са им се изплъзнали.

Освен чрез дипломатите и тайните си служби, царските власти прибягвали и до други средства за проникване. Те използвали вярата на българите, особено на тези в Русия, че тя, подобно на другите балкански страни, ще помогне и за освобождението на България, като привличали свои информатори и пропагандатори на официалната политика сред българите под различна форма от средите на българските преселници и временно пребиваващите в империята на Романовите. Повечето от тях искрено се надявали, че така помагат на отечеството, някои бивали подвеждани от обнадеждаващи моменти на руската политика, както и от теории, шумно прокламирани от обществени центрове като славянските комитети за въображаема извечна общност на интересите на всички славяни, /въпреки че славянски народи като поляците, украинците и други славяни били в положение на поробени във великата славянска страна, а някои случаи при не по-малко тежки условия от тези на братята им в Австрия, Турция и другаде!/ Така те, също искрено, съдействали на официалните власти за информирането им какви настроения и планове развива българската емиграция в и вън от Русия.

Типичен пример в това отношение е Ив. Кишелски, убеден родолюбец, но и увлечен от правителствените декларации и славянофилските идеи. След като доста време бил на служба в руската армия, между другото и по време на походите й в Кавказ за пълно покоряване на далеч неруските народи там, Кишелски поради бурния си нрав и невинаги съобразявани с Петербург действия сред сънародниците си, бил отстранен от военната си длъжност и пребивавал в Одеса, където бил натоварен с тайни задачи на информатор на Азиатския департамент под формата на "отговорник" за южнославянските политически емигранти в Ю. Русия и връзките им със сънародниците в други страни и в родините им.

Азиатският департамент си служил с подобни информатори и в други градове и страни, където живеели българи и изобщо балканци, но неговите фондове, както впрочем и тези на посолствата в Цариград, Виена, Париж, Лондон и пр. и на консулствата в Македония, Сърбия, Гърция, Босна и Херцеговина, Чехия, дори и в Румъния и т.н. не са проучени, освен съвсем частично. Не са пълноценно оползотворени от съветските съставители, които единствени бяха допускани до архиви-

те, и в българоруските документални издания за освобождението на България и за руската политика спрямо българите от Кримската война до края на 60-те години, което трябваше да завърши до 1875 г., но засега по независещи от учените в двете страни условия е прекратено. А ето на какви данни се натъкваме в руските архиви от публикациите на някои съветски българисти и от един краткотраен мой достъп до материалите на Азиатския департамент, за въпросния Ив. Кишелски. През 1868 г. по заръка на началниците си той участва в тяхната акция да бъде осуетено пренасянето на оръжието за българските революционери, осигурено от Н. М. Тошкович. Пак през същата година прави опит да убеди Добродетелната дружина чрез руския консул в Букурещ емигрантския център на българите да бъде пренесен в Русия. Опитът му да бъдат така ограничени чуждите /разбирай неруски и революционни!/ не успява, но е показателен сам по себе си. Такива цели прозират и от донесенията му до ръководителите на департамента в Петербург, в които системно и често пристрастно информира за сънародниците си в Одеса и за емигрантски инициативи в Румъния. Поради личен конфликт със създателите на Одеското настоятелство - най-авторитетната и дълготрайна българска организация в Русия, злепоставя неоснователно Н. М. Тошкович, Палаузови и други дейци, както и дейността на самото настоятелство, излиза от него скандално и между другото в духа на официалната руска политика и славянофилските идеи, създава общоюжнославянско дружество, което да противодейства на българското, националното. Заедно с това, вдъхновен от най-крайни ретроградни славянофилски, дори панславистични идеи, разработва подробно проект за въвеждането на руски език във всички славянски страни като основен, вместо националните, за да могат славяните в различните страни да се разбират помежду си и осъществят по-лесно своето обединение!

От българските архиви пък са ни известни неговите усилия да внуши на Л. Каравелов, Д. Ценович и други дейци на БРЦК през 1870 - 1871 г. да бъдат по-умерени в плановете и изявите си, да не прибързват с приготовления за въстание, /докато Русия не бъде готова за действия срещу Турция и не сметне едно българско въстание за навременно/ и най-важното Каравелов да не призовава постоянно към революция и да не критикува руската политика. В отговора си Каравелов категорично отхвърля тези съвети, и по много достоен начин - с думите: "Аз съм първо българин и после славянин!" Защитата на българските национални интереси стоят на първо място, тях отстоява и ще продължават Каравелов и българската революционна емиграция. Противопоставяйки се на проправителствените и пророски внушения на Ив. Кишелски, председателят на БРЦК през есента на 1870 г. отправя от името на емиграцията протестно изложение до руския посланик в Цариград Н. П. Игнатиев срещу вмешателството на букурещкия консул на Русия Офенберг в живота на българската емиграция и клеветите му пред Петербург срещу най-активната част от нея. Така Каравелов фактически предприема решителна акция за защита на независимостта на българското освободително движение преди от официална Русия. Любопитно е, че наистина агресивният и вреден рус-

ки дипломат наскоро след изложението на Каравелов е отстранен от поста си и заменен с друг, по-тактичен дипломат. Прозорливият Игнатиев си дава сметка, че дотогавашният му подведомствен, предизвикал толкова недоволство и протести от страна на българите в Румъния, е вреден не само за тях, но и за политиката и целите на Русия и нейните възможности за контакти и влияние на Балканите, най-вече сред българите.

* * *

Западноевропейските дипломати също проявяват постоянен интерес към политическата дейност и инициатива на българската емиграция в Румъния, Сърбия и други страни и поради интересите си там, и поради посоченото си пресилено или неоснователно предубеждение, че всяка освободителна инициатива на българите и изобщо на балканските народи се дължи на руски задкулисни интриги, внушения и помощ, особено следи връзките на емиграцията с дипломатите и други представители на Русия. като се абстрахираме от подобни предубедени обяснения за политическата активност на българската емиграция, в документацията на дипломатите на Австрия /Австро-Унгария, Франция, Великобритания, Прусия/ Германия, Италия и други западноевропейски държави и в донесенията на тайните им агенти на Балканите, ще намерим данни за редица конкретни факти от живота и дейността на българската емиграция, за връзките й с други освободителни движения и организации, в някои случаи и верни констатации за нейните отношения в Русия. Тъй като позициите на великите сили към Турция и освободителните движения на българите и другите подвластни й или още зависими от нея балкански страни и народи се определя от общите проблеми на Източния въпрос и от постоянно действащите антагонизми на големите държави за влияние, тяхната документация, касаеща българската емиграция и българите изобщо, може да бъде вярно разбрана и оползотворена при задължителното условие да бъдат вземани предвид общите насоки на балканската им политика и конкретните становища на европейските кабинети в динамиката на текущите събития и обстоятелства.

Тъкмо поради неизменната заинтересованост на всяка от силите за настоящето и бъдещето на Османската империя и балканските народи, документираните наблюдения на дипломатите, журналистите, агенти, учени, военни и други чужденци, пребивавали в една или друга страна, където живеят българи, са особено внимателни и носят разнородна информация в системните служебни доклади и отчетите на специалните пратеници, донесенията на тайните агенти и публикациите в европейския политически, културно-обществен и научния печат.

От друга страна, поради комплексността на източния въпрос и на политиката по него, сведения за българите извън България трябва да се търсят не само в документите, които пряко засягат тяхната дейност, но и в такива, които се отнасят до другите балкански страни и народи, които имат косвено наглед отношение

по българския въпрос, но често изясняват много важни моменти от неговото развитие в различни моменти. Издадените документални сборници с материали от руски, австрийски, унгарски, френски, английски и други архиви, не на последно място - и от турските, каквито има реализирани най-вече в Македония, доказват убедително наличието на извори, отнасящи се за българската емиграция и национално движение. Примерите са много. В поредица томове за руско-полските революционни връзки през XIX в. бяха обнародвани голям брой извънредно ценно документи и по главната тема, и по странични за нея, но важни за нас материали за полските демократични организации, включително и за поделенията им на Балканите и в Цариград, които имат контакти с българските революционери. Подобни съвместни издания бяха подготвени от руски и сръбски учени с разностранна информация за отношенията между двете държави, за националните движения на южните славяни, главно за Босна и Херцеговина и пр., но осветляващи и български аспекти на връзките с Русия, Сърбия и поробените още други южнославянски народи.

Народните движения в южнославянските страни под австрийска /австроунгарска/ власт пък са представени от редица сръбски документални издания, където са отразени и българо-сръбски контакти, общи проекти и търсене на споразумения, за които българската документация е оскъдна. Едно от най-значимите издания от тази група са двата обемисти тома с материали за Народната партия във Войводина, представяща енергичната дейност на Обединената сръбска омладина там, с която БРЦК има постоянни и дружески връзки. Ценни данни за това съдържат и издадените и руски, сръбски документи за Омладината, реализирани в голямата си част от известния сръбски учен Н. Петрович, който е издирил и обнародва и австро-унгарската документация за Народната партия, самостоятелно или в сътрудничество със съветски историци. Изворите, съдържащи се в такива издания, осветляват значително и непълноценно представени в домашните извори страни от международните контакти на българската емиграция.

В някои случаи данни за българските проблеми намираме в документални издания, наглед отдалечени от тези проблеми, но всъщност с редица непознати факти по тях. Пример за такива неочаквани находки дава дневникът на австро-унгарския консул в Белград Б. Калай, публикуван на сръбски език от един от най-активните сръбски историци, с вкус и заслуги за издаване на извори А. Раденич. Калай е записвал важни въпроси от официалната си преписка с Будапеща и от личната си с Андраши, важни събития в Сърбия, агентурни съобщения и т.н., които са обяснени от съставителя в бележки, често с цитати от потвърждаващи ги документи. Българската емиграция в Княжеството, понякога и в Румъния, присъстват в дневника, наред с, естествено, много по-изобилните сведения за политиката на сръбското правителство, положението и настроенията в Босна и Херцеговина, към които Австро-Унгария има вече изявени претенции, наскоро осъществени, и сведенията за които са важни и заради политическите контакти на българската емиграция в двете съседни страни с националните движения в сръбските

области под турска власт и замислите за координиране на въстаническите действия или с евентуалната и дълго очаквана война на Сърбия с Турция, реализирана едва през 1876 г. след Априлското въстание, но с участието на голям брой български доброволци, изворови следи за които също се намират в сръбските архиви и документални издания, както и в бдително наблюдаващата балканските събития Австро-Унгария.

Виенските и будапещенските архиви са проучвани от редица български историци, и голяма част от издирените там документи са обнародвани преди и след 1944 г. - общо за България през османския период, главно за Възраждането /П. Ников и други/ и по определени теми за възлови моменти от освободителното движение: въстанията в Северозападна България през 40-те години, четите от 1867-1868 г., процеса срещу Л. Каравелов и сръбските омладинци през 1868 - 1869 г., Априлското въстание, църковната борба и пр. - в документални издания и изследвания на: П. Ников, Ст. Романски, патриарх Кирил, В. Паскалева, Б. Цветкова, Р. Стоянова, П. Миятев, П. Пейковска и др./ В тези ценни издания българската емиграция, разбира се, присъства като обект на австрийско и унгарско наблюдение, но едва след системното проучване на австрийските архиви за Многотомната история, стана възможно отношението на Хабсбургската империя да бъде представена, засега в няколко тематични издания - за четата на Х. Димитър и Ст. Караджа /ред. З. Маркова, О. Маждракова, Чавдарова, Д. Дойнов/, за национално-революционното движение от 1868 до 1874 г. /ред. Кр. Шарова, Д. Дойнов/, за Македония /В. Паскалева/.

Австрийският печат, както впрочем и вестниците в другите големи държави, също съдържат важни данни за емиграцията, освободителните борби и позициите на Австрия /Австро-Унгария/ към тях. Това доказва богатото по съдържание и единствено засега издание на малка част от журналистическите публикации във Виена за отзвука на Априлското въстание в империята /В. Тилева/. Друго подобно издание, но само за материалите, обнародвани в руския печат от Л. Каравелов - обхваща публицистиката на бъдещия председател на БРЦК /М. Димитров/. Изследвания на руски българисти /С. А. Никитин, А.А.Улунян, Б. Билунов и др./ за отражението на българското и другите южнославянски национални движения сред руската общественост дават представа за изобилието на сведения в руския печат и подсказва възможностите за други разнопосочни проучвания, каквито безспорно са наложителни поради важността на Русия за българите. Между другото, в Историческата библиотека в Москва е съставен азбучен каталог за авторите, обнародвали материали в различни вестници и списания. Ориентация за публикациите в европейския печат дават също юбилейните справочници за най-големите вестници в отделните страни - Англия, Франция, Германия и др. Френският печат е оползотворен твърде слабо в отделни публикации и изследвания за българския въпрос в различни моменти /Д. Косев, Б. Цветкова и др./ така че оползотворяването му тепърва предстои. Какви възможности открива той установяваме от едно югославско издание за отражението на сръбското въстание от началото

на XIX в., където намираме някои данни и за участието на българи в него.

От много важно значение за емиграцията ни, естествено са периодичните издания в съседните балкански страни, от които много частично са проучвани сърбо-хърватските и румънските, а гръцкият печат се нуждае от специални и обстойни проучвания поради наличието на големи групи българи, постоянно пребиваващи в територии под гръцка власт или сред гръцки мнозинства, както и на значителен брой учащи се българи в Гърция, особено през първата половина на XIX в., но този печат, също и архиви, са най-слабо оползотворени по нашата тема и изобщо за българите, включително и по най-важната тема в българо-гръцките отношения - църковния въпрос и елинизаторската политика на Патриаршията и атинските правителства.

Издирването, проучването, обнародването и оползотворяването на чуждестранната документация - дипломатическа и друга, периодичния научен и културен печат и т.н., както по произход - по страни, видове, теми, или по определени въпроси общо от всички проучвани архиви в различните страни, както последните подобни издания за Хаджидимитровата чета и национално-революционното движение 1868 - 1874 г., предоставят голямо изобилие и разностранна информация за емиграцията и за българите като цяло. Изданията от смесен тип, т.е. с документи от архивохранилищата на всички страни, където е работено, имат преимуществото, че дават възможност да бъдат съпоставяни и уточнявания фактите, съобщавани от представителите на различни среди и политически групировки и така да улесняват уточняването на голям брой неизвестни или спорни факти и сведения. Като резултат от наблюдения на чужденци, пребиваващи главно вън от Турция, съответно от българските земи, чуждестранните по произход документи отразяват най-пълноценно живота, идеите, освободителните планове и действия на българската емиграция и изобщо на българите извън България. Да припомним още някои примери от дипломатическата информация за това, със спецификата, произхождаща от официалната политика на съответните кабинети, антагонизмите между великите сили по Източния , значи и по българския въпрос и различията в дипломатическата практика и степен на обективност.

Съгласно насоките на балканската политика на царска Русия и трайната тенденция на нетърпимост у руските дипломати към българското революционно движение и самоинициативни акции се наблюдава видима необективност, през целия XIX в. чак до 1877 - 1878 г., а и след войната дори у най-енергични и далновидните от тях като Н. П. Игнатиев, който, както показва документацията, публикувана от патриарх Кирил, се стреми да въздържа и направлява не само революционното движение, но дори и легалната църковна борба и ги подчинява на официалната руска политика. Разбира се, има и изключения, и то, когато дипломатите се по произход балканци. За България изключителна е ролята на Н. Геров, дългогодишен консул в Пловдив, който неуморно отстоява българските интереси и стремежи, особено по църковния въпрос, като рискува постоянно кариерата си и си навлича неприязънта на началниците си, най-вече на Н. П. Игнатиев, защото

се стреми да го убеди, че Русия трябва да даде категорична подкрепа на българските искания и да се откаже от политиката си на търсени компромиси с Патриаршията. Сравнително обективни са позициите на Геров и към революционните настроения в България и емигрантските инициативи, макар че по собствени убеждения, почти аналогични с тези на Добродетелната дружина, поддържа линия на сдържаност в това отношение.

Други изключения в генералната линия на руската балканска дипломация се наблюдават при представители, привърженици на активна руска подкрепа за освободителното движение или с южнославянски произход, които също си спечелват недоверието от страна на Петербург заради нескриваните си симпатии към националната активност, най-вече на южните славяни. Такива случаи, за жалост няма в българските земи и по отношение на българите, но се срещат в Босна, Херцеговина и Черна гора.

Единственото известно изключение сред служебните лица - руски пратеници в докладите им за българската революционна емиграция - на обективно представяне на целите и действията й - е на един специален руски емисар през 1869 - 1870 г. Б. Каталинич - южен славянин на руска служба, чийто обстойни доклади за българската емиграция в Румъния и за южнославянските движения в други области, съвпадат почти буквално с позициите на самите революционни дейци, с които той се среща и разговаря. По отношение на българите в Румъния становищата му са формирани явно въз основа на информациите, които получава от Л. Каравелов и други дейци на БРЦК. Разбира се, сведенията и изводите му, обективни и благосклонни към емигрантските революционни планове и прояви, нямат никакъв ефект върху началниците му, но самият факт представлява интерес, защото те носят важна информация за вредата и за българите, и за самата позиция на руската дипломация в Букурещ, за обвързаността им със "старите" и грубата намеса в техните взаимоотношения с революционерите. Все пак благодарение на Каталинич в противовес на постоянните клевети на консула Офенберг постъпват и други, по-обективни сведения за революционната емиграция. Неговият разказ съдържа конкретни факти, част от които съвпадат с известните ни, а други съобщават неизвестни или такива, които по българските извори са неясни за българското революционно движение в момента.

В най-изгодно положение във външната политика на Русия на Изток са гърците. Поради наличието отдавна на значителна гръцка колония - с богата търговска прослойка в южните области и Черноморието и на гърци-руски възпитаници, както и предпочитанията на официална Русия към православна Гърция и оказалите се нереалистични надежди на Петербург, че чрез нея и Патриаршията най-успешно ще провежда интересите си за влияние на Балканите, още отпреди Кримската война, още повече след нея, на служби в Министерството на външните работи в Петербург и на дипломатически постове на Балканите са назначавани гърци, които твърде пристрастно, водени единствено от политиката на родината си, преценяват балканските и особено българските проблеми и съответно осве-

домяват министерството в такъв дух. Това, между другото, е една от пречките за вярната ориентация на руската външна политика по тези проблеми.

Присъствието на гърци в руската дипломатическа мрежа, а частично и в турската, от друга страна разкрива постоянните антибългарски, елинизаторски и завоевателни тенденции в политиката на Гърция, подсказвайки в същото време колко важна е гръцката документация, трудно достъпна, особено за българските учени. Но така остава неизяснена по автентични извори не само тази отрицателна страна в гръцко-българските отношения, а оставя скрити и немногобройните, но все пак загатнати в български и европейски извори факти, за опити за единодействие на революционерите в двете страни, естествено в критични ситуации за двата народа и националните им борби. Така срещаме наши и чужди данни за подобни опити по време и при упадъка на Критското въстание, когато са водени разговори между гръцки организационни центрове и българската емиграция в Румъния за координиране на революционните действия. По същия начин и Източната криза подхранва надежди чрез взаимопомощ българи и гърци да улеснят борбата си. Наред с трудния достъп до архивите в Гърция, слабата проученост на тази проблематика се дължи още на две обстоятелства. От гръцка страна това е незаинтересоваността на преобладаващата част гръцки учени към обективно изследване на българо-гръцките отношения по изворите, с които те разполагат.

Празнините за Гърция се открояват особено при сравнение с многобройните публикации - документални и изследователски - на специалистите в другите балкански страни: Сърбия, Хърватско, Черна гора, Словения, и разбира се днешна Румъния и Молдова. Многобройни и полезни са изследванията на румънските историци в миналото и съвременността като П. Константинеску - Яш, К. Велики, Е. Сюпюр и мнозина други. В Молдова пък по обясними причини историята на българските преселници се разработва най-активно от историци, българи по произход, нерядко и от украински и молдавски учени. Приносите на споменатите румънски учени са достатъчно добре известни, но все пак нека спомена, че десетилетната изследователска дейност на К. Велики, на Н. Чакир, на Е. Сюпюр и други изясниха конкретни моменти и общата картина на българо-румънските контакти и много важни моменти от дейността на българската емиграция. Двете книги на К. Велики по тази тематика за емиграцията в Русия до и след Кримската война, който използва и съществуващата румънска и българска литература, обобщават неговите проучвания и очертават в хронологическа последователност политическите прояви на българите и контактите им с румънските официални и обществени среди. Монографията на Е. Сюпюр за българската интелигенция в Румъния е основана на огромен архивен и друг материал и е безценна по своето богато съдържание, посочено в по-пълния си румънски вариант /българският превод е за жалост съкратен/.

Поради факта, че отношенията между българите и другите южни славяни, най-вече сърбите в и вън от Княжеството, са най-активни и, макар и противоречиви, извънредно важни за историята на българската емиграция, а архивите на

днес бившата СФРЮ предоставят твърде ценни сведения. Достъпът до тях зависеше от конюнктурните политически обстоятелства, но след смъртта на Й. В. Сталин и от времето на Хрущов настъпилото постепенно затопляне на отношенията на СССР с Югославия, съответно и на България, даде положителен ефект и за разширяването на научните и културните контакти, което осигури и възможността на учени от двете страни да ползват архивите в съседните страни. Собственият ми опит от неколкократните ми посещения в Белград, Загреб и Цетина през 60-те години ми дава основания да отбележа, че дори в самото начало на "затоплянето" навсякъде получавах пълно съдействие от страна на архивите и библиотеките в югославските републики. Дължа искрена благодарност на специалистите и ръководителите им, както и на колегите от Историческите институти, Белградския и Загребския университети. Благоприятната атмосфера, която бе създадена от тях за работата ми, даде възможност да издиря и микрофилмиран извънредно ценни документи за българо-сръбските отношения, с които се занимавам от студентски години по указания на проф. Ал. Бурмов, който определи задълго интересите ми към тази важна проблематика с темата на дипломната ми работа "Българо-сръбски отношения през Възраждането".

Ще спомена само някои от находките в югославските архиви, които дадоха резултати за редица изследвания - мои на други автори. Във фонда на най-големия сръбски държавник И. Гарашанин /предоставиха ми го необработен/ открих важни материали за неговите възгледи и политика, за българските въстания от началото на 40-те години и особено за това през 1850 г. - документите за последното предоставих на Стр. Димитров, който тогава пишеше монографията си за въстанието, за двете легии в Белград и преговорите през 1867 г., за тайните сръбско-гръцки договаряния от същото време, за кризата в отношенията между Сърбия и Русия в края на 1867 г. и отстраняването на Гарашанин от властта, събития, които имат отрицателен отзвук и върху българо-сръбските политически контакти и т.н. публикации ми изясниха много важния въпрос за същността, проявите спрямо българите и другите южни славяни под чужда власт на тайната правителствена сръбска национална организация, създадена от Гарашанин за въздействие, информация и контрол над освободителните им движения. Но най-значимите, и може да се каже сензационни находки, в изобщо непознати и за югославските историци фондове, се отнасят до пребиваването и дейността на Л. Каравелов в Белград, Нови Сад и в австро-унгарските затвори във Войводина от лятото на 1868 до януари 1869 г., след което се установява в Румъния, сплотява тамошната революционна емиграция и основава заедно с В. Левски Българския революционен централен комитет. Материали за активните революционни инициативи на българските емигранти оползотвори друг историк - П. Кузманов, който се затрудняваше дотогава в проучванията си за тях поради липсата на сръбски материали.

Работата ми в сръбските и други архиви даде възможност да установя значителен брой конкретни факти и да намеря документални доказателства по основ-

ни, често дълго дискутирани въпроси, оставащи все без отговори поради непълноти в българската документация. Така твърде оскъдните домашни сведения за биографията на А. Кънчев бяха допълнени и изяснени с такива съществени данни като рожденната му дата - 1850 г., учението му в Белградската военна академия, предметите, които е изучавал там и длъжността, която му е била присъдена. Освен от сведенията в белградските архиви и югославски публикации, за това ми помогнаха и открити в друга връзка документи в Прага, от фонда на началника на Академията по това време - Франьо Зах, чех по произход, в чийто бележници от това време са записани данни за слушателите, включително и биографични, за успеха им по различни предмети и пр. Това позволи да се установи и кръга от съученици на А. Кънчев, за които не знаехме друго, освен споменаване на едно име, а сръбски и чешки документи показаха, че той се е движел в среди на будни, революционно настроени младежи, свързани с Омладината, някои от тях, точно споменатия в българския извор, приятел на Кънчев - и организатори на младежки бунтарски акции. Самият Фр. Зах е много интересна личност, деен привърженик и сътрудник на княз Ад. Чарториски и автор /по указания на полския политик/ на първичния текст на прословутото "Начертание" на И. Гарашанин, където на българите в сръбската политика, предвиждана от княза и Зах като системна подкрепа на културно-националното и политическото им движение, е отделено твърде голямо място. Сръбски, полски, чешки и други извори изясняват неговата изключителна роля, включително и по българския въпрос, от началото на 40-те до края на 60-те години.

Издирените сръбски документи, съпоставени с български, руски, френски, унгарски, английски и други, имаха преломно значение за познанията и изследванията ми за Л. Каравелов и помогнаха да бъдат документално доказани реалните, а не въображаемите и произволно характеризирани идеи на бъдещия председател на БРЦК, според безспорни сръбски и други извори се оказаха революционни, и то не само теоретични, но и в една изключително активна организаторска работа за приобщаване на българската емиграция в Сърбия към революционните инициативи на събратята им в Румъния, т.е. на четническото движение през 1867 г. След моята монография за възгледите и дейността на Каравелов през 60-те години на XIX в. и главно през 1867 г., както и след други публикации по въпроса, стана вече невъзможно и най-предубедените историци по отношение на един от най-великите възрожденски българи, да повтарят несъстоятелните си тези за някакво "просветителство", "либерализъм", "славянофилство" и пр., преди срещата му с Левски през есента на 1869 г., въведени и натрапвани в литературата най-вече от Мих. Димитров и повтаряни безкритично от последващи автори, по неговата формула, пропагандирана в статии и книги, че "Левски създаде от Каравелова революционер". Цялата тази предпоставена и недоказана с нищо конструкция рухна напълно в светлината на автентичните и многобройни сръбски и други документи.

Феноменалната пристрастност на някои автори в стремежа им да омалова-

жат Л. Каравелов, и то по порочната за науката логика с цел да бъдат откроени и възвеличани Хр. Ботев и В. Левски, като че ли те сами по себе си не са достатъчно велики, та да имат нужда от принизяването на други също огромни по значимост личности, и не само Каравелов, но и Раковски, даде твърде тежки и продължаващи във времето отражения в историографията, наша и чужда българистична, подсилени и от високото служебно положение и изграден авторитет на инициатора Мих. Димитров. Ще призная, в невежествените си студентски години приемах също с безкритично доверие негови твърдения, но поради насоката на развитието ми, която даде проф. Ал. Бурмов, колкото повече научавах за Каравелов от художественото му творчество и публицистиката му, толкова по-малко тезата за нереволюционността му можеше да остане убедителна за мен. От повестите, разказите и политическите му статии ми говореха недвусмислено, че за него още в руския му период, т.е. до 1866 г., именно въоръжената борба на хайдутите, участниците в селските движения от 40-те и 50-те години и личните страдания на героите му във връзка с тях, с потурчванията на български момичета и т.н., както и позициите в политическите му статии за освободителните борби на българите и другите балкански народи, е пътят за отхвърлянето на нетърпимото за тях турско владичество. Но това бяха все идейни доказателства в книжовни трудове. В няколко свои дописки Каравелов пръв и единствен публично излиза в руския печат в защита на Г. С. Раковски в началото на 60-те години, когато официална, а и славянофилска Русия се отнася крайно отрицателно към великия котленец заради патриотичната му акция против поредното преселение на българи в Русия и заселването на мюсюлмани /черкези и татари/ в България с прозрачни антибългарски съображения от страна на Високата порта. И също открито му дава характеристика като истински патриот, готов да отдаде и отдаващ всичките си сили за щастливото бъдеще на своя народ. Това не би написал човек, който не е солидарен с революционера Раковски, чийто идеи явно познава. Нещо повече, тъкмо през 1861 - 1862 г., откогато датират плановете на Раковски за народно въстание, съставя проект за създаване на "Българско общество" в Белград с тайни революционни освободителни задачи и решава да замине за Балканите, където има въстанически настроения и се очаква Гарибалди да дойде с юнаците в помощ на борещите се за свобода народи. Този замисъл пропада, но самите намерения на Каравелов и проекта му за българска организация го сродяват с възгледите, плановете и действията на Раковски.

Това ми беше вече известно по руски извори и изследвания и по Каравеловия проект, но ми липсваха конкретни факти. В търсене на следи за тях се възползвах от първата възможност след затопляне на отношенията със СФРЮ, за да отида в Белград. И едва в Сръбския държавен архив намерих преките и недвусмислени исторически свидетелства за погрешността на официалната теза за Л. Каравелов. Оказа се, след допълнителни проучвания и във френски, руски, английски архиви и в една току-що излязла публикация на унгарски документи, че той напуска Русия и отива в Белград в самото начало на 1867 г. със съвсем определени наме-

рения, да вземе участие в назряващото революционно движение в България и сред емиграцията в съседните страни и, че действително развива извънредно активна политическа работа сред българските емигранти и учащи се в Сърбия, установява контакти и с емиграцията в Румъния. Заема се веднага с организирането на сънародниците си за участие в четническото движение. За тази цел заедно със старите войводи от 40-те и 50-те години, намерили гостоприемство и спасение в Сърбия, учредява централен ръководен орган - Български комитет, изработва за него уставен документ - "Наредба" и организира чета, фактически най-многобройната в цялата история на българското четническо движение - около 600 души. При това Каравелов предвижда тя да бъде западния отряд, който фигурира в плановете на П. Хитов и "Закона" му от 1867 г. и трябва да премине в България, за да умножи силите на неговата чета и тази на Ф. Тотю.

За революционната, твърде активна дейност на Л. Каравелов сред българската емиграция в Сърбия, за връзките му с Омладината и общи планове с нея за едновременно въстание в България и сръбските области под турска власт, за негови обиколки из българските селища по границата за договорка с българското население в Кулско, където четата трябва да премине и преминава през юли 1867 г., също така за голямата популярност на Каравелов сред сънародниците му и в средите на сръбската демократична интелигенция се съдържат данни в посочените и други сръбски, български извори, в дипломатически документи на консулите на Франция, Англия, Русия, както и в Каравеловите дописки до руски вестници от това време.

Документите от сръбските архиви и библиотеки ми дадоха възможност да осмисля наличната българска, руска, унгарска и друга информация и да установя в подробности революционната същност и цели на възгледите и практическата организаторска дейност на Л. Каравелов за участие на българите в Сърбия в четническата акция от 1867 г., а също така и първите му опити да намери пътища за консолидиране и сплотяване на националните сили за въоръжена борба - през 1861 - 1862 г. чрез проекта за "Българско общество" в Белград, където тогава Г. С. Раковски точно създава първия революционен емигрантски център, и през 1867 г. чрез "Българския комитет" в Белград, който не само е основан, но и реално функционира под негово ръководство и подготвя голямата Зайчарска чета. Тогава Каравелов установява връзки и с емиграцията в Румъния, запознава се и се сдружава с най-видните ръководители и дейци на Омладината и демократичната сръбска интелигенция и намира подкрепа на подготвяната от Комитета чета, солидарност и съдействие у южнославянски, чешки и други революционери.

Сръбската документация от различни архиви и югославски публикации на извори и изследвания осветлиха и редица други важни моменти от историята на българската революционна емиграция през 60-те и 70-те години на XIX век: Втората българска легия, близките дружески отношения на Л. Каравелов и БРЦК и Омладината, преговорите между тях за съвместни координирани въстанически действия в едно и също време през 1871 - 1872 г., 1875 - 1876 г. участието на

български доброволци в сръбско-черногорско-турската война, също и редица моменти от културните взаимоотношения между сърби и българи от края на 30-те години до освобождението на България. Материалите от архива на И. Гарашанин, които предоставих на Стр. Димитров, го улесниха да изясни неизвестни по домашни и турски извори факти от историята на селското движение през 1850 г., политическите проекти на ръководителите му и връзките им със сънародници и в други български области, българските делегации в Цариград и ролята на Сърбия в тях и т.н. П. Кузманов пък обогати информацията си от български извори за известния войвода Ив. Кулин и участието му в революционното движение от 40-те до края на 60-те години, и специално през 1867 г. около Зайчарската чета, за други войводи, намерили спасение в Сърбия като Цеко Петков, Ильо и други. Макар че сведенията са много по-изобилни и дават основания за повече важни изводи, последните публикации на този автор, благодарение именно на сръбските извори са едни от най-полезните негови работи. И други автори се убедиха от моите проучвания в значението на сръбските архиви, и потърсиха данни там, например Е. Хаджиниколова, която се занима със сръбско-българските революционни връзки, политиката на Сърбия спрямо България, историята на сръбско-черногорско-турската война.

Много важни аспекти от историята на българската емиграция и в Сърбия, и в Румъния, частично и в Цариград по църковния и други въпроси стават ясни от материалите в сръбските архиви, документални публикации и изследвания. Досегашните издирвания на български автори далеч не са изчерпали, дори малка част, от възможностите за изясняване на общи проблеми и конкретни факти. Това, разбира се, се отнася до цялата чуждестранна документация, особено руската, най-богата и обхватна по проблематика, широта и количество, и за българите в империята, и за емиграцията, и за динамиката на политиката на царска Русия на Балканите и в нейния контекст - спрямо българското освободително движение в различните му насоки до и през Възраждането. Разбира се, в не помалка степен и в още по-голяма сложност след 1878 г. В документалната информация на всяка една от големите и съседните държави, както се уверяваме от досега издирената и частично оползотворената, а и от чуждите документални и изследователски публикации, историята на българите извън България, българското освободително движение и възрожденският процес като цяло, се съдържат изобилни данни, които благоприятно допълват домашните извори и, комплексно разгледани критично и във взаимна съпоставка, могат да дадат отговор на голям диапазон от неясни, слабо проучени или празнословно дискутирани с десетилетия.

Един от много и дълго дискутираните въпроси от историята на българската емиграция е, както е известно, този за началото на БРЦК, за времето на учредяването му, за участието на емиграцията в новата революционна емиграция, и всичко това главно с оглед на Л. Каравелов и дългогодишните усилия за омаловажаване на ролята му, с безсмислената и предпоставена цел да бъде изтъкнат единствен В.

Левски като създател и ръководител на тази организация. Макар че дори най-простата логика на всяко обществено явление и особено на обстоятелствата при създаването и дейността на една политическа общност не само предполага, но и съвсем очевидно изисква участието на повече хора, особено на идейно изградени и с ясни концепции дейци, какъвто е Каравелов, а и на широк кръг други съмишленици, без чието активно участие работата и резултатите от работата на който и да е - колкото и велик и гениален да е ръководител, е невъзможна.

Поради научно неиздържания подход и исторически фалшивата цел на лица, за доста време господстващи в официалната марксическа историография, бе издигната тезата, че БРЦК в Румъния не съществува, когато Левски изгражда комитети в България и, че Централен комитет в Букурещ започва да действа едва след общото събрание през пролетта на 1872 г. и, следователно, Каравелов и емиграцията около него нямат никакво отношение към дейността на Левски и резултатите от нея. Абсолютизира се някаква пълна самостоятелност, независимост и дори противопоставяне на т.н. "вътрешна революционна организация" /ВРО/ като нещо отделно, различно и независимо от БРЦК като общонационална организация, като каквато той е замислен и изграждан от самото начало на учредяването си през 1869 г. и, за което са налице достатъчно доказателства в българските извори, удивително и напълно необосновано пренебрегвани от привържениците на посочените тези, както и на чуждестранните, априорно обявени за измислици на дипломатите, турските власти и други чужди среди.

В това противоречащо на фактите увлечение на някои автори - Мих. Димитров и следващите го без собствени проучвания и критично отношение, се стигна до немислими абсурди. Като например, пренебрегването на сведението не на друг, а на самия Каравелов от ноември 1869 г., че в България и Румъния е в процес на изграждане "младобългарска партия" с ясна политическа програма, определени освободителни цели и определени методи на действие - революционни и структура сред българите в и вън от България. Няколко месеца по-късно в програмната брошура "Български глас БРЦК" Каравелов обосновава необходимостта от пренасяне центъра на подготвителните работи за въстанието вътре в България и обяснява, че този извод се налага от неуспеха на емигрантските чети, прехвърляни отвън, въпреки родолюбието и саможертвата на участниците в тях и страстното им желание да извоюват свободата на отечеството си. Ревностните отрицатели на съществуването на БРЦК през 1872, всъщност от есента на 1869 г., не вземат под внимание и изработването на общата политическа "Програма на БРК" от Л. Каравелов през пролетта на 1870 г., която някои автори /Д. Косев/ обявиха, че е предназначена не за българската революционна организация, а за да се представят българите пред външния свят и пред една международна демократична организация "Лигата за мир и свобода", отправила покана до българските революционери и лично до Каравелов за участие в поредния й конгрес!

Още по-абсурден е фактът, че Мих. Димитров и други историци след него, изобщо не вземаха под внимание съобщението на Каравелов за "младобългарс-

ката партия", възникнала сред българите в Румъния и в страната преди ноември 1869 г., макар че тъкмо Мих. Димитров обнародва дописката, в която това се съобщава. В архива на Министерството на външните работи на Сърбия се натъкнах на писмени бележки на архивистите за документи, предоставени на същия автор, които по безспорен начин свидетелстват, че Каравелов е главната политическа фигура в българската революционна организация, особено сред емигрантите в Румъния и, че именно той играе твърде активна роля в политическия живот. Тези материали, както и дописката за "младобългарската партия" и програмните документи на БРЦК от 1870 г. противоречат генерално на тезите на Мих. Димитров и той просто и чисто не ги използва и не прави налагащите се изводи от тях. Така постъпват и следващите го безкритични /в различна степен/ автори /Ив. Унджиев, Д. Косев, Н. Генчев, Цв. Павловска/ - пряко или опосредствено в по-близките по време публикации. Подборното използване на наличния материал и "пропускането" на друг, само с оглед на предварително приета теза, е толкова порочно за научното дирене, че не се нуждае от коментар. Посочените драстични случаи бледнеят пред пренебрегването, все едно, че не съществува, на всеизвестния факт в тогавашните условия - истински подвиг на Л. Каравелов да издава в течение на четири години революционния орган на БРЦК, да гради от неговите страници политическата платформа и цялостната идеология на организацията, да воюва с турското правителство и Цариградската патриаршия, да отстоява пред правителствата на великите сили българската национална кауза, да насърчала унилите и да поддържа духа на привържениците на БРЦК и като цяло с публицистиката си да формира политическото и националното съзнание на сънародниците си. С други думи да извършва онази абсолютно необходима идейна работа, която е невъзможна вътре в България, а е присъща на всяка революционна организация и е неразделна част от практическите действия за нейното изграждане и за вдъхновението и патриотичната готовност на членовете й. Обичайното /и задължително като елементарно правило/ задължение, осъществено от някои историци /Н. Кондарев, Ал. Бурмов, Д. Косев и Кр. Шарова - в т. 5 на Многотомната история, няколко изследвания на Кр. Шаркова и К. Мирчева, Пл. Митев и др., да очертаят дейността на Каравелов и БРЦК по наличната документация, показа съвсем различна картина от предпоставените опити за зачеркване или омаловажаване на неговата роля в БРЦК и революционното движение, включително и за т.н. вътрешна революционна организация /Кр. Шарова, К. Мирчева/.

В светлината на обективните изследвания при зачитане на информацията от българските извори може да бъде преценена и използвана като допълнение, конкретизация или в някои случаи - като коректив чуждестранната документация и да бъде проверена нейната надеждност, в някои случаи и неточност в детайли, но не и невалидност. През годините 1869 - 1871 и след това европейски дипломати на Балканите, тайни агенти от Турция и други страни, представители на национални движения пишат с опасения, омраза или симпатия - според възгледите си - за български комитети и конкретни техни прояви, за активността на българската

революционна емиграция в Румъния, Сърбия и Русия, за планове и подготовка на въстание в България с пряко участие на емиграцията и пр. и пр. Тези сведения или се пренебрегваха, или бяха тълкувани без доказателства и съпоставка с домашните извори като преднамерени, произволно съчинени и, следователно, недостоверни. Критичният и аналитичен прочит на чуждестранната документална информация обаче, в повечето случаи се покрива с българските сведения, с които взаимно се допълват и изясняват, очертавайки често в подробности, реални факти от историята и проявите на българската революционна организация и вън от страната, и особено за емиграцията.

За разлика от криворазбраните "развенчатели" на Каравелов и емиграцията, чуждите наблюдатели, задължени да следят отблизо българското освободително движение и да докладват за неговата степен на активност и готовност за революционни действия, нямат никакви съмнения от собствените си впечатления и от донесенията на своите агенти и други информатори, включително и от представители на европейски демократични национални организации, че българската емиграция действа твърде енергично с планове и перспективи за близко въстание, че комитетите са органи, създавани именно със задачи да подготвят въстанието, че в. "Свобода", после "Независимост" и неговият редактор са изключително важен и действен фактор за политическата еволюция и патриотичната активизация на българите в и вън от България и, че Л. Каравелов е политическият лидер на революционната организация и на българското революционно движение. Към него въпреки обяснимите си предубеждения и нежелания на Изток и специално в България да се разклати спокойствието на Турция и нейното владичество, чуждестранните наблюдатели се отнасят без изключение с уважение, признават изключителните му качества на политик, революционер, публицист и писател. Какво в тези преценки е недостоверно и за какво няма подтвърждение в българските извори? Отговорът е ясен. Това вече подсказва, че чуждестранната информация не бива да се пренебрегва и отстранява, само защото противоречи, не - опровергава нечии тези. Разбира се, да се въвежда в научно обръщение с обичайната критичност и научна съпоставителна проверка.

Могат да се изброят голям брой подобни случаи, когато чуждестранната документация е не само използваема и полезна, но и безценна. Да си припомним само толкова важния, решаващ и исторически фатален момент на разкриването на комитетите в България през есента на 1872 г. Докладите на европейските дипломати от Русе, София, Цариград и балканските столици предоставят данни за хода на разследването, за поведението на турските власти, за показанията на арестуваните комитетски дейци, за арестуването и разпитите на В. Левски и пр. и пр., каквито те получават /с изключение на повечето руски дипломати, по понятни причини/ директно от местните и централните административни власти, и то по съвсем пресните следи, често в самия ден на извършващите се събития. В известен смисъл, незабавните препредавания на тези сведения от турците в дипломатическите доклади съдържат повече подробности или специфични моменти,

които после в официалните обобщени донесения на властите до Високата порта се губят. Благодарение именно на дипломатическата документация, съпоставена с достигналите до нас /но непълни/ протоколи от процеса, спомените на осъдените и други български извори, историята на разследването, може да бъде възстановена в значителни подробности и със значима автентичност. Някои първични обнародвани резултати от цялостното проучване на тази информация доказва напълно ползата и научната стойност на чуждите документи /Кр. Шарова/.

Сръбската и друга чужда документация осветлява и друга важна страна на българо-сръбските отношения, кривотълкувана в някои трудове, като се почне от началото на XIX в. и участието на хиляди българи във въстанията и освобождението на Сърбия и се свърши с преговорите за координирани действия и едновременни въстания в България, Босна и Херцеговина през 1871 - 1872 и 1875 - 1876 г. до значимото участие на български доброволци в сръбско-черногорско-турската война през 1876 г. През този продължителен период връзките и взаимоотношенията между двата народа и между сръбската държава и българите претърпяват естествена еволюция и промени, в зависимост от развитието и на политиката на Княжеството, и на политическата активност, идеи и организираност на българското освободително движение. Различия настъпват и в позициите и инициативите на революционната емиграция и контактите й със сръбските демократични и революционни среди, от една страна, а от друга - с управляващите, с правителствата и политици вън от омладинските и другите демократични общности. Поради важността на този компонент в историята на българската емиграция и на освободителното движение като цяло перипетиите на взаимоотношенията между двата народа са отразени в българската и сръбската документация. А поради опасността за големите държави от сближение и общи акции на революционерите, те са постоянен обект на внимателно наблюдение от дипломатите и тайните агентури, в редица случаи и на подмолни контрадействия, за да не бъдат допуснати едновременни и нежелателни за Турция и силите координирани въстания, които могат да актуализират Източния въпрос в противовес на техните интереси и намерения в даден момент.

В по-голямата част от литературата-българска и сръбска, силно влияние при разглеждането и преценките на българо-сръбските отношения обикновено вземат връх емоциите от натрупващите се с времето отрицателни явления във взаимоотношенията, най-напред след разпускането на Втората легия в Белград и все повече след 1878 г. поради Сръбско-българската война през 1885 г. и Междусъюзническата война и продължителните противоречия, предизвикани от сръбската пропаганда в Македония, внедряването на македонизма там от страна на Белградските правителства и шовинистични центрове и все по-агресивните техни претенции към присъединяване на български земи, в което тя успява след Първата световна война с помощта на държавите от Антантата, поради принадлежността на България към германския блок във войната, което се повтаря и през следващата световна война, когато Македония остава в пределите на СФРЮ. От тук и необ-

ходимостта, състоянието и развитието на българо-сръбските отношения през Възраждането да бъдат отбременени от по-късните наслоения във фактите и интерпретацията им и да бъдат разглеждани конкретно за всеки исторически момент, според тогавашната ситуация. Като се придържаме към изворите-домашни и чужди - това ще ни даде и исторически адекватни резултати.

Информацията от различни чуждестранни източници заедно с българската документация дава възможност, както да се проследят хронологически събитията, така и да се установи обективно съществуващото разграничение в отношенията, от една страна - между българите и народните движения, а от друга - между тях и официалните среди - управляващи и временно в опозиция. Поради посочените обстоятелства в отношенията между двете държави след 1878 г., такова разграничение обикновено не се прави, смесват се позиции на правителствата и на демократичните организации и среди в различните им варианти и от това се правят неточни, често и напълно неверни характеристики на българо-сръбските отношения, третирани глобално и за българската емиграция в Сърбия и на тази част от емигрантите в Румъния, които по силата на положението си в революционните среди поддържат близки контакти с демократичните сръбски общности, но им се налага да се ориентират и в официалната политика, да застъпват пред сръбските правителства българските интереси и да търсят възможности, особено в критични исторически ситуации възможности да оползотворяват политиката на Княжеството за доосвобождение на сръбските земи под турска власт, включително и до война срещу Турция, която би била изгодна и за българското и другите южнославянски народни въстания.

Непрецизният подход към този проблем води и до погрешни заключения и твърдения за най-изявените личности сред емиграцията, поддържащи връзки по силата на положението си и обстоятелствата с официалните и обществените среди в Сърбия. Известни са обвиненията на някои съвременници, преминали безкритично и в историческата литература за П. Хитов, Ив. Кулин и други войводи, намерили спасение в Княжеството и осигурени материално с неголеми пенсии от нея, от което се правят изводи, че те са просръбски настроени или дори, че са сръбски агенти. Ако се познава и зачита практиката на управляващите в Княжеството, още от времето на Милош Обренович, продължила като трайна политика и при приемниците му, да бъдат приютявани след техни революционни изяви революционери от съседните области под турска власт - Босна, Херцеговина и България, политика, която независимо от това дали има користни цели, фактически спасява значителен брой борци за свобода, подобни мнения за тях не могат да са приемливи. Толкова повече, че в поведението на правителствата и монархията съществуват двойнствените тенденции - и на съчувствие и подкрепа на освободителните борби и дейците им,и на развиващи се постепенно тенденции за политически контрол над тях и за присвояване на чужди територии. Чуждестранната документация позволява да бъдат коригирани и съобразени с реалните факти тези явления и да бъдат отхвърлени като неоснователни пристрастните, често

поради неосведоменост - за съвременниците, или поради привнасяне на по-късни събития към възрожденската епоха, когато завоевателните планове на Сърбия спрямо български земи са в зародиш и в постепенно развитие и изостряне. Войводата Панайот Хитов, както се вижда от негови писма и от спомените му, написани пределно непосредствено и почтено, далеч не е безкритичен съм сръбската официална политика и правителствата, които провалят негови революционни акции, а сръбската и друга чужда документация показва, че безспорното му родолюбие и вярност към собствения му народ са били ясни за управляващите и са определяли сдържаното им, в повечето случаи твърде предпазливо и недоверчиво отношение към него. Това говорят документите, а произволните обвинения срещу него до и след 1878 г. само са носили несправедливост и огорчения за заслужилия и винаги в центъра на революционните събития прославен с делата си български войвода.

Още по-несправедливи и несъобразени с изворите са разпространените от противниците на БРЦК слухове за сърбофилство на Л. Каравелов. Това е един от елементите, използвани за невярна трактовка на идеите му и за принизяването преднамерено неговата роля, в литературата неслучайно въведен като политическа характеристика от вече споменавания Мих. Димитров. Всъщност никой български революционер по-ясно, по-категорично и по-обстойно не е изразил становището, че единствените надеждни съюзници на българските революционери могат да бъдат народите, също борещи се за националното си освобождение, и преди всичко другите южни славяни под турска власт, и именно защото имат общ поробител, общи исторически задачи и обективно сътрудничеството между тях и координирани въстанически действия могат да улеснят едните и другите да извоюват свободата си. За това той пише още през руския си период, през 1867 - 1868 г. и в месеците преди появата на "Свобода", но най-много на нейните страници, в двата програмни документа на БРЦК от 1870 г. и в приетия от общото събрание на делегатите на вътрешните и емигрантските комитети през 1872 г. "Устав на БРЦК". И винаги отстоява пълното равноправие и зачитането на националните особености при управлението, за развитието и запазването на специфичните културни достояния и етнически традиции на всеки от народите.

Много съществено е също така, че Л. Каравелов съвсем определено разграничава отношенията с народните движения, с които българите могат да си сътрудничат в революциите си от тези с държавите /имайки предвид Русия и Сърбия/, които поради собствените си цели могат в дадени обстоятелства да улеснят освобождението на България. Като политически афоризъм звучат думите му в първата "Програма на БРК" /пролетта на 1870 г./, че в трудната си борба българският народ и неговата революционна партия не ще се съюзяват с нито едно "деспотическо правителство", пък било то и на нашите "родни братия", т.е. славяни. В "Свобода"/"Независимост" този въпрос и такова разграничение не слиза от постоянните политически прегледи на ситуацията в различни моменти и от задълбочените анализи на обстоятелства, благоприятни или не за подготвяното българс-

ко въстание.

Сръбската и дипломатическата документация дават изобилна доказателствена информация, че Белградските правителства в по-голяма или по-умерена степен гледат на Л. Каравелов като опасна размирна личност, неподлежаща на контрол и подчинение поради широко прокламираните и следвани от него възгледи за самостоятелността на българското освободително движение като условие за успеха на борбата и възстановяването на държавната самостоятелност на България. Дори либералните групировки в Княжеството, макар да виждат изгода в Каравеловите твърди убеждения, че сътрудничеството между южните славяни е необходимо, не се отнасят към безпокойния революционер с доверие. А консервативното правителство на И. Гарашанин го екстернира от Сърбия през есента на 1867 г. заради публичната критика в руския печат срещу тайните сръбско-гръцки преговори, включващи и подялба на български земи. След убийството на княз Михаил Обренович през следващата 1868 г. именно сръбското правителство настоява за арестуването и осъждането му, предоставя на австро-унгарския съд материали и е недоволно, че въпреки старанията си, този съд не намира доказателства да издаде присъди за него и за един от първите омладински лидери Вл. Йованович. Всичко това е недвусмислено ясно от сръбската, унгарската и дипломатическата документация, както и, че когато новото либерално правителство вдига забраната Каравелов да пребивава в Сърбия през 1869 г., изгонилият го бивш вече министър И. Гарашанин публично изразява възмущението си, че той се движи свободно из Белград.

Не по-малко съществени са обстоятелствата, поради които българският революционер е екстерниран. Причините са няколко: първо, че не се вслушва в нареждането на правителството да спре подготовката на голямата Зайчарска чета, нещо повече ръководеният от него Български комитет прави опит да я прехвърли през границата в България. Второ, че обнародва в Белград повестта "Крива ли е съдбата?" със сюжет из съвременния сръбски обществен живот и с нея за пръв път и в сръбската литература разобличава консервативното и полицейско управление на администрацията на правителството на И. Гарашанин, показва съдбата на народните маси и демократичната интелигенция и господството на забогатялите чрез държавата големци, визирайки и реални лица в управляващия полицейски режим. Повестта предизвиква фурор и спечелва омразата на засегнатите, възхищението и пламенната подкрепа на прогресивните кръгове, особено на омладинците, които шумно припознават Каравелов като идеолог на своите търсения и новатор, революционизирал сръбската литература, родоначалник на нови насоки в нея. Последното допълнително настройва управляващите срещу Каравелов, пуснати са тайни агенти да следят всяка негова стъпка, защото приятелите му от Омладината са най-енергичната и крайна опозиция на официалната правителствена политика.

Но чашата на нетърпимостта на белградските власти спрямо Каравелов прелива, и те му забраняват да живее повече в Сърбия през есента на 1867 г. поради

серията остро критични негови статии във в. "Голос" като чийто дописник той пристига в Сърбия, срещу консервативната политика на правителството на Гарашанин и неговите министри, срещу непоследователността и поведението им спрямо българското и другите национални движения на южните славяни под чужда власт и най-вече поради факта, че българският революционер разкрива тайните гръцко-сръбски преговори и категорично се противопоставя на включените намерения на двете правителства да се възползват при предвижданата от тях обща война против Турция, за да присъединят български земи, като изнася съвсем конкретни сведения и заклеймява със силни политически аргументи завоевателните им планове спрямо България. Веднага последва екстернирането на дръзкия разобличител. От българска гледна точка обаче патриотичната рискована за него акция за защита на българските национални интереси има огромно значение, защото Каравелов издига гласа на България в такъв критичен момент за нейното бъдеще. И характеризира по блестящ начин неговото поведение като български революционер и политик, давайки недвусмислен отговор на всички клубове и съмнения каквото той поставя на първо място: приятелството със Сърбия или интересите на своя народ. При това с тежки последици за него лично - екстернирането му от Княжеството и последвалите настоявания на официална Сърбия за арестуването и осъждането му по измислени обвинения през 1868 г., което му струва повече от половин година затвор и сериозна опасност да получи тежка присъда по неоснователните обвинения за участие в заговор по убийството на княз Михаил Обренович.

Цялата тази история, която изцяло опровергава преднамерените тълкувания за някакво сърбофилство на Л. Каравелов, частично известна по българската документация, се доизяснява, допълва и потвърждава напълно от материалите от чуждестранните архиви. По същия начин и други случаи от отношенията на българския революционер със сръбските управляващи среди и с демократичната общественост намират достоверни отговори в същия смисъл у самия Каравелов и в документацията в чужди страни.

Заслужава внимание и въпросът как Л. Каравелов, чужденец неотдавна появил се в Сърбия, се добрал до свръх секретните данни за гръцко-сръбски преговори и завоевателните намерения по отношение на български територии - Македония и Тракия, преговори за които не само широката общественост, но не и всички министри били осведомени. Липсват преки данни, но една от вероятните възможности е някой от ръководителите на Омладината да е предупредил Каравелов. Основания за това дават позициите на радикалното крило в сръбската организация, което не споделяло официалната национална политика и ратувало за революционно сътрудничество с българите и другите народи, борещи се за свобода, а ролята на свободните държави виждало в активна подкрепа на народните движения с оръжия, средства и война срещу Турция, едновременно с въстанията. Документите на омладинците и независимия им вестник "Застава" /"Знаме"/, излизащ в Нови Сад под редакцията на Св. Милетич, съдържат изобилни данни за

позициите им в критиката срещу Белградското правителство и тесните отношения на идейна солидарност, подкрепа и сътрудничество с българската революционна емиграция и БРЦК като организация. Поради твърде напрегнатите си отношения със сръбското правителство, омладинците били системно следени от тайната полиция и на Сърбия и на Австро-Унгария, а те от своя страна чрез свои привърженици в Княжеството се осведомявали постоянно за тайните ходове на управляващите. Това се вижда и от единственото достигнало до нас писмо от кореспонденцията между лидерите на двете организации - БРЦК и Омладината - от Св. Милетич до Л. Каравелов от лятото на 1871 г., обнародвано от Ив. Клинчаров, но оригиналът му досега не е открит. Съдържанието му обаче се потвърждава от други извори.

От приведените данни е ясно, че е много възможно именно от омладинските среди много близкия с тях Каравелов да е получил информацията за гръцко-сръбските преговори и така са го улеснили да направи публично известни тайните планове за подялба на Тракия и Македония и да подложи на разобличителна критика белградските управници.

Омладинската, официалната и агентурната сръбска и европейската дипломатическа документация предоставят извънредно ценни сведения и за преговорите между БРЦК и Омладината през 1871 - 1872 г. за едновременни въстанически действия в България, Босна и Херцеговина и за енергичните, но завършили с неуспех усилия на омладинците да издействат подкрепа от военния министър М. Блазнавац, който отговарял в правителството за контактите му с народните движения в южнославянските области, включително и в България. За тези преговори българските извори са крайно оскъдни: дописката на Левски от януари 1871 г. до в-к "Свобода", в която предвижда, явно от по-ранни разисквания между двамата, Каравелов да се свърже с "братята сърби" и разбере намеренията им спрямо Турция, както и дали ще сътрудничат на борбата на българския народ; договорът на П. Хитов с черногорския войвода П. Матанович за едновременни четнически действия в българските и сръбските области, когато започне въстанието и писмото, с което Хитов съобщава това на Левски; окръжното на Левски до комитетите от януари 1872 г., с което им съобщава за договорността със сръбските и черногорските революционери за едновременно въстание и, че поради това те трябва да се готвят за съвсем скорошно едновременно въстание. Тези български документи обаче остават неясни в много отношения, ако не се вземат предвид тези от сръбските и руските архиви, документални публикации и изследвания. С помощта на богатата информация от тях става известно, че са водени преговори за много сериозна и широка координирана революционна акция, че от българска страна в нея участват Л. Каравелов, Д. Ценович и П. Хитов, които запознават В. Левски със ситуацията, от която той се интересува в началото на 1871 г. и с предложенията и съображенията на омладинците и, че той приема организирането на такава акция с участие на вътрешните комитети и дори дава писмен отговор на отправеното му предложение от черногорците и сърбите за нея. От офици-

алната сръбска документация, частично обнародвана пък се разбират обстоятелствата при отказа на правителството да помогне с оръжие и контрамерките му за осуетяване на акцията, както и, че особено активна роля в отказа и разграничаването на Белград от плана за въстания изиграват "Съветите" всъщност недвусмислените нареждания на Н. П. Игнатиев да не бъде допуснато в никакъв случай осъществяването на революционните планове, което и става.

Чуждата документация за тези събития осветлява лаконичното съдържание на редица твърде важни писма на Левски от 1871 - 1872 г. и обявява иначе непонятни негови позиции, нареждания до комитетите и пр. Допълват и оскъдните сведения за пребиваването и дейността на Каравелов в Белград, от пролетта до края на лятото на 1871 г., неясното споменаване в едно писмо на Ив. Драсов, че Левски е съгласен Ценович да отиде в Черна гора и пр. и пр., все въпроси отминавани без внимание от т.н. "левсковеди" или изобщо неразбрани и непроучени от тях. А всъщност, споменатите събития, се отнасят до главната задача и на БРЦК, и на самия Левски в България - подготвяното въстание, което неизвестно защо присъства най-слабо в повтарящите се по съдържание трудове за комитетите и т.н. "ВРО".

Оползотворяването на чуждестранната информация, обаче, улеснява изследователите за разширяване на представите и знанията ни, за революционното движение и дейността на емиграцията като общност и на отделни личности с преки проекции и към работата на Левски в България. От времето на първото сръбско въстание и на българското внушително участие в него, но особено от началото на 60-те години, когато Раковски се установява в Белград и създава там първия център на организираното българско революционно движение, сръбската документация и изследвания по нея заедно с докладите на дипломатите очертават много по-богата картина от известната ни по домашните извори и дава възможност за конкретизиране, изясняване и установяване на значителен брой иначе на редица факти, изобщо неизвестни или останали недообяснени или несигурни поради недостига на български данни.

В поредицата от такива факти особено място заемат тези от 60-те и 70-те години до Руско-турската война включително. Тези документи са от първостепенна важност, от една страна поради особеностите на този период на най-висока активност и напрежение на националния подем в подготовката на народа за решителния бой за свобода и на въстаническите действия, така и поради обстоятелството, че през десетилетия се развиват най-енергични контакти и проекти за едновременни революционни действия срещу Турция, и то по инициатива и с дейното ръководно участие на двете организации - най-решителни привърженици на въоръжената борба и сътрудничеството между борещите се за нея южни славяни.

Същевременно официалната документация отразява другата линия в българо-сръбските отношения - на правителствата и монархията към българското освободително движение и на това движение към тяхната политика в двойнствените ѝ прояви и перспективи, при това и няколкопластова - публично заявявана в

обществено пространство, с варианти и нерядко със съществени различия в секретните отношения с великите сили, националистическа, провеждана чрез тайната агентура в съседните области под турска и австро-унгарска власт.

Поради важността за българската национална кауза, включително и за отношението на Белград към българската емиграция в Сърбия и Румъния, където периодично са изпращани тайни агенти на сръбската национална организация, създадена с "Начертанието" в редакцията на И. Гарашанин и с годините все повече сливаща се с националистическата линия в политиката на Княжеството и растящите претенции към български земи. Тази еволюция с отрицателно значение за българите, а и за други южни славяни, дори и за принадлежащите към сръбския народ, трябва да се познава, от нееднозначните ѝ зародиши в първите варианти на "Начертанието" през постепенно настъпващите промени. Документацията на тайната организация, макар и нецялостно запазена, е достатъчна, за да даде представа за същността, устройството и действията ѝ. Въз основа на нея, на спомени и други извори тези въпроси са в значителна степен изяснени от югославски учени, макар че някои от тях не са особено критични и обективни. Все пак изследванията заедно с изворите дават възможност да се ориентираме и установим важни за българите факти. Особено ценни в това отношение са обобщаващите доклади и мемоарите на Ат. Николич, прекия помощник на Гарашанин и дългогодишен изпълнител на разпорежданията му. Те са обнародвани частично и предоставят автентични данни за целите, практическите задачи и начина на действие на тайната организация и нейната агентура. В един обширен късен доклад Николич очертава създаването, работата и резултатите, според него, от усилията ѝ да въздейства и направлява освободителните движения в съседните области. Документът е структуриран по работата сред различните народи, като на българите е отделено важно и голямо по обем място.

Документите на тайната правителствена организация и особено на практически осъществяващия нейните задачи и инструкциите на шефа ѝ И. Гарашанин, до известно време и на приемниците му, дава реална и достоверна информация за широката и продължителна работа на Ат. Николич, защото той създава и ръководи мрежата от агенти на тайната организация в различни възлови пунктове из съседните земи, останали под турска власт, предава им указания, изисква отчети и доклади от тях, поддържа постоянна кореспонденция с тайните агенти. Между тях има и българи в страната сред емиграцията, предимно от средите на тази с умерени и нереволюционни възгледи. Преговорите и отношенията с Добродетелната дружина през 1867 г. се водят именно от секретния център на националната организация, защото те са част от плановете на Гарашанин за връзки и политическо влияние, в критичния политически момент на общото революционно възбуждение на Балканите /Критското въстание; българското четническо движение; превратът в Румъния и реални перспективи за военен конфликт с Турция, от тук и за въстанически действия съвместно с българите и други балканци и очертаваща се възможност от гръцко-турска война. Тази ситуация актуализира и сръбската

национална програма, както и действителни предвиждания и подготовка за евентуален военен сблъсък с Турция съвместно с Гърция, който да бъде съчетан и подкрепен от въстания в България, Босна и Херцеговина. Във връзка с това Белград и Атина водят интензивни преговори, при които се подновяват и конкретизират намеренията на двете държави да се възползват от ситуацията и за присъединяване на български земи към своите държавни територии.

Историческите сведения за дейността на централата на тайната сръбска организация и нейните агенти явно представляват интерес за българските изследователи и тези сведения трябва да се познават в многопластовостта и хронологическата си продължителност от началото на 40-те години до отстраняването на Гарашанин от властта и политическия живот в края на 1867 г., което нанася тежък удар на ефективността на организацията, макар че тя продължава да съществува и при приемника му Й. Ристич, но вече не със същата сила. Всъщност обаче идеите на "Начертанието", допълнени и развити в насоката на завоевателните планове на Сърбия, стават все по-определено същност на политиката на Княжеството.

От документацията се вижда, че И. Гарашанин и неговият помощник Ат. Николич не били доволни от българските си агенти, фактически те не успели да си осигурят българи, подходящи за целите на тайната организация. Преговорите с Добродетелната дружина показали, че и привържениците на дипломатичните решения на българския въпрос, макар да се съобразяват с тези на Н. П. Игнатиев за Сърбия като обединяващ център, включително и държавен, за българите и другите южни славяни, не са склонни да жертват българските национални интереси. Известно е, че "старите" предвиждат в споразумението за сръбско-българска държава изрично да се посочи, че българската част трябва да обхваща всички земи, населени с българи, изброявайки ги: Мизия, Тракия и Македония. Засягайки по такъв начин тайните замисли на Княжеството за подялба с Гърция на двете последни области, "старите" твърде осезателно охладили очакванията на партньорите си в преговорите и показали, че въпреки съгласието си с тях по други въпроси, ще отстояват цялостта на българското национално пространство и националните права на българите.

Наред с другите обстоятелства, които осуетили плановете за сръбско-гръцко-турска война, подкрепени от народни въстания в България и другите южнославянски области, тази достойна позиция на Добродетелната дружина допринесла осезаемо за прекратяването на преговорите за сътрудничество и обща българо-сръбска държава. Това не попречило на склонните към самовъзхвала сръбски държавници да обявят хората от "Дружината" за привърженици, едва ли не агенти на политиката на Княжеството и дори им дали почетни награди през 1875-1876 г., когато Източният въпрос и балканските проблеми, оттам и отношенията с българите, излезли пак на дневен ред.

За тайните си връзки с българското население в Македония по понятни причини ръководителите на сръбската национална организация не се доверили на българи, а изпратили свой агент - босненеца Ст. Веркович, един от най-активните

и продължително действащи агенти на И. Гарашанин. Запазената в Сърбия, България и Русия документация за дейността на Веркович, която стана известна от публикациите на части от нея, но доста изобилни по обем и съдържание, дава нагледна представа за агентурната структура, разностранните задачи, които й поставяли от Белград и за широката информация, каквато образовани и активни агенти като Веркович доставяли системно в течение на десетилетия в Белград.

Някои публикатори и изследователи /А. Райкова преди и след нея и другите/, в естествената си радост от изобилието на информация за българите в Македония, за просветните и църковните им борби и за политическите настроения на българското население и за някои контакти на емиграцията и на БРЦК с него, забравят, често изобщо елиминират факта, че докладите на Веркович са типични донесения на един агент на тайната сръбска правителствена национална организация, чийто крайни цели далеч не са благоприятни за българите, особено в Македония, която по макар и незавършените докрай преговори на Гърция и Сърбия от 60-те години, фигурира във взаимното съгласие на правителствата им за подялба на Македония между двете съседни държави.

Наистина, Ст. Веркович поради собствените си научни интереси и като босненец се отнася по-обективно и със симпатии към българите. Той прави полезни проучвания за българското народно творчество, като учен говори за българско население. Подкрепя и църковната му борба, но до времето, когато и белградското правителство е благосклонно към нея. В училищното дело той обаче има инструкции да подпомага усилията на Сърбия да внедри учители-сърби в българските училища и чрез тях да внушава, че населението в Македония принадлежи към сръбската, а не към българската нация или да възпитава сред тях сърбомани. Наблюденията му, също в повечето случаи обективни, не са особено обнадеждаващи за намеренията на Белград. Сравнително честните му информации за българите в Македония и борбите им по силата на обстоятелствата обаче имат обратен ефект: те стават ускоряващ стимул за още по-агресивна политика на правителството и, независимо от неговите намерения, стават един от факторите за появата и настъпателното приложение на друг вариант на опитите му за денационализация на българите в Македония - македонизма, т.е. възприемането и натиска за разпространение сред тях на родената в Гърция идея за внушения, че в тази област живеят не българи, а македонци, нация различна от тях.

Докладите на Ст. Веркович предоставят изобилен материал, който дава представа за дейността и целите на сръбската тайна организация и антибългарската политика на официална Сърбия. Както и в други случаи, тази политика е двойнствена - от една страна дава подкрепа на българските национални въжделения, от друга, и с времето все по-активно и целенасочено, все по-определящ характер в нея, съответно в дейността на агентите на тайната организация, вземат националистичните и шовинистични планове на Княжеството за приобщаване на съседни области на български земи. От тук и важността за българските проучвания на архивите на документалните и изследователските публикации на югославски уче-

ни с богатата информация за българите, за дейността и целите на тайната национална организация.

Известната ни сръбска документация от този вид показва нагледно колко ценни сведения съдържат архивите в Гърция, които отразяват същността, целите и проявите на сродните тайни организации в Гърция, между другото - първи и по време, и по размах и настъпателност по отношение на държавните планове за елинизация и денационализация с перспектива - териториално откъсване и присъединяване към Кралството на български земи. Тези архиви не само не са проучени, но са и недостъпни, поради което за тази страна на крайно агресивната гръцка политика през Възраждането съдим по български извори, по понятни причини с ограничена информация. Повече данни могат да се намерят в печатните гръцки издания, но и те не са системно и обективно изучавани от български и други историци. Гръцката денационализаторска политика спрямо българския народ и завоевателните планове на държавата, разбира се, и в друг по прояви, но идентичен по цели план, и на Цариградската патриаршия, имат и друг аспект на историческото си значение: те стават образец за аналогични планове, организации и действия и на други балкански държави, на първо място - на Сърбия, макар и по-късно - и на Румъния.

Наред с тази тъмна страна в политиката на по-рано освободените балкански държави по отношение на България и българите, исторически факт са и спонтанните и политически осмислените моменти на революционно сътрудничество в освободителните борби на българите и на съседните народи и в концепциите за такова сътрудничество по време на и в продължаващите въстанически движения след сръбското и гръцкото въстание от първите десетилетия на XIX в. Едновременно със засилващите се отрицателни тенденции в гръцката официална политика, се развиват, макар епизодично, разбиране и инициативи за обединяване на силите на борещите се за свобода народи и така - за взаимопомощ срещу общия поробител, обикновено и обяснимо защо - при изостряне на революционните кризи в една или друга или в няколко балкански страни по едно и също време. Фактите показват, въпреки горчивия си опит от църковната борба, активните опити за елинизация на българите и за присвояване на техни територии от Гърция, българските революционери се издигат над огорченията и не изключват възможността от сътрудничество с гърците в общия контекст на балканското, включително до идеята за Балканска федерация, но с изрични изисквания за пълно равноправие на всеки от народите. Носители на идеята и инициативите за революционно сътрудничество в другите страни, като продължителна политическа линия в народните взаимоотношения или като определена акция в благоприятна за тях ситуация произхождат също от демократичните и революционните групировки и особено от средите на политическите емигранти и преселници вън от съответните страни. Пряко отношение към опитите за координиране на освободителните усилия на балканците, особено на южните славяни, имат емигрантските организа-

ции на поляците и италианците на Балканите, най-вече в Румъния, Сърбия, България и Цариград. Тяхното съучастие се определя от практиката им на сътрудничество с други народи, въведени в теория от Дж. Мацини, в политика от кн. Ад. Чарториски, както и от полските демократични организации и поделенията им на Балканския полуостров.

Документацията за тази насока в българо-балканските отношения е в различна степен оползотворена от научните среди в тези страни. По обективни причини най-широките и продължителни българо-сръбски революционни контакти са привличали най-активно историците, макар че и в тях все още остават бели петна. За дадени моменти, главно около създаването на ТЦБК, обект на проучвания в двете страни са и българо-румънските връзки. Слабо проучената и изобщо недостъпната румънска документация /за българските учени/ обуславя преобладаващият брой на румънски изследвания, базирани на тези извори, и то по съществени въпроси - българската емиграция, интелигенцията във Влашко и Молдова, четническото движение, българо-румънските контакти в различни ситуации и т.н. Многохилядните български преселници през вековете на териториите оттатък Дунава, техния вътрешен живот и прояви и мястото им в румънското общество и различните ефери на развитието му са проучени главно от български учени. Все пак, въпреки немалобройните публикации за българската емиграция в Румъния, тематиката на историята на взаимоотношенията й с румънските демократични и официални среди се нуждае от още проучвания. Както и за останалите балкански страни за пълноценни постижения в това отношение е наложително познаването и оползотворяването на архивите, документалните и изследователските публикации за собствената история на съответните страни - Румъния, Сърбия, Черна гора, южнославянските области под австрийска власт, Гърция, Албания за историците в другите страни - националната история на България.

В сравнение със сравнително по-добре и по-широко изучените отношения между българската емиграция и сръбските и румънските демократични среди, значително по-бедни са изследванията за българо-гръцките революционни отношения, с изключение преди всичко на темата за участието на българите в гръцките освободителни борби в началото на XIX в. /В. Трайков, Н. Данова/ и частично - за времето на Критското въстание през 1866 - 1868 г. /Н. Данова, Кр. Шаркова/. Единични податки от български и дипломатически извори свидетелстват, че въпреки обективната по-ограничена активност за революционно сътрудничество между двата народа, по-пълноценно издирване и осмисляне на документацията и изследванията би дало неочаквани находки за наличието все пак на подобни инициативи, например през 1868 - 1869 г., когато очевидно според единични извора, се правят опити за организиране на съвместни акции на гръцки революционери и българската емиграция в Румъния, във връзка с българските приготовления за въстание и с усилията на критяните да продължават борбата си, въпреки тежките поражения и неблагосклонната намеса на великите сили за осуетяване

на гръцко-турския военен конфликт и прекратяване на въстанието на бунтовния остров и на отражението му в други гръцки и в българските области под турска власт.

Европейските дипломати неслучайно следят много отблизо и зорко революционните контакти на българската емиграция със съседните и далечни народи, защото за тях е очевидно, че реализацията на значително широко и ясно съзнавани и обосновани идеи и инициативи за координиране на освободителните действия, които да се реализират едновременно в различни пунктове на Балканите, биха затруднили видимо Турция и биха могли да разклатят прословутото статукво, необходимо за великите сили по собствени за всяка от тях съображения, включително и за Русия в продължителните периоди, когато не се решава на войни с Турция. Поради това дипломатическата документация е един от най-важните източници и за балканските взаимоотношения и тенденциите за обединение на революционните усилия за отхвърляне на турското владичество, същевременно и за политиката на големите и по-малките държави спрямо българите и начинанията на българската емиграция в постоянния ход и особено при кризисни ситуации в международните отношения по Източния въпрос и при активизиране на революционните акции на един или друг или повече балкански народи.

Вижда се дори от тези общи наблюдения и бегли примерни конкретни случаи, че дипломатическата и изобщо чуждестранната документация и други извори предоставят изобилна информация за българите извън България, техните национално-освободителни акции, инициативите им за революционно сътрудничество с другите балкански народи и в общия контекст на европейската политика по източния въпрос и политиката на силите към Турция и подвластните й народи. И винаги задължително условие за вярна преценка на данните от тази информация и оползотворяването й в изследванията остава познаването на историята и конкретните факти от нея в определени моменти на всяка от страните, която по някакви причини има интерес да наблюдава и документира установеното за българската емиграция и освободителните борби на българите. Разбира се, при също задължителна съпоставка с автентичните български извори от различен характер /документи, спомени, съвременен печат, художествена литература и пр./.

Чуждите изследвания за националната история на страните и на отношенията на правителствата и народните движения в тях с българите, т.е. на историческата литература, базирана на чужди извори, прави достъпни за българските учени на документална и друга информация, включително и за насоките на историографиите в други страни по проблеми, пряко или косвено засягащи дейността на балканците на българската емиграция и взаимоотношенията й със съседни и по-отдалечени народи и държави. Чуждестранните извори и научна литература в широкия спектър на произхода и историческото им съдържание разширяват възможностите за изясняване на интересуващата ни тук тема, нерядко в случаи, когато българската информация е бедна и непълна или изобщо липсваща.

* * *

Колкото повече анализираме информацията от чуждестранните извори за българската емиграция и за Възрожденска България и резултатите от нейното оползотворяване в изследвания, толкова повече се открояват и показват преимуществата й многостранните аспекти на нейното значение. Все по-ясно става също така, че проучването на темата "българи извън България" е сложно, многопластово и изискващо усилия на мнозина специалисти, и не само за чисто българската история на емиграцията, но и за тази от други страни, с която тя влиза в досег и, естествено, спецификата на условията в съответните страни и политиката на големите и съседните държави спрямо българите и освободителните им борби в контекста на Източния въпрос.

Наличната литература, плод на изследванията с помощта и на чуждестранната документация и изданията на чужди извори преди и след 1944 г., е значителна. Като се почне от най-големите български учени, поставили в науката международните измерения на Възраждането като Ив. Д. Шишманов, Ст. Заимов, П. Ников, В.Н.Златарски, П. Мутафчиев, Ст. Романски, Ив. Пастухов, Д. Йоцов и други, тези измерения, отразяващи реалното място и връзка на българските процеси с тези в близки и далечни страни, присъстват трайно в научните дирения. През втората половина на XX в. с умножаването на специалистите и възможностите за индивидуална работа в чуждестранните архиви и издирване на голям брой документи за Многотомната история на България, се разшириха и документалните издания и публикациите на трудове за международните аспекти на Българското възраждане - и по страни, и комплесно - за всички европейски държави и САЩ или за групи от тях. Израстна цяло поколение историци, които посвещават научните си трудове на международната тематика, които пряко или косвено осветляват и историята на българската емиграция: Хр. Гандев - общо за Европа и в частност за Италия / Мацини/, Д. Косев - за Русия и Франция; В. Паскалева - за Австрия /Австро-Унгария, Франция; К. Косев - За Прусия/ Германия; А. Пантев, Р. Генов - за Великобритания; А. Пантев, В. Бонева за САЩ; С. Дамянов - за Франция; В. Трайков - за балканските страни и САЩ; Н. Генчев - за Франция; Кр. Шарова - за Полша, Сърбия, Черна гора, Англия, Русия; Чехия и комплексно; Стр. Димитров - за Сърбия и други. Османистите от своя страна със своите изследвания и документални публикации допринасят за осветляване на историческите процеси и поведението на главния фактор в историческата съдба на България - Турция /Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Цв. Георгиева, М. Тодорова, Св. Иванова, групата познавачи на османо-турски език в-Ориенталския отдел на Народната библиотека и други.

Документалните и изследователските приноси на чуждестранните българисти в редица страни също предоставят богати резултати от проучванията си върху политиката на съответните страни и връзките с възрожденските българи.

Изясняването на широк кръг проблеми и конкретни факти от интернационалните аспекти на възрожденската история заедно с това разкриват и все още оставащите немалко бели петна, които очакват своите изследвачи, за да бъдат

максимално оползотворени пълноценно и разностранно чуждестранните извори за Българското възраждане и специално за емиграцията. Наличните микрофилми от чужди архиви и документалните издания на учени от други страни представляват солидна основа за такива изследвания, но при издирването им са останали и немалко празнини, което предполага и налага допълнителни проучвания на чуждестранната документация.

В своята цялост чуждестранната документация потвърждава и обогатява информацията от домашните извори, както по конкретни въпроси в един много продължителен период, така и за общия ход на възрожденските процеси в тяхното развитие, и то във всички области на живота и разностранните прояви на българите. През погледа на високо образовани, опитни в политиката и идващи от напредналите европейски страни дипломати техните наблюдения за България и емиграцията в съседните страни носят по-различен облик от самопреценките на българите. Обективно, нерядко и в директни заключения на консули, посланици, специални пратеници и тайни агенти може да бъде констатиран и разбран в детайли видимият напредък на българското общество в и вън от страната, най-вече еволюцията на освободителните борби на народа, формирането и конкретизацията на националните исторически задачи и на политическата идеология за тяхната реализация. Това може да се проследи отчетливо, като сравним документацията в различно време от началото на XIX в., и главно от 40-те години нататък, до Априлското въстание и Руско-турската война. Разбира се, прогресът на идеите, консолидацията на националните сили, готовността за борба, интензивността на революционните акции и постепенното все по-широко участие в тях, могат да бъдат установени само след многобройни конкретни проучвания за отделни моменти, лица, връзки и т.н.

* * *

Чуждестранните и домашните документи и съдържащата се в тях информация, както и изследванията, въз основа на тях, очертават темата за българската емиграция и другите международни измерения на Възраждането като една колкото важна и перспективна, толкова и комплицирана за осъществяване научна задача Това подсказва, че подобно и на други проблеми и теми от възрожденската история, става наложително да бъде обмислена и начертана програма за колективно и целенасочено проучване на българската емиграция, нейния живот, дейност и роля в българското освободително движение през XVIII - XIX век. Конкретните резултати от изследванията на сътрудниците в музеите в страната и на специалистите от академичните институции доказаха на нашата конференция в Сливен колко ползотворна може да бъде такава предварително очертана изследователска работа.

ЕМИГРАЦИЯ И ЛИТЕРАТУРА

Дочо Леков

Масовото преселване на българи в Румъния, Русия и в други страни започва от края на XVIII и продължава до Освободителната Руско-турска война /1877-1878/. Този процес има икономически, политически и духовен характер, дава отражение върху психологията и душевността на етноса, заселен в чужда страна, в критериите му за "чуждо" и "свое", за национална идентичност и просперитет. Проблемът е многоаспектен и е свързан с интерпретацията на понятието "емиграция" през Възраждането, с българската национална литература и култура, създавани в други страни, със своеобразието на условията, средата и творците.

Какъв е смисълът, вложен в термините "емиграция" и "емигрант"? Според "Речник на чуждите думи в българския език" /С., 1982/ съдържанието на понятието "емиграция" е: 1. Изселване на лице или група лица в чужда страна по политически, икономически или други причини. 2. Пребиваване в чужбина като емигрант. 3. Изселници в чужда страна; "емигранти" /с. 296/. Обяснението на термина "емигрант" е: "Лице, което се е изселило в чужда страна по политически, икономически, религиозни и други причини" /с. 296/. Подобно е тълкуването на "емиграция" и "емигрант" и в други справочни издания. Във всички случаи обаче подбудите за изселването са: на първо място **политически** и след това икономически, религиозни и по всяка вероятност "от лични причини". Като имаме предвид масовите изселвания на българите през епохата на Възраждането, напускането на Турската империя е свързано с ниския социален статус на изселниците, с преследването им от страна на политическата власт и фанариотите, т.е. причините са различни, в резултат на което и представителите на възрожденската интелигенция акцентуват върху различни страни на този процес.

В публикациите си за българските изселници в чужбина П. Р. Славейков използва следната терминология: "нашите в Влашко съотечественици"[1], "непосредствени поданици на Турция" /за българите в пределите на Турската империя/[2], "български колонисти"[3], "българи извън отечеството си"[4], "преселници българи"[5]. Делитбеният критерий в случая е **географският** - българи в пределите и извън пределите на Турция. За Славейков и за читателите на периодичните му издания са ясни причините, поради които техните съотечественици са напуснали България - те са от политически, икономически или социален характер. Заселени в Румъния, Бесарабия, Русия, изселниците влизат в контакт с една друга обществена и духовна действителност, с един чужд регион. Затова "нашето дълбоко убеждение - апелира със загриженост Славейков, - е било всякога, че българският народ не трябва никога да губи изпред очи състоянието на своите братя извън отечеството си, а най-вече онези, които съставят по-плътната маса в Румъния и Бесарабия..."[7]. Без да диференцира различните крила всред българската емиграция, Славейков има предвид идейните

принципи, които изповядват и защитават.

Каравелов също говори за "румънски българи"[8], за "българите в Румъния"[9]. Във всички случаи обаче той има предвид **българската политическа емиграция**, която е социално и политически поляризирана. В статията "Няколко думи до румънските българи" той се обявява против онова нейно крило, което подава "адреси на султанът и на Али паша и благодарите ги за големите добрини, които са тия направили на българския народ. Тоя ваш постъпок е небългарски, нехристиянски, нечовешки"[10]. Каравелов отхвърля еволюционизма на тази българска емиграция и й противопоставя онова **хъшовско ядро**, настроено враждебно към тиранията и безправието в различните им разновидности в различни национални региони:

"В Румъния бар ще мога
да си поприкажа,
щото става в България
всекиму ще кажа.
Ето дойдох, и що видях? -
Нова тирания.
Нови мъки, нови скърби,
нова поразия"[11].

Най-точни ориентири за тълкуване на термина "емиграция" при тогавашната политическа действителност дава Ботев. В него той включва всички българи, напуснали България и заселени в чужди страни. Ботев диференцира българската емиграция през 60-70-те години на XIX в. в зависимост от нейната политическа ориентация: "Както в средата на народът, така и между неговата емиграция са се появили после несполуката да се произведе въстание в 1867 и 1868 година две различни мнения за освобождението на нашето нещастно отечество. Ние казваме две мнения, а не две партии, защото както едните, така и другите са въодушевлени с повече или с по-малко истински патриотизъм, и както едните, така и другите са се убедили вече, че е невъзможно да се свърже съдбата на българския народ със съдбата на турския. Едното от тия мнения или убеждения, което принадлежи на така наречените **стари** и което е основано на известна част действително старческо благоразумие, се заключава в следующите няколко думи: "Да се остави Турция да падне сама или да се заплете в някоя европейска война, и тогава вече да изявиме чрез бунт или чрез дипломация своите права за свобода и съществование на Балканския полуостров. А дотогава да дадеме време на народът да се развие, да се образова и да отвъди опитни и способни хора, които да поддържат и да наредят придобиеното." Второто мнение, което се представлява от всичкият почти угнетен народ и от неговите **млади и здрави сили** и което, разбира се, не търпи никакво логическо или историческо противоречие, е основано на следующият афоризъм: "Турция трябва да погине, за да живеем ние". Сяко едно отлагане на бунта е за наша вреда..."[12]. Разграничението е категорично - емиграция, групирана около представителите на Добродетелната дружина, или така наречените **стари**, които са привърженици на принципите на еволюционизма, и техният ан-

типод - "млади и здрави сили", въодушевени от идеите на революционната борба. Тези сили Ботев нарича "нова емиграция, коя от ден на ден се умножава с бежанци и изгнаници от вси слоеве на наша народ." Този "нов емигрантин", "кой е оставил бащино огнище не за да промени едно робство на друго", е "пряк и законен наследник на класическия ни хайдутин, приел и упазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния му характер."[13]. Тези именно изселници представляват "здравата част на наша народ и неговата емиграция". Разграничението е целенасочено - емигранти са всички, заселени в чужда земя. Тази емиграция обединява общественици, интелектуалци, обикновени българи, чийто водораздел е начинът, по който трябва да се стигне до освобождението на България. Открояват се две тенденции - на така наречените **стари** и на "**новата емиграция**", чийто девиз е революционната борба и в която Ботев включва хъшовете, представители на различни социални и интеалектуални съсловия, обединени от идеите на националноосвободителната борба. На тази емиграция той посвещава и първият си вестник "Дума на българските емигранти".

Впечатляващо е още заглавието - то има конкретен адресат, посочен в определителния член на изданието - "Дума на българските емигранти". Вестникът ще бъде трибуна не на цялата българска емиграция, а на тази част от нея, която изповядва веруюто на революционната борба. Той се разграничава от другите периодични издания /"Отечество", "Народност"/, които Ботев включва в общото и недиференциращо понятие "емиграционна журналистика". Затова в бр. 1, 5 май 1876 г. на в. "Нова България" редакторът се разграничава от либералната емиграционна журналистика: "Нашата емиграционна журналистика онемя. /Това е престъпление в днешните обстоятелства, когато народът ни събира сичките свои сили, за да излезе на отчаяна борба срещу своите петвековни притеснители./ Освен физическата сила народът трябва да излезе и със своето морално оружие. /Журналистиката е едно от първите средства на революцията/".[14]

Как би следвало да се възприема българската възрожденска литература в контекста на определенията "емиграция", "емиграционен", дадени от Славейков, Каравелов, Ботев. Дали всичко, създадено в чужд национален регион, трябва да се включи в определението "емиграционен" или е необходимо да се имат предвид и някои други показатели, за да се внесат уточнения в характеристиката на конкретен творец и творба?

В огромната си част българската възрожденска литература е създавана извън пределите на Турската империя - Румъния, Русия, Сърбия, Гърция... Означава ли това, че тя би следвало да се възприема като "емигрантска литература"? Според определението на Славейков за българите "извън отечеството", би следвало да наречем тази литература "извън отечествена литература", за разлика от оная, създавана от "непосредствените поданици на Турция". В същия дух, но само привидно, говори и Каравелов, имайки предвид преселниците във Влашко - "румънски българи", които трябва да проявяват съчувствие към "страданията на **нашето**

общо отечество", т.е. той възприема българската емиграция като част от българската националност, а създадените от нея духовни ценности, като неделими от националната литература и култура. Разбира се, Каравелов няма еднакво отношение към всички "румънски българи", към българската журналистика и литература в Румъния. Постоянен прицел на неговата ирония са българите около Добродетелната дружина, периодични издания, проводници на нейната политика. Съчувствието, което проявява към онези емигранти, напуснали България в резултат на политически и социален произвол, се долавя във всички негови публикации.

Точна, ясна и теоретично обоснована позиция за българската емиграция отстоява Ботев. Той диференцира "нашата емиграция" на "стара" и "нова", посвещава първия си вестник "Дума на българските емигранти" на онази част от нея, която е "Пряк и законен наследник на класическия ни хайдутин", дели "нашата емиграционна журналистика" на консервативна и революционна. Как се вписва казаното от Славейков, Каравелов и Ботев в топографската карта на българската литература и журналистика?

Основна причина за емиграцията **е принудата** - политическа, икономическа, духовна. Едни напущат България поради преследване от страна на централната и местна власт, други, поради социални причини, трети, попаднали под ударите на фанариотския гнет. Но всички те се насочват към чужбина **не доброволно, не по желание**, а под диктата на фактори - административни, политически, духовни - влезли в противоречие с принципите им за морал, възгледи, оценки. Тези българи са **принудени** да предприемат подобни стъпки, подлагайки на риск своята понататъшна житейска, професионална и социална съдба. В случая наистина става дума за **емигранти** с всички произтичащи от подобен статут последици.

Съществува обаче и друго "отлъчване" от България, **не по принуда**, а **по желание**, след което обикновено следва и **завръщане**. То е свързано преди всичко с българската младеж, тръгнала на учение в чужбина. И получила образование в учебните заведения на Гърция, Русия или Западна Европа, тя отново се завръща в България, за да материализира придобитите духовни ценности в областта на образованието, литературата, културата, стопанския живот. Тези млади хора **отиват** с мисълта и надеждата **да се върнат**. На тях Чинтулов посвещава стихотворенията "Стара майка се прощава със сина си" и "Изпроводяк на едного българина из Одеса". Те не са емигранти, а българи, отлъчили се **доброволно** от България и завърнали се отново в нея след завършване на образованието си. Наистина някои от тях остават в чужбина до края на живота си, приемат статута на емигранти /Жинзифов, Нешо Бончев/ и част от онова, свързано с дейността им в съответната страна, обслужва нейните институции, свързано е в определена степен с известни прояви и инициативи на нейната журналистика, литература, култура. Райко Жинзифов и Нешо Бончев са преподаватели в руски гимназии, Марин Дринов е доцент и професор по славянознание в Харковския университет.

Как се вписва българската литература, създадена в чужбина, в контекста на направените уточнения? Има писатели, чийто творчество през определен период

от време или изцяло се вмества определено с термина "емигрантска литература". През март 1803 г. Софроний по принуда се установява в Букурещ и остава там до края на живота си като политически емигрант. Всичко, сътворено или преведено от него - "Житие и страдания грешнаго Софрония", "Книга за трите религии", "Гражданско позорище" - отговаря на критериите, за да бъде включено към емигрантската литература.

С други показатели обаче трябва да оценяваме онази литература, създадена от Одеския литературен кръг. В началото на 40-те години на XIX в. в Одеса са Н. Геров, Д. Чинтулов, Ив. Богоров, Б. Петков... Тук Геров пише интимната си лирика, поемата "Стоян и Рада", прави първите си преводи. Д. Чинтулов създава стихотворенията "Възпоминание", "Къде си вярна ти любов народна?", "Стани, стани, юнак балкански". Богоров пише стихотворната творба "Отечество", превежда "Математическа география" /1842/ и "Всеобща география за децата" /1843/ от В. Бардовски, съставя и издава "Български народни песни и пословици" /1842/, опонира на Н. Геров с брошурата "Нещо за няколкото думи за преводът на Математическата география" /1842/, отпечатва "Първичка българска граматика" /1844/. Геров, Чинтулов, Богоров нямат намерение да остават в Русия като емигранти. И тримата, след завършване на образованието си, се завръщат в България. Може ли в такъв случай написаното, преведеното и издаденото от тях в Русия да се нарече "емигрантска литература"? След като и стихотворенията на Геров и Чинтулов, останали в ръкопис, стават известни след завръщането им в България. Става въпрос следователно за литература, създадена в един от големите български чуждестранни центрове, която само по географски параметри, в зависимост от **временното пребиваване** на нейните автори е свързана с Одеса.

Не така стои въпросът с творчеството на Елена Мутева. Родена през 1825 г. в Калофер, тя израства и учи в Одеса, тъй като семейството й емигрира в този руски град, прогонено от кърджалийски нашественици. Налице са показатели, които дават основание да се говори за политическа емиграция, към която по стечение на обстоятелствата принадлежи и Елена Мутева. С Одеса е свързано и цялото й творчество - и двете й стихотворения "Бог" и "Басня", и преводът на "Райна, българска царкиня" /1852/ от А. Ф. Велтман, и сборникът с народни умотворения "Турски приказки". Но Мутева принадлежи към Одеския литературен кръг; написаното от нея кореспондира с духа на този кръг, най-вече със създаденото от Н. Геров. И само буквалното робуване на термина "емиграция" дава формалното основание да причислим нейните творби към така наречената "емигрантска литература".

С Одеса, където завършва Херсонската семинария, е свързано и творческото развитие на Друмев. Тук той написва двете си повести - "Нещастна фамилия" и "Ученик и благодетели", които не могат да бъдат причислени към емигрантската литература, тъй като авторът им е отседнал в големия черноморски град, за да продължи образованието си. И след завършване на Киевската духовна академия се установява в Браила. Но това става не по **принуда**, **а по личен избор** - като щатен сътрудник на Българското книжовно дружество. В такъв смисъл той не може

да бъде възприет като емигрант, а като временен заселник в един чуждестранен град, готов да го напусне и се върне в България, както и става, след като пред него се откриват по-благоприятни възможности за реализация. Затова драмата "Иванку, убиецът на Асеня I" не може да бъде включена в литературата на българската емиграция за разлика от "Фудулеску" и драматургията на Войников, чийто автори са по статут политически емигранти в Румъния. Войников е принуден да емигрира във Влашко през 1864 г. и се завръща в България през 1874 г., но вече като руски поданик. Тодор Пеев става емигрант в Браила от 1872 г., след като се установяват връзките му с националноосвободителното движение.

Ботевото творчество с право се сочи като връх на емигрантската литература. Но преди да стане емигрант, Ботев учи в Одеса, където пише първата си стихотворна творба "Майце си". Ако е необходимо да бъдем прецизни, тя не може да бъде причислена към емигрантското литературно наследство на Ботев, независимо че по дух, нагласа, интонация е органично свързана с него. "Майце си" е създадено в Одеса, където Ботев е отишъл да продължи образованието си и все още не е заживял с мисълта да става емигрант.

А как да възприемем разказите, повестите, статиите на Каравелов, писани и публикувани в Русия? През 1857 г. той се установява в Москва, където заминава не **по принуда**, а по желание - да се образова. В Москва той не е емигрант, а български интелектуалец, временно пребиваващ в този руски град, който в момент на носталгия заживява с мисълта да се завърне в България. Имаме ли основание в случая да наречем литературата, която създава в Москва емигрантска, независимо че по направление и дух тя е отправна точка на онова, създадено в Сърбия и Букурещ?

Част от творбите на възрожденската литература са свързани с манастири. Паисиевата и Зографската история са писани в Атон, който по онова време влиза в пределите на Турция. Но "История во кратце о болгарском народе словенском" е създадена в манастира Нямцу, който е на територията на Румъния. Емигрант ли е нейният автор йеросхимонах Спиридон? Заедно с Паисий Величковски той доброволно напуща Атон и се отправя към Румъния като член на духовно братство, поставило си конкретни книжовни задачи. Тук той през 1792 г. създава своята история, тук продължава да изпълнява духовните си задължения. През 1794 г., след смъртта на Паисий Величковски, се завръща в България и се установява в скита Черней при Рилския манастир. Може ли "История во кратце..." да бъде причислена към емигрантската литература, след като в Нямцу йеросхимонах Спиридон не е емигрант и тя е само ръкопис без никакви функции и обществена реализация и става известна на част от българското общество чрез преписа на Петко поп Манафов, а на руската научна общественост от съобщението, направено през 1869 г. от А. Ф. Гилфердинг.

Друг е въпросът с българската католическа книжнина, създавана в Западна Европа. Нейните автори са потомци на българи-католици, прогонени от България по време на Чипровското въстание от 1688 г. Те, както и техните деди, внуци и правнуци имат статут на политически емигранти, а създадената от тях книжнина се включва с право към емигрантската литература.

От изложеното дотук е ясно, че не всичко, създадено в чужбина, може да бъде причислено към емигрантската литература, както обикновено се приема. От значение се оказват подбудите, поради които авторите на конкретна творба се установяват в определен чуждестранен регион, мястото им в системата "прощаване-завръщане", хронологията на произведението в творческата биография на неговия създател. Затова мнението на Славейков за "отвъдните българи" дава основание да говорим и за "отвъдна литература", в която да включим литературните творби, създадени извън границите на Турция. Но тази класификация не дава представа за характера, насоките, подбудите за появата на тази литература. Затова, когато става дума за сътвореното в чужбина, трябва да имаме предвид географският паспорт на конкретното произведение, пряко свързано с биографията на неговия автор; литературният център, където е създадено; доколко и как е свързано със средата, в която се появява. Понятията "писател-емигрант", "емигрантска литература" са твърде ангажиращи и когато се дават на определен автор и литература е необходимо винаги да се има предвид дали този творец действително може да се възприеме като емигрант, каква е ориентацията на неговото творчество /дали е от "старата" или от "новата" емиграция, според определението на Ботев/, как то е свързано - тематично, идейно - с развойните тенденции на българската литература. Иначе подобна терминология губи своя смисъл и значение, превръща се във фразеология, която внася разноезичие в една система, в която всеки факт, явление, проява присъства със свой смисъл и значение и носи ясно и точно наименование.

---

1. Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 5. С., 1980, с. 145; **2. Славейков, П. Р.** Съчинения. Т. 6. С., 1980, с. 112; **3**. Пак там, с. 226; **4.** Пак там, с. 233; **5. Славейков, П. Р.** Съчинения. Т. 7. С., 1980, с. 185; **6**. Пак там, с. 150 - 151; **7**. **Славейков, П. Р.** Съчинения. Т. 6. С., 1980, с. 233; **8**. **Каравелов, Л.** Събрани съчинения. Т. 8. С., 1967, с. 295; **9**. Пак там, с. 341. ; **10**. Пак там, с. 341; **11. Каравелов, Л.** Събрани съчинения. Т. 4. С., 1966, с. 69; **12 Ботев, Хр.** Събрани съчинения. Т. 2. С., 1976, с. 121 - 122, к. м; **13**. Пак там, с. 10 ;**14**. **Ботев, Хр.** Събрани съчинения. Т. 3. С., 1976, с. 191.

ОБЩЕСТВЕНО-КУЛТУРНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО - БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИЯ

Дойно Дойнов

Гражданското общество - онова, което развитите нации изградиха в модерната епоха очевидно че няма алтернатива и в бъдещия 21 век. Демокрацията бе приета като глобален модел на политическа организация, но все още малко от държавите са прилично демократични. То не само не се оспорва от политиците и прогностиците, не само не се влияе от огромните предизвикателства, които бъде-

щото столетие носи на човечеството, но е една от трайните основи на демокрацията и цивилизацията в бъдещето, в постмодерната епоха.

Неправителствените организации са един от основните компоненти и съставки на гражданското, на плуралистичното общество. Опитът на развитите страни за тяхното изграждане и функциониране е не само желателен, той е задължителен, ако искаме да не "откриваме" доказани истини, ако не желаем да повтаряме очевидни погрешки. Това е азбучна истина и тук си позволявам не да я доказвам, а само да я припомня.

Но също така универсална за всички страни и народи максима е, че при възприемането достиженията на другите, следва да се изучават, обогатяват и устояват и жизнеутвърждаващите национални традиции. Само в този случай се стига до едно органично единство, годно не само да служи най-вярно на конкретното общество - локално, регионално, национално, но и да създава нравствени ценности, при това ценности в една от най-сложните и деликатни сфери - обществените отношения.

Това ми дава основанието да се опитам да проследя - макар и в един кратък доклад, българската традиция на създаване и функциониране на неправителствени организации.

Османското владичество ликвидира основните официални институции като царската и държавната българска власт, феодалната аристокрация, българската православна патриаршия. Оцеляват само някои обществени и главно църковно-просветни институции като селските общини, манастири, килийни училища. Запазва се и се развива традиционната битова култура, съхранявана главно от селските маси, с които се поддържат традициите, които - наред с вярата и езика - опазват българската народност.

Те обаче могат да се разглеждат само като предпоставка за възникването на самобитни организации и институции през следващия период - периода на Българското възраждане, когато всъщност се появяват разнообразните народни и обществени организации и институции, недържавни по своя характер и задачи, неправителствени в пълния смисъл на думата и поради чуждия характер на държавната османска власт.

Първите обществено-културни български организации се създават в началото на XIX век главно в средите на българската емиграция. Така през 20-те години на XIX в. в гр. Брашов, където има значителна и материално заможна българска емиграция, се създава кръг от просветни дейци като д-р Петър Берон, Васил Ненович, Анастас Кипиловски, д-р Иван Селимински. Те не само разискват въпросите за българския език и книжнина, но и издигат едни от първите политически, по същество си еволюционистически, легитимни програми за изграждане на български културни и обществени организации, за автономия на българския народ макар и в рамките на Османската държава. Подобни са и организациите на българската емиграция в Кишинев, Букурещ и особено в Одеса, където през 60-те - 70-те години на миналия век работи и действува една от

най-организираните и действени обществени институции като Одеското българско настоятелство. По-късно се създава и работи дружество "Напредък" във Виена, което се заема с подготовката на високообразовани учители, Дружеството за разпространение на полезни знания в Букурещ с ръководител Л. Каравелов; българи, начело с Ботев участват в "Славянската дружина" в Букурещ през 70-те години. Учащите се в Москва през 60-те години създават свое "Дружина", която се грижи не само за физическото и духовно оцеляване на българчетата в суровите условия на Русия, но и за пропагандиране на българския национален език, бит и култура.

Наред с организациите на българските емигранти подобни, недържавни, обществени организации възникват и в столицата на империята - Цариград и по всички български земи в Османската империя.

Още от 30-те години, но особено след реформените актове в Османската империя - Хатишерифа от 1839 и Хатихумаюна от 1856 г., когато се създават законови условия за създаването и легитимната дейност на неправителствени, обществени организации възникват ред дружества, организации, институции.

За всички страни, но особено за една абсолютна многонационална империя като османската, законовата основа е най-важния, функционален базис за съществуване и дейност на неправителствени организации, независимо от степента на контрол и цензура, които различните форми на политическо управление налагат върху тях.

Първата институция, която си извоюва самостоятелност в широкия обществен живот на българите е училищното дело. Именно в тази област възникват училищните настоятелства, действуващи от името на българските църковно-училищни общини. Освен тях се създават и действуват училищни сдружения и ученически дружества със свои устави, правилници, колективистичен живот. Втората, голяма съставка на обществения живот на българите в областта на културата и книжовността е ролята на българските читалища, които от 1856 г. - времето, когато се основават първите читалища в Свищов, Лом и Шумен до Освобождението наброяват няколко стотин. Тези читалища, обществени организатори на културно-просветния ни книжовен живот са българския феномен на национален обществен живот, на българската самоличност в условията на чуждо политическо господство.

Едновременно с това в Цариград изтъкнатият общественик и книжовник Драган Цанков сформира Община за българска книжовност, издател на поредицата "Български книжици", Цариградско българско читалище, издател на сп. "Читалище", сформират се дружества като "Македонската дружина" със задача да брани националната свест на българите в Македония и Тракия, дружество "Просвещение" с главна цел образованието на българчетата в Цариград, печатарското дружество "Промишление", дружествата "Наука" в Свиленград, "Просвещение" в Цариград, "Искра" във Велес и още много други.

Две обществени институции, създадени преди Освобождението, имат особено значимо място в националния живот на българите и характеризират най-вяр-

но ролята на неправителствените организации като дейност, но и като традиция - това са Българското книжовно дружество в Браила и Българската екзархия.

Още Гаврил Кръстевич предлага да се създаде академия на българи, която да се занимава с въпросите на българския език и да изработи пълен негов речник. Г. С. Раковски издава позив за "учредяване на една българска книжовна община", но едва в 1869 г. в Браила под ръководството на първия школуван български учен-историк Марин Дринов се поставя началото на Българското книжовно дружество. То не само издава първо научно българско списание -Периодическо списание, но става организатор на интелектуалните сили на българското общество в условията на чужда държавна власт. Дружеството, благодарение на своята умерена програма, успява да разпространи своята дейност и влияние не само сред емиграцията, но и сред българите във вътрешността на страната. Още Ал. Тодоров Балан е отбелязал амбицията на основателите на Книжовното дружество: да създадат център, който да групира техните образовани сили, та да разработят българската история и език, да опишат българското отечество, да приберат неговите старини и изучат богатството му и да ръководят развитието на неукрепналата българска книжнина.

Още по-значима и реална е ролята на Българската екзархия, създадена със султански ферман от 1870 г. като национална (подчертавам "национална", а не държавна) българска църква. Още в устава на Екзархията, освен изпълнението на каноничния ортодоксален канон, се изтъква, че новата, недържавна общобългарска институция поема в свои ръце грижата за учебното дело и книжнината, устройството на печатници, подготовката на учители на "умственый и нравственый напредък на българите".

Като към всичко това прибавим професионалните - еснафски, зидарски, овчарски и други сдружения, женски дружества и пр., можем да характеризираме българския възрожденски живот като форма на проява на гражданското общество, въпреки ограниченията и подтисничеството на османската държавна власт. Наистина, много от типичните и същностни черти на едно класическо гражданско общество, такова, каквото по това време наблюдаваме на Запад липсват, но зародишна форма на начална организация и функция са налице.

Това ми дава основание да направя и първия си извод: в българската историография този въпрос само е описан, но не и оценен; посочени са факти, но не са очертани и традиции, които възрожденското общество не само създаде, но и ни завеща като постижение на модерната и за българите епоха - тази на Българското възраждане, като част, късна, но част от европейското Просвещение и великата епоха на Ренесанса.

На второ място бих изтъкнал, че процесът на изграждане на обществени, неправителствени организации и институции бе обективен, продиктуван от обществения прогрес и неговото обективно влияние в периферните земи, като тези и в Османската империя. Но голяма инициативна роля за пренасяне на тези идеи всред обществеността имаха първенците на българската интелигенция - д-р Петър

Берон, д-р Иван Селимински, Георги Раковски, Драган Цанков, Марин Дринов. Тук само ще посоча ролята на Раковски - още в 50-те години, като проследява живота на емигрантите немци, унгарци, поляци той отправя призив към българите да създават обществени сдружения - професионални, просветни, взаимопомощни и др. Според него тези сдружения и обществени институции са не само средство за опазване на народността, форма за национален интегритет, но и средство за поощрение на предприемчивостта на гражданите, за конкурентност и стопанска инициативност - основа за всестранен прогрес и огнище за формиране на граждански и нравствени добродетели. И всичко това в различни форми и инициативи Раковски излага във вестниците си, в книгите, в практическата си дейност, включително и в най-активната си революционна дейност.

Питам се: съвременните български вестници и журналисти, писатели и публицисти, осъзнали ли са достатъчно ролята на неправителствените организации в прехода ни към гражданското общество и дават ли пример на съвременния българин с оценките, но и с призива си към неговото съзнание и инициативност, към самоорганизацията и бъдещото му развитие? В случая аз само се питам, но съм далеч от мисълта да поучавам, да влизам в ролята на съдник, като отново си послужа с поуките на историческата ретроспекция, на историческата дистанция.

Имам предвид следното: големият български исторически писател Симеон Радев, преди да пристъпи към конкретното си изложение за строителите на съвременна България, извежда главните особености на Българското възраждане, които следосвобожденското ни общество наследи като обществени и нравствени ценности. Те, според него, се заключават в: "Първата отличителна черта на нашето Възраждане е, че то бе просветително. Докато сърби и гърци се втурнаха на политическата сцена на XIX-я век с пушка в ръка, българският народ почна своето ново битие, печатайки книги и откривайки училища. Един дълъг период на народно самообразование предшества у нас сериозния опит за революция...

Другите две особености на Възраждането са национализма и демократическото чувство... Демократическото чувство... уцеля през всичките тъмни времена на нашето минало и в зората на Възраждането се явява свежо и могъщо. То се заключава не само в многото и разнообразни народни сдружения и граждански организации, но и в едно всеобщо стремление към свободата и, главно към равенство. Българинът е враг на йерархията, била тя социална или политическа" - заключава Симеон Радев. Това заключение той го пише в предговора си от 1911 г. - предговор, който в новите издания на строителите, по известни на всички ни причини липсваше. Всъщност историкът, писателят с острото си чувство на дистанция още тогава е разбрал, че онова, което бе ценностна характеристика за българите през Възраждането в новата - следосвобожденска епоха постепенно се изгубва. Постепенно в условията на българска държавна власт самоорганизацията на българското общество като израз на реакция към чуждата власт и форма на демократическо устройство се губи. Наистина, изграждат

се нови обществени и граждански сдружения, но целостта на обществения живот се поглъща от държавата. Още повече, че по това време - един късен етап на държавен монополизъм и протекционизъм за европейските държави се приема като откритие и спасителен път за младата българска държава. България си е взела сбогом с ориенталската изостаналост, бърза да догони и Европа и търси най-мощното средство за това в държавата. Затова и просвещението става на държавна издръжка и ръководство, Книжовното дружество се превръща в обществена държавна Българска академия на науките, българската Екзархия постепенно става подвластна на монарха и правителствата. В институциите, предимно вече държавни, навлизат всички - държавната трапеза става притегателна за българската интелигенция. Дори един Николай Павлович - изтъкнат възрожденски зограф, художник и книжовник, ще напише след Освобождението "Ако със занаята си не прокопсам, ако гилдията не ме подкрепи, ще го ударя на чиновничество. В България се вижда понастоящему чиновничеството по-изгодно за променувание."

И ако това е валидно до войните, след Ньойския договор, по силата и влиянието на международни идеологии като фашизма, болшевизма и националсоциализма, на етатизма, на изтъкване ролята на корпорациите и издигането на авторитарните режими, гражданските, неправителствените организации постепенно губят мястото и ролята си в българското общество. Доколкото ги има и съществуват те са под строгия режим и контрол на държавата, на органите на полицията и съда. По-същественото е, че се изгражда порочния национален модел за държавност като всепоглъщаща хидра, а мотивацията на индивид и институция е да се добере до място в държавния бюджет.

Равновесието, толкова характерно за развитите западни общества и държави, ние, като млада страна, упоена от всесилието на националната държава, от нейната наистина ръководеща, ускорителна, подкрепяща роля, включително към насърчаване на гражданските организации и институции, го изгубихме. Изгубихме го за сметка на гражданското общество, но и в ущърб на държавността като модерна теория и практика.

Загубихме и като национален манталитет, политическа самоличност и гражданска устойчивост за сметка на режимите, на тяхното всевластие. Останаха само малко привидно самостоятелни и икономически независими от държавата професионални обединения и организации - също на писатели и художници, на адвокати и частно практикуващи лекари, на някои други свободни професии. С това се даде и своеобразен чиновническо-бюрократичен облик и на голямата част от българската интелигенция, която загуби самостоятелната си роля в обществения и особено в политическия живот на страната. С това можем да си обясним големите катаклизми в нашия политически живот - бързи и кървави стълкновения и преврати, случайни политически екипи, отворени врати за лична власт и диктатура. Това е една, неопределяща, но морално-психологическа причина и за бързото и почти цялостно преминаване на обществото към условията на съвети-

зация, на тоталитарното общество, в което ролята на неправителствените, граждански институции бе немислимо.

Краткият преглед на българските традиции в областта на гражданското общество, на наличието на неправителствени организации не ни дава основание за особено радостна и положителна национална равносметка. Но дори и през призмата на толкова трезва оценка не можем да не видим особеното място и роля на традициите ни и в тази насока през епохата на Възраждането. Тя е не само богата и разнообразна, но и поучителна и резултатна за цялостния обществен прогрес на българина. Ето защо иска ми се пак да цитирам Симеон Радев и с това да приключа своето изложение. "Би могло - пише той, да се твърди, че там, гдето българската политика е оставала вярна на здравите народни традиции, там, гдето се е вдъхновявала от духа на Възраждането, там, гдето е била едновременно националистическа и либерална, предприемчива и самоуверена, смела и упорита, там тя се е завършвала с пълно тържество. В тоя смисъл историята на тая епоха е една епопея на българската енергия". Аз бих прибавил - и епоха на българския демократизъм и самоорганизация.

ЕМИГРАНТЪТ - В СЛУЖБА НА НАЦИЯТА И НАЦИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ
Случаят Любен Каравелов

1673

Кета Мирчева

"Днес са настанали такива едни времена, в които секи един народ и сяка една народност искат да живеят самостоятелно и да бъдат господари в своята собствена къща" (В. "Независимост", IV, бр. 29 от 4 май 1874 г. Ред ст. - Букурещ, 3 майя).

"Ние мислиме, че трябва да работиме сега или никога. Вратата на нашата свобода е вече отворена и ние трябва да влеземе вътре" (В. "Свобода", II, бр. 10 от 6 март 1871. Ред. ст. - Букурещ, 5 марта).

Започвам с тези две изказвания на Любен Каравелов, не защото са нещо изключително, напротив - с известни вариации в стила и фразата, те се срещат твърде често в различни периоди на богатата му публицистична дейност. Изборът ми бе продиктуван именно от тяхната повторяемост и устойчивост, съчетаващи, от една страна, абсолютната убеденост в националната идея и от друга - крайната решимост да се работи за нейната реализация на родна почва.

Малцина са личностите от българския XIX век, в който се съчетават по толкова

категоричен начин различните аспекти на националното движение. Единствената равностойна като книжовна продукция и духовно присъствие фигура е може би само тази на Раковски. Бързам веднага да направя уговорката, че в случая ни най-малко не целя отхвърлянето, подценяването и изместването на приноса и мястото, които имат в националното движение личностите от така нареченото просветителско или еволюционистко течение. Моята оценка и моят интерес са продиктувани от многостранността на изявите на Каравелов, които покриват почти целия спектър на различните прояви, дейности и идеологически конструкти, които сами по себе си отразяват правенето на българската нация. Писател, фолклорист, журналист, издател на учебна литература, революционер и политик - няма аспект на националното движение, в който Каравелов да не участва или най-малкото да не се изказва върху него.

Някои от съвременните теории за нациите и национализма определят българското национално движение като движение от сецесиониски тип, а българският национализъм като етнокултурен. Основният носител на националната идея е интелигенцията, а сред институциите, изиграли основна роля в процеса на изграждането на нацията наред с църквата и училището се подчертава и ролята на различни емигрантски центрове и организации, които, особено в последния етап на процеса, почти изцяло изземват националното водачество.

Разбира се, историята на българската емиграция през целия XIX в. свидетелства за пряката обвързаност на отделни нейни фигури с националната идея. Емигранти като С. Врачански са автори на едни от първите конкретни проекти за политическото бъдеще на българите. Други като В. Априлов поставят началото на откритата културна борба с гръцкото духовно влияние. В чужбина и от емигранти се печатат много от българските учебни книги. На чужда земя е издаден първият български вестник. Емигрант отпечатва и първата българска карта. В емиграция е създадено Българското книжовно дружество. Основават се и емигрантски политически организации с конкретни идеи за разрешаване на българския въпрос. Сред емигрантите най-лесно се събират доброволци за въоръжени акции срещу империята.

Едно по-детайлно вглеждане в биографиите на по-известните емигрантски дейци обаче показва, че често родолюбивата им дейност естествено се съчетава с ежедневната грижа за хляба, която поради професионални специфики трудно може да бъде определена като пряко ангажирана с националната идея. И още нещо, много рядко носителите на радикални идеи в националното движение са направили своя избор в полза на емиграцията преди да са били обект на преследване от страна на османските власти.

За разлика от тях Любен Каравелов избира пътя на емигранта без натиск отвън и то с ясното съзнание да стане пропагандатор на българската национална идея. Решението е взето в края на размирната за Балканите 1866 г., след 9 години на престой в руската империя, които не донасят на Каравелов университетска диплома - формалната причина за престоя му в Русия. Зад гърба му обаче остава значителна за един беден български студент книжовна продукция в областта на фолклористиката и литературата, сътрудничество в престижни руски издания и многоб-

ройни лутания в различни клонове на знанието. Всичко това посветено на българската действителност, на българските проблеми, на българската кауза. Гледан с недоумение от част от по-амбициозните си събратя, повечето от които не са забравили родината си, но нямат нищо против руската академична и гимназиална кариера, Каравелов заминава за една от най-горещите точки на Балканите - Сърбия. Би могъл да остане в Русия, както впрочем постъпва и собственият му брат, би могъл да се върне и в България и да се отдаде на даскалската професия, както най-често правят другите учили-недоучили руски възпитаници. Каравелов избира другото: да поеме съзнателно трудната съдба на политическия емигрант и сам да пресече всички пътища към несвободната си родина.

Без съмнение за тази своя роля Каравелов е подготвен и от социалния си статус. Син на заможно семейство, принадлежащо към категорията рая със специални задължения, роден и израсъл в подбалканската котловина, където живее етнически хомогенно население и, където неслучайно е сърцето на националното движение, Каравелов прави своя избор "в полза роду" в рамките на една все по-разширяваща се обосновка на революционната идеология и практика на служение пред олтара на родината. Този избор и девиз, който отразява едно крайно морално изискване, е широко разпространен през втората половина на XIX в. Малцина са обаче онези, които успяват да го осъществят в изчистен вид. Един бегъл преглед върху Каравеловото битие показва, че той последователно го следва в личен план до последния ден на живота си.

Целият руски престой на Л. Каравелов е белязан от идеята да се подготви за национална мисия - от желанието да получи военно образование, с което тръгва за империята, през сътрудничеството в руския печат, двата фолклористични сборника "Памятники народного бита Болгар", проекта "Чем можно помочь болгарам", повестите и разказите, публикувани в руския печат. После идва Сърбия - опитът за създаване на въоръжена чета през 1867 г., серията дописки и статии, включително документите на Българския комитет, които представят все по-категорично българския въпрос на вниманието на общественото мнение. И окончателното отдаване на българската кауза с преминаването в Румъния и оглавяването на най-радикалното крило на емиграцията.

Всичко това съчетано с най-активната и най-дълготрайна печатна пропаганда, осъществена от българин в емиграция през целия XIX в. - вестникът "Свобода/Независимост", който в четири години представя разгънатата програма на националното движение - от изискването за създаване на национална мрежа за елементарно образование, през категоричната позиция по църковния въпрос, представена в контекста на секуларизацията, отстояването на принципа да се пише, така както се говори, подчиняването на литературата и изкуството на пропагандата на националната идея до виждането, че бъдещето на българите е в собствена национална държава, извоювана чрез революция.

Дори прословутият "прелом" от 1875 г. - независимо от факта дали го приема-

ме или не - не изважда Каравеловото дело извън контекста на националната идея. И най-убедените привърженици на неговото просветителство не биха могли да зачеркнат периода на списание "Знание" от списъка на действията, подчинени на интересите на нацията. Впрочем и групата, която го отстранява от революционната организация, е принудена да прибегне до вече твърде популярното му име, за да се опита да убеди част от революционните дейци да се присъединят към планираното за септември 1875 г. въстание. Но да прибавим към най-общото изброяване и последните факти от Каравеловата биография - набирането на доброволци и участието като военен кореспондент в Сръбско-турската война, пренебрегваният принос за формирането на Българското опълчение, участието в създаването на комитета "Единство" в Търново, бързото пренасяне на печатницата в Търново, възобновяването на сп. "Знание", опитът за издаване на политически вестник "Начало", включително първата следосвобожденска публикация на стиховете на Ботев и Стамболов и твърде популярните по това време стихове на автора на "Шуми Марица" Никола Живков. И накрая да не забравяме, че макар и след смъртта му, в Каравеловата печатница е отпечатана и първата ни конституция - Търновската.

Но Каравеловото присъствие в националнообразуващия процес не свършва с Освобождението, още по-малко с физическата му смърт. Въпреки че личността му е обект на злостни междупартийни борби на първите следосвобожденски политически партии - консерватори и либерали, въпреки че противоречивите идеологически употреби на творчеството и политическото му поведение не секват и до днес, въпреки че името му често е забравяно и пренебрегвано, българската нация, българското национално самосъзнание са формирани и продължават да се формират от и чрез Любен Каравелов. Факт е, че принципите, на които е изграден книжовният език в свободна България, следват от най-близо неговите езикови възгледи. Факт е, че първото издание на събрани съчинения на български писател, чрез което се възпитава цяло литературно поколение е на неговите трудове. Факт е, че нему Захари Стоянов посвещава станалите днес класически за националната митология "Записки по българските въстания". Факт е, че продължаваме да вярваме като него в славянския произход на Кирил и Методий. Факт е дори това, че трудно изкореняваме оправданите някога, но остарели днес стереотипи за нецивилизования турчин и коварния грък. Факт е, че децата продължават да изучават Каравеловите повести, които никога не са напускали училищните христоматии. Факт е, че "Хубава си моя горо" продължава да се пее, макар често и да не се знае името на автора й. Всъщност какво по-голямо признание за Каравелов от това стиховете му бъдат близки и нужни след 130 - 140 години и да се приемат за народни песни, а книгите му да продължават да излизат в "Библиотека на ученика"? Дали той би си пожелал нещо повече?

БЪЛГАРСКОТО ЦЕНТРАЛНО БЛАГОТВОРИТЕЛНО ОБЩЕСТВО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛСТВОТО НА НАЦИЯТА

Огняна Маждракова-Чавдарова

Сред организациите през Възраждането, чиято предначертана цел е да променят политическата съдба на потиснатия български народ, Българското централно благотворително общество /БЦБО/ заема особено място.[1] Въпреки афишираните си формално благотворителен характер и независимо от краткотрайния си живот, тази емигрантска организация изпълнява изключително важни политически задачи и допринася решително за мобилизиране на националната енергия за приближаване часа на жадуваната свобода на Отечеството. В центъра на вниманието ни тук са някои основни моменти от процеса на утвърждаването й като авторитетно представителство на българската емиграция в контекста на политическите събития в навечерието на Руско-турската война 1877-1878 г.

Излъчването на легитимно представителство на нашия народ, намиращ се и през третата четвърт на XIX в. в границите на Османската империя, и международното признаване на правото му да се бори за възстановяване на българската държавност са два от най-трудните проблеми, занимаващи десетилетия наред политически мислещите българи. На първо място с тях се ангажират лидерите на нашата емиграция, ратуваща за освобождението и напредъка на родината. Тези кръгове съзнават, че липсата на представителен орган е една от главните причини меродавните кръгове в чужбина да пренебрегват законните искания на българския народ за нов политически статут.[2]

Източната криза 1875-1876 г. рязко променя обстановката. Априлското въстание приковава погледите на дипломацията и европейските кабинети и събужда симпатиите на демократичната общественост в цял свят към борещия се български народ. Възниква дългоочаквана възможност на международен форум да бъде разгледан и евентуално решен благоприятно българският въпрос.

Събитията заварват българското общество с приповдигнат дух и добър икономически, демографски и духовен потенциал, но в същото време раздвоено и неподготвено за предизвикателствата от вътрешнополитически и международен характер. Единствената институция, призната от Високата порта и от чуждите държави с прерогативи на официално представителство на българските поданици на империята, е учредената през 1870 г. със султански ферман Българска екзархия.

В навечерието, по време на Априлското въстание и след него, българското църковно ведомство се оказва в сложно и деликатно положение, както и екзарх Антим I, носещ съгласно изискванията на османската държавно-политическа система върховната отговорност за верноподаничеството на своето паство. Поставена под

постоянна заплаха от две страни - от Високата порта и от Цариградската патриаршия, обвиняващи я в нелоялност и подстрекателство на бунтовниците, Българската екзархия е принудена да се съобразява с натиска на властите. Идейното разцепление сред цариградските българи също отслабва нейните позиции и ограничава възможностите й да оформя и отстоява общо гледище в защита на нацията пред дипломатическите представители на Великите сили в Цариград. При все това няма основание да се подценява приносът в това отношение на Екзархията, както и на цариградската българска колония, на който напоследък бе обърнато специално внимание.[3] Както се знае, Антим I и кръгът дейци около Екзархията подпомагат разкриването на истината пред Европа за изстъпленията на башибозука и повсеместните насилия над българското население; правят постъпки пред Портата за спиране на безчинствата и администиране за задържаните българи; дискретно съдействат на дипломатическата мисия на Драган Цанков и Марко Балабанов, организирана от "старите" в Румъния в споразумение с група българи в Цариград; предприемат екзархийска анкета в пострадалите райони на страната; улесняват международните анкетьори и публицисти; събират средства за бедстващите сънародници и т.н. Като църковна организация правомощията на Екзархията в сферата на националното представителство били по начало стеснени, а при настъпилите нови обстоятелства тя всъщност не можела свободно и решително по законен път да отстоява правата на българския народ, нежели неговите искания за радикална промяна на политическото му положение.

Симптоматична е преценката на в. "Нова България" - новата печатна трибуна на революционните съмишленици. На неговите страници се проявява разбиране към критичното положение на Екзархията и се обяснява невъзможността ѝ да бъде пълноценно представителство на народа. Заключението на анонимния автор е категорично: "Това, което се отнася до политическите дела на българския народ е длъжност на българската емиграция."[4]

Действително след жестокото потушаване на Априлското въстание главните надежди на българското общество се оказват отново отправени, за кой ли път, към онази част от емиграцията, която се намира извън пределите на Османската империя. Осъзнала своя дълг тя се раздвижва - на първо място в Букурещ - традиционен център на нейната дипломатическа активност и освободителни инициативи. Въодушевлението и нетърпението пред очакваната предстояща развръзка на Източната криза са особено силни сред привържениците на революционното течение. Междувременно, българското националноосвободително движение през предходните години се е наложило като осубект на международното право. С това самочувствие неговите лидери, останали зад граница или озовали се там след разгрома на въстанието, се насочват към мобилизиране съпротивителните сили на нацията и към дипломатическа защита на освободителната кауза. Надделява преценката, че кръстосаните интереси на големите държави в Европейска Турция ще продължат да пречат за реализиране справедливите искания на нашия народ за възстановяване на неговата самостоятелност. Тревожните вести за потушаване на въстаническите

огнища и за несекващите беззакония на властите, не сломяват борческите настроения сред широки кръгове от емиграцията.

Инициативата вземат в ръце бивши членове на БРЦК и БРК. Те вярно преценяват, че при съществуващите условия едно ръководно тяло на българското освободително движение, признато като легитимна емигрантска организация, а не с конспиративен характер, е крайно необходимо и има големи шансове да принесе значителна полза за националните интереси. На такава почва се ражда идеята за създаването на Българското централно благотворително общество. Тя съзрява и покрай натрупания опит от основаното през август 1875 г. "Българско человеколюбиво настоятелство", в чиято управа влизат Кириак Цанков, Иван Кавалджиев и Д. Шопов, които се вдъхновяват от настъпилата революционна обстановка на Балканите и на практика подпомагат Ботевата чета и първите български доброволци, насочващи се към Сърбия. Година след това условията изискват организация от друг формат и с променени задачи.

Официалното учредяване на БЦБО става на 10 юли 1876 г. в столицата на свободна Румъния. Бързото изграждане на единна структура на БЦБО и следващите му успешни крачки се дължат на група енергични личности, сред които се откроява избраният за председател Кириак Цанков. Този потомък на бележита свищовска фамилия, добил образование в Париж и Виена, още млад се налага като авторитет със своите познания, способности на полиглот и международните си връзки. Политическата му далновидност, принципност, такт и висок морал са оценени в емигрантските среди. Отначало той се приобщава към симпатизантите на ТЦБК и "Млада България", а сетне убежденията му го отвеждат в кръга около Л. Каравелов сред членовете на БРЦК. Общото събрание през април-май 1872 г. го издига за заместник на Каравелов - подпредседател на БРЦК. Натрупал обществен опит и спечелил име на способен журналист през 1875 г. К. Цанков усилва организационната и публицистичната си дейност. Започва да издава на румънски език в."Balcanul" /Балканул/, където пропагандира сътрудничеството между балканските народи. Същевременно се опитва да влияе за преодоляване противопоставянето между "стари" и "млади" предвид задълбочаващата се Източна криза и необходимостта от постигане на обща българска позиция. Въпреки че не е в състава на Гюргевския революционен комитет през пролетта на 1876 г. К. Цанков съдейства за подготовката на въстанието в България, а след избухването му е един от първите информирани за въоръжените сблъсъци и последвалите пожарища.[5]

Като председател на новооснованото БЦБО К. Цанков работи със замах, за да се оползотворят силите и ентусиазма на онази част от емиграцията, която се стреми да помогне на Отечеството в настъпилото съдбовно време. В ръководството, освен него, влизат Петър Енчев /бивш член на БРЦК/, Иван Кавалджиев и Иван Грудов /бивши членове на ТЦБК/, Георги Золотов, Павел Висковски, Димитър П. Иванов, Иван Вазов, Ангел Рунтов, П. М. Петров. Наскоро Ив. Грудов и още няколко дейци, преориентирали се към "старите", излизат от ръководството. През август и септември, с разрастване на работата, допълнително са привлечени: Олимпий Па-

нов /също бивш член на БРЦК/, Стефан Стамболов /член-основател на Гюргевския революционен комитет/, Пантелей Наботков и Д. Икономов.[6] Главният апостол на Търновския революционен окръг, прехвърлил се тайно в Румъния в края на юли, се включва в работата и неговото мнение започва да влияе върху замислите на БЦБО.

Неочаквано предимство придава на БЦБО благосклонното отношение на Петербургския и Московския славянски комитет към неговите учредители. Изворите разкриват една от причините - посредничество на български емигранти от Южна Русия и най-вече това на братята Ив. С. Иванов и Павел Каланджи, водещи личности сред преселниците в Бесарабия. Обстоятелството, че те поддържат тесни контакти със сънародниците в Букурещ и работят за сближаване на основните групировки на емиграцията, им спечелва доверието на славянофилите. Впоследствие, тъкмо двамата братя насочват Вл. С. Йонин, ген. М. Г. Черняев, Н.А. Киреев, А.А. Киреев и др. към тъй наречените "умерени млади", които замисляли бъдещия ръководен център. От своя страна, руските пратеници също се убеждават на място в основното предимство на тази групировка - силното и морално влияние върху масата емигранти - потенциални участници в доброволческите формирования. А при ангажирането на Русия с подкрепа на сръбската армия в Сръбско-турската война и започналото спонтанно стичане на българи доброволци, сътрудничеството между действената българска групировка на "младите" и славянските комитети се затвърждава на практика.

Новосъздаденият център за кратко време обединява значителна част от политически активните и демократично настроени сили на българската емиграция в Румъния и Бесарабия. Ако съдим от опазените документи в богатия му архив, БЦБО от самото начало легализира като свои поделения /клонове/ възникнали по-рано в емигрантските средища благотворителни дружества, а също и доскоро функциониращите там частни революционни комитети от мрежата на БРЦК. Последните биват ускорено трансформирани и назовани български общества с благотворителна цел /ББО/. Проучването на списъчния състав на Централното общество в Букурещ и на неговите клонове показва преливане на значителен процент изявени революционни съмишленици към новосформираната организация.[7]

БЦБО успява да сплоти до голяма степен и идейно доста пъстрата си членска маса около своята програма и устава. Заработват като негови клонове дружества в Болград, Гюргево, Браила, Кишинев, Т. Мъгурели, Т. Северин, Бузъу, Александрия, Галац, Олтеница, Слатина, Плоещ, Търговище, Крайова, както и в някои села на Бесарабия: Вейсал, Шикирли-Китай, Каракурт, Бановка, Караач, Конгаз, Ташбунар, Долукьой и др.

От изключително значение е и установената връзка чрез революционния комитет в Русе /обявен за централен в страната/ с дейците от вътрешността - членове и симпатизанти на комитетската организация от оцелялите й звена.[8] Доизграждайки своята структура в процеса на работата си, БЦБО се утвърждава и поема функциите на ръководен орган на българското национално-освободително движение.

В историческата литература е очертана кипящата разностранна дейност на

БЦБО от юли 1876 до април 1877 г. С надежда да влее нов импулс в затихващото въстание в България БЦБО става главен организатор на доброволческото движение сред българите в помощ на сръбската армия; подновява връзката с комитетските дейци в родината; събира средства за доброволците и разгръща широка благотворителна акция в подкрепа на пострадалото население в родината; подхранва с актуални информации и статии чуждия печат с цел да осветли вярно общественото мнение за тревожното положение в България и промени традиционната политика на западните държави за съхраняване интегритета на Османската империя; поддържа контакти със славянските комитети и с представители на правителствените среди в Петербург и в немалка степен повлиява за насочването на Русия към военен изход от Източната криза; изработва политическа програма, а също изложения и обръщения, съдържащи българските искания, предназначени за политици, дипломатически представители и организации на големите европейски държави; изпраща благодарствени адреси до видни чужденци, издигнали публично глас в защита на българите и установява връзка с чуждестранни депутати, министри, общественици, опозиционни лидери, писатели, публицисти.

Изброяваме тези насоки на активност, за да се добие по-пълна представа колко обвързани са те с реални правомощия на едно представително тяло. Не случайно получаването на мандат е първостепенна грижа на новосъздадената емигрантска организация. Ръководството на БЦБО с много такт и настойчивост съумява да преодолее ограниченията, възникващи поради неутралитета на Румъния и от неизбежното му регистриране като благотворителна организация и поставя тежестта преимуществено върху политическите задачи. Ала от самото начало на учредителите се налага да положат усилия, за да бъде призната организацията като единен център от социално разслоената и идейно разделената българска емиграция. Грижата на БЦБО да получи потвърждение на ръководните си функции е породена от опасения, че може да бъдат оспорени неговите правомощия. Тази загриженост не е безпочвена. Не всички обществени дейци гледат отначало с добро око на съсредоточаването на важни дела в ръцете на неговите основатели. Групировката на "старите" ревниво следи първите им стъпки, обезпокоена, че превес в новата формация взимат "младите".

Облегната на своя авторитет, дългогодишен опит и материални възможности Добродетелната дружина /БДД/ тогава засилва връзките си с руската дипломация и заедно с това възлага някои актуални задачи на съставеното Човеколюбиво настоятелство /БЧН/ под председателството на митрополит Панарет Рашев. Но преди всичко БДД залага на успеха на подкрепяната от нея дипломатическа мисия на Др. Цанков и М. Балабанов.[9] Кръгът на "старите" не остава встрани и от печатната пропаганда на българската кауза. Органът, поддържан от БЧН, в. "Стара планина", още в първия си брой от 7 авг. 1876 г. отпечатва редакционна статия на френски и български език, в която дипломатично лансира искането за такава автономия, която би направила българския народ "по-способен и по-приемлив за напредъка на XIX век". По-късно уточнява, че той иска "пълна автономия по примера на Поддуна-

вските княжества". В друг брой се застъпва тезата, свързваща решаването на българския въпрос с външна военна интервенция и се призовава Европа да изпълни този си дълг като "представителка на цивилизацията и хуманността".[10]

Водачите на БДД, убедени в ефикасността на своите действия, държали на лидерските си позиции и се отнесли с недоверие към намеренията на БЦБО, в които съзират крайности, присъщи на хъшовската общност. Опитите за евентуално сближение, предприети от БЦБО, завършват без успех. Първият сондаж е едно писмо от 14 юли 1876 г., с което току-що създадената БЦБО предлага на митрополит Панарет председателствуваното от него частно Човеколюбиво настоятелство /съставено също на 10 юли в Букурещ/ да обедини силите си с тяхната организация за съвместна работа.[11] До съгласуване на действията обаче не се стига и при следващите опити, включително и когато от името на БЦБО преговорите води завърналият се от България Ст. Стамболов.[12]

Интересен е начинът, по който БЦБО утвърждава правото си да изразява желанията на съотечествениците и да действа от тяхно име. Опасявайки се от ограничителните рамки на статута си на благотворителна организация, ръководителите особено прецизно документират гласуваните му от представители на емиграцията по-широки правомощия. В учредителния протокол и в протоколите на отделните клонове залягат специални текстове, изясняващи мандата на организацията. Най-категорично са формулирани правомощията на БЦБО в чл. 8 от неговия Устав. "Централното общество - пише там - ще има право да представлява навсякъде сичките частни благотворителни общества /български/ в Румъния, като утвърдено, избрано и упълномощено от страната им." Следват подписите на одобрилите Устава девет "упълномощени представители" на съответните ББО в Гюргево, Болград, Крайова, Слатина, Т. Мъгуреле, Галац, Плоещ, Браила, Търговище.[13] Във Възвание до българския народ, отпечатано във в. "Нова България" по повод основаването си, БЦБО отново не пропуща да подчертае избирането си от упълномощени лица и заявява, че "представлява и олицетворява сичката българска емиграция в Румъния."[14]

Публикуването на това Възвание и други актове на организацията не оставят съмнение относно амбициозните цели на учредителите, поели заедно със задълженията си и голяма политическа отговорност. Естествено техните политически амбиции засягат изострената чувствителност на Добродетелната дружина по въпроса за представителните правомощия. Противопоставянето им намира външен израз на страниците на "Нова България", който взима страна, макар да помества и призива на митрополит Панарет, оповестяващ учредяването на "Човеколюбиво дружество" при българската църква в Букурещ. С една съпътстваща бележка редакцията бърза да се разграничи от тази инициатива, отбелязвайки, че БЦБО е "законното представително тяло на нашия народ... защото е избрано от народни представители", а не е самозвано като дружеството, начело с П. Рашев. В следващия брой вестникът изрично изказва съжаление за "неспоразумението" между "млади" и "стари" и пожелава "да не ни яде ръждата на пустото несъгласие" и един ден БЧН да се слее с БЦБО.[15]

Ръководителите на БЦБО не се увличат в самоцелна борба за признаване на организацията им като единствен оторизиран представител на народа ни. Очевидно те имат съзнание за съвпадението на крайната цел и общонационалните стратегически интереси и се издигат над собствените си амбиции. Доказателство е отношението им към дипломатическата мисия на Др. Цанков и М. Балабанов, предприета в началото на август 1876 г. по инициатива на Н. Геров, Т. Бурмов и В. Караконовски, с одобрението и материалната помощ на Евл. Георгиев и останалите дейци на Добродетелната дружина. В. "Нова България", превърнал се в орган на БЦБО, още на 12 август съобщава за мисията и признава, че Цанков и Балабанов са народни представители пред европейските правителства. По-късно обнародва носения от тях меморандум на уводно място и подчертава, че с него българският народ "иска своята пълна автономия с едно национално правителство, гарантирано от великите сили".[16]

Тази достойна подкрепа чрез печата на започналата важна външнополитическа акция не изненадва предвид внушенията, които прави Павел Каляджи към председателя на БЦБО К. Цанков в свое писмо от 13 август 1876 г. Ревностният патриот от Кишинев, явно неосведомен за началото на мисията, предлага букурещките българи да организират изпращането на депутация пред "великите западни държави", като изрично настоява на нея "да се даде довереност" както от БЦБО, така и от БЧН, и тя да бъде снабдена с "прошение" от името на българския народ, подписано от няколко стотин души.[17] Подобна идея вероятно не е била чужда и на ръководителите на БЦБО, но преценявайки значимостта на вече предприетата мисия, всестранно подпомагана и финансово осигурена от "старите", те се ограничават в солидаризиране с нея. През октомври и ноември "Нова България" отново и отново дава израз на своята морална подкрепа за Др. Цанков и М. Балабанов и без колебание заявява, че те са "истински наши пълномощници от страна на цял наш народ."[18]

Противостоенето на двете основни течения и техните формации не е преодоляно, макар да се наблюдава тенденция на прегрупиране на силите, взаимно проникване, сближаване на позициите и практически действия в една и съща посока по редица въпроси в навечерието на Руско-турската война. Идейните и политически различия сред емиграцията създават не само вътрешно напрежение, те пораждат и сериозни спънки във взаимоотношенията на БЦБО и Добродетелната дружина със славянските комитети и официална Русия, в чиято намеса всъщност и двете течения виждат спасителна перспектива.[19] Не е избегнато и друго познато отдавна зло - личностните нападки и пристрастната критика към прояви на ръководството на БЦБО от почувствали се в сянка дейци с претенции за лидерски позиции. Някои от тях намират трибуна в издавания в Гюргево в. "Възраждане", но конформизма им и изповядваните консервативни виждания относно изхода от кризата ограничава сферата на тяхното влияние.

Оспорването на правомощията на БЦБО от някои емигрантски кръгове е навярно повод да излезе наяве в чуждия печат и завоалираната тайна за неговата генетична връзка с БРЦК и обвинението, че то има претенции на Временно българско правителство. Около това "откритие" се вдига нежелан шум, раздухан в западната

преса.[20] Предвиждайки подобни усложнения при засилената конфронтация със западните държави Русия поставя изискването при обявяването на войната срещу Турция БЦБО да се разпусне и оповести публично прекратяването на дейността си. Така и става с известното Възвание от 12/24 април 1877 г. Основният мотив е да се осуети възможността да се използва като коз срещу Русия оказваната от славянските комитети помощ за БЦБО, разбулено вече като приемник на БРЦК.

Впрочем, търсеното преди това от двете страни сътрудничество, минава през различни етапи. Ориентирането на ръководителите на БЦБО към славянските комитети е лесно обяснимо предвид обективната преценка за политиката на силите - гарантки и възлаганите надежди на Русия. Нейното ангажиране в избухналата Сръбско-турска война и силната и заинтересованост от въстанията в Босна и Херцеговина способстват много за постигнатото взаимодействие с БЦБО. С цел да подпомогне въоръженото участие на българите в започнатата от Сърбия война в Букурещ пристига Владимир Йонин. Недвусмислен знак за готовността на БЦБО за сътрудничество със славянските комитети рането на този пратеник на комитетите в Москва и Петербург за почетен председател на организацията при учредяването ѝ. Залягайки да спечели подкрепата на славянофилите, ръководството държи сметка за техните внушения, както и за позицията на императорския двор и правителството в Петербург. Същевременно целенасочено и не по-малко упорито разширява международните контакти с представители на Запада.

Първоначалната морална подкрепа на енергичния Вл. Йонин за кръга на "младите" около К. Цанков по-късно е последвана от отпускането на известна материална помощ от страна на славянските комитети. Тази подкрепа е резултат от усилията на славянофилските среди в Русия, тласкащи я към по-активна политика на Балканите. Ала това съпричастие не бива да ни въвежда в заблуждение относно линията, следвана от БЦБО. Демократи по убеждение, неговите ръководни дейци не приемали самодържавния модел и обществената система на Русия, стремяли се към други образци на държавно-политическо устройство. Опирайки се на съвпадението на интересите с руската политика в този исторически момент, те твърде дипломатично се осланят на подкрепата на тази велика сила, като изхождат от българските национални интереси. Показателен е адресът до Александър II, отправен от името на българската емиграция в Румъния, в който се настоява за намесата на Русия.[21]

Отпуснатите от славянските комитети средства били предназначени и на практика се използват почти изцяло за покриване разноските по снаряжението и издръжката на българските доброволчески отряди, организирани и отправяни от БЦБО в Сърбия, където се сражават на нейна страна, наред с руските доброволчески формирования.[22] Сумите се получавали чрез руския генерален консул в Букурещ барон Д. Стюарт, който поддържал близки връзки с Евл. Георгиев. Неблагоприятно настроен към дейците на БЦБО, консулът бавел преводите и осъществявал финансов контрол върху изпращаните средства. Обоснованите искания на БЦБО към славянските комитети за по-значителна материална помощ се натъкват и на принципните предубеждения на някои руски високопоставени личности, противници на

революционните методи. Възникващите усложнения на идейна основа проличават от решенията на проведеното на 12 окт. 1876 г. заседание на Московския славянски комитет, на което присъстват пратениците на БЦБО К. Цанков и П. Наботков. "Ние им казахме - пише княз А. И. Василчиков - някои горчиви истини и приехме решението парите да отиват изключително за изпращане на хора в сръбската армия, а не за безплодна агитация в самата България, и с това условие обещахме да им дадем сума."[23]

Независимо от поставеното условие, БЦБО не престава да полага усилия за разширяване на подновените конспиративни връзки с вътрешните комитетски кадри и патриотични сили и постигнатото в това направление е един от големите му успехи. Тази жива връзка е предпоставка за вдъхване на оптимизъм и правилно насочване на народния отпор срещу натиска на управляващата върхушка в Цариград, стремяща се да скрие пред външния свят истината за положението на българите. А когато назрява моментът за изработване на единна политическа програма тъкмо възобновеното общуване със съмишлениците в България, позволява на БЦБО да координира действията си с тях и да получи тъй нужния мандат от сънародниците в родината чрез изключително важното посредничество на Русенския революционен комитет.

Поели задълженията на задгранично представителство, дейците на БЦБО, успоредно с разширяване контактите със славянските комитети и представители на официална Русия, предприемат истинска кампания за спечелване благоразположението и на западноевропейските страни. Няма основания да се говори за едностранчивост в тяхната външнополитическа ориентация. Тъкмо напротив.

Архивът на БЦБО отразява оживените международни връзки на организацията - на първо време с видни чужденци, застъпили се публично за подобряване участта на българския народ. Отправени са адреси до Иван С. Аксаков, княз Д. Н. Долгорукий, ген. Ростислав А. Фадеев, Джузепе Гарибалди, Уилям Гладстон, Виктор Юго, лорд Джон Ръсел, лорд Алдерман Котон - кмет на Лондон, Юджийн Скайлер, Ив. дьо Вестин, барон Едуард Тизенхаузен от Прусия, Йозеф и Александра Майзнер, архимандритите Никифор Дучич и Серафим Петрович и т.н.[24]

Ръководителите на БЦБО използват всяка възможност да разкрият истината за неудържимото положение на българите, да разобличат вътрешнополитическия курс на Високата порта и да привлекат вниманието на влиятелни личности към законните национални искания. Така напр. при отбиването на лорд Форстер в Букурещ на път за Цариград (преди 6 септ. 1876) те спешно подготвят и му връчват едно изложение, за да го уведомят за насилствено събираните "благодарствени адреси" от българските първенци по нареждане на Портата и със съдействието на Бляк бей и Ив. Хаджипенчович. Тази и други подобни прояви илюстрират своевременната и уместна реакция на БЦБО, изявяващо се като реално задгранично представителство на българския народ.

Впечатляваща е и широко замислената и осъществена от дейците на БЦБО печатна кампания в полза на скорошно решаване на българския въпрос, тя се влива в

общонационалната кампания и може да се оцени като един от главните ѝ стожери. Както е известно, тогава всички вестници на българската емиграция предоставят страниците си за информациите, идещи от родината и за препечатване на отзиви в чуждия печат за Априлското въстание и за материалните и човешки жертви сред мирното българско население. В "Нова България" през тези месеци по същество води своеобразен диалог със западната дипломация, като се опира на "гласът на явното мнение в Европа", който твърде високо се вдигнал и иска да даде автономия (самоуправление) на България, Босна и Херцеговина, "така щото дипломацията не може да му стои насреща."[25] В. "Стара планина" и "Български глас" с многобройни материали се присъединяват към призивите цивилизована Европа да удовлетвори исканията на българите.

Настойчиви грижи полага лично Кириак Цанков като опитен журналист за снабдяване с дописки и статии на първо място на либералните румънски вестници. За основа служат директно получените по тайни канали сведения от територията на въстанието и разкази на участници в него, намерили убежище на румънска земя. Доказано е и авторството на Кириак Цанков на поредица анонимни статии-репортажи, отпечатани в "Телеграфул", "Тимпул" и препечатвани в други румънски вестници. В тях целенасочено се разяснява българската освободителна кауза и се призовават за помощ и закрила освен румънците и братята славяни, също французите, англичаните и всички християнски народи.[26] Кореспонденти на руския печат пък стават Георги Золотов и Павел Висковски, вероятно по поръчение на БЦБО, на чието ръководство са активни членове.

Общо печатната кампания, подета от БЦБО, спомага да стане известно в Европа българското становище по събитията. В чуждия печат намират място съставения на френски език Апел на БЦБО към човечеството[27], някои от неговите благодарствени адреси до редакции и видни чужденци[28], а наред с тях и подбрани информации, изложения, статии, които осветляват въжделенията на българския народ. По пътя на взаимстването на публицистични материали и явно не без участието на български сътрудник във виенския официоз "Politische Correspondenz" е поместена статия с предизвикателното заглавие "Какво изисква България". Тя е отпечатана във вид на дописка от Адрианопол (20 септ. 1876) и препечатана в "Morgen-Post, Wiener Zeitung" и др. австро-унгарски вестници. В резюме се предават конкретните искания от меморандума на Др. Цанков и М. Балабанов, без да се споменават имената им, а документът се обявява за петиция, разпространявана сред българското население.[29]

Архивът на БЦБО разкрива, че именно по негова инициатива са изпратени редица дописки и информации до редакциите на в. "Голос", "Русские ведомости", "Новое время", "Одесский вестник", "Нива" (Петербург), а също и до"Nord" (Брюксел), "Pungalo" (Неапол), "Wiener Tageblatt" (Виена) и пр.

Последователната защита на интересите на нацията на БЦБО намира най-силно потвърждение в изработването на единна политическа програма и в акцията му за подготвяне на изложения и вярно информиране на участници в Цариградската посланическа конференция относно желанията на българския народ. Този принос на БЦБО в основни линии е осветлен в историографията. Тук само ще подчертаем

неговата бърза реакция и подхода му към актуалните обществени нужди. Само пет дни след съобщението, че европейските сили-гарантки са постигнали съгласие да пратят свои пълномощници в Цариград, БЦБО отправя циркулярно писмо до клоновете си, че се налага свикване на общо събрание, на което пратеници на провинциалните дружества да обсъдят проектопрограмата. При това, всеки делегат следвало да носи писмена декларация от местния клон, че подкрепя действията на Централното общество по народните въпроси. Междувременно проектът е съставен и е изпратен по човек за мнението на Русенския централен комитет и обсъждане в родината. Заедно с това в духа на демократичните традиции е дадена гласност на главните тезиси на проектопрограмата чрез публикации във в. "Стара планина", "Нова България" и "Възраждане". И всичко това е свършено преди началото на Цариградската конференция, преодолявайки всевъзможни трудности, в това число и строгия контрол по границата, който усложнявал неимоверно взаимовръзките със съдейците в Отечеството.

В заключение БЦБО се откроява като ръководен център и своеобразно задгранично представителство, един безспорно действен орган. Акумулирайки постигнатото от революционното течение дотогава, то успява да възглави и тласне напред националноосвободителното движение и то в критичен за народа ни период на разочарование от изхода на Априлското въстание и покруса от големите жертви и последвалия терор. Заслуга на неговите дейци е организираното българско доброволческо движение в подкрепа на Сърбия - предпоставка за бързо сформиране на опълчението при обявяване на Руско-турската война.

Опитът ни да видим в какви насоки и с какви средства БЦБО успява да отстоява националните интереси и да подготвя почната за обрат във вижданията на дипломацията на Великите сили в полза на българите, ни убеждава в енергичния и прагматичен подход, в дипломатичния такт и далновидността на неговите ръководители. Те действат чрез международни контакти за мирна развръзка на българския въпрос по дипломатически път, но предвиждат и друга възможност, ако не бъдат чути законните искания на българите да мобилизират революционните сили и да вдигнат отново народа на оръжие. Документите разкриват и стремежа им към коректност във взаимоотношенията с подчинените структури, съблюдаване на строга финансова отчетност, а при обсъжданията - откритост, демократичен дух. В такъв смисъл, БЦБО или последния БРЦК, както го наричат някои изследователи, наследява много от идеите и традицията на освободителното движение. На везните на историята натежава приносът на тази организация за изработване на най-радикалната и проникната от демократичен дух политическа програма за решаване на българския въпрос, която става достояние на Цариградската конференция - един от малкото международни форуми, които сравнително обективно признават естествените етнически граници на българския народ. Целенасоченото разгласяване чрез печата на формулираните програмни искания прави популярен устрема на нацията към възобновяване на българската държава и присъединяването ѝ към просперитиращите страни в Европа.

1. Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. 3, С., 1976, 245-258; Христов, Хр. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876-1878. С., 1968, 40-46; 75-79; Генов, Ц. Българската емиграция и национално-освободителното движение в навечерието на Руско-турската война от 1877-1878 - ИПр, 1968, № 1; Същия, Славянските комитети и българското освободително дело (1858-1878), С., 1986; Шаркова, Кр. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. - В: Летопис на дружбата. Т.6, С., 1977, 197-261; Същата, Български дипломатически акции пред Европа през XIX в. до 1877 г. ИПр, 1996, № 4, 3-75; Стоянов, Ив. Славянските комитети и българското освободително движение след Априлското въстание. С., 1992; Косев, К. Априлското въстание - прелюдия на Освобождението. С., 1996; **2. Маждракова-Чавдарова, О.** Българското национално представителство - идеи и опити за създаването му (40-60-те години на XIX в.) - ИПр, 1993, № 2, 3 - 35 и № 4-5, 21-55; Същата, Задграничното представителство на нацията - алтернатива на българите през Възраждането (до Парижкия мир 1856 г.)- ИПр, 2000, № 5-6,22-55; **3. Божинов, Пл.** Екзархията и политическите течения сред цариградските българи след Априлското въстание. - В: Българската църква през вековете. Съст. П. Петков, С., 2003, 218-235; Същият, Цариградските българи и акцията в защита на националните интереси след Априлското въстание. - ИПр, 2001, № 5-6,3-13; **4.** Нова България, I, бр. 39, 14 окт. 1876, с.153, **5. Ганчев, Ст.** Свищов. Принос за историята му, Свищов. 1929, фототипно изд., Свищов, 1996, 317-320; Ек отвъд Дунава. Априлското въстание в румънския печат. Съст. Ел. Сюпюр, М. Младенова, С., 1976, 13-16,27-28; (Цанков, Кириак) Двуезичното издание на Кириак Цанков. Встъп. статия, подбор, превод и бележки Георги Атанасов, вж. предговора на Г. Атанасов; **6.** Архив на Българското централно благотворително общество. Съст. К. Възвъзова-Каратеодорова. Ред. О. Маждракова (подготвен за печат). (Съкр. Арх. БЦБО); **7. Маждракова-Чавдарова, О**. Българският централен революционен комитет - Българското централно благотворително общество (Приемствена връзка) - В: Известия на Историческия музей в Ловеч за 2000 г. (под печат); **8.** По подробно **Маждракова-Чавдарова, О**. Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877-1878 г. - В: Проблеми на Българското възраждане (Изследвания по българ. история, Т.6), С., 1981, 106-108, 126-134; **9. Шарова, Кр**. Българската национална акция в Европа... 202-206; Божинов, Пл. Към предисторията на българската дипломатическа мисия в Европа след Априлското въстание. - В: Въстанието в Ново село - 1876. Троян, 1997, 35-56; Същият, Дипломатическата акция след Априлското въстание, цариградските българи и политиката на Русия. - В: Българско Възраждане. Идеи, Личности. Събития, Т.4, С., 2002, 44-52; **10.** Стара планина, I, бр. 1, 7 авг. 1876, с. 2; бр. 17, 6 окт. 1876, с. 65; **11.** Арх БЦБО, №31, с. 71-72; **12.** Нова България, I, бр. 20, 4 авг. 1876, с. 77 и бр. 21, 7 авг. 1876, с.80; **13.** Арх БЦБО, № 2, с.6-8; НБКМ-БИА, ф.5 Кириак Цанков, а.е. 7, л. 9-10. Публ. в: Освобождение Болгарии от турецкого ига (Съкр. ОБТИ), Т. 1, М., 1964, №158, с. 298; **14.** Нова България, I, бр. 17, 24 юли 1876, с. 65-66; **15**. Пак там, I, бр. 18, 28 юли 1876, с. 71-72; **16**. Пак там, I, бр.22, 12 авг. 1876, с. 88 и бр. 38, 10 окт. 1876, с. 147; **17**. Арх. БЦБО, № 184, с. 292-293; **18.** Нова България, I, бр. 43, 4 ноем. 1876, с. 169; **19. Генов, Ц**. Цит. съч; Стоянов, Ив. Цит. съч., 5-46; **20.** ОБТИ, Т. 1,с. 643-644. Вж. и коментара; **21.** Пак там, Т. 1, № 338, с. 479-481; **22**. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878. М., 1978, с. 238 - писмо-отчет на Вл. Йонин от 16 окт. 76 г. до Петербургския славянски комитет; **23. Стоянов, Ив**. Цит. съч., 26-28; **24.** Български глас, I, бр. 16, 3 авг. 1876, с. 65, бр. 20, 28 авг. 1876, с. 79-80; **25.** Нова България, I, бр. 33, 16 септ. 1876, с. 129; **26.** Siupiur, E. Kiriak Tzankov - est-il l'auteur des reportages du "Telegraful"? - Revues des etudes sud-est europeennes 1969, № 4, pp. 6851-685; Ек отвъд Дунава, с. 13-141 28; **27.** Априлското въстание 1876 в пресата на Австро-Унгария. Съст. д-р Д. Дранийски. Ред. В. Тилева, С., 1996, №340, с.558; **28.** Пак там, № 327, с. 541-542; **29.** Пак там, № 328, с. 542.

"ГОЛЯМОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ" ОТ СЛИВЕНСКО ПРЕЗ 1830 ГОДИНА - НЯКОИ ИСТОРИЧЕСКИ ПРОЕКЦИИ

1675

Мария Кирова

В сложните възрожденски процеси закономерно намират своята водеща роля най-просветените и всеотдайни представители на формиращата се българска нация. В този смисъл имената на редица сливенци внушават заслужен респект и уважение: Антон Иванов Камбуров, Анастас Дукиади, Димитър Диамандиев, Антон Пану, Димитър Великсин, Димитър Добрович, Илия Недялков, д-р Иван Селимински, д-р Георги Миркович, Стефан Стефанов, Хаджи Мина Пашов, Стефан Гидиков... Това безспорно са само част от родолюбците, сторили достатъчно, за да влязат в историята не само на своя град. Въпросът, който с основание поставяме е - колко още са останалите, неизвестните имена, които по капризите на историческите обстоятелства никога не ще узнаем, или поне в достатъчно удовлетворителна степен. Затова, когато избирах темата за настоящата конференция, умишлено не се спрях на някои от известните личности на Сливен, живели в емиграция, но останали духовно свързани с родното огнище и допринесли толкова много за просперитета на своя град. За тях все още съществуват основателни възможности да се открие нещо ново и неизвестно в чуждите архиви - държавни, фамилни и пр., всичко е въпрос на време и настойчиво издирване.

В представеното изследване се прави опит да се разгледа въпроса за емиграцията в по-друг аспект - емиграцията като непрекъснат, постъпателен процес, като сложно движение, влечащо огромни маси население в своя поток и с реален "принос" - положителен или отрицателен за цялостното развитие на една огромна етногеографска територия. Безспорен факт е, че масовите преселения като явление си имат своите многопластови измерения и характеристики, които далеч не се изчерпват с демографските им параметри.

Примерите в този смисъл не са малко, като един от най-силните е съдбата на град Сливен и сливенско през 30-те години на XIX век. "Голямото преселение" от този период е потвърждение на посоченото за емиграцията като явление - то, преселението не бива да се разглежда като еднократен акт /колкото и мащабен да е по обхват/, а само като част от изключително сложен и продължителен процес. Впрочем, трудно е да се определи началото на този процес, но съвсем не е невъзможно да се посочат върховите му моменти /условно казано/ - например в края на XVIII в. и вътрешните размирици; XVIII и началото на XIX в. и зачестилите военни сблъсъци между двете империи - Русия и Турция и пр.

Затова и преценките от съвременници на събитията звучат впечатляващо точно[1]. В летописните бележки на Никола Драганов от Жеравна четем: "... През 1829

година направиха спогодба /Одринския мирен договор - б.м.М.К./, та Русия се върна и заведи от толкова кази хората, та се разсипа Урумели..."[2] Жендо Вичов от Котел осъжда "безчеловечието" на българите спрямо юрушките села, но завършва с неприкрита горест: "Подир малко дни, като стана мир в Едрине на 1829 септември на 2 и като стана Русия да си отхожда: нали хванаха нашите българи да мислят и най-много, които бяха сторили зло на турчина. И оставиха консули по големите градища, уж да вардят заради християнска файда... И на 1830 година като си отиде Русия тръгнаха християните да бягат подир нея, и отидоха от Котел много, и оставиха къщята някои си, ... а някои си ги продадоха и отидоха във Влашката земя, и като седяха няколко години, някои се завърнаха пак назад, та си додоха, а някои останаха там и до нине".[3]

Разочарованието от клаузите на Одринския мирен договор е огромно, не помалък е страхът от възмездие - заради поруганите джамии, заради "волентирските отряди", избитите /често невинни/ мюсюлмани. И все пак - само това ли стои в основата на "голямото преселение"? Френският пътешественик С. Сейже, в доста сполучливото си "Описание на едно пътуване" - м. ноември 1829 г. споделя позадълбочените си впечатления:[4] "Сливно - град с живописно местоположение,... с население 20 000 души, със значителния си панаир, богато и разнообразно занаятчийство... В Селимно - пише още той - главно си поразен от деятелността на българите и тяхната дарба за технически дейности; българинът е по-вещ в земеделията изобщо и специално в лозарството. Но... тъкмо в Селимно и околностите му срещнахме първите кервани изселници, които се бяха възползвали от чл. XIII на последния мирен договор, за да търсят нова родина в руските провинции отвъд Дунава и главно в Бесарабия."[5] За този чужд наблюдател, явно очарован от красотата и добродетелите на местното население, отговорът на въпроса "защо в емиграция?", е следният: "Въздържаността на тази нация е причина тя да се задоволява с малко... Благосъстоянието и е плод на упорит труд... но е твърде несигурно и зависи от съзнателната прищявка на местните господари, прищявка срещу която несъвършените закони не предлагат никакъв заслон."[6]

Тълкуванията на С. Сейже, струва ни се, са доста по-близо до истинските причини за преселението, отколкото твърде пристрастната и от тук - по-неточна оценка на англичанина Джордж Кепъл.[7] В неговото "Описание на пътуване през Балкана в годините 1829 - 1830" основанията за трагичните събития в Сливен би трябвало да се търсят преди всичко в поведението на българското население /поруганите две джамии и пр./, което се е възползвало от обстоятелствата "за да излеят многовековната си злоба".[8] Освен това Кепъл представя Сливен като град с преобладаващо мюсюлманско население, а такова съотношение, в смисъл на превес над християнското никога не е имало.

За изследвача е ясно, че подобни становища и описания, колкото и да са редки като наличен фонд, оскъдни по обем и т.н., доста трудно ни приближават до исторически реални представи, премълчаните факти, разместването на причинно-следствените връзки в посочения пътепис, не са от полза за изясняването на ситуаци-

ята в Сливен и югоизточните български земи. Всъщност това, в което сме убедени от проученото дотук би могло да се обобщи в следното:

- Причините за този огромен стопански, политически, демографски и културен удар в развитието на Сливен и региона през 1830 г., са комплексни - те се коренят в същността на обществено-икономическото състояние на Османската империя през XVIII и началото на XIX век. Липсата на условия или недостатъчната им степен на зрялост за просперитет на подвластното население, допълнителните насилия и тегоби по повод военните действия от поредните конфликти, са движещи предпоставки за последвалите политически решения. Разбира се, ако в еуфорията около "Първото московско" е имало "зулуми", т.е. спонтанни прояви на насилие /до голяма степен неоправдани, но не и необясними/, то организирането и действията на волентирските отряди в никакъв случай не са случайност. Степента на нетърпимост е много висока, още повече, че оръжие в Сливен има дори в излишък - градът е известен тюфекчийски център. В този военен конфликт българите не могат да останат безучастни и те правят своя естествен избор;

- Твърде свежи в народната памет са събитията от 1821 г. - "Заверата" - онова епохално балканско движение, към което сливенци не остават безучастни и което извършва своето дълготрайно въздействие през цялото столетие върху революционните усилия на всички балкански народи."[9] В Сливен се помнят имената на "завераджиите" - участници и жертви на "съзаклятието" от 1821 г., за готвеното въстание, чиито апостоли са сред най-видните граждани, определени от д-р Симеон Табаков като "щаб от съчувственици на християнската кауза."[10] След погромите остава спомена за избесените, а в центъра, над конака се извисява новопостроената с конфискуваните за назидание средства джамия - "Чорбаджилар джамиси"[11] /днес вече не съществува - б.м.М.К./; остава обаче и онова чувство за съпричастност и готовност за единодействие с други потиснати християнски народности, свързани с един от първите опити за организирана политическа изява. В исторически план това е нещо особено значимо за скалата на националното ни самоопределение. В конкретно отношение - последиците са прагматично измерими - отнемат се някои привилегии на сливенски фамилии и първенци, със специални административни разпоредби се ограничава оръжепроизводството - един от водещите занаяти в града и пр.;

- Важен предходен етап към "Голямото преселение" е създаването на "Тайното братство" от д-р Иван Селимински през 1826 г.[12] Интересно е развитието на тази организация, но това е обект на друго изследване, както и доста обстойните записки и бележки на Селимински, свързани с посоченото преселение през 1829 г.[13] Налага се да отбележим поне факта, че изграждането на "Братството" се осъществява след двегодишния престой на бележития сливенец в Брашов, в голямата колония от свои съграждани, оглавявана от Антон Ив. Камбуров. Всъщност именно тогава се заражда идеята за подобно начинание - сред своите сънародници, където "духът на свободата" влияе върху него; за първи път той споделя с тях, че преди всичко трябва да се "приготви нашият народ за по-щастливо бъдеще, необходимо е да се организува... та така хармонически да се движи към своята заветна цел - свободата..."[14]

Според записките на Селимински /а и съвсем логично е да се очаква/, подобна идея най-напред сериозно се обсъжда и се съобразява с добре известните условия в Сливен. С цел това преднамерено "организуване" на народа, на него се предлага да се върне в родното място и да се заеме с тази задача;

- Със събитията около войната 1828 - 1829 година и след нея демографската картина в Сливен и в югоизточните български земи коренно се променя. За нейното по-обстойно изясняване трябва да се проучат няколко паралелно протичащи процеса - например този на реемиграцията: каква част от заминалите не се завръщат на юг от Балкана, но са в българска земя, т.е. на юг от Дунав, заселени в Добруджа; напусналото мюсюлманско население - още преди авангардните части на настъпващата руска армия и др.;

- Настъпилите политически промени от 30-те години на XIX в., резултат от сблъсъка на интересите на двете империи - Русия и Турция, засягат най-силно югоизточните български територии, в частност Сливен и региона му. Населението попада в нова, екстремална ситуация, затова и реакциите са полюсно противоположни - от опити за въстание - до подготовката за организирано, масово преселение. Това преселение трябва неминуемо да се разглежда като резултатна величина от дълъг и продължителен процес; като вариант за радикално решение с цел - съхранение на етноса. И ако се приеме, макар и условно мотото на П. Кисимов: "Няма зло без добро"[15], то сливенци действително намират в бъдеще подкрепа за своите начинания сред новосъздадените емигрантски колонии във Влашко, Молдова и Русия. По същество това е истина, но същевременно е нужно да се отчете незавидната съдба на десетките хиляди българи-бежанци. За тях този процес включва не само трагизма на принудителното откъсване от род и родина, но и дългия път на промяна и адаптиране към една чужда етногеографска среда. Тук именно се появяват и новите проблеми, свързани не само с физическото оцеляване - проблеми, отнасящи се до тяхната национална идентичност, а те са хиляди.

Както коментира в спомените си бележитият сливенец - пряк участник в цитираните събития - д-р Ив. Селимински: "Великата идея за българска националност, въпреки толкова много препятствия и затруднения, макар и да остана неизпълнена, обаче се напечати в сърцето на всекиго, почна да се възражда, да се развива и да се увеличава постепенно."[16] Всъщност необходимостта от това - да се съхрани историческата и културна идентичност на преселените обосновава стремежа към стабилизиране на връзките с родината, към активност, в името на това "да не се заличи нашият народ от страниците на етнографията"[17] и на Балканите.

---

1. Д-р Иван Селимински. Библиотека "Д-р Ив. Селимински", кн. II и IV, С., 1904; 1928 г.; П. Кисимов. Бягството на сливенци подир руските войски 1830 г. Българска сбирка, 1903, кн. I, г. X; П. Кисимов. Към спомените ми. Българска сбирка, 1903, кн. I, г. X; Ф. П. Фонтон. Хумористи-

чни, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828 и 1829 година, т. II, Задбалканският преход. Българска историческа библиотека /БИБ/, г. IV 1931/1932, т. II и III и др; **2.** Летописни бележки на **Никола Драганов Колимагареца** от Жеравна: В. Сб. Писахме да се знае. Приписки и летописи, С., 1984, с. 327; **3.** Лепотис на **Жендо Вичов** от Котел: в. Сб. Писахме да се знае. с. 310 - 311; **4. Сейже. С.** Описание на едно пътуване. Френски пътеписи за Балканите. XIX в. С., 1981, с. 148 и сл; **5. Сейже. С.** Пос. съч., с. 181; **6.** Пак там, с. 182; **7. Кепъл. Дж.** Описание на пътуване през Балкана в годините 1829 - 1830. В: Английски пътеписи за Балканите. Края на XVI - 30-те години на XIX в. С., 1987, с. 726 - 728; **8. Кепъл, Дж.** пос. съч., с. 727; **9.** Тодоров, Н. В. Трайков. Българи участници в борбите за освобождението на Гърция 1821 - 1828. С., 1971, с. 5; **10. Табаков. С.** Опит за история на град Сливен, т.II, С., 1924 с. 61; **11.** Пак там, с. 88 и сл; **12.** Пак там, с. 98-102; **13.** Библиотека "Д-р Ив. Селимински", кн. II, С., 1904, с. 32 и сл; **14.** Библиотека "Д-р Ив. Селимински", цит. съч., кн. I, С., 1904, с. 10; **15. Кисимов. П.** Към спомените ми..., с. 548 - 649; **16.** Библиотека "Д-р Ив. Селимински", кн. II, с. 44 и сл; **17.** Пак там, с. 44 и сл.

БЪЛГАРО-СРЪБСКА ВЗАИМНОСТ В ОБРАЗОВАНИЕТО И ОТРАЖЕНИЕТО Ѝ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИ И СЪРБИ ПРЕЗ 30-ТЕ - 50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

1676

Вера Бойчева

В настоящата работа темата, която е доста обширна, е разработена тук само в някои аспекти и се състои от три части. В първата се представя обучението на български младежи през 30-те години на XIX век - синове на български занаятчии и търговци, живеещи отдавна или имигрирали в Сърбия и издигането им в държавния и политическия живот на Сръбското княжество. Втората част е посветена на известния художник, литограф и график Анастас Йованович (Йоанович) /1817 - Враца - 1899 - Белград/, заведен да учи в Белград и емигрирал в Сърбия в началото на 30-те г. на XIX век. Третата анализира книжовните изяви на българските младежи, получили образованието си в Сръбското княжество по време на уставобранителите през 40-те - 50-те години на XIX в.

I. ЗА ОБУЧЕНИЕТО В СЪРБИЯ И ЖИЗНЕНИЯ ПЪТ НА БЪЛГАРСКИ МЛАДЕЖИ ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Първите български младежи, които се учат в Сръбското княжество са деца на занаятчийско-търговски семейства, които по политически и икономически причини са се заселили в Белград, Крагуевац и други селища на княжеството. Когато през

1830 г. в Крагуевац се открива първата сръбска гимназия, тя има само 22 ученика. От тях 6-ма са българи: Александър Богданович, Благой Лазич, Георги Стоишич, Данаил Данич, Константин Ичко и Филип Христич. Младежите са синове на български занаятчии и търговци, които живеят в Белград и са приближени на княз Милош Обренович. Бащата на Александър Богданович, Марко, е княжески билюкбашия, бащата на Благой Лазич - Никола Илиев (Илич) е абаджия, бащата на Георги Стоишев - Иван (Йован) е симитчия. Данаил Данич, Константин Ичко и Филип Христич са синове на търговци. Бащата на Филип Христич е от Самоков, а той е роден в с. Долни Лозен - до София.

От отчета на Крагуевачката гимназия за учебната 1835 - 1836 се вижда, че Данаил Данич, 17-годишен, е роден в Белград, негов настойник е майка му Наумка - вдовица на търговец и че той се издържа с княжеска стипендия като княжески питомец, а Филип Христич, също 17-годишен, роден в Белград, с настойник майка Катерина - вдовица на търговец, се издържа от Белградския архиепископ и сръбски митрополит Петър.

В тези документални свидетелства се забелязва сърбизиране на имената на българските ученици и промяна в мястото на раждане на Филип Христич (в Сърбия, вместо реалното в България). Важно е сведението от същия извор, че след смъртта на бащите на Данаил Данич и Филип Христич, тяхната издръжка поемат князът и митрополитът на Сърбия, т.е. най-висшите представители на светската и духовната власт, което предполага, че бащите им са известни с определени заслуги, а синовете им са се отличили с постиженията си в училище.

Учениците българи в Крагуевачката гимназия са действително най-добрите в класа. Това проличава на публичния изпит, който се провежда през м. септември 1832 г. в присъствието на много видни белградски граждани. Особено се отличават Филип Христич, Данаил Данич и Константин Ичко. Полугодишните отчети за успеха на учениците от Княжеско-сръбската гимназия в Крагуевац от учебната 1832-1833 до 1836 - 1837 г. сочат, че Филип Христич и Данаил Данич са първи в групата на превъзходните. В свидетелството на Филип Христич за завършено гимназиално образование, издадено на 20 август 1836 г. от Крагуевачката гимназия е отбелязано: "По всички предмети превъзходен първи".

В Държавен архив на Социалистическа република Сърбия (ДАСРС), Княжеска канцелария, някои данни за обучението в Крагуевачката гимназия по това време очертават условията и за други български младежи, а за споменатите двама най-проявени Ф. Христич и Д. Данич конкретизират и дават да се разбере мястото им по успех сред останалите ученици по това време. Учебната година в гимназията се разделяла на две полугодия, "течения". Първото завършвало на 1 март, а второто на 1 август. Петнадесет дни преди края на полугодието са провеждали изпити по всички учебни предмети. Оценките за успеха били: Превъзходен, в който има оценки: отличен, изряден, много добър. Първа класа от първите с оценки: похвален, значителен, добър; Втора класа с оценки: достатъчно, среден приличен. Трета класа с оценки: никакъв, съвсем слаб, съвсем лош. След провеждането на изпитите се изго-

твя "Класификация", т.е. за учениците от класа се изготвя списък, в който те се подреждат по успех, като се започва с превъзходните. Тук като имена фигурират Ф. Христич и Д. Димич.

Интересен е по-нататъшният образователен път и държавно-политическата кариера на двамата даровити български ученици Филип Христич и Данаил Данич, проявили изключителен интелект, трудолюбие и успех на ученическата скамейка.

Филип Христич завършва "с превъзходство" военната академия в Пожаревац. През 1841 г. той е изпратен от сръбското правителство да следва право във Виена и Париж, завръща се като доктор по право. Назначен е на държавна служба. В края на управлението на княз Александър Караджорджевич е комисар при постоянната Дунавска комисия и член на Съвета. При княз Милош е негов личен секретар. По време на първото управление на княз Михаил, създадено в края на 1860 г., е княжески представител и министър на външните работи; през 1861 г. се връща в Съвета. След бомбардирането на Белград е изпратен в Лондон, за да информира английското обществено мнение за националните искания на Сърбия. През 1871 г. е представител на Сърбия в Цариград. За времето 1873 - 1874 г. е министър на просветата. През 1877 г. е делегат на Сърбия за сключване на мира с Турция. 1878 - 1883 г. е посланик в Цариград, Беч (Виена) и Лондон. От 1885 до 1889 г. е първи гувернер на Народната банка на Кралство Сърбия.

Данаил Данич също завършва военна академия. Следва в чужбина, заедно с първите сръбски стипендианти в чуждестранни университети. През 1873 г. е член на Държавния съвет.

През учебната 1837 - 1838 г. в Крагуевачката гимназия учат още трима българи, които по всяка вероятност са също деца на български преселници в Сърбия. Това са Иван Стоянов (Йоан Стоянович), 20-годишен, роден в Търново, без родители, който поради възрастта си е "доброволен слушател", Стоян Ангелов (Стоян Анджелкович), 15-годишен, от Пазарджик, бащата на когото е "дюлгерин" и Иван Костов (Йован Костич) от Лясковец, чийто баща е терзия.

По същото време български младежи се учат и в други селища на Сръбското княжество. В Зайчар през учебната 1837 - 1938 г. се учи Христо Илиев (Ристу Илиевич) от Видин, в Неготин - Стефан Кръстев (Стефан Крестич) , също от Видин. В Белград учи Димитър Стефанов (Димитрия Стефанович) "из Бугарске".

Естествено е децата на българските емигранти в Сърбия да се учат в страната, да получават висше образование в чужбина и да се вливат в културно-просветния, политическия и стопанския живот на втората си родина, но поради сърбизирането им, включително и на техните имена, те трудно се откриват, особено тези, които са родени в Сърбия. Във всички случаи обаче за изявите си в живота на Сърбия те са задължени на образованието си.

II. ЗА ЖИВОТА И ТВОРЧЕСТВОТО НА АНАСТАС ЙОВАНОВИЧ ОТ ВРАЦА

В сръбската справочна литература, на името на Анастас Йованович са поместени статии, посветени на този забележителен сръбски художник, литограф, график и акварелист, но малцина в Сърбия, а и в България знаят, че той е българин от Враца, отведен от баща си да учи в Белград, а по-късно емигрирал в Сърбия.

Основният извор за живота на Анастас Йованович е неговата Автобиография и Дневникът му, които включват времето от раждането му до 1824 г.

Анастас Йованович е роден във Враца през 1817 г. Баща му е търговец, който изнася в Сърбия шаяци и аби, а от Сърбия внася коси, стомана и лен. Майка му Мария произхожда от едно от най-видните семейства във Враца. Първоначално Анастас учи в родния си град при сърбина Константин Огнянович, създател на първото светско обществено училище във Враца, открито през 1822 г. Когато навършва 8-9 години (ок. 1826 г.), баща му го завежда в Белград, за да продължи образованието си. Поверява го на вуйчо му, богат терзия, който работи за княз Милош. Той го дава да се учи при някой си "господин, който в Караджорджево време бил чиновник, а тогава бил дошъл от Русия и чакал да получи служба, а след това при учителя Миша".

След смъртта на баща си (1830 г.) и на вуйчо си (1831 г.) Анастас Йованович се преселва в Белград, заедно с майка си, брат си и сестра си. Принуден е да напусне училище и да отиде да учи терзийски занаят, но вниманието му е насочено към новооткритата през 1831 г. печатница. Той често се застоява в нея. Немците, които работят там, го канят да учи печатарския занаят. Така, заедно с още 31 младежи, Анастас започва да учи словолеене и печатане. Наред с това той се учи да изрязва печати. Прави печати и други знаци за себе си, за частни лица, а по-късно и за учреждения. Посвещението върху сабята, която през 1836 г. княз Милош подарява на барон Херден, е изрязано от Анастас.

Преломен момент в живота му е следното събитие. През 1838 г. княз Милош нарежда да се отпечата сръбския буквар на Димитрий Тирол в 40 000 екземпляра, в срок от две седмици. Тази задача хвърля в тревога персонала на печатницата, тъй като тя нямала ръкописни букви, а за набавянето им от Виена трябвало да се чака най-малко два месеца. Тогава директорът на печатницата казва на майсторите, сочейки Анастас: "Ето този, който прави всичко, което ви е нужно, нека той да изреже тези букви", и излиза.

За 7-8 дни Анастас изрязва буквите и буквари те били готови в определения срок. Когато научил за работата на Анастас Йованович, княз Милош наредил веднага да бъде изпратен да учи във Виена.

На 20 юли 1838 г. Анастас Йованович заминава за австрийската столица като питомец на княз Милош с годишна стипендия 120 талера. Там той учи при известни виенски майстори литографи и художници, посещава Виенската академия и курс по немски език.

Анастас Йованович посвещава произведенията си на важни личности и съби-

тия от сръбската история: Доситей Обрадович, Вук Караджич, Лукиан Мушицки, патриарх Раячич, князете Милош, Михаил и Милан Обренович, преминаването на сърбите в Унгария под ръководството на патриарх Арсений Черноевич и др. Замисля да издаде "Пантеон славянски", но не успява да осъществи идеята си. Чувства се колкото сърбин, толкова и българин. Като сръбски поданик, в официални документи се определя като сърбин. Подписва се: Анастас, Настас, Танасиа, Атанасиа, а през 1848 г. "Танаша Йованович, Българин, литограф". На въпроса коя земя обича Анастас Йованович отговаря: "Као една жена дете роди, а нема хране да го отрани, и да го изведе на пут, него то дете узме друга жена, одрани га и начини човеком, я држим да то дете обе те жене вала еднако да воли и да поштуе!"

При Анастас Йованович се учат много младежи. Негов ученик е и Николай Павлович от Свищов (1825 - 1894), който престоява в литографската му работилница няколко месеца. Анастас Йованович се грижи бащински за младежа, желае той да учи не само при него, но и да го изпрати в Художествена академия. Следвайки във Виена и Мюнхен през 1852 - 1856 г., той не прекъсва връзката с някогашния си учител. Твърде вероятно е идеята за картинна българска история у Николай Павлович да се е зародила още в Белград, под влияние на Анастас Йованович.

В книгата си "Николай Павлович", Д. Тенев определя Анастас Йованович като сърбин и го нарича Атанас. Интересно е, че казаното от Николай Павлович в едно писмо-отговор до брат му Димитър Павлович, което Тенев цитира, не го е насочило към българския произход на Анастас Йованович. На бележката на брат си Димитър, че е употребил в писмото си до него "няколко чисто сръбски думи" и го съветва да пази майчиния си език, Николай Павлович отговаря, че това е станало несъзнателно, по навик, тъй като с майстора си те говорели "на един своеобразен език, за който Анастас Йованович бил убеден, че е български, а Николай - сръбски".

III. КНИЖОВНИ ИЗЯВИ НА БЪЛГАРСКИТЕ МЛАДЕЖИ, ВЪЗПИТАНИЦИ НА СРЪБСКИТЕ УЧЕБНИ ЗАВЕДЕНИЯ ПРЕЗ 30-ТЕ - 50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

През управлението на княз Милош Обренович (1830 - 1839 г.) и след него, до 1844 г., когато се създава известното "Начертание" на Илия Гарашанин, в сръбските учебни заведения се учат деца на български емигранти или млади хора, емигрирали в Сърбия, които след завършване на образованието си се изявяват в обществено-политическия и културния живот на Княжеството.

През управлението на уставобранителите (1839 - 1859 г.) настъпва промяна. Появява се нова категория български ученици. В Сръбското княжество отиват да се учат младежи, които след това се завръщат в отечеството си и работят в полза на своя народ. Това става в резултат на политиката на сръбското правителство спрямо българите, изразена в културната част на известното "Начертание", която предвижда подкрепа на Сърбия за българската просвета, печатане на български книги в сръбски печатници и обучение на български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество, които да се подготвят като учители и свещеници.

За реализиране на тази програма, правителството на уставобранителите отделя в бюджета си средства за издръжка на младежите от южнославянските области под турска власт: България, Босна, Херцеговина, Черна гора и Стара Сърбия. То им осигурява месечни стипендии, настанява ги в интернати, предоставя им учебници и учебни помагала. Замисълът на правителството е българските младежи, които се учат в Сръбското княжество като държавни стипендианти, да се завърнат по родните си места и да работят като приятели на Сърбия и нейното правителство. Още на 16 септември 1844 г. Министерството на просветата издава нареждане, съгласно което всички младежи, които се учат в Сръбското княжество като държавни стипендианти, са задължени, след завършване на образованието си, да се завърнат в родината си. Те не трябва да се надяват да получат държавна служба в Сърбия. За да могат възпитаниците на Сръбското правителство безпрепятствено да се завърнат по родните си места, правителството им отпуска средства за пътни разходи. На тези, които искат да станат учители, то предоставя безплатно всички учебници, учебно-помощна и научна литература и учебни пособия.

Независимо от забраната за работа в Сърбия, по изключение, някои български младежи, поради различни обстоятелства, остават за по-дълъг или по-кратък период от време като учители в Сърбия. Такъв е случаят с Хрисант Йоанович, Аверкий Петрович и Георги Първанов. Хрисант Йоанович е учител в Белград - най-вероятно в Белградската богословска семинария, след което става игумен в манастира "Свети Роман" - до 1873 г. Аверкий Петрович учителствува в Сърбия от 1866 до 1872 г. като законоучител в Зайчарската и Неготинската полугимназии и Крагуевачката гимназия, занимавайки се и с книжовна работа. Георги Първанов е учител в Кривел, Црноречки окръг през учебната 1867 - 1868 г.

Получили образованието си в различни по степен и вид учебни заведения, но главно в Белградската гимназия, в Белградската Богословия и в Белградския Лицей, в поробеното си отечество те стават учители, включват се в борбата за независима българска църква, проявяват се на книжовното, на културното и научното поприще, подпомагайки възрожденските процеси в българското общество.

Резултатите от изследването на книжовните изяви на българските възпитаници на сръбските учебни заведения през 30-те - 50-те г. на XIX век не закъсняват. Хронологически, първата книжовна изява е от 1849 г. и принадлежи на йеродякон Хрисант Йованович.

Книжовната активност на възпитаниците на сръбските учебни заведения през управлението на уставобранителите е завидно висока. От известните ни 38 български младежи, получили образованието си в Сръбското княжество, 10 се проявяват на книжовното поле, т.е. почти всеки 4-ти младеж превежда, компилира, авторизира, съчинява сам и отпечатва една или няколко книги.

Представени хронологично те са:

1. Хрисант Йоанович, завършил философското и правното отделение на Лицея (1844-1848 г.) и Белградската богословия (1848-1850 г.);

2. Аверкий Петрович, възпитаник на Белградската богословия (1844-1846 г.);

3. Георги С. Йошев, възпитаник на Белградската гимназия (1845-1849 г.) и на Лицея (1849-1852 г.);

4. Константин (Кънчо) Кесаров, учил в Белградската гимназия от 1848 г.;

5. Иван Христов Касабов, следвал в Белградската и Карловачката гимназия (1852-1858 г.) и право в Лицея (1859-1862 г.);

6. Павел Тодоров, възпитаник на Белградската гимназия (1852-1858 г.);

7. Тома Шишманов, учил в Белградската гимназия (1853-1859 г.);

8. Петър Василев Оджаков, следвал в Белградската и Карловачката гимназия от 1855 г.;

9. Иван С. Владикин, учил в Белградската гимназия 1856 г. и

10. Никола Първанов, завършил Белградската гимназия (1857-1863 г.) и Великата школа (1863-1866 г.).

Младежите започват да пишат още на ученическата скамейка и продължават книжовните си изяви до края на живота си. Количествено, книжовната им продукция включва 24 книги, от които две с театрални пиеси и една беседа и 75 публикации в периодичния печат (статии, дописки, стихотворни творби), една от които в сръбския печат. Някои от възпитаниците на Сръбското княжество събират и публикуват народни песни.

В съдържателно отношение, отпечатаните съчинения са научни, религиозни (философско-религиозни и нравствено-религиозни), нравоучителни, исторически, художествени и учебници (т. нар. училищни книги) за българските училища.

Научните съчинения са езиковедски, правни и исторически. Към езиковедските се отнасят "Цветообрание на старославенската книжнина в България", написана на чешки от Павел Шафарик през 1847 г., преведена на сръбски от Янко Шафарик, а от сръбски на български преведена и издадена от дякон Хрисант Йоанович. Посветена на историята на славянския език, тя е придружена с предговор от Хрисант Йоанович, озаглавен "Славянски пръвоучители" (с. 1-64). Тук се отнасят и две от книгите на Никола Първанов: "Бележки върху граматиката за новобългарския език от Ив. Н. Момчилова" и "Извод из българската граматика (Законете на българският йезик) (Русчюк 1870).

Правно-методически характер има преводната книга на Петър Василев Оджаков "Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа. Съставил В. В. Богишич. Преведено и пояснено от П. В. Оджякова, действительны студент правоведения. Издаде Загребската академия и Н. С. Ковачов. (Прага, 1847 г.)

Научен характер има и преведената от Хрисант Йоанович книга на Матия Бан "О иугословенству".

Религиозните съчинения включват три книги на Аверкий Петрович. В първата "Разговори за сърдечно и душевно образование. Сочинени на сръбски от Гавриила Поповича архимандрита, а преведени на български от Аверкия Петровича, Д.", издадена в Белград през 1847., под формата на въпроси и отговори между син и отец, в книгата се дават нравствено-религиозни знания: що е съвест, срам, как да се разпознае справедливото от несправедливото и доброто от злото, що е грях, как

може човек да се поправи, кои са средствата, за да стане човек по-добър и по-мъдър: Светото писание, Светото кръщение, Светото причастие, Молитвата и пр.

Втората книга "Общий религиозен философский преглед върху истинността на християнската религия" от Аверкий Петрович, издадена в Цариград през 1877 г., посочва основанията за авторството на Светите Апостоли Христови на Новия завет, дава доказателства за истинността на християнската религия, за нравствено-прекрасното в човека, в природата и изкуството и пр. Третата книга е преведената от гръцки на славянобългарски "Церковна история от Г. В. М." от Аверкий Петрович в съавторството с Григория Гога, издадена в Белград през 1855 г.

Към групата на религиозните книги се отнасят още две книги: "Часови благоговейния", преведена от немски на сръбски език от архимандрит Гаврил Попович, а от сръбски на български език от Георги С. Йошев, Белград, 1850. Това е нравствено-религиозна книга за "любезната юност", в която се разясняват понятията благочестие, съвест, истина, щастие и н. др. и "Писма за службата Божия в православната църква", преведена от сръбски на български език от Иван С. Владикин, издадена в Белград, през 1858 г. Представлява 28 писма, в които авторът разяснява на приятеля си църковните служби.

Третата група книги - тези с нравоучително съдържание, са: "Цвет милости или завещание чадолюбиваго отца", от П. Стоишич, преведена от сръбски от дякон Аверкий Петрович, (Белград, 1848 г.) за "предрагата българска юност", в която на предсмъртния си одър, бащата - княз дава съвети на своя син, какъв да бъде като владетел: да обича Бога, законът и правдата, да бъде благочестив, искрен, ученолюбив, благонравен, смирен и кротък, добродетелен, търпелив, пестелив, но не сребролюбив, да проявява благодарност за стореното му добро; да не бъде злопаметен, малодушен, подозрителен, славолюбив, да се пази от ярост; да съблюдава строго правосъдието, да следи за реда, и три книги на Петър Василев Оджаков: "Цуй или философ от книгата "Чувствителнаго человека" от Доситей Обрадович. Побългарил П. В. Оджаков (Русе 1865 г.) - книга, от която читателят трябва да разбере какво нещо е философ и в какво се състои истинското "любомъдрие"; "Разни полезни наставления за деца" Превел П. В. Оджаков (Русе, 1866 г.) и "Разни и полезни наставления за младите, съставена по български, сръбски и немски извори" (Русчук, 1867 г.) от Петър Василев Оджаков. "Полезни наставления" за младите постигат нравоучителната си цел с помощта на художествено-литературни материали: сентенции (полезни изречения), разказчета, басни, стихотворения, приказки и молитви, но и с четива върху българската история, правото и реалната действителност.

Историческите книги са две: "Последни часове от животът на император Николай Първий", преведена от руски от Георги С. Йошев, издадена в Одеса през 1856 г. и "Освобождението на сърбите от Карагеоргия и Милоша Обеновича" от Иван Хр. Касабов, Белград, 1860, съставена по "Die Serbische Revolution" от Л. Ранке.

Художествената литература включва две книги, както и материали, публикувани в периодичния печат. Книгите са "Многострадална Геновева. Жалостно позорище в пет действия, преведено от сръбски на български език от Павла Тодорова" (В

Белград, 1856, II изд. Букурещ, 1865) и "Владислав крал и Великий княз Борис. Позорищни дела от С. И. Владикина" (Букурещ, 1870). Книгата на Иван С. Владикин включва две пиеси: I. Владислав крал български, преработка на трагедията на Йован Стерия Попович в 6 действия и II. Велики княз Борис.

Учебната литература се представя от седем учебника: "Кратка всеобща история" на Н. Берте, преведена от руски език от Георги С. Йошев, (Белград, 1861), придружена с методически указания и илюстрирана с карти; "Българска сметница" съставено от Кънчо Кесаров (Цариград, 1859); "Практическо наставление във френский язик. Книга първа" (Браила, 1863). Изложено от Петър Василев Оджаков; "Начални познания от география по немска метода от П. В. Оджакова" (Виена, 1866); "Буквар" от Н. Първанов, Белград (1863 или 1867); "Читанка за народните училища" от Кънчо Кесаров (Цариград, 1869); "Наука за песнотворство и стихотворство. Учебник за по-главните общински български училища. От Петър Вас. Оджаков (Одеса, 1871)".

Съдържателното представяне на книгите дава възможност и за количествен анализ: научните книги са пет; религиозните - пет; нравоучителните - четири; историческите - две; художествените - две; учебниците- седем. Вижда се, че най-голяма е групата на учебниците. Като се вземе под внимание, че още три от книгите са предназначени за "българската юност", те стават десет или почти половината от книгите са за нуждите на българското училище. Причините: потребността на българските първоначални и класни училища от учебници и учебно-помощна литература и наличието на учебна литература на сръбски език, от който често се превежда.

В 11 от книгите, в които изрично е посочено, че са преведени от съответен език се вижда, че 5 от тях са от сръбски автори и са преведени от сръбски на български; 2 са от немски автори, на немски език, преведени на сръбски, а от сръбски на български; една от книгите е от чешки автор, на чешки език, преведена на сръбски и от сръбски на български език или всичко 8 от 11-те книги са преведени от сръбски език; две са преведени от руски на български и една от гръцки на български език.

Вижда се, че доминират преводите от сръбски език. Чрез сръбския език българите се приобщават към сръбската и европейската духовна култура. Заедно с това, сръбският език играе ролята на посредник между българската и чешката, между българската и немската литература.

Интерес представлява въпросът не само какво превеждат, но и как превеждат и съставят книгите си младите български автори. Буквален превод липсва. Книгите обикновено са авторизиран превод на оригинални съчинения: те се побългаряват, адаптират към българската действителност, преработват и допълват с идеи, мисли и материали на автора, за да станат достъпни и полезни за българския читател. Някои от авторите сами посочват в заглавната страница на книгата си, че тя е "побългарена от...", преработка на..." и пр.

Някои от книгите са компилативни. За да състави своите "Разни и полезни наставления за младите" Петър В. Оджаков ползва български, сръбски и немски

извори; "Освобождението на сърбите от Карагеоргия и Милоша Обреновича" Ив. Касабов пише, придържайки се към немското съчинение на Л. Ранке за сръбската революция, но ползва и други трудове.

Побългаряване, адаптиране и авторско присъствие се наблюдава и в учебниците. "Българската сметница" на Кънчо Кесаров е "повече превод от" учебника "Рачуница" на учителя в търговското училище в Белград Г. Л. Шпанич, но е допълнена "от различни странни аритметики", както и със задачи, съставени от автора.

Географията по немската метода на П. В. Оджаков включва знания и за България и българите. В раздел III. "Особно за Турско", той дава географски сведения за България. Към "Езици" има "Забележка", в която се говори за глаголицата и кирилицата, за св. св. Кирил и Методий, за св. Климент Охридски. В "Общ брой на населението в Турция" се посочва, че населението в Турция е около 16 милиона от които най-многолюдни са българите - до 6 милиона; сърби с бошняци и хървати са около 2,5 милиона, турци с татари - около 1 милион и т.н.

В книгата си "Разни и полезни наставления за младите" П. В. Оджаков доставя "Кратка история на българския народ". Басните в книгата той свързва с българската действителност: "Магаре с лъвска кожа". Поука: Тая басня прилича на днешните гръцки владици в България; "Лъв". Извод: Мишката добре ни учи как да се отнасяме към гръцкото духовенство. Някои от басните вместо с "Поука" завършват с български народни пословици и поговорки.

Патриотичният и народностният смисъл на направеното не се нуждаят от обяснение.

Някои от съчиненията са изцяло оригинални. Това са две от книгите на Никола Първанов: "Бележки върху граматиката на новобългарския език от Ив. Н. Момчилов" и "Извод из българската граматика (Законите на българския език)" и книгата на Аверкий Петрович "Общий религиозен философский преглед върху истинността на християнската религия". Напълно в научен стил, Н. Първанов съобщава на читателя, че за да направи критичната рецензия на граматиката на новобългарския език на Момчилов и да напише своята българска граматика е ползвал знанията си, получени от лекциите и съчиненията на сръбския книжовник, професор Джуро Даничич, на когото е студент, както и от съчиненията на Франц Миклошич.

Кои са мотивите за книжовното творчество на българските възпитаници на Сръбското княжество? Отговорът на този въпрос се съдържа в предговорите и послесловите, с които авторите придружават съчиненията си, в добавките и забележките, които правят към основното съдържание на текста.

Със своите "скромни трудове" младежите искат:

- да бъдат полезни на Отечеството и на народа си, на предрагата им "българска юност", да допринесат за напредъка на просвещението в България;

- Да дадат възможност на родолюбивите българи" да видят като в огледало славните си предци", "да запечатат имената им в сърцата си, а на делата им ревностно, неуморно и пожертвувателно да подражават";

- да запознаят българите с борбите на своите най-близки братя - сърбите, с

които са имали някога еднаква съдба и имат обща бъдещност;

- да посочат на своите единородци примера на други народи;
- да привлекат вниманието на славяните върху злощастния български народ;
- да допринесат за обработването на българския език и създаване на българска граматика.

Родолюбивите и научните мотиви на българските автори, получили образованието си в Сръбското княжество, имат своя социален отзвук в българското възрожденско общество. Те са достойни за уважение и днес.

Кои са основните идеи, които българските творци развиват в съчиненията си:

- Идеята за славянска задружност и любов. Апелира се българите "да обичат секиго славенина като брата си. Нашите мили братя, пръснати по цяла Европа като стадо без пастир, да се обичаме от сърце като брат брата и да сме взаимно един другиму благодарни до века!"
- Делото на св. св. Кирил и Методий и на техните ученици, които като звезди са пръскали духовни зари между всички славяни е достойно за уважение от славяните и днес. Българската книжнина от времето на Първоучителите е служила на всички славяни за пример. Чрез нея всички славяни са въведени в християнството и озарени от христовата вяра.
- Разкриване пред целия славянски свят заслугата на старите българи - славянски духовни просветители - славни, високоучени и трудолюбиви, и да се привлече вниманието на другите по света честити славяни, наши мили еднокръвни братя, да мислят за нас, какви братя са имали и каква духовна храна са приемали дълго време от тях, за да се убедят, че днес са длъжни, ако не с друго, поне да съчувстват на българите.
- Идеята за братска любов с най-близките си братя - сърбите, които оказват неоценима помощ на българите.
- Идеята за издигане просветата на българите. Мотиви: за да бъдем достойни синове на нашите славянски предци и свободно да можем да кажем, че и ний сме една достойна част от света.

Тези идеи изпълняват разнообразни функции: научни, политически, просветни, общокултурни, освободителни, консолидиращи.

Идеите и културните послания българските книжовници, учили в Сръбското княжество, разпространяват и чрез многобройните материали, които публикуват в периодичния печат, носещ по-бързо и непосредствено познанието, мнението, критичните бележки и идеите, вложени от авторите в тях.

* * *

Книжовната дейност на българските младежи, възпитаници на сръбските учебни заведения през 40-те - 50-те г. на XVX век, е един от важните резултати от обучението им в Княжество Сърбия.

Наред с разнообразните фактори, на които младежите дължат подготовката си

за книжовна работа, те са задължени определено и на образователната система. Обучението с класическа-хуманитарна насоченост и методите за реализирането му, свързани с изучаването на езици, литератури и теория на литературата, с преводи, анализи на литературни, исторически, философски и други съчинения, писане на съчинения и пр., създава умения и нагласи за писане. Фактите показват, че сръбските учебни заведения са центрове за формиране не само на учители и духовници, но и на българска творческа интелигенция.

Българо-сръбската взаимност в образованието през 30-те - 50-те години на XIX век присъства в решаването на политическите и културно-просветните задачи, които стоят пред поробения български народ и младата сръбска държава. Образованието полага основите на политическа, социално-педагогическа и културна дейност, допринесла за взаимното опознаване и сближаване на двата балкански народа - българския и сръбския.

---

1. Архив на Николай Павлович 1852 - 1894. БАН, Институт за история. София., Изд. на БАН, 1980. **2. Бойчева, В**. Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество. В: Българо-сръбски взаимоотношения в учебното дело през първата половина на XIX век. С., 1971 (защитена кандидатска дисертация); **3. Бойчева, В**. Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830 - 1859 г. БАН. Институт за история. Изследвания по българска история. Т. VI. Проблеми на българското възраждане. С., 1981; **4. Васич, П.** Живот и дело Анастаса Йовановича - първо првог српског. литографа. Београд, 1962 (докторска дисертация, Философски факултет на Люблянския университет, 1956); **5.** ДАСРС, Министерство на просветата (МП), ф. V, № 355, 1842; **6.** ДАСРС, МП, ф. XIV, № 315, 1842; **7. Игнатович, Ц.** Србиа и Бугарски препород - књижовне и културно-просветне везе Срба и Бугара у XVIII и XIX веку (1762-1878). Београд, 1964 (докторска дисертация), с. 128 - 129; **8. Йованович, А.** Аутобиографиа Анастаса Йовановича и Дневник. (в ръкопис). Намират се в частни лица в Белград;**9. Миличевич, М.** Додатак поменику од 1888. Знаменити луди у српскога народа, кои су преминули до краја 1900 г. Београд, 1901; **10.** Народна енциклопедия српско-хрватско-словеначка, IV книга, С-Ш, Загреб, 1929; **11. Николич, И.** Първите български ученици в Белград - в. Глас на българите в Югославия, 13 май 1953; Български ученици в Белград - в. Глас на българите в Югославия, 15 юли 1953; **12. Тенев, Др**. Николай Павлович. С., 1970; **13. Цамбазовски, К.** Културно-политичке везе бугара с кнежевинов Србиом од почетка XIX века до Париског мира 1856 године. Београд, 1982.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО В САЩ И ЕВРОПА И ЗА ПРИЛОЖЕНИЕТО НА ЧУЖДИЯ ОПИТ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ

Виолета Атанасова

В съответствие с идеите на Европейското просвещение Л. Каравелов издига знанието в култ и му се посвещава със същата всеотдайност, с която служи и на революцията. Колосалните му усилия да овладее научните постижения на модерния свят и ги направи достояние на българския народ, да го "изравни" с просветена Европа, кореспондират със съвременните ни стремежи в тази посока. Сред неговите многостранни научни търсения важно място заема интересът към проблемите на образованието, възпитанието и обучението, тъй като успешното им разрешаване е тясно свързано с реализацията на мечтата му за изграждане на свободна, цивилизована и просперираща България.

В студията си "За возпитанието въобще", в статията "За школските програми" и др., Л. Каравелов представя и анализира образованието в различни страни и дава препоръки от чий опит да се възползват българите при осъществяване на своето образование. Сведения за американската образователна система той получава от трудовете на Е. Р. Цимерман "Путешествие по Америке" и С. Хипо "Общественное образование в Соединенных Штатах". От П. Дюлон се запознава с някои характерни черти на английското и германското образование, а от съчинението на И. Тен "Notes sur l'Angleterre" - с английското. Книгата на П. Леонардо "Германия или Франция" е основен източник за осведомяването му за френското възпитание и образование. С образованието в Русия Каравелов се запознава по време на десетгодишния си престой там и от публикации в руската преса по-късно. Той притежава и книгата на френския писател Е. Лабуле "Народное образование. Народные школы: их современное положение и относящееся к ним законодательство во всех государствах", в която се дават сведения за образованието във водещите страни от петте континента.[1]

Каравелов е горещ поклонник на американската образователна система, отчасти на английската и остро критикува германското, френското и руското образование. Основанията за неговата високата оценка на американското образование могат да се сведат до следните:

1. Демократизъм на образователната система, изразен в:

- наличие на широка мрежа от народни училища, откривани по инициатива на гражданите, достъпни за всички деца, независимо от пола и социалния им произход: "Северните щати както правителството, така и обществото по-напред от сичко се грижат именно затова, щото насякъде да бъдат открити народни училища, които

да са достъпни решително за сякого".[2]

- Еднакво образование на момчетата и момичетата: "В сичките класове обучението на момченцата и момиченцата се извършва, разбира се, еднакво и въобще... тука между обучението на едните и другите не знаят никакво различие".[3]

- Обществено управление. Независимост на училищата от правителството и духовенството. За разлика от европейските училища, които имат "правителственонационален" характер, а азиатските - религиозен, според Каравелов американските училища имат "гражданствен" характер[4]. "Американските училища - заявява той - не зависят нито от правителството, нито от духовенството, а никой от нас не може да каже, че тия училища не напредват и че тяхната програма не отговаря на тяхното назначение".[5]

2. Светско образование със следните характерни черти:

- Общообразователна подготовка в средното училище, недопускащо ранна специализация, която да предопределя бъдещето на ученика: "Американците никога не позволяват да се четат специални предмети в гимназиите им. Ето що говори тяхната гимназическа програма: "... Ние нямаме право да решаваме съдбата на тогова или на оногова; ние сме длъжни само да го образуваме и да го приготовиме за сяко едно занятие"[6]

- Реална и практическа насоченост на учебното съдържание: "Ако американецът возпитава и образова своите деца, то той прави това не защото желае да им даде учено име в обществото..., а да ги опознае с оная наука, която облекчава животът, която прави приятно и полезно нашето съществование и, която повечето пъти бива предтеча на човеческото щастие, т.е. той се грижи да приготови такива граждани, които би били полезни и за себе си, и за ближните си".[7]

3. Свобода на учениците по отношение на поведението. Училищен ред без строги и дребнави изисквания и тежки наказания.[8]

Това са главните основания за Каравеловия извод, че "американските школи, които се стараят да дадат на детето разумно, правилно и свободно развитие, са онзи гений, който рано или късно ще да надникне и в нашите школи".[9]

От европейските образователни системи Каравелов цени най-много английската, но оценката му за нея не е еднозначна. В английското образование той приветства свободата на ученика както в училище, така и извън него. "Необикновените школски строгости в тия училища почти не съществуват или, да кажеме по-право, тия съществуват само дотолкова, доколкото са необходими за съществованието на редовността".[10]

Самоуправлението на учениците, чрез което се осигурява и самостоятелното им нравствено развитие, също е високо оценено от българския педагогически мислител, както и участието им в трудови дейности по избор: "че на ингелизките ученици се дава голяма свобода, че тия се приучават още в школата да уважават трудът и че тия управляват своите по-малки братя, без да увеличават своето достойнство и без да бъдат тягостни на своите подчинени. Директорът на едно от ингелизките учебни заведения възложил сичките работи на самите деца, които избирали заня-

тия по своята воля... Из това постановление учениците извлекали двойна полза: тия не само че се научавали да живеят без чужда помощ и не само че ставали самостоятелни, но губили своят навик да гледат с презрение на слугите и да считат простите занятия за достояние на бедните и безродните".[11]

Съображенията за по-малката учебна натовареност в английските училища се приветства от Каравелов като средство за нормалното умствено развитие на учениците. "Но ингелизите се грижат и за нравственото здравие на детето, както и за физическото. Тия мислят, че с предивременното развитие се убиват мислителните способности на детето, следователно техните школни часове за занятията са много по-малко, нежели например във французките и немските училища".[12]

Възможността, която имат английските ученици да разпределят по свой избор извънучебното си време, да се подготвят самостоятелно за учебните занятия, да пътуват и да помагат в работата на родителите си, да се занимават със спорт - всичко това съдейства за развитието на свободен и самостоятелен човек. "И така, ученикът е свободен, когато се свършат лекциите, да употреби своето време по своята воля, т.е. той може да иде на разходка, да играе, да се къпе, да се бори и пр. ... В свободното от занятията време вие ще да срещнете множество ученици, които със съгласието на родителите пътуват съвсем сами. Случва се и така, щото и четиринайсетгодишньото дете да върти важна търговия и да има работа с най-сложните банкирски сметки".[13]

Каравелов същевременно и критикува английското образование заради консерватизма, заложен в него. "Ингелизките деца - които са независими в сичко - се приучават още от малолетството си да уважават и да се кланят на секи един стар предмет, на секи един обичай, на сяко остаряло и преживяло постановление и на сяка безполезна старина".[14] По този начин според него се възпитават "слепи робове", безкритични подражатели на онова, което от векове е прието за възвишено и ценно. Така се достига до неподвижност и самодоволство, които противоречат на човешкия прогрес и са пагубни за всяка нация.[15] Ето защо Каравелов, макар и да приема много от елементите на английското образование за полезни и необходими, не го препоръчва за безусловен образец.[16].

От европейското образование той спира вниманието си върху най-съществените страни на френското, немското, руското и гръцкото. Каравелов смята, че няма какво да се заимства от образователните системи на съответните страни. Например: Френското образование според него страда от покровителството на държавата, която от своя страна се стреми да го подчини на интересите на управляващата в момента партия. Грижите на правителствата са насочени единствено към елитните учебни заведения, а народните селски училища са оставени под контрола на различни монашески ордени, "които са употребляли сичките си сили да затъпят безопашньото стадо и да го приготовят за машина на сяка една партия",[17] т.е. които възпитават учениците в дух на покорство и подчинение на управляващите. Освен това различията в образованието на двата пола, характерни за Франция, водят до неже-

лателни морални последици и са неприемливи - смята Каравелов.

Не по-ласкава е оценката му и за германското образование. Той подлага на остра критика казармения дух и полицейщина в немските училища. "В Германия в последните няколко години професорът е станал генерал-майор, учителят - шпионин, надзирателят - унтерофицер, надзирателницата - полицейски чиновник, а учителката - агентин на благочинието..."[18] Според Каравелов по този начин се формират жандарми и кукли, а не граждани. Освен това за него са неприемливи абстрактността и откъснатостта на образованието от живота, на теорията от практиката, характерни за германското образование.[19]

Мнението му за руското образование е негативно. Той го представя като илюстрация на своето схващане, че безкритичното пренасяне на чужд опит в образованието е не само безполезно, а дори и вредно. Образованието според Каравелов не е въпрос на мода, която може автоматично да се пренася, както правят руските "нови апостоли".[20]

Българският педагогически мислител се обявява, както против честите нововъдения в образованието, които водят до хаос, така и против тяхната липса, неподвижността и застиналостта в името на традициите. Като пример посочва гръцкото образование, което критикува заради класицизма в образователното съдържание, изразен в изучаване само на родното наследство. "Между китайците и гърците съществува голямо сходство: китаецът извлича всичките свои мъдрости из книгите на Буда и не ще да знае за съвременните науки и за съвременното човеческо развитие, а гърците смучат Демостена и Сократа като пиявици и малко обръщат внимание на негръцките истини; китайците мислят, че са само тия умни, разумни и образовани и сичко, щото не е китайско, то е варварско и дяволско; а гърците са уверени, че който не е грък, той не е човек."[21] За илюстрация Каравелов посочва Атинския университет, в който учащите са заставяни да употребяват 3/5 от времето за изучаване на елински и римски класици, 1/5 за френски език и само 1/5 за други науки.[22] Това преклонение пред старото води до изискване на наизустяване и в крайна сметка до затъпяване, а не до развиване на умствените способности на учениците.

Като цяло критиката на Каравелов по отношение на европейските училища се отнася към откъснатостта на образованието от потребностите на практическия живот и жестоката дисциплина, чрез която се пречупва свободната воля на детето.[23]

Прегледът на различни образователни системи в света, който извършва Каравелов, не е самоцелен. Той ги представя на българския читател не за да демонстрира компетентност, а за да го насочи към определени изводи. Затова не само показва предимствата и недостатъците на образованието в една или друга страна, но обръща внимание и върху факта, че националното своеобразие на всяка една система съответства на манталитета, традициите, потребностите на народите. "Един народ гледа на нещата така, друг иначе: на единия се харесва едно, на другия друго; немецът е в състояние да се впусне в най-голямата мъгла на мисленето; англичанинът мери всичко според своето схващане; той измерва дълбочината, широчината и височината на предмета и ако види някаква полза в това, той го възприема, а ако не

- отхвърля го. Французинът взема всичко повърхностно, за него целият интерес е в майсторството да се разговаря..., и това майсторство започна в дворците на Людовик XIV, XV и XVI и се разви до такава степен от маркизите, графовете и графините, че, разбира се, притъпи техните способности, и французинът стана кукла или сляпа машина на етикецията, от която и до днес не може да се освободи".[24]

Каравелов се обявява за образование, съобразено с традициите и потребностите на народа, като отрича всяко безкритично и безусловно заимстване и внедряване на чуждия опит.[25] Обаче критиката му на безогледното подражателство не означава отрицание на постиженията в други страни. Напротив смята, че наред с националната специфика и нужди съществуват и наднационални тенденции и истини. "Щото е добро за сичкият свят, то не може да бъде лошаво за нази, а щото е лошаво за сичкото човечество, то не може да бъде добро за нашата къща".[26] В съответствие с това схващане Каравелов препоръчва да се ползва творчески и внимателно опита на другите, без да се изменя на собствените традиции - само така човекът и обществото като цяло могат да вървят напред.[27]

Чуждият опит според него следва да се прилага не механично, а непременно съобразно народния бит. Всеки народ "се стреми да живее свой самостоятелен живот, като възприема от чужденците само това, което му подхожда и което се подчинява на неговата природа".[28] Затова Каравелов съветва преди всичко да опознаем себе си, а след това да видим "какво има при чужденеца по отношение на нас".[29]

Компаративните изследвания на Любен Каравелов за образованието в различни страни го представя като педагог от европейска величина. Защото той подхожда към тях не с чувство за национална малоценност, свойствена за представители на малки и още повече - поробени народи. Каравелов не се прекланя пред образованието, осъществявано от "великите нации". Напротив. С достойнството на свободен човек и с безпристрастността на учен той критикува недостатъците и отчита постиженията им в областта на образованието и възпитанието. И с таланта на истински просветител на народа посочва кое е добро за напредъка на собствения му български народ.

---

1. За возпитанието въобще. - Знание, бр. 1, 15 ян., 1875, с. 9; бр. 19, 15 окт. 1875; бр. 20/21, 31 окт. 1875, с. 298 - 324; За школските програми. - Знание, бр. 24, 15 дек., 1875, с. 372; Библиотеката на Любен Каравелов. - Известия за 1957 - 1958 г. С., 1959, с. 486; **2.** За возпитанието въобще. - Знание, бр. 19, 15 окт., 1875, с. 300; **3**. Пак там, с. 300; **4**. Свобода, бр. 32, 22 ян., 1872, с. 249; **5.** Независимост, бр. 24, 30 март, 1874, с. 189; **6.** Свобода, бр. 2, 8 юли, 1872, с. 9; **7.** За возпитанието въобще. - Знание, бр. 19, 15 окт., 1875, с. 29; **8.** Пак там; **9.** Пак там, бр. 22 - 23, 30 ноем., 1875, с. 353; **10.** Пак там, бр. 8, 30 апр., 1875, с. 124; **11**. Пак там, бр. 10, 31 май, 1875, с. 154 - 155; **12**. Пак там, бр. 8, 30 апр., 1875, с. 124; **13**. Пак там, с. 124; **14**. Пак там, бр. 9, 15 май,1875, с. 138 - 139; **15**. Пак там, с. 139; **16**. Пак там, бр. 22 - 23, 30 ноем., 1875, с. 351; **17**. Пак там, с. 350; **18**. Пак там, с. 351; **19**. Пак там, бр. 14, 31 юли, 1875, с. 219; Каравелов, Л. Сръбската литература. - В: Събрани съчинения, в 12 тома. т. 6, под ред. на П. Тотев, С., 1985,

с. 67; Независимост, бр. 41, 27 юли, 1874, с. 330; **20**. Пак там, бр. 14, 31 юли, 1875, с. 219; **21.** Свобода, бр. 27, 17 дек., 1871, с. 209; **22**. **Каравелов, Л.** Старата опозиция срещу напредъка на народното ни развитие. - В: Л. Събрани съчинения, т. 10, с. 42; **23**. За возпитанието въобще. - Знание, бр. 22 - 23, 30 ноем., 1875, с. 351 - 352; **24**. **Каравелов, Л**. Сръбската литература..., с. 67 - 68; **25**. Независимост, бр. 31, 18 май, 1874, с. 246; Школите. - Знание, бр. 6, 30 май, 1878, с. 111; **26**. Книжевност. - Знание, бр. 6, 31 март, 1875, с. 94; **27**. Пак там, с. 94; **28**. **Каравелов, Л.** Сръбската литература..., с. 71; **29**. Пак там, с. 71.

ПРОСТРАНСТВЕНОВРЕМЕВИ КООРДИНАТИ И ЗНАЧЕНИЕ НА ЧИТАЛИЩЕТО В БЪЛГАРСКИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ГРАДСКИ КОЛОНИИ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК

Ирена Янчева

Клубът и читалището възникват в града през втората половина на 19 век като нови модерни институции, нямащи свои аналогии в миналото, следващи както европейския модел, така и нарастналите потребности на гражданството от свободно събиране, общуване и познаване извън регламента на празника в храма, изискванията на чаршията, училището или тесния кръг на личното гостуване у дома. Тези публични по своя характер места, развиващи се изключително в лоното на християнското население - българи, гърци, се съсредоточават постоянно в или при непосредствена близост до центъра на махалите от преселници. Голяма част от общността има възможност да присъства на чести вечерни и неделни сбирки, които разнообразяват и обогатяват нейното всекидневие, вкусове, знания чрез сказки на популярни или научни теми, вечеринки, театрални представления, библиотека, абонамент на вестници и др.

Форуми от този вид се превръщат в постоянни и поради факта от увеличаващото се количествено присъствие на интелигенцията, нейната професионална подготовка, социален опит и авторитет в обществото. Мястото пряко кореспондира с категорията свободно време, която остава характерна за типично градското население - необвързано със земеделски труд, независещо от ритъма на природния годишен цикъл, практикуващо занаяти и търговия, високообразовано, работещо главно за пазара с парична обмяна, имащо достатъчно средства за обръщение в брой, свободен избор и светски забавления. Масовото откриване на читалища през третата четвърт на 19 век сред преобладаващи градски центрове подпомага комуникацията между българите от различни райони на Балканския полуостров посредством изпълнението на общи задачи или сродни намерения, издигането на определени примери - образци за следване или бързото отстраняване на негатив-

ните пречки за общополезни патриотични начинания. Често дейността на читалищата е предмет на дискусии в периодичния печат, откъдето следват публични одобрения или несъгласия. Те успяват да образоват допълнително населението на зряла възраст с материя, която надхвърля достъпната в установената училищна програма. Успоредно с това съумяват да развият благотворителна дейност за подпомагане с финансови средства на учебни заведения в града на съответната колония или в други населени с българи места. Преподавателските лектории се извършват напълно безплатно, без никакви ограничения за разнородните съсловия.

През 19 век читалището запазва своята полифункционалност като културна институция с представителен характер за българските общности от градовете на полуострова. Пространственият топос обединява и консолидира групата, подпомага нейното вътрешно сцепление, предоставя възможности за светска изява на всеки от нашите сънародници чрез допълнително обучение или забавление, свързани с неговия индивидуален избор. Доведен посредством личностните си предпочитания гражданинът се приучава към обществен живот, съпричастност към общото благо, ново времево разпределение на своето или семейното всекидневие между работа, домашен уют, задължения, социални контакти, свободни часове за почивка и развлечения. Мястото обучава, но и възпитава; отделя по етничен признак, но и събира същността; обединява високите и средни интелектуални и образовани среди, разграничавайки ги постепенно от нисшите слоеве. До появата на професионален театър с възможности за представления в театрални зали: напр. трупата на Добри Войников от Браила, която играе в големия театър на Букурещ на български език пиесата "Райна княгиня" - 18 май, 1866 г.[1], читалищният салон концентрира в периода на преход максимално проявите на национална идентичност в тяхната легално допустима форма в Турската империя или нейните съседни новоосвободени държавни образования, заедно с училищата и църквите. Образувайки единен централен комплекс, те подпомагат видимостта, трайността, силата, жизнеността, нелишена от частична показност, авторитета и методите за приобщаване на съмишленици.

Всички български читалища получават писмо-обръщение през 1869 г. от Марин Дринов относно значението и правилата за събиране и записване на народни песни и приказки с цел обнародването им по области в отделни самостоятелна сбирка от Цариградското читалище.[2] Градските институции се включват активно в процесите за "изравняване правописанието" и за "изработване на един общ писмен български език", който да бъде валиден в качеството си на задължително регламентирана норма за цялата етнична територия. Необходимо е било добро знание за свойствата и законите на езика, което е могло да се постигне чрез изучаване на всички български наречия и изговаряния, както и чрез изучаване историята на българския език, т.е. неговото постепенно изменение от най-стари времена до сега[3]: словестният фолклор е предоставил примери към диалектите /регионалните говори/, а средновековните ръкописни книги - към развитието на езика през раз-

личните столетия. Демографските и езикови параметри доказват обитаването на една територия от векове и наличието на компактно етническо българско население, което по пътя на своето естествено национално обединение ще възстанови в бъдеще политическата си държавност.

Читалището в Цариград събира средства за издаване на книги посредством издирване на спомоществователи. То отговаря на индивидуални призиви както и на повика от институциите на други градове - Горна Оряховица, Прилеп, Пловдив и др.[4] Освен с пряко финансиране, читалището изразява съпричастност към книжния пазар и народното просвещение подарявайки безвъзмездно периодични издания, готова самостоятелна книжна продукция, учебникарска литература на библиотеки към по-малките и по-бедни провинциални читалища. Благородните амбиции и реалният принос на читалищните дейци укрепват живеца на българския дух. Възникнала през 1866 година, институцията развива богата дейност въз основа на приет и отпечатан "Устав на българското читалище в Цариград" /1868 г./ - сказки, чествания на деня на светите братя Кирил и Методий, сп. "Читалище", което се налага като главен печатен орган на читалищното движение /1870 - 1875 г./[5].

През следващото десетилетие цариградските българи се явяват всеобщи организатори, координатори или специфични законодатели спрямо своите сънародници по места. Те приемат финансови субсидии от вътрешността на страната, успоредно с което подпомагат идейно и материално откриването на народни училища в областите Македония, Тракия, Западна България чрез специален комитет за целта, именуван "Македонска дружина".[6] Водещата позиция и авторитет на българската колония от Цариград обединяват усилията на останалите читалища с оглед на диктуван регламент, правила, норми, изисквания около един център поел инициативата и търсещ постоянно тяхното дейно сътрудничество за общонационални цели с просветен, културен или социален характер.

Цариградското читалище организира първата народна етнографска изложба с предмети от цялата етнична територия, показвайки личностната и общностната идентичност на българите чрез костюми или фотографии от различни краища на отечеството, накити, битови вещи от дома, обредни предмети, илюстриращи традиционните обичаи, земеделски сечива, индустриални произведения, макети на къщи, плевни, воденици, тепавици и др.[7] Събирателската работа и нейната реализация са били подпомагани активно от Благодетелното братство, женски и ученически дружества, както и от много други читалища. Нарастналата потребност от подобна инициатива се ражда от непосредствената необходимост за "народно свестяване, нравствено, умствено и вещественo обогатяване"[8], следване на чисто европейски модели за комуникация, представят собствени възприятия за идентификация пред чужда публика, изучават миналото и поддържат паметта за него в сегашността, изграждат чувството за принадлежност към единството на колективното тяло.

Първоначално всички читалища приемат свои устави чрез гласуване на общо събрание, където освен традиционните принципи намират приложение и редица местни възгледи. През 1870 г. сп. "Летоструй" обнародва устав[9], който да служи

като образец за изпълнение. Правилата илюстрират желанието на интелигенцията за установяване на точен и прецизен ред, нейният опит за степенуване на най-важните задачи и отделяне на периферните такива, за регламентиране и евентуално контролиране на дейностите в рамките на единна програма. Въпреки общото участие или финансиране, интелигенцията запазва ръководната си роля като съсловие повсеместно спрямо изграждането на характерна дисциплина в читалищните структури.

Читалището се превръща постепенно в представително лице за болшинството от българските емигрантски колонии. Заедно с храма, то поема възлови елементи от тържественото почитание паметта на славянските апостоли, нашите първоучители и посветители Св. братя Кирил и Методий. По време на първото честване в Букурещ на "11 май" в читалищната сграда се извършва рано сутрин водосвет, на който присъства официално Негово Превъзходителство посланикът на Сърбия.[10] Той, както и нашите родолюбиви съотечественици г-н Атанасович и г-н Касабов изричат по едно празнично, прилично за обстоятелствата слово.[11]

Празничното време съсредоточава всички членове на общността, без разлика на възраст, пол или съсловие, в едно изцяло публично пространство, където освен строгата тържественост, фиксираният етикет, жест и костюм, намира изява радостта от чувството на заедност, нелишено от показност, удовлетворението от принадлежността към българската нация, веселието, възможността за свободно общение и родолюбива емоционалност. През тези периоди замират търговските, занаятчийските, предприемаческите, учебните дейности, финансовите операции, опустяват частните домове и колониите в тяхната съвкупност се събират на определено място - читалището. Именно тук всеки емигрант може да утеши и развесели душата си в чуждата земя, да чуе и научи нещо полезно за себе си и за народа си, да получи насърчение за бъдещите предприятия на своето отечество, да опознае старанията на сънародниците си.[12] Тези проявления се реализират не само чрез ежегодните или юбилейни честванията, но и от преките наименования на институциите: напр. "Братска любов" /читалище на букурещките българи/.

Българите от чужбина възприемат дълбоко в своето съзнание целите и делата на читалищата като достопохвални, благородни, височайши, поддържащи огъня на отечествената искра.[13] При част от колониите просветителските функции доминират над останалите с оглед на по-дълготрайните перспективи, които вещаят: напр. разпространението на книжовното образование и народната ни писменост в Букурещ /Румъния/

Великолепието на празненствата изгражда някои устойчиви звена от произтичащите събития, извършвани в характерна последователност:

- почитание на всички спомоществователи и любители с покани;

- след литургията в храма множеството се стича на водосвет в читалищния салон, отслужен от висшия църковен клир на български език /възможно е на "11 май" да бъде в училището/;

- украсени икони на Св. Кирил и Методий с цветя и варакосани венци, знамена

/напр- в Букурещ - българско, сръбско и влашко/, портрет на Негово Височество / напр. в Букурещ - Карл I/;

- тържествено витиевато слово в риторичен стил, изречено от учител или ученик /гимназист, колежанин, студент/, чийто исказ е рамкиран от молитвени упования за благополучие на общността и на целия български народ пред Бога, а неговата съдържателна сърцевина обхваща дейността и ползата от читалището по пътя на спасителното просвещение, повик за откриване на други учебни заведения - морална и нравствена, помощ която е богоугодно задължение на всеки българин осъзнал себе си като родолюбец и християнин, мисли върху живота, трудовете и заслугите на Кирил и Методий - издигнати в примери за продължение;

- дарителска помощ от присъстващите;

- угощение, в което взимат участие млади и стари.[14]

Силата на сакралното при някои елементи е призована с убеждение в нейната закрила, покровителство, защитнопредпазни функции и успешен край на всички начинания.

Предоставянето на колективна гостба за присъстващите в читалищния салон се съхранява в по-голяма степен сред нашите колонии в чужбина, отколкото във вътрешността на страната. Мястото и празничната обедна трапеза подпомагат сплотяването, по-плътното сцепление на групата, засилват общуването между нейните членове. Именно тук се осъществяват пълноценните социални контакти от стари и нови във времето емигранти, хора от различни възрастови поколения или професии, чиято комуникация често не е била предмет на тяхното всекидневие. Тези пространственовремеви координати обединяват българите, концентрирани демографски в една махала с другите сънародници от близките райони в околността. Споделят се общи идеи, близки намерения, сродни инициативи извън официалния етикет, придружени от празнична емоционалност и хармония заедно с традиционните български храни, питиета, музика, танци. Европейски усвоените норми на поведение не изключват докрай изявата на някои исконни етнични белези. Отделната личност показва себе си /или своето семейство, ако има такива/ за оценка пред очите на множество възприемателя, успоредно с което тя бива прецизно наблюдавана. Обсъжданията понякога преминават в клюка или мълва. Колективната цялост не допуска тайни. Тя постоянно разгадава и се опитва да канализира информация, да контролира и консолидира.

Подобна събитийност с единичен характер се развива в Перущица през 1874 година.[15].

Възрожденската традиция, онаследила древната митологична символика относно строежа на "Центъра" и пребиваването около него се реализира в непроменен вид от българските колонии в Новия свят /САЩ, Канада/ от края на 19 и началото на 20 век. Мястото и предназначението на читалищната институция близо до центъра, непосредствено да църквата, площада, дружествата, училището /напр.: сърцето на българския квартал в гр. Торонто/ [16] олицетворява желанието на човека да живее в свещено, чисто и закриляно пространство.

1. В. "Время", № 42, 4 юни, 1866 г; **2**. В. "Македония", 7 август, 1869 г., Дринов, М., "Писмо до българските читалища"; в-к "Право", бр. 32, бр. 33, 1869 г.; "Летоструй или домашен календар за 1870 година", с. 126 - 131; **3**. Пак там; **4**. В. "Век", № 16, 27 април, 1874 г., в. "Македония", №39, 4 април, 1870 г.; сп. "Читалище", № 10, 15 май, 1874 г., с. 268 - 274 /1 май, Цариград, 1874 г., ст. "Българска народна изложба"/; **5**. Виж: "Енциклопедия на Българската възрожденска литература", В. Търново, 1996 г., с. 774 - 790; **6**. Пак там, Постепенно тази дейност прави Цариградското читалище неофициално българско министерство на просветата; **7**. сп. "Читалище", №10, 15 май, 1874 г., с. 268 - 274, ст. "Българска народна изложба"; **8**. Пак там; **9**. 1. Да доставя на читающата публика средства за прочитание; 2. Да подпомага българската книжнина; 3. Да улеснява сиромашките ученици и въобще да разпространява образованието измежду народа в областта; **10**. В. "Время", № 42, 4 юни, 1866 г. /Дописка от 18 май, 1866 г., Славков, Букурещ/; **11**. Пак там; **12**. В. "Дунавска зора", №11, януари, 1868 г; **13**. Пак там; **14**. Виж: "Дунавска зора", №11, януари, 1868 г., в. "Турция" №13, 16 май, 1870 г. и др; Х/ Напр.: изиграването на хоро, неизменното присъствие на вино и ракия върху трапезата и др; **15**. В. "Левант таймс" /The Levant Times/, №23, 15 юни, 1874 г; **16**. Виж: Гърдев, Кост., "Македонските патриотически организации в Канада от основаването им до 1987 година", С., 1991 г., с. 11 - 40, 121 - 204; Елиаде, М., "Сакралното и профанното", С., 1998 г. Елиаде, М., "Образи и символи. Размисли върху магическо-религиозната символика", С., 1998 г., с. 24 - 52.

КОГАТО ЕМИГРАЦИЯТА Е ДУХОВНА. ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ НА ЦЪРКОВНО-НАРОДНИЯ СЪБОР ПРЕЗ 1871 ГОДИНА

1677

Вера Бонева

Думата емиграция е от латински произход. В българския език тя е навлязла с посредничеството на руското понятие эмиграция и на немското Emigration[1]. Латинският първоизточник emigratio е двусъставна луксема, произлизаща от глагола migro. В пряк смисъл този глагол означава преселвам се, изселвам се. В преносен има две значения: 1) отнасям; 2) нарушавам ius civil[2], т.е. утвърдения гражданско-правен ред.

Поставям представената речникова справка в началото на своето експозе, за да уточня, че ще ползвам понятието емиграция не само в прекия му утвърден смисъл като физическо отделяне от родната етно-културна среда, а и в преносното му значение на извисеност, откъснатост от конкретиката на бързопреходни политически страсти и личностни противостояния. Състояние, предпоставящо способността на определени личности да провидят по-ясно от съвременниците си устойчивите тенденции в еволюцията на социума. А понякога и очертанията на бъдното.

Позволявам си да твърдя, че подобна способност, макар и в относителен порядък, проявява възрожденският интелектуалец Гаврил Кръстевич (1818 - 1898)[3] в процеса на съзиждане устоите на първата общонационална институция на българите в Модерната епоха - Екзархията. Ще се опитам да обоснова последното твърдение с факти, извлечени от документите, съдържащи сведения за публичното поведение на влиятелния черковник при подготовката и провеждането на Църковно-народния събор в Цариград от 1871 година.

* * *

Султанският ферман за учредяване на Българската екзархия е документ с повратно значение по отношение движението на българите към техния национален суверенитет. При все това, трябва да признаем, че същинските проблеми около учредяването на новата институция започват от 27 февруари 1870 година нататък[4]. Санкционирано само от султана, правото на българския народ да изгради своя църковна йерархия едва ли би могло да бъде характеризирано като напълно легитимно до момента в който цариградският патриарх не го признае или отрече под някаква официална форма. Наред с трудностите, произтичащи от реакцията на Вселенския престол, пред българското общество стоят и чисто практическите въпроси, свързани с устрояването на Екзархията.

В продължение на повече от две години лидерите на църковното движение отделят много енергия и време в стремежа си да разрешат ребуса от проблеми, произтичащи от споменатите неотложни и преплетени една в друга задачи. Още повече, че по стародавния закон на политическата игра, в повечето случаи зад едни и същи фигури на този ребус стоят не идентични, а динамично променящи се подходи, интереси, амбиции. Именно тук - в периода от март 1870 до септември 1872 г., и в условията на все по-усложняващия се конфликт с Цариградската патриаршия изключително ясно и отчетливо се долавят същинските очертания на историческия образ на черковника Гаврил Кръстевич.

Една седмица след прокламирането на Фермана - на 6 март 1870 г. петимата български владици, съставляващи временния синод[5], и привременният съвет на Екзархията, състоящ се от дотогавашните комисари и общинари, се събират в Ортакьой, за да решат какво трябва да се направи за максимално бързото и ефективно прилагане на високия държавен документ[6]. Без официална изборна процедура в резултат от единодушно мълчаливо одобрение, Г. Кръстевич поема председателството на събранието. В случая колегите му от привременния съвет разчитат на неоспоримата му вещина и на големия му обществен опит.

По предложение на стария черковник се взема решение да се свикат 40 души от най-видните цариградски българи на едно представително събрание, което по специално изработена процедура да избере временно ръководство на Екзархията. "Отсега нататък влизаме вече в официален път и затова е нужно да вървим законно, чинно" - заявява Кръстевич, споделяйки убеждението си, че едно одобрено от правителството управително тяло на новата институция би било гаранция за необрати-

мост на процесите.

На 13 март 1870 г. 39 избиратели определят състава на привременния съвет. Г. Кръстевич и Хр. Стамболски получават най-много гласове - по 34. След тях стоят имената на д-р Ст. Чомаков, Георгаки Чалоглу, х. Николи Минчоглу, х. Иванчо Пенчович, Велю Милошев, Хр. Тъпчилещов, Димитър Гешоглу, Ст. Камбуров. Тези десет "мирски лица" заедно с петимата български архиереи, съставляващи временния синод, са упълномощени да изработят проект на устав за управлението на Екзархията, който от своя страна трябва да бъде обсъден и утвърден от народен събор. В делови порядък е изработен и един кратък правилник - също дело на Гаврил Кръстевич. Той узаконява проведените избори и от името на събранието предоставя временното управление на Българската Екзархия на "привременния мирски български съвет", временния синод и на екзархийски наместник. На 30 март турското правителство изпраща до екзархийското ръководство специално тезкере, чрез което го уведомява, че одобрява състава и правомощията на привременния съвет[7]. По този начин се затваря кръгът от предварителните действия по узаконяване статута на новата институция. Или по-скоро започва трудният процес на утвърждаването й.

Недочакали правителствения отговор, членовете на "смесения народен съвет"[8] започват непосредствена работа по възложената им задача. В продължение на 10 месеца и в хода на 42 заседания те обсъждат член по член изработения от Гаврил Кръстевич проект за устав. Протоколите от заседанията на съвета показват убедително, че и тук влиятелният черковник е основна фигура. Той представя написаните от него текстове, пояснява ги - когато има необходимост от това - отстоява възгледите си по един или друг въпрос, а когато опонентите му са достатъчно убедителни, приема доводите им и внася корекции в проекта.

На тържественото заседание от 3 април, когато се отбелязва 10-годишнината от Великденската акция, Кръстевич намира за уместно да информира колегите си от съвета за становището си по въпроса за принципите, върху които трябва да се устрои новата институция. "Ний сме длъжни - заявява той - да съставиме такъв един устав, основите на който да са съобразни с делото и затова трайни. Затова трябва да говориме и разсъждаваме, но никак да не се отдалечаваме от действителността, от църковните правила на православната вяра."[9] Първо "действителността", а след това "църковните правила" - представеното подреждане на приоритетите има съществено значение за определяне мястото на Кръстевич в естествено оформилите се течения сред лидерите на църковното движение в началото на 70-те години. То слага отпечатък и върху съдържанието на текста, защитен от опитния юрист пред смесения съвет[10].

Съобразявайки се с "действителността", Кръстевич предвижда новата църква да бъде съборна, "сиреч за висше духовно началство на Българската екзархия ще се припознава Синодът, а Екзархът (ще бъде) негов председател и изпълнително лице"[11]. Съборното начало се реализира и чрез законодателната дейност на църковните събори, чиито периодическо свикване юристът обвързва с необходимостта да се осъществява контрол върху финансовите дела на Екзархията, както и с възмож-

ността да се внасят корекции в устава. Съчетавайки традиционното за повечето православни църкви (еладската, румънската, сръбската, руската) синодално начало с парламентарно-представителната по същество институция на църковния събор, Кръстевич проектира един относително съответстващ на новите исторически условия управленски модел. Модел, който по неговите думи трябва да стои много близко до "конституционното управление", но в същото време да не напуска пределите на църковната юрисдикция.

Проблемът за съвместяването на споменатите два аспекта в управителните органи на Екзархията е решен относително балансирано. Постановленията, касаещи състава, субординацията и координацията на екзархийските централни и местни структури, са повлияни пряко от т. нар. Общи закони на Цариградската патриаршия, утвърдени от събора, заседавал в периода 1858-1860. В случая Кръстевич е имал сериозни основания да се опре на тази законодателна материя - както поради близките условия, в които са поставени Патриаршията и Екзархията, така и поради факта, че Общите закони са съставени с цел модернизация на Константинополската църква в съответствие с "прогреса на времето". Процедурата на избор на църковния глава и на членовете на синода, определянето на годишна издръжка на върховните органи и на архиереите, участието на миряни във върховните църковни органи - това са основните положения, почерпени от Общите закони.

Съобразявайки се със спецификата на българските социо-културни реалности, Кръстевич е вложил в проектоустава някои нови начала - предвидил е специална процедура за избор на архиереи и енорийски свещеници; детайлно е регламентирал правомощията на екзарха, синода, екзархийския съвет и смесените съвети подсилил е ролята на гражданските лица в управлението на т.нар. "мирски дела". Правомощията, на мирските съвети се простират от отговорността на училищата, книжовността и "умствения напредък на българите" до разрешаване на някои основни гражданско-правни спорове между членове на паството. В споменатите области той е почерпил идеи както от практическия опит, натрупан в процеса на повсеместно изземване управлението на църковните дела в българските провинции от местните общини, разгърнал се в широки мащаби през втората половина на 60-те години, така от съставения през 1869 г. "архиерейски устав"[12]. В този смисъл, "действителността" или иначе казано, постиженията на църковно-националното движение, са изведени силно напред[13]. Напред, но дотолкова, че да не загърбват основните постулати на православието. Проектът откраи докрай е пронизан от схващането на видния канонист, че "основите, които трябва да туриме в устава, трябва да бъдат ония, които са изложени в 34-то апостолско правило"[14] или иначе казано - да не влизат в разрез с духа и каноните на православието.

Концепцията на Кръстевич за продуктивно равновесие между гражданските и духовните функции на новата институция, намерила израз в съставения от него проектоустав, е подложена на изобилни критики от страна на по-радикално мислещите лидери на църковното движение - П. Славейков, Т. Икономов, Ст. Чома-

ков[15]. От подобни позиции тя е атакувана и в хода на заседанията на смесения съвет. Верен на възгледа си, че управлението на Екзархията не бива да се осъществява според нормите на някакъв си "аристократичен деспотизъм"[16], Стоян Чомаков защитава идеята за необходимостта длъжността на екзарха да е мандатна, т.е. - на четири или пет години да се провеждат нови избори за екзарх.

В началото на юни 1870 г. спокойният ход на работата на смесения съвет е насечен от остри спорове по въпроса за сменяемостта на екзарха. Подкрепен от Христо Тъпчилещов, Иларион Ловчански и Панарет Пловдивски, Стоян Чомаков изтъква опасността пожизненият екзарх да се превърне в "пълновластен тиранин"[17] и по този начин да не се реализират предимствата на предвиденото съборно устройство[18].

Позовавайки се на основните източници на православната вяра, Кръстевич пледира, че мандатността представлява едно нововъведение, което би въвело екзархийската общност в ерес. Излизайки извън пределите на чисто каноническата сфера Чомаков пита: "А ако екзархът се случи лош, трябва ли да го търпиме до живот?". Отговорът на изпечения в подобни словесни схватки Кръстевич, е необорим: "Кога екзархът не ще е достоин за всичкий живот, той не ще е достоин и за две години. Кога човек е способен да прави зло, той и за кратко време може да го направи"[19]. Обрисуваната мрачна перспектива, по негово мнение, може да бъде предотвратена чрез една процедура за избор, която да гарантира, че на екзархийския престол ще сядат само "добри человеци", които "Бог е направил повече от лошавите". Тук подчертаният етически идеализъм на черковника малко контрастира с пределно конкретният му и прагматичен подход спрямо проблемите около устройството на българската църква. Но без този идеализъм Кръстевич просто не би могъл така самоотвержено и последователно да работи на полето на общонационалните интереси, заявявайки в критични моменти, че и един да остане, пак ще довърши докрай започнатото дело[20].

За да не се блокира работата върху устава, смесеният съвет оставя открит въпроса за сменяемостта на екзарха, както и този за доходите на архиереите. Взето е решение те да бъдат предоставени на колективната воля на народните избраници.

По-съществените корекции, внесени върху първоначалния проектоустав в хода на заседанията на смесения съвет, са следните: изработва се малко по-сложна процедура за избор на архиереите, която цели в по-голяма степен да се отчита мнението на основната маса от епархийското население; внасят се някои уточнения в параграфите, касаещи съденето на духовните лица; конкретизират се част от правомощията на централните и местни органи. Всички тези корекции са ориентирани към по-голяма близост между законодателната материя и "духа на времето"[21]. Близост, за която така страстно пледират "младите", "червените" или по-забързаните към пълната национална независимост патриоти. Следователно, групата на т. нар. "консерватори", чиито теоретик и лидер е Кръстевич, не е настроена неблагосклонно към идеята, че Българската екзархия трябва да се изгради като организация, която да обслужва стремежа на българите към политическа еманципация и

културен суверенитет. В случая разликата е не в крайната цел, а в разбирането на цената, която трябва да се заплати. Дейците, групирани около Кръстевич не са склонни да жертват църковната форма и православното съдържание на институцията, която съзиждат. Те добре съзнават, че всяко рязко излизане извън рамките на каноните носи в себе си риск да разруши Екзархията като църковна институция и духовна общност и в този смисъл да я лиши и от съществените ѝ национално-обединителни функции. "Трябва най-напред да останем съгласни върху едно начало, - заявява на 19 март 1871 г. Кръстевич пред членовете на църковно-народния събор - не трябва да забравяме че устройваме черква, и че черквата съществува сега в 1871 г."[22]

Народният събор, заседавал в Цариград в периода 23 февруари - 24 юли 1871 г., е характеризиран сполучливо от Зина Маркова като първи български "законодателен форум" в Ново време[23]. Съставен от упълномощени народни представители, избрани с вота на просветените българи от балканските провинции на империята, той има за задача да утвърди окончателния текст на екзархийския устав, да избере екзарх и централна управа на новата църква. Ферманът за учредяване на Българската екзархия не предвижда уставът да бъде обсъждан от такова представително събрание. Но лидерите на смесения съвет, и преди всичко Г. Кръстевич, съумяват да убедят правителството да издаде разрешение за свикване на събора[24] - един по същество конституционен форум. Този факт също подронва тезата, че Кръстевич и кръгът от умерени дейци, групирани около него не са склонни да се съобразяват с "духа на времето" и че, подвластни на своя "аристократизъм" или "чорбаджилък", те издигат в култ "калимявката".

Присъствието на Г. Кръстевич на църковно-народния събор от 1871 г. е силно и многоаспектно. Спокойно би могло да се заяви, че той е човекът, който на практика стои в центъра на дебатите по всички основни въпроси. За мнозинството делегати той е и неоспоримият авторитет по проблемите на каноническото право, и влиятелният магистрат, който би могъл по един или друг начин да отстоява интересите на българите пред правителството. Сам за себе си Кръстевич участва на събора като автор на екзархийския устав и като пълномощник на смесения съвет - като човек, който отново и отново трябва да търси модуса между собствената си представа за устройството и функциите на Екзархията и представите на една по-голяма група дейци - не по-малко загрижени за съдбата на отечеството от самия него, но разполагащи с друг обществен опит, изповядващи други социално-политически идеи. Тук - в сблъсъка на концепции и манталитети по време на горещата за българите цариградска пролет на 1871 г., влиятелният черковник преживява зенита на своята дейност като възрожденски общественик.

В периода 2 - 19 февруари 1871 - се провеждат пет предварителни заседания на църковно-народния събор[25]. В хода на полуофициални дебати членовете на смесения съвет и пристигащите депутати обсъждат някои процедурни въпроси. Утвърден е изработеният от Г. Кръстевич проект за правилник на събора. Пак под негово влияние е взето решение "комисарите", т.е. членовете на смесения съвет, да полу-

чат статут на пълноправни членове на законодателното тяло. На заседанието от 12 февруари се обсъжда деликатният въпрос за правото на дошлите от спорните епархии представители да участват в събора. Много от присъстващите смятат, че с приемането на тези представители ще се провокира недоволството на правителството. Легитимистът Г. Кръстевич разсейва опасенията им с едно прочувствено слово. В него, опирайки се не на буквата, а на духа на фермана, той заявява: "Ферманът наистина спомянува именно само някои епархии като български, но ферманът има и тоя смисъл, че народът е и трябва да бъде совукупен"[26]. След това слово мнозинството изказва мнение пратениците на спорните епархии да се включат в заседанията на събора.

Г. Кръстевич е основен оратор и на първото официално заседание. Той взима думата след Иларион Ловчански и Стоян Чомаков, за да даде своя отговор на питането "Що е български въпрос?". Краткият му църковно-исторически екскурс тръгва от евангелските времена, за да припомни основните етапи в развоя на българската църковна самостоятелност през вековете. Отчитайки ролята на самоотвержените лидери и на цялата цариградска община, Кръстевич споделя мнението си, че положителният изход на десетилетната разпра с Патриаршията се дължи най-вече на "постоянството на българите"[27]. В този момент черковникът Кръстевич сякаш дава път на историка Кръстевич, който се изкушава още преди патината на времето да е покрила величавото събитие, да го мисли вече не като политика, а като история. Тук трябва да отдадем заслуженото и на църковно-историческите му съждения. Макар и несистематични, те безспорно се докосват до един от най-съществените фактори за извоюваната победа - пословичното българско постоянство.

Давайки недвусмислен пример за това пословично постоянство, Кръстевич последователно защитава пред събора своя проект за екзархийски устав. В интерес на истината трябва да се признае, че въпреки някои съществени корекции, окончателният вариант на документа съхранява до голяма степен структурата, вътрешната логика, духа и цялостното звучене, заложени от Кръстевич и от смесения съвет. Повечето от текстовете се приемат в предложената форма и ако има промени, те касаят някои доуточнявания или стилистични редакции. Не така обаче стоят нещата с въпросите за изборната процедура на архиереите, за ролята и мястото на миряните в управителните органи на Екзархията, за заплатите на висшите духовници и за сменяемостта на Екзарха.

"Избирателната система е била и ще бъде най-важната, най-трудната, а същевременно и най-полезната или вредителната, според как ся реши"[28] - заявява Г. Кръстевич пред събора на 19 март в хода на започналите дебати върху избирателната процедура за митрополити и епископи. С примери от църковните правила и от практиката на другите православни църкви, той защитава изработения от смесения съвет проект за двустепенни избори, в които косвено участие вземат "по-отличните и способни жители" на епархията. Н. Първанов, Г. Груев, Ст. Чомаков, Хр. Стоянов и др. настояват за по-широко и по-директно участие на епархиотите - миряни

в избора. След неколкодневни дебати Кръстевич предлага една компромисна формула, която се приема и от двете страни.

Посочените по-горе дейци пледират и в полза на идеята мирските членове на смесените епархиални съвети да се избират направо от правоспособните православни българи. И по този въпрос се постига компромис, но след напрегната размяна на "любезности" между Г. Кръстевич и Н. Първанов[29].

Ако в навечерието и в началото на събора партийното разделение [30] на депутатите има все още неясни и условни граници, то след споровете около сменяемостта на Екзарха, това разделение се превръща в очевиден факт. Г. Кръстевич приема сравнително спокойно разгорелите се партийни страсти.

"Партии има всякъде и затова се е изнамерило вишегласието" - заявява той."[31] Това, която истински го смущава, е обстоятелството, че някои дейци са се превърнали в апологети на идеята за сменяемост на Екзарха поради некомпетентност, в гонене на евтин популизъм - и което е най-лошото - в преследване на лични кроежи и користни амбиции. Той, с подкрепата на петимата "старци", и със съдействието на Никола Михайловски и Димитър Гешов, се опитва да убеди мнозинството, че става дума за "нововъведение", което няма да бъде одобрено нито от православните църкви, нито от правителството. Черковникът привежда многобройни доводи в полза на твърдението, че това "нововъведение" влиза в дълбоко противоречие с духа и буквата на православните канони и следователно ще въвлече новата българска църква в ерес[32]. Както е известно, гласуването по този въпрос дава приоритет на мандатността на екзархийската длъжност. И тъй като въпросното решение влиза в дълбоко противоречие с убежденията му, при подписването на окончателния текст на устава, Кръстевич отбелязва, че одобрява целия документ, с изключение на постановлението за "периодичността на екзарха" (по подобен начин се подписват х. Н. Минчоглу, Д. Теодоров и Н. Михайловски). Тази постъпка е посрещната с неодобрение от мнозинството депутати[33]. Но тя за пореден път илюстрира точното наблюдение на Ст. Бобчев, че упоритият котленец не умее "да отстъпва от началата си".

Поведението на Кръстевич в представената ситуация съдържа доста убедителни аргументи в полза на тезата, че мнението на мнозинството невинаги е правилно с оглед интересите и перспективите за развитието на целия социум. Както показва по-нататъшният ход на църковната ни история, идеята за сменяем екзарх се оказва не само нежизнеспособна, но и неприложима. В този смисъл частичната законодателна неуреденост на статута и правомощията на българския екзарх съдържа в себе си риск за нестабилност на положението му и за невъзможност винаги оптимално да се използват големите националнообединителни функции на институцията, ръководена от него.

В края на църковно-народния събор, като за отплата, освен упреците в автократично държание[34], Кръстевич трябва отново да изстрада убеждението си, че "малцината и опитните человеци могат много по-добре да кажат и да размишляват"[35]. Убеждение, което на фона на лесно смилаемата от масовото съзнание митологема

"глас народен, глас божий", изглежда консервативно, елитарно или иначе казано, понамирисва на "чорбаджилък". Както и да го квалифицираме, това убеждение има своите основания, и отговорното отношение - към историята на българския XIX век изисква те да не се пренебрегват.

* * *

Днес не подлежи на съмнение обстоятелството, че оформен в хода на драматични партийни спорове, екзархийският устав поставя стабилно начало на законодателната дейност на българите в Ново време. Решителната му обвързаност с политическите реалности на модерния конституционализъм ясно проличава, както в процедурата на изработването и утвърждаването му, така и в неговата правна форма. Тук на първо място трябва да се посочи силната доминация на изборното начало. "Съборността" на църквата, стояща в представите на цариградските законодатели по-близо до буржоазния парламентаризъм, отколкото до раннохристиянския колективизъм, е неоспорим довод в полза на горното твърдение. Пряката обвързаност на новата институция с духа и повелите на модерния национализъм най-подчертано личи в широките гражданско-правни функции на местните екзархийски органи и във възможността на основата на устава българските общини да се управляват самостоятелно в културно и църковно отношение.

Осигурявайки правни гаранции на местното самоуправление, уставът на практика подкрепя започналия процес на възстановяване на българската държавност "отдолу", т.е. - откъм селищата, общините и регионите. Няма съмнение, че този процес е ориентиран към постепенното административно-политическо обособяване на българите. Постепенно, но затова пък стабилно и сигурно - така са си го представяли водещите личности от кръга на цариградските българи. Така си го е представял и Г. Кръстевич - и тогава, когато е създавал и отстоявал своя текст на екзархийския устав, и тогава, когато е водил борба за признаване на новата институция от Вселенския престол.

---

1. Речник на българския език. Т. 4. С., 1984, с. 779; **2**. Латинско-български речник. С., 1990, с. 417; **3**. Повече подробности от биографията на Гаврил Кръстевич се съдържат в С. Бобчев. Какъв беше Гаврил Кръстевич (Лични спомени и общи бележки). - Българска сбирка, 1899, н. 1, с. 5 - 20; М. Балабанов, Гаврил Кръстевич (народен деец, книжовник, съдия, управител). С., 1914; М. Арнаудов, Един велик творец на българската църковна независимост - Гаврил Кръстевич (1818 - 1898). - Духовна култура, 1958, кн. 5-6-, с. 16-25; В. Бонева, Гаврил Кръстевич за правните, политическите и каноническите аспекти на българския църковен въпрос (1856-1872). - Духовна култура, 1992, кн. 9, с. 18-24; **4**. **Ников, П**. Последни църковно-национални борби около създаването на Българската екзархия. - Българска историческа библиотека, 1929, кн. 1; Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. Кн. 1. С., 1958. с. 126 - 160; **5**. Панарет Пловдивски, Паисий Пловдивски, Антим Видински, Доротей Софийски и Иларион Макариополски; **6**. Протоколите от предварителните заседания на смесения съвет на Българската екзархия са публикувани в: Църковен архив. Т. 3. С., 1931, с. 108 - 131; **7**.

Българският текст на въпросния документ е публикуван в: Македония, г. VI, бр. 39 от 4 април 1870; **8**. Това е придобилото публичност название на временната управа на Екзархията. То се употребява и в протоколите от заседанията ѝ. - Църковен архив. Т. 3, с. 133 - 207; **9**. Пак там, с. 142; **10**. Текстът на този устав, ведно с корекциите, нанесени в хода на заседанията на смесения съвет, е публикуван в навечерието на църковно-народния събор. Вж. Привременен устав на Българската екзархия. Цариград, 1871; **11**. Църковен архив. Т. 3, с. 146; **12**. Става дума за устава за църковно самоуправление на българите, съставен от архиерейския събор след публикуването на двата правителствени проекта за разрешаване на българския въпрос през октомври 1868 г. Вж. Църковен архив. Т. 3, с. 108 - 120, 125, 160 - 161; **13**. На фона на тези факти проличава неоснователността на твърдението на в. "Турция", че проектът на Кръстевич е "проста компилация от гръцки и арменски устави". Вж. коментарните статии по този въпрос, обединени под заглавието "Уставното начертание за управлението на Българската екзархия". - Турция, г. VI, бр. 47 - 51 от 9 януари - 13 февруари 1871; **14**. Църковен архив. Т. 3, с. 142; **15**. По този въпрос Вж. Маркова, З. Българската екзархия 1870-1879. С., 1989, с. 31 - 34; **16**. ЦДИА, ф. 111, оп. 1, л. 66; **17**. Църковен архив. Т. 3, с. 161; **18**. По мнението на мнозина мемоаристи и историци, това становище на тримата дейци не е продиктувано само от принципни съображения, а и от амбиция да се пресече възможността Иларион Макариополски, митрополит Търновски 1812-1875. Биография, спомени, статии за петдесетгодишнината от смъртта му. Под редакцията на М. Арнаудов. С., 1925, с. 283 - 285; **19**. Църковен архив. Т., 3, с.170; **20**. Пак там, с. 182; **21**. Формулировката е взета от статия на П. Р. Славейков. - Македония, г. VI, бр. 33 от 14 март 1870; **22**. Протоколи на българския народен събор в Цариград през 1871 година. С., 1911, с.65-66. Подобни негови изявления са протоколирани и на с. 13-14, 81-82, 136; **23**. **Маркова, З.** Българската екзархия 1870-1879. С., 1989, с. 45; **24**. Протоколи на българския народен събор... с. III; **25**. Пак там, с. I-XXXIV; **26**. Пак там, с. XVI; **27**. Пак там, с. 3; **28**. Пак там, с. 65; **29**. Пак там, с. 40-41; **30**. Тук използвам понятието "партия" в най-широкия му смисъл - като група от лица, обединени от общи интереси, възгледи стремежи (Речник на съвременния български книжовен език, т. II, С., 1957, с. 472). Предпочитанието ми към това понятие е обусловено и от обстоятелството, че в хода на вътрешните противоречия и конфликти в църковното движение от началото на 70-те години, именно то се употребява най-често за обозначаване на обединените около различни идейни възгледи групировки; **31**. Протоколи на българския народен събор, с. 79; **32**. Пак там, с. 136 - 139; **33**. По този въпрос Вж. писмото на Антим Видински до архимандрит Симеон от 20.V.1871 г. в: Ап. Михайлов, Тридесет неизвестни писма на видински митрополит Антим (Екзарх български). - В: Църковноисторически архив. Т. I. С., 1981, с. 68; **34**. Македония, г. V, бр. 35 от 31 август 1871. Вж. и писмото на Н. Първанов до архимандрит Симеон от 22.IV.1871 г. в/ Д. Ралчев, Осем писма от Н. Първанов до архимандрит Симеон. - В: Сборник в чест на Варненския и Преславски митрополит Симеон. С., 1922, с. 188; **35**. Църковен архив. Т. 3, с. 133.

РОЛЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА ПУБЛИЦИСТИКА ЗА ИДЕЙНОТО ИЗРАСТВАНЕ НА ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Георги Вълчев

На полето на публицистиката Захарий Стоянов като че ли се появява отведнъж и то не как да е, а сякаш цялостно завършен. Довчерашният овчар, тичал с гегата из Котленския балкан, недораслият апостол минал през чистилището на страшните нощи и дни на Април, се втурва уверено в обществено-политическия живот и вестникарските борби на следосвобожденска България. За разлика от немалко свои съвременници и събратя по перо в журналистическото поприще, които просто засилват шумната врява по вестникарските колони и се включват в общия тон на венцехваления или груби нападки, той изповядва идеи и начала, които са в разрез с политическата конюнктура на деня. Редовете, излезли изпод ръката, му носят темперамента на неговия стил, своеобразието на езика му, тънкия му усет към комичното и неподражаемата му способност за правдивост в окарикатуряването.

Мнозина от изследователите на Захарий Стоянов са си задавали въпроса: възможна ли е подобна метаморфоза в един нешколован ум? Питали са се дали въобще е допустимо човекът, който довчера е убеждавал с помощта на "велики" тайнства (ако приемем тайното мастило за такова), днес да реди спокойно факт след факт, довод след довод, име след име? Учудвали са се как сякаш безличния помощник на Бенковски, преструващият се на малоумен циганин заловен въстаник, намира куража и дързостта да осмее публично един княз, при това държавен глава, и да отправя "смирени" съвети към самодържеца на най-голямата империя в света!

Действително това е един от основните, възловите проблеми, без чието разрешение не могат да бъдат тълкувани правилно идеите му, тяхната сложна и на моменти дори противоречива еволюция, не може да бъде разбран целият му по-нататъшен житейски и творчески път. Всеки анализ на публицистичното му наследство би останал повърхностен, сух и безплоден, ако не се отговори на въпроса: Какво наследява от старата епоха на национално-освободителните борби и как го пренася в новата следосвобожденска действителност?

Разбира се, да се отговори на този въпрос определено и категорично едва ли е възможно. Макар самият Захарий Стоянов да свидетелства какво огромно влияние са оказали върху него вестниците на българската революционна емиграция и преди всичко Любен Каравелов със своите произведения, все пак данните са твърде оскъдни. Неговото идейно израстване е свързано първоначално с привличането му към русенското читалище[1]. Там неуспелият чирак завинаги се разделя с абаджийския еснаф, за да влезе в другия - "комитатджийския" - еснафа на големите идеи, на

огнените слова, на наивната вяра и безпределната самопожертвователност. В читалище "Зора" бъдещият апостол за първи път се запознава с вестниците "Свобода", "Независимост" и с повестите на Любен Каравелов - "Неда", "Стоян Войвода", "Хаджи Ничо" и други[2], които според неговите собствени думи, са гръмнали "с потресаващ трясък и по двата бряга на великия Дунав"[3]. Сведенията на Захарий Стоянов са твърде бегли и датират от времето след Освобождението. Ето защо не може да се определи със сигурност какво точно е бил прочел той (още по-малко пък какво е разбрал тогава), тъй като с голяма част от творчеството на Каравелов и особено на Ботев, Захарий Стоянов се запознава в процеса на своята събираческа дейност. Едно обаче е ясно - през периода 1870-1876 г. той е влязъл в досег с голяма част от идеите на водачите на българската революционна емиграция и трайно е усвоил немалко от тях. Това ни дава основание да потърсим корените на идейния му облик в първите години на следосвобожденската епоха, когато той излиза на журналистическото поле, в публицистичното наследство на Любен Каравелов и Христо Ботев[4]. Въпреки че, както вече отбелязахме, позоваването върху отделни статии на Каравелов и Ботев да е твърде условно, то все пак подобен анализ може да спомогне за изясняването на неочаквано увереното втурване на Захарий Стоянов в обществено-политическия живот на свободна България.

В подкрепа на горното твърдение говори още първата позната засега публикация[5] на начеващия вестникар "Знаеш ли ти кои сме?"[6]. Освен чисто формалното родство (З.Стоянов заема заглавието на поредица блестящо написани от Каравелов и Ботев фейлетони и се подписва с каравеловия псевдоним Барон Лулчо), при внимателно вглеждане във внушаваните идеи, не може да не се открие, че още в тази своя работа той въвежда и две от основните, експлоатирани в революционната публицистика преди Освобождението теми - вредното влияние на европейската цивилизация върху българската култура и отрицателното отношение към получилите образованието си в Европа българи.

И двата проблема са вълнували българската интелигенция едва ли не още от самото начало на Възраждането, но особена значимост те придобиват в националреволюционната публицистика, в усилията ѝ да надделее над другото, просветителско-еволюционното течение, в борбите за национална еманципация, социално-икономическо, културно и политическо отделяне от османската империя. Основната теза на просветителите е, че народът трябва първо да се образова и постепенно подготви, докато узрее за извоюването на политическата свобода. Като доказателство се сочи развитието на западноевропейските общества, продължило векове наред, следвайки историческия ход на естествената си еволюция. Съвсем разбираемо е, че на тях в такъв случай ще се противопостави идеята за "младенческото" състояние на българския народ и вредното влияние, което оказват всякакви опити за пренасяне на западноевропейската цивилизация върху родна почва, а следователно, разбира се, ще се изведе и различния ход, който трябва да следват националните борби - т.е., че трябва да се почне първо от извоюването на политическата свобода[7]. Това е само основната разграничителна линия, която се очертава между

споречите страни, но не и единствената. Проблемът е осъзнат в неговата дълбочина от Любен Каравелов и Христо Ботев и те изтъкват още редица доводи в задочния спор с опонентите си, които са изключително интересни, но поради малкия обем на настоящата работа не могат да бъдат детайлно проследени.

Според водачите на революционната ни емиграция не по-малко вредно е влиянието на Европа върху българското развитие и в друг план. Голяма част от българската интелигенция, която получава образованието си в чужбина, не може да се приобщи към високите постижения на обществено-политическата мисъл в европейската култура и приема само външните ѝ белези. Същевременно тя се отчуждава и от националната среда, което я кара да гледа с презрение на народа си и да работи не за неговото политическо освобождение, а да се отдаде на меркантилни страсти за лично обогатяване. Така се достига до втората голяма тема в революционната ни публицистика - темата за "белите ръкавици", за "очилата", "цилиндрите", "лисичите опашки", за "нашите цивилизатори"[8]. Именно това са хората, които според Каравелов и Ботев насаждат "ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация - без да виждат новите явления на живота нито там, дето са учили, нито тук, дето живеят"[9]. Те са главните неприятели на българския народ[10], които го мамят, лъжат, заблуждават и ласкаят с цел да се обогатяват, а отгоре на всичко чернят и клеветят честните български патриоти[11], вместо да му посочат правилния път за борба. Тези хора, претендиращи да бъдат духовни водачи на българите, според извънредно образните думи на Христо Ботев, висят "на шията на народът така също, както висят гирите на часовникът, които ако и да го карат да върви и да се движи, не могат да го изведат из състоянието на машината и из колеята на робството"[12], а го хранят само с голи думи и обещания, които не принасят никаква полза. Може би не точно тези думи е запомнил "проглеждащият" за света Захарий Стоянов, но идеите положително е съхранил, защото, както вече казахме, с тях е изпъстрена почти цялата публицистика на двамата водачи на революционната българска емиграция. И те явно са оставили трайни следи в съзнанието му, след като още в първата си публицистична изява ги въвежда отново във вестникарските прения на младата българска държава.

За написването на посочения фейлетон, както по всичко личи, изглежда, че конкретен повод е била поканата за дуел от страна на Тодор Икономов към Петко Каравелов и Захарий Стоянов не пропуска възможността да ни я представи именно откъм карикатурната ѝ страна. Приликата с фейлетоните на Любен Каравелов е очевидна, както в композиционно, така и в стилово и езиково отношение. И тук, както в каравеловите фейлетони, се разказва за изпратените в чужбина да се "учат на наука" българи, за тези, които "отиват патета, а се връщат гъсоци"[13] и които вместо да спомогнат за разпространението на истински научни знания само вредят на народа и засилват традиционното недоверие на българския селянин към всякакви нововъведения, били те полезни или вредни. Съвсем по каравеловски звучи и следното заключение, което прави Захарий Стоянов: "Нека говори кой каквото ще, а аз съм убеден, че по нас истинно образовани положително научни люде са съвсем

рядко. Нашите преучени синигери заели са от Запад само онова, което истинската и положителна наука отдавна е осъдила"[14]. Изцяло в Ботев стил пък са издържани твърденията му, че причината за упадъка на местните занаяти, на така наречената условно "Българска индустрия" е увлечението по модните атрибути на европейската цивилизация "очилата, ръкавиците, бастуните, цилиндрите, фраковете, казмирените дрехи, белилото, червилото, корсетите... и другия западен боклук", включително и венерическите болести[15]. Както виждаме, номенклатурата от атрибути се е увеличила, но същността си остава същата. Все още Захарий е подражател, макар и достоен, отколкото съзнателно и самостоятелно мислеща личност. Уроците безспорно са много добри, но явно не е имал време да ги осмисли, да ги развие. Шеметната бързина на историческите събития и премеждията го е грабнала - Стара Загора, Панагюрище, Бенковски, погрома, Балкана, каушите, войната - и той все още е останал на нивото на предосвобожденските си идеи, родени, защитавани и разпространявани в коренно различни социално-икономически и политически условия. Запазил е обаче голямото, значимото в тях - стремежа в процеса на културна еманципация да се съхрани дълбоко народностното, свързано с традиционните народни обичаи, вярвания и бит, създаването на по-високата градска култура да не става за сметка на войнстващото отричане на традиционната народна култура, за да се заема внимателно, предпазливо, а не "само онова, що е за нас вредително, и само онова, що е чуждо и противно на народния дух..."[16]. Постепенно този проблем ще зрее в него, ще се променят възгледите и схващанията му за отделни негови аспекти, но голямата истина от уроците на неговите учители винаги ще го ръководи в по-нататъшните му усилия да бъде полезен на народа си.

С много малка промяна Захарий Стоянов пренася от предосвобожденската ни революционна публицистика в нова България и отрицателното отношение към чорбаджиите и висшето духовенство. За активното подновяване на нападките срещу тях способства преди всичко подозрителното отношение на официална Русия към българските национал-революционери и ориентирането ѝ към по-заможните слоеве на българското общество, които в миналото са стоели встрани от въоръжените борби на народа и са търсили разрешението на българския национален въпрос в ориентацията към една или друга от Великите сили. Явно не е бил забравил писаното от Ботев и Каравелов в техните политически прегледи на международното положение и се е мъчил да открие истинския облик на легендарния дядо Иван, в когото така наивно и чистосърдечно са вярвали българите. И когато след бурните прения в първото Велико народно събрание, въпреки волята и симпатиите на българските избиратели, консерваторите са тези, които поемат в свои ръце управлението на страната, младият публицист нито за миг не се поколебава да сложи знак за равенство между бившите чорбаджии и новите управници на България. Атаките му са силни, дръзки и обезпокояващи. Основният стремеж в тях е да се обвърже либералната партия с българските национал-революционери от миналото, а консервативната с чорбаджиите и висшето духовенство - "В едната партия стои селянинът, занаятчията, бялото духовенство и младият учен, прогресист българин, а в другата

партия чорбаджията, калугеринът, ретроградистът, с белоръкавично образование извеян", за да свали изведнъж условностите на новата монархическа конституционно-парламентарна политическа система и достигне до твърдението, че "Партии нямаме и няма с кого да се примиряваме. В България има народ и чорбаджии"[17]. Много пъти още[18] ще се връща Захарий Стоянов към това противопоставяне в борбата си против управлението на консерваторите, като все по-силно ще набляга върху първата страна - национал-революционерите, за да утвърждава в общественото съзнание отношението на почит и признателност към падналите за българската свобода, полагайки основите на новия национален пантеон.

Както вече стана дума, оцелелият участник в българските въстания не се отнасял с безпределен възторг към руските освободители. Тази негова резервираност не е случайна, защото още на времето е попаднал под влиянието на идеите, пропагандирани от вестниците на революционната ни емиграция, които, ако повярваме на Никола Обретенов, той не само е четял, но и "запечатвал всичко в главата си"[19]. Благодарение на тях Захарий Стоянов е разбрал, че в края на XIX век, следвайки законите на голямата политика, кръстът и полумесецът не са толкова непримирими колкото са били в миналото, а Марсилезата и Двуглавият орел могат да съжителстват удобно един до друг, когато става дума за стратегически интереси. Освобождението никога няма да изличи в съзнанието му този тъй важен урок, който ни дава ключ за разбирането на така наречената "русофобство" на публициста. То не се ражда спонтанно, не е плод единствено на краен и буен национализъм[20], а отношение продиктувано от способността да се вниква зад фасадата на политическите събития и се разкриват истинските цели на силите, участващи в театъра на европейския политически живот. Все нещо вероятно е запазил дълбоко в себе си Захарий Стоянов от онова, което е писал Каравелов в редица свои статии за царска Русия[21]. Едва ли е забравил например писаното от него за Катков и за вестника му "Московские ведомости" по чиито страници е текла повече славянска кръв, отколкото "по длановете на мастера Деяка"[22], след като така страстно сам по-късно воюва с него и ликуващо съобщава за неговата смърт[23], забравяйки съзнателно за момент, че за мъртвите е прието да се говори само хубаво или нищо.

Истина е, че резервираното му отношение към руското самодържавие първоначално не е манифестирано така ярко, впечатляващо и открито (а и не е имал причина за това), но суспендирането на Търновската конституция и установяването на режима на пълномощията, което става с официалната благословия на руския императорски двор, дават основание на новоизлюпения съдебен следовател да се подготви за една бъдеща публицистична война, с могъщата покровителка[24]. Това ще стане обаче едва тогава, когато е застрашена българската независимост и трудно спечелената свобода е поставена на карта. Тогава именно започват сякаш да бликат находчивите, убийствени в острия си сарказъм реплики отправени към проповядваните от руския панславизъм идеи, зад които са прикривани завоевателните имперски интереси на самодържавието. За този панславизъм още Ботев пише на времето, че "няма славянин южен или западен, няма свесен човек, кой би можал да

съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази на русите, с осъществяването на която се поглъщат цели народности, отделени една от друга с история, литература, нрави, обичаи. С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приима цяло столетие болната Полша"[25]. Статиите на неговите учители в публицистиката и живота карат Захарий Стоянов да търси истината, която се крие зад надутите фрази, парадно манифестираните хуманни пориви и изблиците на ненавременно, закъсняло човеколюбие, проявявано от една или друга Велика сила.

Здравият, трезвият поглед е необходимо, задължително условие, когато пред довчерашните самохипнотизиращи се в опиянението си апостоли е поставена отговорната задача за изграждането на младата българска държава. Постепенно Захарий Стоянов все повече се убеждава колко важна, колко значима е идеята за самостоятелно политическо освобождение и независимо национално развитие, формулирана ясно и категорично за първи път от Васил Левски и възприета, макар и с колебания, от водачите на революционната българска емиграция. Тази идея заляга в основата на неговите обществено-политически разбирания, става ръководно начало на позицията му на гражданин, патриот, публицист и човек. Казаното в "Нашата програма"[26] като че ли говори за обратното, но като се има предвид общото настроение на преклонение, искрена вяра и обич към Освободителката, не би могло да се очаква нещо друго. Лесно обяснимо е защо в първите следвоенни години редакторите на в."Работник", един от които е Захарий Стоянов, казват, че ще съдействат за обединението на всички славянски народи, немислимо без помощта на Русия, която "по силата на своето могуществено политическо положение... е единствената славянска държава, която ще извърши това велико дело"[27]. Внимателният прочит разкрива обаче друго - макар да са засвидетелствани чувства на почит и уважение към официална Русия, в програмата се говори за създаване на федерация само от балканските държави и ако се окаже, че от всички е невъзможно, то поне от България, Сърбия и Черна гора. Прегръщат се не толкова лансираните от руския царизъм идеи на панславизма, колкото се издига идеята на българските националреволюционери. Необходимостта от създаването на Балканска федерация е продиктувана от слабостта на отделните балкански държави, които ако желаят да престанат да бъдат играчки в ръцете на Великите сили, чрез обединението си трябва "...да играят един ден голяма рол в политическите събития на Европа..."[28]

Съзнанието за дълг към народа, наследено от строгото до аскетизъм възрожденско чувство на колективна отговорност, е дълбоко вкоренено в Захарий Стоянов. Ето защо дълбоко погрешно е схващането, че той е бил против интелигенцията. Нито за момент в който и период на неговото творчество да погледнем, той не се е обявявал срещу науката и интелигенцията. Вярно е, че още в първата си публикация Захарий Стоянов твърди, че "ние нямаме хора сериозни, хора умни и с възвишени идеи"[29], но твърдението не може да бъде и друго след като той воюва с консерваторите. А публицистиката си има свои закони, свои правила, тя не е "хладна история", както обича да се изразява той самия, и на вестникаря са позволени

множество пристрастия в усилията му да внуши определена идея. Атакувайки интелигенцията, Захарий Стоянов на практика атакува управляващата консервативна партия и нейните привърженици, които попълват голяма част от административния апарат. Съвсем обяснимо е в такъв случай ожесточението му срещу тези, които настанявайки се на държавна служба започват постепенно да се откъсват от народа, нехаят за неговото положение и се грижат единствено за "гечинмека".

Това остро, критично отношение към интелигенцията Захарий Стоянов също наследява от Любен Каравелов и Христо Ботев, които поставят извънредно високи задачи и критерии пред нея, не могат да сдържат искреното си разочарование и да не кажат, че "нашето развитие има повече разрушающи, нежели възкръщающи характер"[30] и единственото, което може да помогне е молитвата: "Нека ни дава господ бог повече разум и по-малки пъпове!"[31].

Не по-малко критичен, злъчен, остър е и Захарий Стоянов. В статията си "Неопровержима истина е"[32] той твърди, че българското образование и българската интелигенция не са допринесли с нищо за развитието на народа: земеделското производство продължава да бъде примитивно, допотопно и си остава ниско ефективно; изделията на занаятчиите и крехката ни промишленост продължават да се произвеждат все така груби, непрактични и прекалено скъпи, за да издържат конкуренцията на евтините и качествени западни стоки; народът продължава да живее мизерно, без каквото и да било елементарно понятие за хигиена; суеверията и предразсъдъците продължават да се ширят и оказват своето вредително действие; интелигенцията продължава да нехае и пренебрегва своето високо предназначение и големи отговорности. Зад достигането и запазването на това плачевно състояние, според Захарий Стоянов, главната вина носи върху себе си интелигенцията - "И най-после, какъв грях е сторил българският народ на всички лакоми, било за слава или за пари, и на всичките ония полуумни списатели, та тия последните го наказуват морално или умствено със своите литературни произведения. Нека казува кой както му е воля, а ние ще да речем, че ако нашите многочислени списатели и преводачи бяха работили по-умно и по-патриотически, то ние да би достигнали досега да се посочваме с пръст и да ни казуват "блазе им"[33].

Както проличава не само във вижданията си за интелигенцията, но и за литературата Захарий Стоянов остава повече възрожденец, отколкото човек на новото време. Литературата, литературната дейност, писателят - те трябва да допринасят за "ползата и напредъка на народа", в противен случай нямат право на живот и на тях трябва да се гледа като на шарлатанство, да се подлагат на убийствена критика. След време, в тези негови разбирания настъпва известна промяна, той изтърва думи като "авторски кеф", но и тогава утилитарното отношение към творчеството няма да изчезне напълно. Личностното, творческото самосъзнание мъчително бавно ще взема връх над доминиращото у него колективно съзнание, останало като завет от Възраждането.

Отношението му към науката, но към истинската, също е било винаги положително. Може би са оставили следа в съзнанието на Захарий Стоянов каравеловите

думи, че "сяка една наука, която се нарича ЧОВЕЧЕСКО ЗНАНИЕ, трябва да брани човеческите права и да открива истинският път на цивилизацията и напредъкът; науката не трябва да има нищо общо ни с политиката, ни с човеческите предразсъдъци и суеверия, а да върви по своя път и да очищава смардливата атмосфера"[34]. Ето защо, когато Захарий Стоянов говори срещу "патентованите учени", той има предвид преди всичко тези представители на интелигенция, които имат "злочестината да мислят, че тяхната диплома принася някаква си полза, че без нея е невъзможно да помогне човек на народа си"[35]. Интересът му към науката не е чисто абстрактен, той е тясно обвързан с образованието в нова България. Захарий Стоянов носи у себе си стремежът, завещан от Каравелов, да се създаде "училище - българско човеческо"[36], взело най-доброто от постиженията на световното образование, но съобразено с традициите и особеностите на българина, с неговия бит и душевност, със социално-икономическите условия на живот, което може да го въоръжава със съвременни знания и спомага за неговото израстване. Това училище не трябва да бъде нито догматическо като йезуитските школи, нито като германските, които "със своите убиващи затъпаващи цифри могат да бъдат полезни само на Берлинския двор, който желае да има повече солдати и по-малко честни граждани"[37].

Най-големите уроци обаче, които Захарий Стоянов получава от своите учители - Каравелов и Ботев - са уроците по публицистично майсторство. От тях възприема всичко - стил; образност на езика; средства за внушение; жанрови форми; находчивост на сравненията; непосредственост; простота на исказа; безпощаден реализъм, достигащ на моменти дори до натурализъм, смекчаван и лек за възприемане от рядко достижимото му чувство за комизъм; смайваща изобретателност и пленяващ хумор. За това колко близо е бил до Любен Каравелов в началото на публицистичния си път, красноречиво говори фактът, че за голяма част от съвременниците си Захарий Стоянов е бил възприеман като "новий Любен"[38]. Самият той съзнателно е търсил тази прилика и не се е опитвал дори да я крие. Почти всички негови изследователи са единодушни по този въпрос - сходството е толкова очевидно, че в първите му работи спокойно може да се говори за творческа несамостоятелност и известно подражание, съвсем условно разбира се.

Пръв Иван Шишманов[39] характеризира Захарий Стоянов "като най-личния представител и продължител на оная литературна школа, която брои и досега някои ученици, особито в кръга на публицистиката. Най-отличителната черта на тая школа - продължава Шишманов по-нататък, - е полемическата критика, която й придава в известна степен субективен характер, но която черпи необикновена сила от идеалните си цели, за постигането на които тя нарочно си е създала и един особен стил, отличителен по своята широта, по често безпощадния хумор, който отива до най-злъчния сарказъм - а често и до бруталност". В този си отзив за появилият се три години след смъртта на автора си трети том на "Записките", Иван Шишманов дава една от първите обективни и положителни оценки на Захари Стояновото творчество, което за дълго време след това ще потъне в забрава: "Последните съчинения на Захария, особито неговите Записки, показват най-добре, че ние губим в негово-

то лице не само един горещ патриот, един способен и опитен публицист, един духовит прозаик, но и един поет... сега още по-ясно виждаме каква голяма загуба е претърпяла нашата книжнина със смъртта на З.Стоянова, и още повече се уверяваме, че тоя гениален самоук щеше да играе навярно още една важна роля не само в журналистиката, но може би и в художествената литература, ако да не беше ни лишила съдбата тъй рано от него"[40]. Това не са думи, продиктувани от почит към мъртвия, нито реверанс към бившия председател на Народното събрание, а е една искрена, ценна и макар кратка, но изключително съдържателна характеристика на публицистичното и литературното наследство на Захарий Стоянов, в истинността на която ни убеждават и по-ранните положителни отзиви на Иван Шишманов за Захариевото творчество[41]. По-късно, много години след него, Михаил Арнаудов причислява Захарий Стоянов към конгениалните ученици на Любен Каравелов, приемайки го за негов духовен наследник, оставил прекрасен пример с творчеството си за съхраняване на националното в литературното ни развитие[42]. И с това се прекратяват всякакви спорове около неговата публицистична и литературна ориентация, без да изчезват изобщо разбира се, тъй като проблемите и неизяснените въпроси, свързани с името му са многобройни, някои от които остават нерешени и досега.

---

1. Стоянов, З. Записки по българските въстания, С, 1981, 65-86; **2.** Пак там, с.86; **3. Стоянов, З**. Съчинения, т.2, С, 1983, с.99; **4.** Позоваването върху отделните статии е съвсем условно, но то дава представа за идейната среда, в която е израствал Захарий Стоянов, още повече, че те са подбрани от периода 1870-1875 г. Затова, че той четял много има сведения, които посочва сам З.Стоянов в своите "Записки", а и Н.Обретенов, който е бил библиотекар в русенското читалище "Зора", потвърждава това. Трайният интерес към литературата потвърждава и твърдението на биографа на З.Стоянов Тодор Ташев, че "Записките" са замислени и започнати още преди Освобождението - вж: Ташев, Т. - "Животът на летописеца", ч.II, П.1985, 42-62; **5.** По въпроса дали З.Стоянов е публикувал и преди това има множество предположения. Виж: Ташев, Т. - Цит.съч., с.64; Стоянов, З. Непознати страници, С, 1981, с.13; **6.** Независимост, бр.30 от 24.XII.1880 г.; **7. Каравелов, Л**. Събрани съчинения, т.8, С,1986, с.111; **8. Каравелов, Л**. Събрани съчинения, т.5, С,1985, 335-340; **9. Ботев, Хр**. Съчинения, т.1, С, 1979, с.16; **10. Каравелов, Л.** Събрани съчинения, т.8, С, 1986, с.23; **11. Каравелов, Л.** Събрани съчинения, т.8, С, 1985, 587-589; **12. Ботев, Хр.** Съчинения, т.2, С, 1979, с.87; **13. Каравелов, Л**. - Цит.съч., с.335; **14. Стоянов, З**. Съчинения, т.3, С, 1983, с.244; **15.** Пак там; **16.** Пак там, с.245; **17. Стоянов, З**. Цит.съч., с.65; **18.** Пак там - 59-62, 66-69, 74-76, 77-78, 251-254, 258-263, 264-268 и др.; **19. Стоянов, З.** Непознати страници, С, 1981, с.13; **20. Боршуков, Г.** Възход, завои, падини на една жизнена публицистика. В: Стоянов, З. Съчинения, т.3, С, 1983, с.29; **21.** Виж например: Каравелов, Л. Събрани съчинения, т.8, С, 1986, 348-350; т.9, С, 1986, 127-130, 147-159 и др.; **22. Каравелов, Л.** Събрани съчинения, т.5, С, 1985, с.432; **23. Стоянов, З**. Съчинения, т.3, С, 1983, 202-203; **24.** В цитираното вече съчинение на Т.Ташев се дават обилни сведения за широките връзки, които е имал З.Стоянов с руските емигранти, намиращи се в България, от които е получавал много сведения за живота в царска Русия.; **25. Ботев, Хр.** Цит.съч., 33-34; **26. Стоянов, З.** Цит.съч., 53-55; **27.** Пак там; **28.** Пак там; **29.** Пак там, с.246; **30. Каравелов, Л**. Събрани

съчинения, т.3, С, 1956, с.491; **31. Ботев, Хр**. Съчинения, т.1, С, 1979, с.133; **32. Стоянов, З**.Цит.съч., 479-482; **33.** Пак там, 480-481; **34. Каравелов, Л**. Събрани съчинения, т.8, С, 1986, с.186; **35. Стоянов, З.** Цит.съч., с.186; **36. Каравелов, Л.** Цит.съч., 374-377; **37.** Пак там, с.375; **38. Стоянов, З.** Непознати страници, С, 1981, с.31; **39.** Шишманов, Ив. Студии, рецензии, спомени, писма, С, 1969, 357-360; **40.** ак там, с.360; **41.** Периодическо списание, 1885, кн.XV, 448-496; **42. Арнаудов, М.** Любен Каравелов, С, 1972, с.635

ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕМИГРАЦИЯ И РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ В СЕВЕРОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Траяна Ценова

1678

Политическият живот на населението в северозападните български земи през 60-те години на XIX в.[1] е все още недостатъчно добре проучен. В по-голяма степен това се отнася за първата половина на десетилетието. В изследванията е отделено повече място на Ломското съзаклятие (1867-1868), което се свързва с дейците на ТЦБК начело с Ив Касабов в Букурещ[2] и с основания от Л.Каравелов в Белград Български революционен комитет (БРК)[3]. Последният се разглежда в някои публикации като филиал на Върховното началство, оглавявано от Г.Раковски в румънската столица[4]. Предполагат се едновременни връзки на ломските дейци с емигрантските политически центрове, като се изтъкват сътрудничеството на последните в разгърналата се четническа акция в края на десетилетието с цел общобългарско въстание[5].

Досегашните изследвания не дават ясна представа за структурите, които емигрантските организации изграждат в района, за приемствеността между действащите през 1867-1868 г. революционни формации и тези от предходните години; не са идентифицирани отделните звена и персоналният им състав, с изключение на тези в Лом и в няколко села; не е ясно доколко въстанието се е осъзнавало от местните българи като непосредствена задача и дали са имали някаква степен на готовност да се вдигнат при навлизането им и да ги подкрепят или става дума за локални прояви на населението, провокирани от външни фактори и силно преувеличени в източниците.

Темата на конференцията е повод да привлека вниманието върху сведения за връзките на местните дейци с емигрантските политически центрове във времето след 1862 до 1868 г., съдържащи се в публикувани, но частично използвани или по различни причини игнорирани източници - спомени на съвременници участници в събитията, чуждестранни документи и краеведски изследвания, издадени през по-

следните години[6]. Изследването е на базата на публикации на Ал. Бурмов, С. Дамянов, В. Трайков, Кр. Шарова, О. Маждракова, Цв. Павловска, П.Кузманов, З. Маркова, Цв.Нушев[7].

В края на 50-те и в началото на 60-те години на XIX в. голяма част от политическите емигранти в Сърбия са от селищата на Северозападна България. Те са внушителна сила не само по брой, но и по своята организираност. Концентрирани в граничния район, но с присъствие и във вътрешността на княжеството, включително и в столицата, те са обединени около Иван Кулин, Цеко Петков и други, бивши ръководители на въстанието през 1850 г. и последвалите го революционни акции[8]. На тях се опира Раковски, когато разработва Плана за освобождение на България от 1861 г., определяйки северозападния район за център на предстоящото въстание[9]. Емигрантите се включват в частите на Първата българска легия и осъществяват връзката на политическия център в Белград - Привременното началство, с родните си селища във Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско и Берковско. Мащабите на преселническия поток от местните жители към Сърбия и Русия и усилията на Раковски и на неговите привърженици да го предотвратят, забавят подготовката за въстание в района[10]. Въпреки това, в резултат на единодействието на емигрантския политически център в Белград с местните организационни звена и с хайдушките чети по границата, то е сравнително добре подготвено в част от граничните села и преди всичко в Берковския край, засегнат по-малко от миграцията. Решавайки конфликта си с Турция по мирен път и в свой интерес, сръбското правителство разединява чрез интриги легията и подготвя нейното разформироване. В началото на септември 1862 г. тя е разпусната.

За разлика от Търновско-Габровския район, където въстанието избухва, в Северозападна България то е навреме предотвратено. Избегнати са репресиите и отмъщенията и е съхранен съпротивителният потенциал на жителите в редица села, които са развивали бунтовническа дейност, подкрепяли са хайдушки чети и са се готвели да се отзоват на призива за въстание - в Кулско (Раковица, Старопатица, Макреш, Грамада), в Белоградчишко (Протопопинци, Ярловица), в Берковско (Бели Мел, Влашко село, Чипровци, Балювица, Долна Вереница, Горна Вереница и др.), в Ломско (Киселево, Медковец и др.)[11].

Когато дава висока оценка на събитията от 1861-1862 г. Раковски има предвид резултатите в северозападния български район, които поради локална близост има възможност непосредствено да наблюдава, ръководи и контролира. Пред следващите години, установил се вече в Букурещ, той следи действията на десетките малки чети, които Иван Кулин организира в Сърбия и изпраща в района. През лятото на 1864 г. Г.Раковски осигурява със средства участниците в четата на Христо Македонски. Оръжието и припасите им са били предварително пренесени и успешно укрити във Видин и с.Видбол. По-късно четниците преминават р.Дунав на малки групи при горепосочените селища и при гр.Лом и след обединяването си се придвижват към Берковския балкан в очакване на "нови другари"[12].

Написаното в спомените на Хр.Македонски навежда на мисълта за предварителна организация и уговорени общи действия между Ив.Кулин и Г.Раковски, или между последния и привържениците му в района. За съжаление срещата на четниците с "новите другари" не се състояла както през продължителния им престой в Берковския балкан през 1864 г., преди да се отправят към Софийския край, така и при връщането им по обратния път през следващата година. Прави впечатление, че те се придвижват покрай селища, в които според сведенията има революционни формации - Видин, Видбол, Лом, Киселево, Медковец, планинските берковски села и то във време, когато властта взема извънредни мерки за наблюдение и контрол в района[13]. Безопасното движение на четата свидетелства, че тя е имала сигурни ятаци и информатори сред местното население. Всичко това е вдъхвало надежди в Раковски и неговите привърженици, че населението няма да остане безучастно и ще подкрепи предстоящи освободителни акции.

Изложените по-горе факти ни дават основание да смятаме, че срещата на бъдещия ръководител на Ломското съзаклятие Димитър Ангелов с Раковски в Букурещ през 1866 г. не е случайна, плод единствено на самоинициативата на младия ломчанин. Петър Берковски отбелязва в мемоарите си, че Ангелов "ходил нарочно и без частна своя работа в Букурещ за да види там нашия велик и прочут патриот Раковски, комуто, казваше ми той в Белград - целувах ръка от възторг и уважение"[14]. Вероятно срещата се осъществява със съдействието или по поръчение на ломските емигранти в Сърбия, които не прекъсват връзката си с Раковски и след преместването му в Румъния. Към това заключение води и фактът, че непосредствено преди нея Д.Ангелов пребивава в Белград. В спомените си той не посочва точна дата, а само годината и мястото на срещата - през 1866 г. в Букурещ[15]. Възможно е тя да се е случила във времето от края на януари до края на март или от септември до края на 1866 г., когато Раковски е в румънската столица. Известно е, че след правителственя преврат на 10 февруари, същата година, той напуска столицата и заминава за Русия, където пребивава около 4 месеца - от април до края на август[16]. Наред с мерките за сигурност, които предприема след преврата в Букурещ, целта му е и да намери средства и привлече съмишленици за нов емигрантски политически център в румънската столица. Когато отсядат с Панайот Хитов в Кишинев в дома на ломчанина, офицер на руска служба, Първан поп Нинов, те се запознават с доведения му син Найден Пешов, също служащ в руската армия[17]. Без съмнение той е участвал в разговорите за бъдещите планове на видните гости.

Завръщайки се в Букурещ в края на лятото Раковски се разграничава от създадения в негово отсъствие БЦТК начело с Касабов и осъжда действията му. В условията на задълбочаващата се балканска криза той се стреми да обедини емигрантите в Сърбия, Румъния и Русия с привържениците си на българска територия и се готви да предприеме конкретни действия. Сред кръга от най-младите му последователи са и ломчаните Димитър Ангелов и Найден Пешов, известен и като Попнинов. И за двамата срещата с Раковски е преломен момент в жизнената им съдба. Малко след нея Н.Пешов заминава за Букурещ. Оттам отива във Видин, където за кратко време

е преводач в руското консулство и след посещение на родния си град Лом, се установява най-напред в Княжевац, а след това в Белград[18].

От спомените на Д.Ангелов разбираме, че в Гюргево с посредничеството на емигранти от ломските села - търговеца от Момин брод Сава Младенов и надзирателя в местното българско училище Тодор от с.Дългошевци (дн.с.Замфир), той се свързва с "комитите", посещава заседанията им в сградата на училището и дава клетва "че ще работи за българското народно дело пред револвер, икона и кама - в присъствието на Раковски и всички находящи се там емигранти"[19].

Известно е, че в Гюргево, споменат няколкократно от Ангелов, работи активно най-рано създаденият "съкурсален" комитет на ТЦБК. Членовете му проявяват самостоятелност и оказват натиск върху централното ръководство начело с Касабов в Букурещ, обявявайки се за въстание, едновременно с преминаването на първите чети. Сред неговите членове има и привърженици на Раковски[20].

В лицето на Д.Ангелов Раковски среща млад и деен човек, способен под прикритието на търговската си дейност да реализира идеите му не само в дунавския град, но и в района, където има отдавнашни свои последователи, подкрепили го в събитията през 1862 година. За него тук е било важно не толкова да се създават нови революционни ядра, колкото да се възстановят и оживят тези от предходните години, останали сравнително незасегнати от репресиите.

В същото време и БЦТК започва да агитира сред емиграцията и населението в страната, да изгражда своя структура от комитети и поделения да разпространява програмните си документи.

На практика и Раковски, който в края на 1866 г. основава ВГБТН и членовете на ТБЦК в Гюргево се опират на едни и същи хора в района. Явно и Д.Ангелов като повечето от революционните дейци от втория и третия ешелон не са знаели за споровете, за идейните и политически различия между Раковски и председателя на ТЦБК Ив.Касабов и за тях безспорният ръководител на всички "комити" е Раковски.

Възможно е връщането на Д.Ангелов в Лом да е изпълнение на поръчение. Тук той осигурява канал за връзка и кореспонденция, като привлича отначало ограничен кръг от близки и познати. Чрез своя роднина Данаил Абаджията, служител в австрийската агенция, получава писма и пакети на името на Харалампи Вълчев, спазвайки правилата на конспирацията[21].

Така в края на 1866 г. (според Д.Маринов) или в началото на 1867 г. (според С.Дамянов) в Лом както в Свищов, Русе и други градове, се поставят основите на поделение на ТЦБК[22]. Особеното за първите два града са установените и поддържани в продължение на години връзки на местните дейци с емиграцията в Сърбия, чиито най-активни представители са привърженици на Раковски.

В края на 1866 г. представители на сръбското правителство, оглавявано от Гарашанин и на Добродетелната дружина, под влияние на Русия, обсъждат в Белград идеята за създаване на сръбско-българска държава под управлението на Обреновичите. През пролетта на следващата година от сръбска страна се настоява да се организират комитети за подготовка на въстание в по-големите български градове,

включително Ниш, София, Враца, Берковица и др. и да им се дадат тайни знаци за връзка помежду им и с Добродетелна дружина[23]. За конкретни действия засега в това отношение не се знае, но в същото време Д.Ангелов пренася, а неговите съратници разпространяват сред населението в Ломско писма и възвания на БЦТК[24].

Няма преки сведения за връзки на Д.Ангелов с Раковски, чиито усилия в духа на "Привременния закон за народните горски чети за 1867 г." са насочени към привличане на доброволци и събиране на средства за организиране и изпращане на чети в България, но сред разпространените в района материали е и книгата му "Горски пътник"[25].

Снабдяването на ломските съзаклятници с оръжие и барут се активизира след преминаването на четите на П.Хитов и Ф.Тотю. Със съдействието на Иван Кулин е укрито значително количество оръжие в ломските и в някои гранични села, вероятно закупено със средства на емигрантите в Сърбия, Австрия, Русия[26].

Активността на ломските дейци съвпада по време със създаването на БРК начело с Л.Каравелов в сръбската столица през май-юни 1867 година[27]. Дейците на комитета приемат "Закон и наредба" и започват подготовка за въстание. Задачата им е да организират голяма чета, която при сигнал за общи действия с други такива и за готовност на населението във вътрешността на страната, да навлезе в района откъм гр.Зайчар. За главен войвода е определен Ив.Кулин, за негов помощник Герго Капитански от кулското село Раковица, за командири Еремия Петров (известен и като Българов)[28] и Найден Пешов, за знаменосец Цеко Спасов от с.Старопатица.

Започва сериозна агитация за привличане на доброволци както сред емигрантите, така и сред старото българско население в граничния район на Сърбия, на черногорци и сърби. Подготвя се населението и във вътрешността на страната. Гено Минков от с.Старопатица, емигрант в Зайчар от 1860 г., посещава граничните кулски села през май-юни 1867 г. и призовава населението към общи действия с четниците и предстоящата бойна акция[29]. Монахът Мартирий обикаля селата във вътрешността на страната от сръбската граница до Русе. В Раковица, Бойница, Старопатица и др. той се убеждава, че местните жители са добре въоръжени и са готови да се вдигнат при навлизането на четата. Монахът поддържа връзка със сръбското правителство, получава съдействие от дейци на ТЦБС, има сведения, че в Букурещ се среща и с Раковски[30]. По същото време съратникът на Д.Ангелов и свещеник в с.Василовци Димитър Иванов, агитира в берковските, кутловските и ломските села.

Предупредена от своите агенти за навлизането на четата откъм Зайчар, в края на юли 1867 г. турската власт изпраща към границата артилерия, кавалерия и пехота. В няколкодневни боеве край Връшка чука и Раковица четниците дават много жертви и ударени в гръб от сръбска войска, са принудени да отстъпят и да предадат оръжието си[31].

Разгромът на Зайчарската чета, репресиите срещу жителите на граничните села, убийството на Никола Войводов и Цветко Павлович на русенското пристанище, разкритията на Свищовския комитет и последвалите екзекуции и тежки присъди на неговите членове, дръзнали да подкрепят четата на Ф.Тотю, налагат предпазливост

в действията на ломските съзаклятници, които като по чудо остават незасегнати. Няма сведения за разкрития и в Берковско по същото време. Това е косвено свидетелство, че двете революционни формации, от които свищовската е по-изявена, действат самостоятелно една от друга.

След драматичните събития през лятото на 1867 г. връзките на ломските съзаклятници с емигрантите в Сърбия временно са нарушени. Раковски е тежко болен и умира през есента на същата година. ТЦБК е в състояние на организационна криза, а след разгрома на Свищовския комитет Ломското съзаклятие остава единствената революционна формация в страната, доказала своята активност и съхранила потенциала си. Логично е след ориентирането на част от комитетските дейци оттатък Дунав към линия на подкрепа и оглавяване на революционното движение, те да насочат внимание към състоянието в страната. Връзката с Димитър Ангелов е възстановена, а в Лом пристигат пратки с революционни книги, брошури и възвания. Димитър Маринов пише, че за да бъде разбираемо съдържанието им за местните жители, той подготвя текст с конкретни примери за произволи на агите в собствените им села и с призиви да бъдат готови да се вдигнат на борба в най-близко време. Текстът изпращат в Браила за отпечатване. През октомври 1867 г. (на Димитровден) тримата Димитровци - Д.Маринов, Д. Ангелов и Д.Иванов обсъждат полученото отпечатано възвание и решават свещеникът да разнесе 40 екземпляра из селата[32]. Агитацията му е успешна и той привлича посветени на делото не само в Ломско (с.Медковец, Буковец, Котеновци, Прогорелец, Вълкова Слатина, Василовци и др.), но и в съседните Берковска и Белоградчишка кази. През това време Димитър Ангелов разширява кръга на привържениците си в Лом, по-голямата част от които се снабдяват и с оръжие.

В преговори между представители на Добродетелна дружина и на сръбското правителство в края на 1867 и началото на 1868 г. последните настояват да се организират комитети за подготовка на въстание в Берковица, Враца, София и Редица други български селища[33]. Не е изключено техни агенти да са започнали агитация в посочените градове и в граничните села, за да формират звена от свои привърженици. Когато през пролетта Д.Ангелов посещава Белград, той споделя с Петър Берковски, че е успял да спечели за революционната идея видни търговци, които му обещават и материална подкрепа. Сред ломските съзаклятници е и Кано Петров, брат на Еремия Петров. В сръбската столица Д.Ангелов споделя настроенията на участниците във Втората легия, между които наред с В.Левски, Ив. Кършовски, М.Греков и други младежи от различни български краища, са споменатите по-горе негови съграждани Петър Берковски, Еремия Петров, Найден Пешов, синът на Иван Кулин - Христо Кулин, Трифон Панов от с.Мокреш, Кара Иван от Белоградчик и др.[34]. Възмутени от антибългарските настроения на своите преподаватели и двойствената политика на сръбското правителство, което подготвя разформироването на легията, те споделят планове за бъдещи четнически акции.

От края на април и началото на май митническите проверки във Видин са засилени в очакване на бунтовниците от разпуснатата легия. Колкото и да са преувели-

чени сведенията на турските агенти за 2000 хайдути събрани в околностите на Крагуевац и за други, съсредоточени в Зайчар, те отразяват действителното раздвижване на нашите емигранти около границата със Сърбия, на което властта отговаря с изграждането на нови укрепления в района на Белоградчик и Адлие (Кула). Войската в Берковица е подкрепена с части от Лом и Оряхово. От заселените през последните години в района черкези са формирани роти за охрана на границата[35].

Голяма част от легионерите се насочват към Румъния, където последователите на Раковски се заемат да реализират самостоятелна четническа акция, разчитайки на подкрепата на населението в страната.

Конкретни сведения за резултатите от дейността на ломските съзаклятници се съдържат в спомените на Д.Ангелов, който свидетелства, че "след двегодишна революционна дейност... подготвил 8000 души в Ломско и Берковско"[36]. В писмо със символично съдържание той съобщава на комитета в Букурещ: "8000 волове са готови, ако искате да ги купите, дойдете поскоро". Оттам му отговарят с писмо и го канят на среща в Гюргево за споразумение. Преди да замине Ангелов предава писмото и изпратените брошури на поп Димитър и му нарежда: "за една седмица да обиколи своите другари и ги предупреди да бъдат готови за въстание"[37].

В Гюргево Ангелов присъства на заседание "в което е решило, че ще заминават за Ломско 2000 души"[38].

Възниква въпросът: с кой комитет в Букурещ и с кои дейци в Гюргево поддържа кореспонденция и отношения ръководителят на Ломското съзаклятие? Логичният отговор би трябвало да е: с дейци на ТЦБК.

От изследванията досега е известно, че кризата в ръководството на ТЦБК започнала от февруари 1868 г. със споровете и недоразуменията около отчетите за изразходваните средства и фонда на в-к "Народност" завършва в началото на юни същата година с "капитулацията" на организацията. Според Ал.Бурмов, тя преустановява съществуването си[39].

В същото време след март-април в Букурещ се оформя ръководен център на емиграцията, известен от дипломатическите доклади като "комитет" и за да бъде разграничен от ТЦБК и Добродетелна дружина, отделят като "новият" или "комитет на младите", а в спомените на съвременниците като "комитет за ръководене на българското въстание", "Комитет за наружаване на Хаджидимитровата чета" и др.[40].

Във временния организационен център за ръководство на революционната емиграция се включва активно радикалното крило на ТЦБК, представлявано от основоположника му Ив.Касабов и от членовете Д.Ценович, Хаджи Димитър, Иван Христович и др. членове на поделенията в Гюргево, Браила, Галац, Плоещ. Включват се и привърженици на Раковски, обявяващи се за незабавни самостоятелни революционни действия, сред които са бивши легисти, пристигащи от Сърбия - Ст.Караджа, Еремия Петров и др.

Главна задача на "комитета" е организацията на четите, подготовката им за навлизане в страната и вдигане на народно въстание за освобождение на България. Търси се съдействие на българските колонии в Румъния, Русия и Сърбия за осигуря-

ване на оръжие и се поддържа връзка с населението във вътрешността, подготвят се и се издават документи[41]. Най-енергичните дейци Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Филип Тотю, обсъждат през юни в Букурещ възможностите за предстоящото прехвърляне на чети и готовността на населението да ги подкрепи. В края на същия месец Ф.Тотю и Ст.Караджа заминават за Гюргево. Френският консул в Русе А.Шефер отбелязва в доклад от началото на юли, че "Филип Тотю, придружен от няколко сърби и българи се намира от няколко дни в Гюргево"[42]. С основание З.Маркова пояснява, че под "сърби" трябва да се разбира български легисти, сред които е и Еремия Петров[43].

Не знаем конкретно с кои дейци на новосъздадения център на революционната емиграция Д.Ангелов поддържа връзки до идването на Еремия Петров в Румъния. Косвените сведения ни насочват към емигранти в Гюргево, Браила, Галац. Несъмнено отношенията се задълбочават когато бившият командир на Зайчарската чета пристига в Калафат, а след това и в Букурещ, няколко дни след Великден и се включва активно в подготовката на предстоящата четническа акция[44]. Оживената кореспонденция, за която свидетелства Д.Ангелов, се отнася за времето непосредствено преди настъплението на четата на Х.Димитър и Ст.Караджа, с командир Еремия Петров. Сведенията за състоянието в северозападна България се обсъждат на едно от последните заседания в Гюргево, на което присъства и самият Димитър Ангелов, като представител на Ломския край[45].

По същото време, във връзка със сведения за укрито оръжие в с.Медковец, турската власт тръгва по следите на съзаклятниците. В доклада си от 6/18 юли френският консул в Русе А.Шефер отбелязва, че в Лом паланка у един български свещеник е намерено писмо, което гласяло, че братята от Турция не са забравени, че 600 души са разположени в Браила и Калафат в очакване на уречения час"[46].

С телеграми от 7/19 юли видинският областен управител уведомява Ломското и Берковско каймакамства, че разполага с писмени донесения за бунтовническа дейност на поп Димитър от Василовци и за връзките му с "ломските даскали Димитър и Пишурка, поп Цветко от Буковец, поп Първан от с.Белотинци, Белоградчишка каза и поп Дионисий от намиращия се в Берковска каза Лопушански манастир"[47]. Нарежда да започне издирване, разпит и арест на лицата поддържали връзка със споменатия свещеник.

В телеграмите не се споменава нищо за Димитър Ангелов, което означава, че властта няма сведения за него, а подозренията са насочени към съименника му "даскал Димитър" - Димитър Маринов и към Кръстю Пишурка.

До 7/19 юли главните дейци на съзаклятието все още не са открити. Димитър Иванов по това време агитира из берковските села, а Димитър Ангелов, ако се доверим на спомените, е в Гюргево. Свещеникът е открит след няколко дни до с.Камена Рикса, близо до Лопушанския манастир, с уличаващи го революционни книжа - екземпляр от издадения в началото на 1868 г. от БЦТК "Мемоар" до султан Абдул Азис, екземпляр от издавания в Браила в-к "Дунавска зора", възванието на БЦТК "България към синовете си"[48]. Подложен на изтезания, той посочва главния

организатор на съзаклятието. Димитър Ангелов не е открит в Лом. Арестуван е по-късно при опит тайно да посети дома си. Ръководната му роля се потвърждава от намерените в скривалище под дюкяна му оръжие, барут и снимка, на която се фотографирал в бунтовническа униформа с Цеко Петков, Еремия Петров и Ильо войвода в Белград. Обвиняемият е откаран във Видин. По това време завърналият се от Белград в Лом Петър Берковски донася за Димитър Ангелов пакет, изпратен от Панайот Хитов, който така и не достига до адресата си, предава го на Кано Петров и тайно напуска града[49].

Разкритията в Лом съвпадат по време със слухове за вълнения в селищата близо до сръбската граница, за движение на голяма чета около Берковица и за прехвърляне на въоръжени групи през р.Дунав в района между Лом и Никопол[50]. Напрежението ескалира с вестта за навлизането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа на 7/19 юли недалеч от Свищов. В обобщена информация за дейността на комитетите към средата на месеца френският консул съобщава за мащабни планове и съгласувани действия за атакуване на Видин, Оряхово, Никопол, Тутракан[51]. Вниманието на централната власт и чуждестранните представители е насочено към движението и преследването на четата на Хаджи Димитър, чието основно ядро е разбито на 18/30 юли на връх Бузлуджа. По същото време видинският губернатор Азис паша заедно с френски дипломат предприема пътуване до Лом, Оряхово, Враца "отчасти на инспекция, но както и да даде нареждане за действия при нужда"[52].

Разследването на съзаклятниците е ускорено. В писмо до централното управление от началото на август видинският губернатор потвърждава ръководната роля на Димитър Ангелов, споменава за тайна революционна поща в района, за среща на Еремия Петров с Филип Тотю в Белград и др.[53].

Двамата обвиняеми остават във Видин до средата на месеца след което са изпратени в Русе, съдени заедно със заловени четници и изпратени на заточение[54].

Въпреки опитите на местната власт да представи обстановката в района за спокойна, през месец август между Видин и Лом преследват групи от въоръжени бунтовници, сред които са разпознати жители от ломски села[55]. Възможно е това да са заподозрени, които се опитват да се укрият след започналите арести. За омиротворяването във вилаета се вземат извънредни мерки и от Цариград е извикан държавният секретар и бивш валия на Дунавския вилает Мидхат паша.

Изложените факти водят до заключението, че почти всички прояви на политическа будност на населението в Северозападна България през 60-те години на XIX в. са инициирани отвън. Доминиращо е влиянието на местните емигранти в Сърбия, обединени около Ив.Кулин, които се опитват да реализират идеите на Раковски за въстание през 1862 г. като организират четническо движение, създават нови и възстановяват предишни революционни групи и ядра в селищата на района.

В периода 1863-1864 г., когато Раковски напуска Белград и се установява в Букурещ, те поддържат връзка с него, но проявяват и самостоятелна инициатива, като организират малки въоръжени чети, изпращат ги във вътрешността на района

и поддържат будно политическото съзнание на населението.

Очертават се по-ясно някои детайли в дейността на Ломското съзаклятие. Формално то е създадено като поделение на ТЦБК, но проявите на неговите дейци от края на 1866 г. до лятото на 1867 г. са под влияние на местните емигранти в Сърбия, които са членове на БРК и формират командния и голяма част от редовия състав на Зайчарската чета. По време на усилената си дейност през пролетта на 1868 г. ломските съзаклятници поддържат връзка с участниците във Втората легия в Белград.

Кулминацията в дейността на ломските дейци през лятото (юни-юли) на 1868 г. е свързана с политическата емиграция в Румъния (в Букурещ,, Гюргево). Тя съвпада с подготовката и настъплението на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, чието военно ръководство е поверено на бившия командир на Зайчарската чета и легист в Белград, ломчанина Еремия Петров, с когото неговите съграждани-съзаклятници поддържат връзка.

Броят на селищата с революционни прояви на жителите в началото на десетилетието, значително се разширява през следващите години до 1868 година. Наред с познатите имена на граничните кулски, белоградчишки и берковски села, в документите се отбелязват и нови, от вътрешността на района. Съзаклятниците агитират и развиват дейност не само в ломските села (Василовци, Медковец, Кърки жаба (дн.Аспарухово), Сталийска махала, Дългошевци (дн.Замфир), Прогорелец (дн. Якимово), Вълчедръм и др.), но и в берковските - Лопушна, Соточино (дн.Гаврил Геново), Камена Рикса, Чипровци, Винище, Горно Церовене и в някои белоградчишки села - Превала, Горно Белотинци и др.

Източниците почти не отбелязват революционни прояви в селата на Видинска каза (с изкл. на Видбол и др.), което се обяснява с огромния репресивен апарат и военен контингент, съсредоточени в областния център. Към факторите, които засилват стагнацията в района и ерозират политическото съзнание на населението са етническите промени в резултат на настаняването на татари и черкези и масовото преселване на жителите на цели села в Русия и Сърбия, както и проблемите породени от връщането на част от тях и необходимостта от устройването им.

Гореизложените факти логически ни водят до заключението, че след като политически най-будната част от местните жители в продължение на десетилетия е принудена да живее в емиграция, готовността на останалото население да подкрепи четите и да се вдигне на въстание в отговор на призивите отвън, е силно преувеличена в източниците.

---

1. За административното устройство и етнодемографския облик на северозападните български земи през епохата на османското владичество вж: Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско) - Сб НУНК, № 2, 1890, с.62-65,74; Иширков,А Западните краища на Българската земя. С., 1915, с.53, 56; Воянич-Лукач, Д. Видин и Видинския санджак през XV-XVI век. С., 1975; Заяков, Н. Етнодемографският характер на Видинския санджак през XV-XVI в. ИМСБ, №5, 1981, с.107-126; Плетньов, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново, 1994, с.40. Видинският санджак е

формиран от османците върху територията на Видинското българско царство (1356-1396/7 г.), което включвало територии на днешна Северозападна България и Североизточна Сърбия. През 1833 г. след въстанието начело с княз Милош към Сърбия са присъединени 6 нахии с българско население, между които Неготинска, Зайчарска, Гургусовацка и др., с което границата между Видинския санджак и Сърбия се установява по р.Тимок. В началото на 60-те г. на XIX в. санджакът включва следните кази: Видинска, Белоградчишка, Сахра, наричана още Адлийска по името на административния център Адлие - турското име на Кула и Ломска. Берковска каза е към Нишкия санджак до 1864 г., когато във връзка с формирането на Дунавския вилает е включена във Видински. Днес това е територия на Република България (Видинска област и област Монтана) и в Република Сърбия - селата от Кулско (Шипиково, Халово, Градсково, Бракевци, Коилово, Зло куке, Мали Ясеновец, Велики Ясеновец, Черномашница), предадени на Югославия по силата на Ньойския договор от 27 февр.1919 г.; **2. Маринов, Д.** цит.съч. с.113; История на град Лом, ръкопис, ч.III, с.578 и сл.. Ломски ист.музей; Спомени из моя живот или моята биография. Редактор, предговор и бележки Ст.Дойнов и Ел. Стателова. С., 1992, с.78; Берковски, П. Из въспоменанията ми, Лом, 1894, с.70; Дамянов, С. Основни идейни течения в Лом през 60-те и 70-те г. на XIX в. - В: 100 години културен живот в г.Лом. Юбилеен сборник. С., 1961, с.28,29; Ломският край през Възраждането. С., 1967, с.257; **3. Шарова, Кр.** Любен Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. С., 1970, с.231-233.; **4. Кузманов, П.** Кнез Иван Кулин, С., 1971, с.192-214; Според Кр. Шарова "Наличният материал не позволява да отидем по-далеч от догадките за участието на Л.Каравелов в "Началството" на Раковски, но отбелязва съвпадение на целите и насоката на дейността на двамата революционери през пролетта и лятото на 1867 г. Вж. Шарова, Кр. цит.съч., с.207-208; Пълното название на организацията на Раковски е "Върховно народно българско тайно гражданско началство" понататък - ВНБТГН и "Началство"; **5. Дамянов, С.** Петър Кузманов. Кнез Иван Кулин. Рецензия. ИПр, 1971, № 4, с.119, Кузманов, П. Взаимоотношенията между българските комитети през 1867 г. - История и обществознание, 1980, № 6, с. 45-52. По това време работят БРК на Л.Каравелов в Белград, ВНБТГН на Раковски, ТЦБК на Ив Касабов и Добродетелна дружина (Комитетът на старите) начело с Хр. Георгиев в Букурещ.; **6. Берковски, П.** Цит.съч.; В. "Сливница", орган на Доброволческата организация, № 81 - № 84 от 18 юни 1928 г., с.8-14. Спомени от Димитър Ангелов. Разказани от него лично и стенографирани от М.П. през 1908 г.; Спомени от Димитър Ангелов. - В: Д-р Младен Панчов. Спомени и статии. С. 1928, с.3-31; Записки на Христо Македонски. 1852-1877. Редактор Б. Чолпанов, бележки Н.Ферманджиев, С., 1973; Опис на турски документи за съпротивата и национално-революционните борби на българския народ през XIX век. Съст. Михайлова-Мръвкарова М. под ред. на Възвъзова-Каратеодорова, К. и Б.Цветкова НБКМ.С., 1984; Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи. Доклади, донесения, инструкции, разпореждания, телеграми, писма и записки на европейски дипломати и на висши служители на Османската империя. Под ред. на З.Маркова, О. Маждракова, Д.Дойнов. С., 1988; Милчев, Г. Националноосвободителните борби в Берковица и Берковско XVII - XIX в., С., 1991; Вълчев, Кузманов, П., Цв. Симеонов, Г.Филипов. История на с.Медковец. С., 1995 г.; Вълчев, Г. Малко известни войводи 1848 - 1878.; **7. Бурмов, Ал.** Избрани произведения, Т. № 2, С., 1974; Дамянов, С. цит.съч.; Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974; Георги Стойков Раковски. Документален летопис. 1821-1867. С., 1990; Шарова, Кр. Цит.съч.; Документи за Българското националноосвободително движение в Югославските архиви - ИПр. 1965, № 5; Втората българска легия в Белград (1867 - 1868). - В: В памет на академик Михаил Димитров. С., 1974, с. 445-503; Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. Предговор. - В: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи..., с.5-42; Маркова, З. Четата от 1868 г..С.1990; Кузманов, П. Цит.съч.; Войводата Цеко Петков. С., 1989; Нушев, Цв. Българският таен централен комитет и четите 1867-1868 г. - В: Изв.НБКП, т.20(26), 1992, с. 137-157; Павловска, Цв. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. С., 1993;

Маждракова, О. Национално-революционни борби на българския народ 1828-1878, С.,1997.; **8.** За Ив Кулин и Цеко Петков и ролята им в организацията и дейността на Първа българска легия в Белград вж.: Кузманов П. Кнез Иван Кулин с.164-184; Войводата Цеко Петков... с.69-79.

Иван Кулин (1830, с.Медковец, Ломско - 1870, Зайчар). Участвува във въстанията през 1836 и 1837 г. в Берковско; Като главен кнез на Ломска нахия е сред организаторите и ръководителите на въстанието през 1850 година. След потушаването му участва в делегацията избрана от селяните за среща със султана в столицата. Осъден на 3-годишен затвор в Цариград и о-в Измид. След бягство в края на 1853 г. се установява в Сърбия. През 1856 г. организира Димитракиевата буна във Видинско и Кулско, а през следващата 1857 г. привлича Раковски в подготовката на въстание в Берковско. остава негов верен съратник до края на живота си.

Цеко Петков (1807, с.Дългошевци , Ломско, дн. с.Замфир - 1881, Момин брод) - като кнез на с.Дългошевци е сред участниците в Берковското въстание от 1836 г. (Манчова буна). Участвува във Втория Браилски бунт под ръководството на Раковски през 1842 г. Като общинар е сред организаторите и ръководителите на въстанието от 1850 година, а след потушаването му 2 години е във Видинския затвор; Привлечен от Раковски действува в духа на плановете на Тайното общество в Ломския и Ловешкия край; Участва в Кримската война (1853-1856) като командир на български доброволчески отряд в помощ на русите при обсадата на Силистра, а по-късно на кримския фронт в битката за Севастопол. Награден с Георгиевски кръст удостоен с военен чин "Щабскапитан" и с права на руски почетен гражданин, осигурен с пожизнена пенсия. В края на 1856 г. пристига в Сърбия и се присъединява към групата на Иван Кулин.; **9. Златков, З**. Георги Раковски - военно-революционни възгледи и дейност. - ВИСб, 1956, № 3, с.13-20; Плетньов, Г., Ив. Стоянов. Планове и програми в национално-освободителното движение през Възраждането. велико Търново, 1994, с8.55-59, 60-62.; **10. Трайков, В.** Георги Стойков Раковски. Биография..., с. 196-207.; **11. Ценова, Т.** Участие на населението от северозападните български земи в национално-освободителните борби в началото на 60-те години на XIX век. - В: Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. Доклади и съобщения в научната сесия, посветена на 130-годишнината от началото на революционната пропаганда на Васил Левски в България. Плевен, 13 май 1999 г. Съст. и редакция М.Грънчарова, С., 2000 г., с. 152, 153; Влашко село - дн.с.Мартиново, обл.Монтана.; **12. Македонски, Хр.** Записки... с.37, 38; с.Видбол - дн.в съст. на г.Дунавци, Видинска обл.; **13.** В края на май и в началото на юни 1864 г. в района се придвижват и две малки чети начело с Васил Главиняшки и Желязко Белов, изпратени от Иван Кулин в Сърбия. Вж.: Дамянов, С. Ломският край... с.207,208 Опис на турски документи... с.52; Кузманов, П., Цв.Симеонов... История на Медковец... с.212-214; **14. Берковски, П.** Из въспоменанията ми... с.69; **15. Д-р Панчов, М.** Спомени и статии... с.4. За Димитър Ангелов (1846, Лом - 1918, София) виж още: Дамянов, С., цит.съч. с.258, 272, 273- Критичните бележки на автора по отношение на издадените от д-р М.Панчов спомени и към личните спомени на Д.Ангелов (БИА, НБКМ, IIА, п.62-8535), имат основание. Ангелов е признатият от всички ръководител на Ломското съзаклятие. Разглеждането на спомените му в светлината на по-късно открити документални и други източници ще отхвърли, потвърди корегира твърденията в тях.; **16. Трайков, В.** Георги Стойков Раковски. Документален летопис... с.282.; **17. Кузманов, П.** Войводата Цеко Петков... с.106; НБКМ, БИА, IIА, 8267 Първан Попнинов (? с.Дългошевци - ? г.Кишинев ?) участва във въстанието през 1850 г. А в навечерието на Кримската война (1853-1856) емигрира в Румъния и заедно с други бивши ръководители на въстанието установява връзка с руското военно командуване. Участва в български доброволчески отряд. През 1855 г. заедно със своите земляци Димитър Панов Гинин, Цеко Петков и Димитър Милков е в Кишинев. Установява се да живее тук и изтегля семейството си. Поддържа връзка с представители на Одеското българско настоятелство.; **18. Кузманов, П.** Взаимоотношенията на българските комитети..., с.48.; **19. Д-р Панчов, М.** Цит.съч. с.4; **20. Бурмов, Ал.** Цит.съч. с.76; Нушев, Цв. Българският таен централен комитет и

четите..., с.139; **21. Д-р Панчов**, М. Цит.съч. с.4; **22. Дамянов, С.** Цит.съч. с.265. Първите посветени в делото ломчани са познатите на Раковски учители Кр. Пишурка, Никола Първанов и Илия Щърбанов. Активна подкрепа получава от своите връстници - 20-годишните Димитър Маринов и Алекси Попангелов.; **23. Шарова, Кр**. Втората българска легия в Белград... с.490.; **24.** По това време се разпространяват брошурата "България пред Европа" издадена в края на 1866 г." и "Мемоар до султана и до Великите сили" издаден в началото на 1867 г. Авторът им Пандели Кисимов принадлежи към умереното крило на ТЦБК и е свързан с Добродетелна дружина. Вж.в: Бурмов, Ал. цит.съч. с.83,, 86, 89; **25. Берковски, П**. Цит.съч., с. 70-71; Караев, А. Около един екземпляр на "Горски пътник". В. "Монт прес" бр.51, 1994 г.; **26. Д-р Панчов, М.** Цит.съч., с.4; Опис на турски документи... с.57.; **27. Шарова, Кр**. Любен Каравелов и българското освободително движение. с.167, 172; Комитетът с председател Любен Каравелов се състои от още 11 души от които 4 са от Северозападна България - войводата Цеко Петков, Еремия Петров, Найден Попнинов (и тримата от ломския край), монахът Мартирий (преселник от Берковица). Въпреки, че не е включен формално в комитета Иван Кулин играе важна роля в дейността му. В състава му е включен и Йордан, търговец от Свищов.; **28. Еремия Петров** (1840 с.Мокреш - 1868, Вишовград или Бузлуджа). Родственик на Иван Кулин. Учи в Белградската гимназия 1859-1860 г. Учителства в Лом. Участвува в Първа българска легия, по-късно постъпва в Сръбската армия, където служи четири години и шест месеца. Привлечен от Каравелов в комитета, напуска армията на 14 юни 1867 г. Вж.: Шарова, Кр. цит.съч. с.173, 174; Йонков, Хр. Двамата офицери. С.,1971; Александров, Н. Биографични бележки за Христо Дряновски и Еремия Петров. - ИДА, № 59, 1990, с.444 - 445, 456, 457.; **29. Вълчев, Г.** цит.съч.с.87; **30. Шарова, Кр**. цит.съм., с. 241, 242,243. Мартирий се явява пред членовете на Белградския комитет като представител на Сръбското правителство. След конфликт с Каравелов, той е отстранен от комитета. За него вж.: Възвъзова - Каратеодорова, К. Автобиографично писмо на иеромонах Мартирий проповедник. - Векове, № 1, 1976, с.20-25.; **31**. За Зайчарската чета вж.: Шарова, Кр. цит.съч. с.145-190; Кузманов, П. Кнез Иван Кулин..., с.215-244.; **32. Маринов, Д.** Спомени... с.78. Вероятно става дума за местна редакция на текста на "Мемоара" от 1867 г.; **33. Шарова, Кр.** Втората българска легия.... с.490; **34. Чолов, П.** За състава на Втората българска легия в Белград (1867-1868) - ИПр, 1991, № 9, с.63 - 78.; **35. Михайлова - Мръвкарова, М.**, Два турски документи от 1868 г. за подготвяна революционна акция от българските емигранти в Сърбия - Изв. на НБКМ, 1976, № 14 (20), с. 635 - 639.; **36.** Д-р Панчов, М. цит.съч. с.6; **37.** Пак там; **38.** Пак там; **39. Бурмов, Ал**. Избрани произведения.... с.105; **40. Шарова, Кр.** Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа... с.23; **41.** Средствата се събират от Българското общество - структура свързана с Тайния комитет, с участието на хора с различни схващания; Издадените документи са съставената от Ив Касабов "Прокламация до българския народ", новият "Мемоар до султана" и обръщение до дипломатическите представители на великите сили от името на "Българското привременно правителство в Балкана".; **42.** Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа... № 42, с.111; **43. Маркова, З.** Цит.съч., с.35; **44. Александров, Н.**, Цит.съч., с.457; **45.** По същото време, за да се включат в четата на Гюргево са Божин от Лом и Първо Трифонов от с.Прогорелец (дн.с.Якимово) Ломско.; **46.** Четата на Хаджи Димитър. Чуждестранни документи... № 41, г. 109; **47.** Опис на турски документи... № 130, с.57, 58. Свещеникът Димитър Иванов и неговите съратници са предадени от митрополит Доротей, чиято резиденция по това време е в Берковица; **48. Дамянов, С.** Цит.съч., с.262, 263; **49. Берковски, П.**, Цит.съч., с.70; **50.** Четата на Хаджи Димитър. Чуждестранни документи.... № 39, № 41, с. 106, 107, 109.; **51.** Пак там, № 90, с.169; **52.** Пак там, №101, с.184; **53.** Опис на турски документи... №132, с.58; **54.** По време на пътуването Д.Ангелов успява да избяга, стига до Одеса, където намиращият се на руска военна служба Димитър Панов Гинин му помага да постъпи в техническо училище и да стане машинист в руските железници. В България идва през 1879 г., а окончателно се връща през 1898 г. Умира в София през 1918 г.; Свещеник Димитър Иванов излежава 10 г. в затворите на Мала Азия. Връща се в родното си с.Василовци през 1878 г. Избиран за народен представител. Умира на 65 г. възраст през 1897 г.; **55.** Опис на турски документи... № 134, с.58

ПО ВЪПРОСА ЗА ПРИВИЛЕГИИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ ЗАСЕЛНИЦИ - КАТОЛИЦИ В ИМПЕРИЯТА НА ХАБСБУРГИТЕ /XVIII - ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК/

Любомир Георгиев

Българите католици, заселили се в Австрия, достигат завидно положение в новата си родина. Бежанците след погрома на Чипровското въстание /1688 г./ и дошлите по-късно потомци на покатоличени павликяни бързо се изравняват и често изпреварват по благосъстояние местното население. Те създават своя традиция в общинското самоуправление и в образователното дело. Значима е литературата, писана от тях на латински[1] и български език. Наследниците им и днес носят българско етническо самосъзнание. Доказват го издаваните на техния диалект на латиница книги и периодика, етнографските проучвания и дори изложбите, посветени на тези наши сънародници.

Привилегите, с които българите от католическо вероизповедание биват дарявани, допринасят до голяма степен за напредъка им. Съществуват редица факти, които потвърждават този процес. Един от тях е свидетелството на Марк Каликин от 1835 г. за неговата принадлежност към привилигированата Терезиополска община. Свидетелството не е изследвано в историческата книжнина.

Значимостта на въпроса за привилегиите предопределя многобройните му разработки в науката. Още мисионерът Блазиус Мили в своята Бешеновска летопис от 40-те години на XVIII в. споменава за дипломата /грамотата/ на император Леополд I /1658-1705/ от 1700 г[2]. Като първи документ, с който Хабсбургите дават привилегии на българите в своята държава, тя ляга в основата на всички по-сетнешни актове от този вид. Дипломата не е отмината без внимание и в най-ранната цялостна научна история на българите от Константин Иречек[3], придобила широка популярност. За важността ѝ свидетелства обстоятелството, че е публикувана и анализирана отново и от двамата прецизни изследователи - Любомир Милетич[4] и Карол Телбизов[5].

В разпоредителната част на грамотата в 8 точки са изброени отстъпените права и свободи. Най-интересните от тях са:

1. Българските бежанци се приемат под покровителството на императора.

4. Признава им се свободата да изповядват католическата религия, да имат църква и свещеник.

5. Разрешава им се свободно да търгуват в цялата империя.

6. Дава им се право да избират помежду си съдия и съдебни заседатели.

Във феодалното право, както личи и от този документ, под привилегия се раз-

бира нормативен акт, който не е от общ характер и се отнася само до отделни лица или групи /или селища/, за които предвижда освобождаване от едно или друго задължение, улеснения или облекчения, които останалите жители на страната не ползват. От друга страна привилегия означава самото освобождаване от даденото общо задължение, облекчението или улеснението, признато на лицето или групата с този акт. Самото понятие "привилегия" произлиза от латинските думи privus /особен/ и lex /закон/[6].

Предпоставка за претенциите на българите в Седмиградско и Банат за привилегии е приемствеността с привилигированото положение на чипровчани в Османската империя и на търговците католици от България във влашките княжества. Владетелите облагодетелстват деловитото и трудолюбиво население, за да подпомогнат напълването на фиска, своята политическа стабилност и военна мощ. Те осъзнават особената изгода, която имат от специализираните умения на опитните металурзи и търговци.

Ще се спра и на още един акт, с който се даряват привилегии. Той е адресиран конкретно до Винга - градът, който издава интересуващото ни тук свидетелство. Този акт е указът на императрица Мария Терезия /1740-1780/ от 1 авг. 1744. Отнася се до "българите, павликяните и православния народ, който ги е последвал от Турция във Влахия"[7], които са настанени или биха се настанили във Винга. С посочените горе етноними австрийската администрация разграничава българите католици от Чипровския край от потомците на павликяните. Наред с тях са облагодетелствани и православни - още едно косвено свидетелство за тяхното участие в Чипровското въстание. Показателно е и за това, че в Банат българите преодоляват верските различия и се обединяват по народностен признак. На гражданите се отстъпват привилегии в духа на Леополдовата диплома. Съгласно изрично декларираното желание на българите в грамотата от 1744 г. е позволено Винга да получи името на царстващата императрица и градът е преименуван на Терезиопол[8].

Сборникът актове на францисканеца Евсебий Ферменджин[9] има за горна хронологическа граница 1799 г. Статията на Милетич отново се основава на документи до началото на XIX век. Цитираната монография на Телбизов се отнася само до Трансилвания и до XVIII в.

Революционните промени от 1848 г. и военните поражения от италианци и прусаци довеждат през 1867 г. до конституирането на дуалистичната Австро-Унгария. Преди това обаче, през цялата първа половина на XIX в., привилегиите като реликти от феодалното право продължават да имат значение.

В Български исторически архив при Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" - София - се съхранява колекция № 68. Тя съдържа документи на трансилванските и банатски българи. Събрана е от Карол Телбизов през втората половина на 30 те години на XX в., когато той е бил редактор на излизащия в град Темешвар вестник "Банатски български гласник". Препоръчана е за откупуване от проф. Иван Дуйчев. Колекцията е в процес на обработка. Състои се от повече от 40 оригинали и копия на български, латински, немски, унгарски, румънски език, изписани с

различни варианти на латиницата и кирилицата. Създавани са от началото на XVIII до началото на XX в. Те са твърде разнообразни - императорски укази, договори между Францисканския орден и български общини, различни протоколи, летописи и др. Осем от тях се отнасят до привилегиите на българите и техните общини. Първообразите на три от тези документи са създадени между 1800 и 1850 г.

Свидетелството на Марк Каликин от 1835 г. за принадлежността му към Терезиополската община е съхранено в община е съхранено в добър вид. То се състои от два листа 28 х 34 см. Изписан е само първият от тях. Водните знаци на него оформят надписа на латиница J. HADAUN. На втория лист има хералдика с лъв, вписан в щит и ограден от растителни елементи.

Свидетелството е издадено върху печатна бланка. Изглежда подобен род документи са били необходими на много хора, за да възникне необходимост от отпечатването на такива бланки. Написано е на латински език. По правило основният проблем при разчитане на ръкописи на латински от XVIII и XIX в. са многобройните съкращения от всякакъв характер[10]. В свидетелството на Марк Каликин такива пречки се появяват единствено при разчитането на началната част и на подписа, доколкото то е печатно по своята форма. Трудността тук е в голямата разлика в значенията на някои думи между класическия латински език и този през втората четвърт на XIX в., усложнена допълнително от оскъдността на специални речници за късния период в развитието на езика. Например в нашия текст думата gremium, iip е употребена не в смисъл на скут, център [11], а на община [12].

Документът е от името на "първия съдия и останалите старейшини на привилигирования с императорска грамота град Терезиопол". Тук членовете на градската управа са наричани старейшини - senatores, за разлика грамотата на императрицата от 1744 г., където са назовани съдебни заседатели - jurati assessores. Новото понятие изкарва на преден план вече не свързаните с правораздаването, а общинските функции на длъжностните лица. Показателно е, че избраните от самите българи първенци са тези, които определят кой да притежава статут на привилигировано лице - напълно в духа на дипломата от 1700 г.

Основанието на Каликин да бъде включен "в числото и колегията на истинските и несъмнени граждани" не е българският му произход /впрочем безспорен, съдейки по името и местожителството/. Етнонимът българин, българско липсва напълно в този кратък текст. Причините са, че "проучваният Марк Каликин е жител на общината, усърдно и с постоянство изпълнява задълженията си... всеизвестни са преданите му заслуги, при което е депозирал таксата и е положил клетвата на съгражданин". В тази аргументация наблюдаваме интересно съчетание. От една страна, правата се дават за лични граждански заслуги, не заради кръвта и призхода - нещо присъщо на Новото време. От друга страна пък в тях има много от Средновековието - например щом се спомене града се подчертава, че е привилигирован. Старинно звучат думите, че Каликин ще може "да се възползва от благините на всички концесии от старо време на спомената наша община и на потвърдените привилегии, а също тъй и от свободите и гражданските прерогативи и да бъде участник в ползва-

нето на плодовете от тях". Типично за средновековния начин на мислене е, че щом концесиите са "от старо време", Това допринася за тяхната тежест и неотменимост. Това, че привилегиите са "потвърдени", е напълно в духа на идеята, че законите, договорите и въобще всички актове на владетеля са в сила, докато той или династията му управляват, а при смяна във властта имат нужда от потвърждение.

В публикациите на списъци с фамилните имена на "българи" и "павликяни" от Терезиопол не се среща името Каликин[13]. Както е споменато по-горе, принадлежността на Марк Каликин към българската общност в града е несъмнена. Разширяването на знанията ни за българските фамилии в Банат е едно от нещата, които биха осмислили изучаването на това стереотипно свидетелство.

Свидетелството е издадено на сесия на магистратите, състояла се на петнадесетия ден на месец октомври в Терезиопол. Подписано е от името на Леополд Келер, подпечатано е със сух печат с трудно читаем надпис на латински език.

Привилигированото положение на българските общини в Хабсбургската монаргия е внимателно изследвано от ерудирани учени. Доколкото обаче интересът им е бил насочен най-вече към периода до края на XVIII в., а българската диаспора е развивала голяма деятелност и в по-късно време, за началото на XIX в. съществува все още непроучена документация. При съвременното интензивно развитие на специализираните исторически дисциплини тези документи биха могли да бъдат ценен извор за палеографията, сфрагистиката, ономастиката, дипломатиката; тук биха могли да се прилагат количествени методи на изследване с помощта на изчислителна техника. При прилагане на интердисциплинарния подход има възможност да бъдат постигнати нови успехи в изучаването на историята на българския народ.

---

1. Блазиус Клайнер, История на България от Блазиус Клайнер съставена в 1761 г. С., 1977; **2. Телбизов К.** Още една история на България от средата на XVIII век. Векове, 1978, кн. 6, с. 33; **3. Иречек, К.** История на българите. С., 1929, с 356; **4. Милетич, Л.** Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1897, XIV, с. 402-404 с. 22-26; **5. Телбизов, К.** Български търговски колонии в Трансилвания през XVIII век (към историята на разселването на българския народ през време на Османското владичество), С. 1984, с. 23 - 26; **6.** Пак там, с. 34 - 35; **7.** "bulgari una cum paulichianis, orthodoxae religionis populo..."; **8. Милетич, Л.** Цит. съч., с. 374 - 375; **9. Fermendzin, E.**, Acta bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, Zagrabiae 1887; **10.** Те биват суспензия (недописване на думите), чиято крайност е сиглата (съкращение на думата до началната ѝ буква) или контракция (съкращаване на средната част на думата). Особено трудни са лигатурите (съчетаване на няколко букви в един знак). Диж Добиаш - Рождественская, О., История письма в средние века, Москва 1987 г.; **11. Войнов, М.** Милев, Ал., Латинско - български речник, С. 1990, с. 290; **12** - assembly, congregation - Niermeyer, J. Mediae latinitatis lexicon minus, Leiden 1976, p. 475; **13. Милетич, Л.** Цит. съч., с. 384 - 385. 200 gudini u Banata 1738 - 1938 Zivota i obicaia na banatscite balgare, Timisoara 1938, p. 34 - 45.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА КОЛОНИЯ В гр. ГАЛАЦ ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

/по данни от спомоществователните списъци на българските възрожденски издания/

Николай Жечев

През епохата на националното ни възраждане българската емиграция /диаспора/ представлява несъмнено един от важните и динамични феномени в историческото ни развитие. Както е добре известно поради неблагоприятно стекли се исторически обстоятелства /завладяването на българските земи от османските турци и ликвидирането на българската държава/ многобройно българско население е принудено да напусне родните си места и да търси убежище в чужди страни. Емиграционните процеси се засилват особено много през втората половина на XVIII и първите десетилетия на XIX в.- т.е. в епохата свързана от една страна с няколко руско-турски войни и с дълголетни вътрешни междуособици, кърджалийски размирици и анархия в Османската империя - от друга страна. Тъкмо през този период многобройна българска диаспора се установява на север от р. Дунав, в румънските княжества Влашко и Молдова. Там се формират голям брой български преселнически колонии, особено многочислени в големите градове като Букурещ, Плоещ, Гюргево, Крайова и др.

Една от многобройните български емигрантски общности се установява през възрожденската епоха и в големия крайдунавски град Галац. Най-значителното дунавско пристанище на княжество Молдова, а след това и на обединената румънска държава - град Галац, се превръща в едно от средищата на активна стопанска, обществено-културна и политическа дейност на българските емигранти през този период. И това не е случайно. Разположен недалеч от делтата на р. Дунав, Галац израства през миналия век като първостепенен търговски и пристанищен център. От 1837 г. той е обявен за свободно пристанище /порто франк/, а през 1842 г. е изработен проект за изграждане на модерен кей. В града били устройвани големи пазари. Развивало се и строителство на плавателни съдове. През Галацкото пристанище се реализирала по-голямата част от износа на зърнени храни, тук било едно от главните стоварища на вносни стоки за различни райони на Балканския полуостров. Чрез Галац се осъществяввала в значителна степен търговията на Средна Европа с Близкия изток и обратно.[1] Представа за развитието на града като голям пристанищен и търговски център могат да дадат няколко цифри. Така например, докато през 1836 г. пристанището на Галац било посетено от 377, а през 1840 г., от 941 кораба[2], през 1873 г. техният брой вече достигал 3500, като те донесли стоки

за 150 милиона леи[3]. През 1863 г. само от пристанището на Галац били експортирани 581, 092 ст. оки зърнени храни /т.е. близо 300 хиляди тона/[4].

Бързо нараствало и населението на града. Според някои сведения през 1834 г. то възлизало на 8 хиляди, а през 1843 г. - на 25 хиляди души[5]. Три десетилетия покъсно Галац наброявал вече 60 хиляди души.[6] Както се изтъква в един румънски пътеводител от 1863 г. градът бил украсен с хотели, големи дюкяни и складове; тук имало вице консулства на Великите сили, тъй като голяма част от търговците износители били чужденци или чужди поданици[7]. Известността на Галац намира отражение и в българските възрожденски издания. Така в отпечатаната през 1835 г. в Крагуевац книга на Неофит Бозвели "Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество" се казва за Галац, че има "до 5000 народ, кораблостройна и пространна търговина на Черно море"[8]. А през 1869 г. в. "Дунавска зора", издаван в съседния град Браила пише, че Галац е "доста добър и приличен по зданията на европейски град. Неговата скеля е многолюдна и жива..."[9] Прочее Галац играл през XIX в. значителна роля не само за развитието на румънските княжества, но и за икономиката на целия Долнодунавски басейн. С него поддържали търговски връзки и много български селища от различни райони.[10]

Сред първите български търговци, които установяват връзки с Галац са карловците от фамилията Пулиеви. Още през третото десетилетие този град става едно от средищата на търговската им дейност.[11] В следващите десетилетия като най-виден представител на българските делови среди се изявява безспорно Евлогий Георгиев, също от Карлово. Първоначално той е съдружник на вуйчовците си Пулиеви, а покъсно ръководи галацкия клон на фирмата, която притежавали със своя брат Христо Георгиев, превърнала се в една от най-крупните търговско-банкерски къщи на Балканите през XVX в.[12]

През епохата на Възраждането в Галац живеят и работят и други видни търговци, общественици, културни дейци и участници в националноосвободителното движение като Аврамови и Добрович, Драган Цанков и Натанаил Охридски, Георги Карловски и Христо Ботьов... От средата на века там се откроява и фигурата на бележития църковен и просветен труженик архимандрит Максим Райкович - неуморим будител на българщината и ратник за националното пробуждане и възмогване на сънародниците си.

Подробното проучване на разностранната история на българската емигрантска колония в Галац през Възраждането, която е тясно свързана с общобългарските процеси и развитие, заслужава прочее да бъде предмет на обстойно монографично изследване.[13]

В настоящето съобщение ще хвърлим поглед само върху една страница от ранната история на българското присъствие в Галац. Става дума за разкриване и оползотворяване на данните, които списъците на спомоществователите /абонатите/ на българските възрожденски книги от втората четвърт на XIX в. /30-40-те години/ ни предоставят по въпроса за установяването и броя на българските преселници в Галац през разглеждания период. Към този вид извори са прибягвали и други изсле-

дователи, защото сведенията, които те съдържат, носят автентичен характер и имат голяма документална стойност[14], още повече при липсата на други надеждни източници по тези въпроси.

В следващите редове, въз основа на спомоществователските списъци на български възрожденски издания от 1836 до 1850 г. включително, ще се опитаме да дадем отговор или по-точно да допринесем за изясняването главно на два основни въпроса: 1/ за количественото и персонално /поименно/ българско присъствие в Галац през разглеждания период и 2/ от кои селища и райони в България идват и се установяват в Галац българските преселници през втората четвърт на XIX в. Надяваме се, че данните, които се съдържат в посочените източници, ще хвърлят повече светлина върху важна страница от емиграционните процеси в България, както и върху ранната история на един от важните центрове на българската диаспора на север от р. Дунав през първата половина на миналото столетие.

Изданията, които ползваме и които съдържат данни по интересуващите ни въпроси са следните /по реда на тяхното отпечатване/:[15]

1. Кратко начертание на всеобщата история. На росийският язик, сочинено от професора г. Ивана Кайданова, а от росийскиат на славеноболгарскиат наш язик, преведено и в най-новата история допалнено от Анастаса Стояновича Кипиловскаго... В Будим... 1836 лято.

2. Христоития или благонравие присовокупена с историите, на които се помянуват в нея за полза и употребление на болгарското юношество и секиму, който люби да са ползова, от елинският на словеноболгарският наш язик, преведена от Райна Поповича... В Будиме... 1837г.

3. Месецослов или календар вечний. Собран от различни други украшен сос многу назначения потребни секиму человеку и издан на болгарски за потреба на единородните от Христодула К.Х. Сичан - Николов. В Букурещ... 1840.

4. Заради возрождение новой болгарской словестности или науки. Сочинение или книжица рускаго историописателя Венелина, Москва, 1838. Превел губернский секретар М. Кифалов, тетевенец. С притуряние няколко песней и истории заради полуславяне или румуне /молдо-власи/ и некоих достопамятств и мудрих изречении... Букурещ.... 1842 г.

5. Всеобща география за децата. Преведе от руский язик Ив.А. Богоев /Ч.1-3/. Белград... 1843.

6. Общое землеописание вкратце за сичката земля. Преведено от греческий на славено-болгарский язик умножено же с разпространением и прибавлением многоразних потребних областей и сега перво на свет издано трудом Константина Г. Фотинова... Смирна...1843.

7. Историята на славеноболгарския народ из историята на г. Раича и някои исторически книги составлена и на славяносербския язик списана за синовете на отечеството от Атанасиа Несковича в Кралевско университетското печатописание в Будим град в 1801 година, а от славяносербския на славяноболгарския язик переведана от канцеляриста Петра Сапунова... Букурещ, 1844.

8. Православное учение или сокращено християнско богословие, сочинено на руски от приснопамятнаго митрополита Московскаго Платона в 1764 година. Нине же преведено на български и издано позволением и одобрением святия великия Христови церкве, в полза на православните християни от священоинока Хилендарскаго Илариона Стоянова, еленчанина. Цариград... 1844.

9. Болгарска аритметика. Сочинена от Хр.К. Сичан- Николов. Букурещ... 1845.

10. Две советователни слова Плутарха Херонея о возпитании детей и Исократа Ритора о благонравии юности. Преведена с сербскаго на славено-болгарский язик в ползу славеноболгарскаго юношества от Йоана Стояновича, учителя. Белград... 1845.

11. Игиономия, сиреч правила, за да си вардим здравието. Сочинена гречески и френски от целителът Архигена Сарантиев, а преведена на българският язик от Сава Х. Илиевича Доброплоднаго... Цариград...1846.

12. Диплография или как ся дръжят търговски книги от Стояна и Христа Д. Караминкови. Цариград... 1850.

13. Наполеон Бонапарта или тридесят години из историите французки. Драма в шест действия от А. Дима /Дюма/. От сербски преведе Христаки Драганович... Константинопол... 1850.

Материалът подреждаме азбучно - по имената на селищата от България, откъдето са дошли в Галац българските преселници. А за всяко селище преселниците-спомоществователи на книги се подреждат хронологично - по годината, в която е записан абонаментът. Когато едно лице е абонат на издания в различни години, това е отбелязано в скоби след първото споменаване на името му. И така, каква е картината, която списъците на спомоществователите на български възрожденски издания през втората четвърт на XIX в. очертават за българската преселническа колония в румънския град Галац.

Селища, от които са дошли българските преселници:

Арбанаси: /Търновско/: 1845 - Георги Димитриев /1846/;

Бурлат: /не е ясно за кое селище става дума. Може би за румънския град Бърлад, откъдето вероятно преселникът се е преместил в Галац или пък гр. Бургас в България/: 1845 - Василий Стойкович;

Варна: 1842 - Манол Захариев; 1843 - Вансан Г. Кунтура;

Враца: 1845 - Атанасий Р. Георгиу;

Габрово: 1845 - Иван Дянков, Марко Николов, Пенчо Петров /1846, 1850/; 1850 - Иванчо П. Панов;

Горна Джумая: /дн. Благоевград/: 1842 - Георгий Стаматов;

/Горна/ Оряховица: - 1842 - х. Теодор Стефанович; 1843 Йоан поп Теодоров / 1844/; 1845 х. Теодор Стойков /1846/, Димитър Добрюв /1846/. Не е изключено х. Теодор Стойков да е едно и също лице с х. Теодор Стефанович;

Дряново: 1845 - Върбан Йованов /1846/; 1850 - архим. Максим Райкович;

Зимнич /гр. в Румъния/: 1842 - Христо К. Саатчиев;

Градич /вероятно с. Градец, Котелско/: 1850 - Марин Гиняю;

Карлово: 1837 - Георги Димитриевич /Георги Димитриев, Георги Димитров, Георги Д. Карловски[16] - 1840, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1850/; Христо Димитриев Гешоглу /Христо Д. Гешов - 1842/; Андрея Х. Василиевич /Андрея х. Василев - 1840/; Василий Димитриев Пулиоглу /Василий Д. Пульоглар - 1840/; Петраки Димитриев Пулиоглу /Петраки Д. Пульоглар - 1840/;

1840 - Йоан Д. Гешов /1842/; Петко Ненов /Петко Ненович - 1842, 1843/ Христо Д. Пульоглар; Николай Косев; Николай Теодору Пульоглу;

1842 - Николай П. Пулиов /Николай Пульов, Николай Пулев, Никола Пулев - 1844, 1850/; Лазар П. Пулиов /Лазар П. Пулюв - 1845, 1850/; Николай Георгиев; Евлогий Георгиев /1843, 1844, 1845, 1846/; Петракий П. Совтович /Петър п. Софтов - 1844/; Георгий Кирилович /Георгий Кирович - 1843/; Николай Кузманов - /1843, 1844/; Цочо Каранетков;

1843 - Георгий Генчов /Ганчев - 1844, 1845, 1846/

1845 - Братя Димитър и Кириак Г. Кирович; Йоан Хр. Х. Вълков; Никола Грозюв /Николай Грозюович - 1850/; Стойко Илиев /1846/; Киро Георгиев /1846/; Никола Козма /1846/;

1850 - Никола /Николай/ Минчев; Петър Георгиев; Георги Тодоров; Иван и Ст. Николови; Димитрий Петрович; Стефан Николау; Атанас Агилов;

Карнобат: 1845 - х. Йоан Теодорович, Георгий Теодоров, Георги Ганчев;

Котел: 1840 - Христаки Христов, Страти Цонков; 1843 - Станчо Атанасов /Танасов - 1844, 1845, 1846/; 1844 - Пенчу Стефан /Пенко Стефанов - 1845, 1846/; 1850 - Тодор Жеков, х. Георги х. Монев - Мацата, Стефан Р. Берон;

Ловеч: 1836 - Иванчо Димитрович /Йоанчо Димитриевич, Иванчо Димитров, Йоанчо Димитриев - 1837, 1840, 1842, 1843, 1844, 1845/; Върбан Ганчович; 1842 - Тончо Михайлов, Христо Иванович; 1843 - Христо Михайлович; 1844 - Стою Цоцов;

Лясковец: 1837 - Авраам Йоанович /х. Аврам Йоанов - 1845/; 1842 - Николай Недялкович; 1845 - Петракий Цанович /Цончов/ - 1846;

Одрин /Адрианопол, Едрене/: 1840 - Иванчо Енчов; 1842 - Ралий Димитриевич, Иванчо Пенчов; 1843 - Афанасий Р. Георгиев /1844/; 1845 - Стефан Йоанов; 1850 - Иван Янков;

Пазарджик /Татар Пазарджик/ : 1845 - Сотир Георгиев;

Плевен: 1842 - Атанасий Каравасилев, Георгица /Георгий/ Димитров /1843, 1844/ , Димитър Якович;

Пловдив /Филибе/: 1840 - Николай Касаров;

Русе: 1836 - х. Иванчо /Йоан, Йованчо/ Спасович - 1837, 1840;

1837 - Минко Петрович; 1840 - Антоний Антонович, Йоан Петров; 1843 - х. Атанас Цаков;

Свищов: 1836 - Георгий Димитрович, Христо Д. Гешович, Иван Д. Гешович;

1840 - Антаки х. Йордаки /Юрдакьов, Георгаки, Натакий х. Георгиев - 1842, 1843, 1844, 1845, Йоаница х. Прокопиу; 1842 - Йованица Ташков, Димитър Първанов, Димитър Йованович; 1843 - Янко Антакьов /1844/, братя Аврамович /Аврамо-

ви - 1844/, Христо Шаханчоглу, Еустати /Евстати/ Алтънов /Алтънович - 1844, 1845, 1846/; Петраки х. Прокопиев /1844, 1845, 1846/ Прокопий Петров; 1844 - Влад Антакьов; 1845 - Йоан Антакьов, Георгий Павлов, Христаки Ценов, Иваница /Йоаница/ х. Прокопов /1840, 1846/, х. Йован Спасов, /Йоан Спасович - 1843, 1846/; 1850 - Димитър Гикович, Дасий Икономович, Ал. Ив. Чалъковский;

Сливен - 1842 - Георгий Дракополов /Дракопул, Дракополу - 1844, 1845/; 1843 - Василий Михайлов /1844/, Йоан Кондевич /Контович - 1844, 1845/; 1844 - Еустати х. Антонов, Константин Илиади; 1845 - Йован Круд. /1846/, Георги Захариев /1846/, Костадин Захариев /1846/, 1850 - Анастас Дукиади;

Сопот: 1840 - Петр Попов /1845, 1846/; х. Никола х. поп Аврамов, Цочо Неткович; 1844 - Никола Стойков; 1845 - Райчо Н/етков/ х. Кирков /1846/, Никола Николаев Джамджи, Петраки Стоянов Шанли, Георги Василев Гьока; 1850 - Атасас Герго/в/;

Стара Загора /Ески Загра/: 1843 - Тодор /Теодор/ Димитров /Димитриев - 1845, 1846, 1850/;

Тетевен: 1842 - Нинчо Дикович;

Трявна: 1845 - 1846 - Петър Недялков;

Търново: 1840 - Авраам /х. Аврам/ Иванов Йованович - 1843, 1845, 1846/; Теодор Стайкович; 1842 - Недялко Добрев, х. Димитър Теодорович, х.Паскал х. Костакович, Димитрий Иванович; 1844 - Георги х. Паскалев /1845/; 1845 - Димитрий х. Евстатиев, Йован Христов /1846/; 1850 - Димитрий Стефану/в/;

Шумен - 1836 - Хараламлий Х. Иванович /Хараламлие, Хараламби Х. Йованов, Йоанович - 1837, 1840, 1850/; Станчо Стаматиу Колиану /Стаматов - 1837, 1840, 1843/; Йоан Василиевич /Иванчо Василиев, Иванчо Васильов, Йоан Василиев - 1840, 1843, 1844, 1845, 1850/; 1842 - Хараламлий Х. Ганушов /Янушов, Янушев - 1843, 1844, 1845, 1846/, х.Иванчо х. Велков; 1843 - Юрдан Димитров; 1845 - Янко Станчов Колиану, Васил Йованов/Иванов - 1846/; 1850 - х.Йованов х. Василиев;

Ямбол: 1844 - Тотьо Георгиев.

Освен посочените по-горе лица - абонати на български издания от Галац през периода 1836-1850 г., в спомоществователските списъци се съдържат и други имена, за които не е отбелязано от къде са дошли в Галац. Тези лица са следните /по реда на изданията/: в 1836 г. - Аврам Иванович, Иван Попович, Янко Златанович, / и 1837/ Николай Скопи, Атанас С. Гешович, Иван С. Гешович, Андреа Николаевич, Йоан Пантоглу, Кирко Николаевич, Иван Симеонович;

В 1840 г. - Минко Петрович, Георгий х. Прокопиу, Хараламлий Х. Йоанну, х. Николчо Петрович, Георгий и Йоан Проссе /и в 1842 г./, Константин Теодору, Минчо Николов, Михаил Иванович, Николай Неделкович /и в 1843 г./, х. Иванчо х. Христов /Христу - и в 1844 и 1845 г./; Константин Василев, Николчо Петров; Никола х. Иванов х. Христов.

В 1842 г. - Христаки Михайлович, Цочо Дуйлев /и в 1843 г./;

В 1843 - 1844 г. - Стойно Цочович, Николай Кащров, Димитрий Георгиев родокала, отец Захарий Георгиев родокала, Пенко Еустратиев, Теодор Д. Павурджиолу, Петр Пенчов, Калчо Теодоров, Петър Йоанович, Петраки х. Икономов, Георгий Ди-

митриевич, Иваница /Йоаница/ х. Прокопиев /Прокопиу/;

1845-1846 г. Никола Неделков, Евстатия х. Атанасов, Йоан /Йован/ Симеонов, Йоан /Йован/ х. Христов, Г. Дракопов, х. Христо Стериев, Атанас Р. Георгиев, Коста Йанов /Йованов/, Йоан /Йован/ Янков, Христо Янков, х. Никола х. П. Авраамов /Абраамов/, Георги х. Николов, Васил Михайлов, Стоян Карагеоргиев, Христо Кръстюв;

В 1850 г. - Ангелаки Канович, Андрей Н. Неделкович /Неделков/, Александър Неделков, Евстатий /Статий/ Мавриди /Маврев/, Георгий Теодору, Георгий Панима / Паника/, Петраки Цанович, Атанас Георго Сопол, Пенчо Петров Ставрович нисхар, Иванче Димитриев, Иван Хр. х. Вълков, Димче х. Статиев, Атанас Георгиевич /Георгиади/, Христакий Петрович, Христо Иванович, Тодор Стефанов, К. Тодорович, х. Атанас Георгиевич /може би това е отбелязаният в предишните години Атанас Р. Георгиев/, Тодор Димитриев и Параскева х. Димитриев.

Както посочихме вече, не е изключено някои от лицата, поради неточно и различно изписване на имената им да се покриват с лица, включени в списъците от различни години и от различни селища.

- - -

Какви по съществени изводи могат да се направят от приведения по-горе фактологичен материал от спомоществователските списъци на българските издания за периода 1836-1850 г.?

1. Преди всичко налага се впечатлението, че още през втората четвърт на XIX в. в гр. Галац се установява твърде многочислена българска преселническа колония. Това намира потвърждение в сравнително големия брой абонати /спомоществователи/ на български издания от Галац през разглеждания период, чийто брой както видяхме надхвърля 200 души. А тъй като както в по-късно време, така и в оная ранна епоха на Българското възраждане и особено в период на трудното устройване и настаняване в чуждата среда на българските преселници отвъд Дунав абонатите за книги представлявали общо взето неголям процент от населението, може да се приеме с голяма доза увереност, че общият брой на установилите се в Галац българи през 30-40-те години на миналото столетие се равнява на няколкократното увеличение на посочените спомоществователи за изброените български възрожденски издания.

Дори и да приемем, че не всички от отбелязаните поименно спомоществователи са живеели в Галац със семействата си, тъй като е имало и търговци, които са притежавали само свои кантори и дюкяни в града, а семействата им продължавали да живеят в България, то броят на формиралата се българска колония никак не е бил малък, в сравнение с цялото население на Галац.

И така, ако вземем предвид, че броят на спомоществователите е приблизително една пета или една шеста от общото количество на заселилите се там българи, то следва да се приеме, че българската колония в Галац през втората четвърт и към средата на XIX в. е наброявала около 800-1000 семейства, т.е. приблизително 3 до 5 хиляди души. Това означава, че българите са били към 10% от жителите на града.

2. Като се сравнява броя на спомоществователите на български книги от Галац с тези в други румънски центрове, се вижда, че галацките заемат трето място - след тези от Букурещ и Браила. Това впрочем съответствува на големината на тези емигрантски средища и на ролята и значението, което българските колонии в тях са играли в живота на българската емиграция и изобщо в историята на българското национално възраждане. Т.е. на свой реда спомоществователските списъци, които разгледахме по-горе потвърждават направените въз основа на други данни наблюдения и изводи, както за количествените параметри, така и за разнообразната дейност и роля на българските общности в тези големи румънски центрове.

3. Разгледаните спомоществователските списъци ни помагат да очертаем по-точно, по-достоверно числеността на българското присъствие в Галац през втората четвърт на миналия век, но те ни разкриват и персонално /поименно/ и значителна част от установилите се там български преселници. Благодарение именно на този вид източници със сигурност знаем конкретните имена на значителен брой българи - живущи и работещи в Галац през този период. Несъмнено това са най-издигнатите и народностно осъзнати членове на българската общност в този голям пристанищен център на тогавашното румънско княжество Молдова. Фактът, че тези конкретно персенофицирани представители на тамошните ни сънародници са подкрепили издаването на български книги, свидетелствува не само за тяхното по-високо от общата маса културно и образователно равнище, но и за това, че те са осъзнавали и поддържали единението и връзките със съотечествениците си в България. От техните среди най-вече са идвали подтици и импулси за развитието на тамошните българи.

От друга страна то показва и тяхното добро материално състояние. Защото спомоществователството на книги било в оная епоха своего рода културно меценатство, каквото не всички преселници могли да проявят, както поради материални възможности, така и по други причини: притъпено народностно съзнание, недостатъчно образование, неосъзната потребност от българско четиво, неразбиране ролята на българската книга за запазване на националната идентичност и т.н.

И не случайно сред имената на спомоществователите на българските книги в Галац през разглеждания период /както това впрочем е и при другите емигрантски колонии и през целия възрожденски период/ срещаме личности, които играят не малка роля в стопанския, политическия и културния живот на българската емиграция и са дейни участници в много нейни изяви от различен характер и мащаби. Достатъчно е да се припомнят в това отношение личности като Георги Димитров Карловски, Евлогий Георгиев, архимандрит Максим Райкович и т.н. Сред спомоществователите се срещат представители и на много известни търговски фамилии като братя Аврамови, Антаки х. Йордакев, Пулиеви, Гешови, Ганушев и др.

4. Спомоществователските списъци представляват значителен интерес и от още една страна. Те дават надеждни сведения за това откъде произхождат, от кои селища в България са дошли в Галац голяма част от българските преселници. Както се вижда от изнесените по-горе данни в списъците се съдържат имената на близо 30 селища от различни краища на българските земи. По такъв начин тези данни се

явяват важно свидетелство за осветляване на интересни моменти от историята на емиграционните процеси. Те показват къде се формират и накъде се насочват основните емиграционни потоци спомагат да се проучат техните мащаби и интензитет.

В Галац през 30-40-те години на миналото столетие, както личи от приведените тук фактологични сведения от спомоществователските списъци, най-многобройна е групата на заселниците от Карлово. А известно е, че още в предишните десетилетия карловци, в лицето на търговската къща на братя Пулиеви, оценяват предимствата на големия крайдунавски град за своята дейност и трайно се установяват в него.

Значителни са също така и преселниците в Галац от Свищов, Шумен, Сливен Ловеч, Търново, Сопот и други селища. Прочее няма да е преувеличено, ако се каже, че още в онези години галацката българска колония е представлявала една миниатюрна България; че в нея е имало преселници, дошли от различни краища на българското отечество. Така през 30-те и 40-те години на XIX в. в Галац се формира едно от най-многобройните и най-активни ядра на българската емиграция на север от р. Дунав.

5. Тези данни са ценно градиво не само за историята на българските преселения във Влашко и Молдова, но несъмнено ще са полезни и ще представляват интерес и за самата история на изброените селища в България, за по-пълното осветляване на важни моменти от тяхното минало. Редом с това те ще подпомогнат проучването и на историята и съдбата на много български родове, част от които продължават съществуването си на чужда земя и сред чуждоетническо обкръжение - обстоятелства, които обуславят в историческа перспектива постепенното им асимилиране и разтваряне в чуждата езикова и етническа среда. Но независимо от превратностите в историческата съдба на това население, наш дълг е да изучим неговата участ, която е неразделна част от националната ни съдба, от родната ни история.

---

1. **К. Велики.** Браилските бунтове 1841-1843. С., 1968, с. 42; **2**. Пак там, с. 43; **3**. Gh.Munteanu Barbad. Galasi. G. 1927,p.35; **4**. **Istoria Rominei**.vol.IV, Bukuresti, 1964, p.187; **5**. **К. Велики.** Пос съч. с. 43; **6**. **Gh. Munteanu** Barlad Galasti ...p.35; **7**. **D.Papazoglu**. Calanda pe riul Dunari d n Posta de fier pina in Marla Negra. Bucuresti, 1863, p.50; **8**. Краткое политическое землеописание за обучение на болгароското младенчество... издано от Неофита архимандрита Хилендарца... в Крагуевце 1835, с. 38; **9**. В "Дунавска зора", Браила, г.II бр. 39 от 31 авг. 1869 г.; **10**.Вж. напр С. Дамянов Ломският край през Възраждането. С. 1968, с. 27, 119-120, 129 и др. ; **11**. **Хр. Гандев.** Една търговска къща отпреди Освобождението. - сп. Професионална мисъл, С., г.I, 1940, кн. 2, с 40-46.; **12**. Повече за тях вж. В. Паскалева. Архивният фонд "Евлоги и Христо Георгиеви в архива на БАН за периода 1840-1878 г. Известия на Научния архив, С., 1966, кн. 3; Хр. Глушков. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982, 220 с.; **13**. Повече за българската колония в Галац вж. Н. Жечев. Из историята на българското учебно дело в град Галац. - В: В чест на акад. Димитър Косев. С., 1974, с. 173-181; Н. Червенков. О создании болгарского училища в Галаце /40-50 г. XIX в./ - Изв. Акад. наук Молдавской ССР, сер. общ. наук, т.2, Кишинев, 1976, с. 47-54; М. Люлюшев. Галац и българската колония /XIX - XX в./ - сп. Векове, 1981. кн. 1, с.44-54 и посочената в тези

трудове литература по въпроса; **14**. Вж. напр. Тр. Радев. Обществените слоеве у спомоществователите на някои от най-ранните български старопечатни книги. - Год ББИ, т.У, 1956, с. 140-159; **15**. Описанието на използваните възрожденски издания правим по М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т.I. С., 1957 г.; **16.** В скоби даваме различните варианти на едно и също име, които се срещат в спомоществователските списъци на отделните издания.

ЗА ТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ И ОТНОШЕНИЯТА НА ХРИСТО Г. ДАНОВ С ЕМИГРАЦИЯТА В РУМЪНИЯ И БЕСАРАБИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

Анна ИЛИЕВА

Дългогодишната дейност на Христо Г. Данов за напредъка на националната просвета, за културния и обществения прогрес неизбежно включва и усилията му за разпространение на българската книга сред емиграционните колонии отвъд Дунав. Връзките на най-голямото възрожденско книгоиздателство с този район са слабо проучени в сравнение с Македония и Одринско, което е логично на фона на културно-историческото значение на тези земи и пречките, които съпътстват издателя и сътрудниците му там.

В "Летоструй" за 1869 г. на въпроса: "Где сме ние българите?", Данов отговаря- почти 8-те милиона българи са пръснати в Мизия, Тракия, Македония и Сърбия и още във Влашко, Молдова, Бесарабия и Русия. Инородците ни там наброяват, според статийката, почти един милион, разселени "в много градове и села".[1] В бележките за "българските работи", съставяни от Данов за първите годишнини на календара-алманах, стореното от българите отвъд Дунав се вписва като неразделна част от живота на целокупния български народ. Още в първата годишнина исторически точно са описани масовите емигрантски вълни, причините за тях, формирането на многобройна българска емиграционна колония на север от голямата река.[2] Възможно е при съставянето на историческата справка Данов да е ползвал авторитетните препоръки на Марин Дринов, с когото по това време поддържа тесни приятелски отношения. С обективност, коректност и прецизен подбор се отличават и материалите за състоянието на българските колонии в Румъния и Бесарабия. Те включват сведения за състоянието на училищата, читалищата, културно-просветните дружества, храмовете в селища с компактно българско население, тяхното временно състоянине, ежегодните промени на границата на 60-те и 70-те години на миналия век. Данов има възможност да ги наблюдава при честите си пътувания по тези места, използва и писаното в печата, който следи внимателно. Той приема с огорчение факта, че едва през 60-те години са отворени първите три български училища

- в Гюргево, Браила и Плоещ, но и те "миришат на затваряне, защото богатите нямат пари да ги издържат". В "огледалцето" за 1870 г. се споменава за новите нашенски "школа в Галац и Измаил.[3] Пак там "се оглежда" фактът, че сънародниците ни са закупили и къща в Букурещ "за да направят първия храм на румънска земя, дето се пее на български". Той очаква още следващата година към него да се присъедини църквата в Галац, която се строи трета година.

Две от трите периодични издания, обогатили сиромашката ни журналистика през 1869 г., също са дело на заддунавските българи: Списанието на Българското книжовно дружество и "Пътник" - търговски, книжовен и забавителен лист , издавани в Браила. За духовната свяст на сънародниците ни се грижи и читалището в Букурещ, но Данов таи дълбока тревога за бъдещето му, имайки предвид слуховете за преименуването му в литературно дружество и идеята да се привлекат българи от други места за издръжката му.

В даренията за народното просвещение Хр. Г. Данов вижда един от най-значителните приноси на богатите емигранти и не пропуска да похвали тези благородни деяния. През 1870 г. вниманието му привлича Маринио Бенли, известен с щедрите си дарения за родната си Шуменска област. Последната година с негови средства били изпратени "пет душ ученици" в Таборската гимназия. В календаря за 1871 г. по повод смъртта на браилския гражданин Тодор Миланов се съобщава, че последният дарил на училищата в родния си Свищов движимо и недвижимо имущество от 1500 жълтици. През следващата година за пример се посочва родолюбието на "наший многоучений съотечественик д-р П. Берон", завещал приходите от мушията си за издръжка на селските училища около Котел, Пловдив и Одрин, където селянчетата да се учат на занаят.[5] Подобни благородни люде Данов нарича благоразумни хора, които знаят как да печелят и знаят где и що да дадат, та приживе да видят плодовете на собствените си трудове" и напредъка на българското просвещение.

Христо Данов внимателно наблюдава събитията, реагира бързо и адекватно на промените. В календар за 1869 г. той посочва като пример за емигрантската общност българите в Болградско, където във всичките 80 села се поддържат училище и църква, а в Болград и единствената българска гимназия. Следващата година вече подробно и укорително коментира кризата на гимназията и училищата в района. Причината за това положение той търси в разногласията между местните първенци, което от своя страна може да доведе до одържавяването на гимназията и поставянето ѝ под контрола на чужденци. Вината за това е у тамошните български водачи, които имат финансовата възможност да издържат не само средно училище, но и университет. "ала не им достига воля и желание, главните двигатели в такива работи".[6]

Ако статийката за формирането на Българското книжовно дружество през 1869 г. носи белезите на скептицизъм за бъдещето му, то следващата година се изразява не само възхищение от стореното, но и подробно се описват целите на заведение-

то, неговите издателски намерения. А на 30 юни 1872 г. в писмо на В. Стоянов до В. Друмев се съобщава: "Г. Данов е вече спечелен за нас. Чрез него провождаме книгите си в България и Тракия"[7].

Не може да не направи впечатление критичният поглед на автора на "Огледалцата" и Достазабележителни работи" към делата на инородците му, независимо къде се намират те. При това успява да запази дипломатичния тон, да мери с обща за всички мярка. Понякога е умело назидателен в съветите си, понякога иронията му преминава към сарказъм. Когато изказва съмнение за скорошното завършване на българския храм в Галац, например, той си позволява да прогнозира, че това ще стане "кога мушиите на тамошните богаташи вместо жито, хванат да раждат пари". Всякога обаче целите му са да подтикне, да пробуди у сънародниците си стремежа към общополезни дела. Публицистичните изяви на Христо Г. Данов са отглас от практическата му дейност на книжар-издател. Той посещава ежегодно заддунавските колонии, поддържа контакти с тамошните дейци, учители, интелектуалци, търговци, има ясна и точна представа за състоянието на емиграцията, за проблемите на българите на север от Дунав.

Началото на връзките на Христо Г. Данов и книгоиздателството му с Румъния и Бесарабия се поставя апрез 1858/59 г., когато лично посещава Тулча, Болград, Галац, Браила, Букурещ и Гюргево като част от обиколките му "по цяло Българско". В тези селища открива 1 гимназия, 2 взаимни и 4 килийни училища и двама от 12-те учители с висше и средно образование: Д. Мутев в Болград и Т. Икономов в Тулча.[8] През август 1859 г. "Български книжници" в статия за новосъздадената книжарница съобщава и за създаването на първите й представителства в Цариград, Велес и Болград. Така се демонстрира волята на съдружниците да създадат книжарско-издателски център за всички българи. Болград запазва значението си на основен книжен склад на издателството чак до Освободителната война заради многобройната българска колония, развита училищна мрежа и с присъствието на Сава Радулов, учител на Данов и сам издател на учебници и учебни книги.

Още първите биографи на знаменития книжар акцентуват на избора му на река Дунав като основен път за пренасяне книгите му от Виена за България. Част от тях се стоварват в румънски пристанища, а оттам се пренасят за българските колонии във вътрешността. Основно като бази се ползват българските пристанища - Видин, Свищов, Лом, Русе, откъдето пък се пренасят по суша и море за Цариград, Тракия, Мизия и Македония. Данов поддържа свои складове в румънските пристанища, които приемат и разпределят пристигналите книги съобразно с неговите указания. Търговският тефтер на сдружинията "Хр. Г. Данов и Сие" съдържа категорични данни в подкрепа на това твърдение. Дружествени книги се изпращат до Браила, Тулча, Гюргево, Галац, а оттам се препращат в Болград, Букурещ, Кюстенджа, Плоещ и др. места с големи български колонии. През 1862 г. се споменава за първата пратка от два сандъка доставена в Браила.[9] През февруари същата година чрез кантората на Братя Кръстевич в Свищов издателят изпраща" Журнал за наука, занятие и търговия" на Н. Райнов в Александрия.[10] През 1963/64 г. се изпращат няколко сандъка,

главно карти, адресирани до Браила, Гюргево и Галац, за което предприятието изплаща съответните пощенски и търговски такси. Освен в посочените вече градове са регистрирани направени разноски по книги, намиращи се на съхранение в Плоещ, Тулча и Болград. Те са предназначени за "приятели повън" - търговци и учители, които се занимават със складирането и продажбата на стоката. В тефтера се споменават конкретни имена. В Браила през първите години помощник на Данов е Костаки Попович, а по-късно Константин Благостойнов, учител, който през 1866 г. дължи на издателя 4187 гр. В Браила сътрудничи още Хр. Ваклидов. В Гюргево име не се споменава, но са изплатени 1250 гр. за складиране на книги. От живеещия в този град Пенчо Раданов /Радов/ Данов взема за продан негови издания на стойност 1700 гр. В Болград Панайот Греков дължи през 1866 г. 2120 гр. на Сдружението, докато взетите за продан книги на Сава Радулов са на стойност 4695 гр. В Плоещ приемателят вероятно е Д. Неделкович, който, според същата равносметка, дължи за две пратки общо над 700 гр. [11]

Когато през 1867 г. книжарницата отваря търговски клон на южния бряг на Дунав, изборът на Русе се дължи до голяма степен на географското му положение и възможностите за контакти с основните емигрантски центрове.[12] След напускането на русчушкото заведение неговият пръв управител Манол Мартинов се установява в Браила, където представлява Дановата книжарница. "Намиращият се тук ваш човек Мартинов", пише за него Т. Пеев до Хр. Г. Данов. В подкрепа на присъствието на Мартинов в румънските градове като представител на Данов е и нарастващият му дълг към предприятието след оттеглянето от русенския клон.[13]

От оскъдните архивни източници интерес представляват писмата на Данов до Ив. Касабов от лятото на 1863 г. Те осветляват и уточняват фактите около едно от най-дръзките начинания на сдружението - отлитографирането на стенен училищен атлас от 6 карти, съчетан с отпечатването на два атласа - малък с 9 карти и голям с 24. Така Христо Данов поставя началото на масовото им приложение в учебната практика не само в България, но и в съседните страни. Със съзнанието, че едва тридесетина училища в България биха приели да купят стенния комплект и след краха да продаде екземпляри от него в Събрия, единствената надежда на Данов остава богатата и родолюбива българска емиграция отвъд Дунав. "Най-сетне попаднах на нашите родолюбиви търговци в Букурещ, Браила, Галац, Болград и Тулча, та можах да им продам толкова, колкото да изплатя разноските. Търговците от своя страна ги провождали в подарък на училищата в родните си места в България"- с благодарност си спомня Данов.[14]

Писмото от 3 юни 1863 г. внася корекция в казаното от С. Барутчийски, че найнапред Данов посещава Галац, където Евлоги Георгиев купува два комплекта за училищата в родното си Карлово и го снабдява с препоръчителни писма за други търговци в същия град и в останалите колонии. Решителната намеса на Евлоги Георгиев за успешната продажба на картите и достигането им до много наши възрожденски училища е вън от съмнение. Писмото обаче доказва категорично, че обиколката си през лятото на 1863 г. Данов започва от Браила, а не от Галац. В Браила

издателят пристига на 3 юни от Русчук с едномесечно закъснение заради "многото препятствия в работата", свързани вероятно с неуспешния му опит в Белград. За негово огорчение несполуките го посрещат и на румънска земя. В Браила той не намира нито обещаните пари, нито за продан картите, за да събере средства "насреща дълговете" във Виена. Същевременно става ясно, че стоката трябва да бъде изпратена на браилския търговец Ив.х.Вълков, родом от Карлово.[15] След Браила, вероятно и след получаването на пратката, Данов заминава за Галац, където намира горещата подкрепа на Евлоги Георгиев. От Галац се отправя за Болград, както личи от написаното на 9 юли. Тогава той пише за пореден път на съдружниците си във Виена чрез Касабов, за да ги уведоми за намерението си веднага да се върне в австрийската столица и довърши печатането на картите и атласите. Според Барутчийски, в Болград директорът на тамошната гимназия откупил 40 комплекта за "българските училища по селата"[16]

Други писма на Данов доказват подкрепата на букурещките българи в това отношение. С разпространението на изданията му се заема и книжарят Иван х. Енюв.[17] Спокойният тон на писмата от м. юли е показател за удовлетворението от постигнатото в последния месец и благодарността му към тукашните български първенци за подкрепата.

През следващите години Данов обикаля ежегодно по книжарски работи места отвъд Дунав, развива предишни познанства и контакти, установява нови,. През 1864 г. е в Браила, Болград и Букурещ, според писмата му до д-р Ив. Селимински. Включва се в усилията последният да бъде назначен за окръжен лекар в Болград, като обединяваща фигура между отделните колонии. През 1865 г. отново се среща със Селимински в Галац на път от Виена за Цариград, където предприема постъпки за отмяна на забраната да влиза в Турция, наложена му през 1862 г. за търговия със забранени книги. Възможно е по това време да е посещавал и други селища, за което не се споменава в известните източоници. Към това ни навежда написаното до Павел Каляджи в Измаил на 8.12.1867 г. Става ясно, че книжарят е посещавал града през лятото на 1866 и оставил при търговците братя Аврамови сандъци с книги, непродадените от които има намерение да прибере при идването си в бесарабския град следващото лято. Същевременно със съдействието на Каляджи изпраща друг сандък с учебници за С. Радулов в Болград, на който е платил вече търговската такса [18]

Издателят използва излизащия в Браила вестник "Българска пчела" за реклама на изданията си. На 9 август 1863 г. там публикува обширна реклама, за да извести "всички любители на българското просвещение" за новите книги и учебни карти на издателството му. Подробно са описани съдържанието, размерите и цените им. На 28 февруари 1864 г. съобщава, във връзка с предстоящия Джумайски панаир, за излизащите нови учебници и отпечатаните ликове на Кирил и Методий. Особено впечатляващо е обявлението от 17 април с.г., в което издателството се извинява за закъснението при печатането на обявения вече атлас и уведомява "читающата" публика за причината - излезлият съвсем наскоро нов "по-голям и по-пълен атлас, с

по-добра уредба и формат." Той ще бъде преведен и издаден в следващите два месеца вместо остарелия си предшественик.

Обявленията във в. "Българска пчела" показват значението, което издателят издава на района като пазар на книгите си, стремежа му към коректност и честност към поетите ангажименти. На 25 март 1864 г. в. "Будущност" публикува известие на букурещкия книжар Ив. х. Енюв, в което сред споменатите 16 заглавия, са и 8 учебника и учебни карти издание на Хр. Г. Данов, което доказва успеха на изданията му сред емигрантската интелигенция. Йозеф Рил, учител в банатския град Винга съобщава на Раковски през 1864 г. необходимите му учебници, сред които основно са тези на Хр. Г. Данов и продължава:"Тяхна милост г.Хр. Данов, Р.И.Блъсков, Д. В. Манчов ги моля за онези книги, дето са били известени онази година в "Българска пчела". Данов използва за популяризиране на изданията си и излизащия в Браила "Дунавска зора".[20]

Съдбата на българската журналистика дълбоко и трайно интересува Хр.Г. Данов, защото по нея се съди "доколко една държава и един народ е узрял за занаятите, земеделието и търговията". На Касабов на 3 юни 1863 г. той съобщава, че е излязъл първият брой на "Българска пчела". Той има и редкия шанс да присъства на радостта от появата на първия голям емигрантски вестник. Подробно описва светските събития около това - събранието на браилската колония в дома на Н. Ценов, сватбата на Хр.Ваклидов с племенницата на печатаря Расидеску, който дарява браилския клон на типографията си на Каслидов, който вече е не само редактор, но и печатар на изданието, а това гарантира неговото продължително съществуване. Данов от своя страна използва срещите си с местните първенци, за да препоръча Касабов за сътрудник на "Пчелата". На 10.XII.1864 г. той коментира състоянието на вестника и с д-р Селимински "едно от нямание пари, а друго от нямание редактор, ще спре през зимата, докле да се вземат мерки, за да се тури в по-добър ред и се тури на по-добра основа". Местните първенци се надяват да привлекат Селимински за редактор, както настоявали Н. Ценович и К.Попович.[21] Водачите на емиграцията се консултират с Данов и при избора на редактор на в. "Народност". За пръв редактор на органа на БТЦК е определен Ив. Касабов, въпреки че преди това чрез Данов се опитват да привлекат за този лист М. Дринов [22] Пак от кореспонденцията на Данов с М.Дринов научаваме за излизането на в. "Дунавска зора". В него по съвета на своя печатар първият български историк печата обява за излизането на труда му върху произхода на българите.[23] От своя страна редакцията му препоръчва дановият "Летоструй" за 1870 г., защото има "много любопитни и занимателни работи". В книжката Данов приветства излизането на двете браилски издания - "Пътник" на Б.Запрянов и Списанието на Българското книжовно дружество. Данов става разпространител на последното в България и Тракия и многократно предупреждава издателите, че по тези места или не виждали списанието, или това ставало твърде късно, за което трябва да се вземат мерки от тяхна страна.[24]

Данов следи отблизо състоянието на българските училища, читалища, дружества, дарителската дейност - за него едно от най-благородните и значими дела на

емиграцията. На страниците на "Летоструй" той съобщава за изграждането на българските храмове в Букурещ и Галац. Строежът на галацката църква продължил повече от три години, което кара Данов да изрази съмнението, че ще бъде завършена. При постоянните си пътувания Данов става посредник между българските дейци във Виена и в румънските градове. Посредничи между църковните дейци в Цариград и емигрантите отвъд Дунав. Доказателства за последното е писмото му до д-р Селимински от януари 1866 г., където подробно описва последните събития в турската столица, ролята на Мидхат паша, който "твърде много подейства върху правителството и подтикна работата на черковний въпрос..., но си отиде и пак не бе нищо", огорчен приключва Данов.[25]

В писмата му намират място важни светски и политически прояви. Той описва подробно на съдружниците си във Виена вечерта, когато за пореден път българската емиграция в Браила се събира у Попович, за да отбележи раждането на в. "Българска пчела". От написаното през декември 1864 г. научаваме пък за клуба на българските първенци в същия град. Първите търговци и интелектуалци се събирали вечер в градското казино, за да обсъждат и решават важни въпроси, актуални проблеми. Според казаното от Данов в него членували Н. Ценович, Д-р Селимински, К. Попович, Н. Симович и други познайници.[26]

Според скромните си възможности Данов се опитва да подпомогне изявите на своите сънародници. В равносметката на Сдружението за 1863 г. са записани 46, 50 гр. за "депутация в Браила за Кирил и Методи". Вероятно става дума за депутацията от представители на браилските българи в Моравия по повод 1000 годишнината на мисията на св. св. Кирил и Методий. Записани са и 28 гр. за "депутация в Браила", вероятно внесени при второ спомоществование по същия повод.[27] Данов активно се ангажира при назначението на българин за окръжен лекар в Болград, при решаване съдбата на Болградската гимназия, приобщаването на емиграцията към църковнонационалното движение и др. [28]

Христо Г. Данов поддържа контакти с личности от различните течения в националноосвободителното движение. Известни от литературата са отношенията му с Раковски в началото на 60-те години и с водачите на революционната емиграция през 70-те - Христо Ботев и Любен Каравелов. Книжарят Данов издава и разпространява поредицата "Разскази за старовременни хора" на Каравелов и аритметиката на Ботев. В същото време той е в постоянни контакти с Евлоги Георгиев и други водачи на т.н. "стари" "нашите чорбаджии в Букурещ", както сам ги нарича. През 1868 г. използват престоя му във Виена, за да плати на В. Стоянов 50 л.т. да се подготви и присъедини към Българската легия в Белград. - "та веднага да тръгне за Белград, дето да следва военно изкуство". В следващите си писма до Дринов той подробно описва как е изпълнил възложената му поръчка.[29] Във връзка с отношенията на книжарницата с Добродетелната дружина интерес представлява фактът, че сред длъжниците на предприятието за 1869/70 г. е записана и Дружината с дълг 1259 гр. При създаването на БТЦК Данов също се намесва като се ангажира с избора на в. "Народност" - орган на Комитета.

Отношенията на най-голямото възрожденско издателство с емиграцията отвъд Дунав надхвърлят обема на настоящето изследване. Неговата цел е само да маркира основните моменти и акцентува върху въпроси и проблеми, които са изследвани в съчинения от по-общ характер, както и да посочи извори, неизползвани досега в литературата.

---

1. Летоструй за 1869, с. 220; **2**. Пак там с. 136; **3**. Летоструй за 1870, с. 206, 208; **4**. Летоструй за 1870 с. 238; Летоструй за 1869, с. 207, 206; **5**. Летоструй за 1870, с. 204; Летоструй за 1871, с. 239; Летоструй, за 1872, с. 216; **6**. Летоструй за 1870, с. 196- 197; **7**. Документи за историята на Българското книжовно дружество, С., 1958, т.I, с. 274; **8**. Летоструй за 1909, с. 158; **9**. НБИВ - БИА, ф. 2, а.е. 172, л. 4; **10**. НБКМ - БИА II А 4297; **11**. НБИВ-БИА, ф.2, а.е. 172, л. 12,14; **12**. Алманах за история на Русе, т.II, 1998 г., с. 178-186; **13**. Документи за история на БКД, С., 1958, т.1, с. 457; **14**. **Данов, Хр. Г.** Юбилеен сборник, 1905, Пловдив, с. 164; **15**. НБКМ БИА ф. 154, а.е. 2 л. 19-20, 24-25; **16**. Барутчийски С. Христо Г. Данов. Биографичен очерк, 1905 с. 59; **17**. НБКМ-БИА, ф. 154, а.е. 16, л. 3-4; Будущност г.I, бр. 4,10/ 25 март - 17 май 1864; **18**. НБКМ - БИА, ф. 28, а.е. 2, л. 33; ф. 28, а.е. 16, л. 208; а.е.10, л.6; **19**. Архив на Раковски, т. 4, 1969, С., БАН, 271-276; **20**. Дунавска зора г.II бр. 24-25, 44, 3 май - 15 юли 1869; **21**. НБКМ - БИА ф. 28, а.е. 10, л. 6; **22**. НБКМ - БИА, ф- 111, а.е. 78, л. 12-13; **23**. НБКМ - БИА, ф. 111, а.е. 78, л. 12-13, 27; **24**. **Арнаудов М.** Българското книжовно дружество, С., БАН, 1960, с. 274; **25**. НБКМ - БИА, ф. 28, а.е. 24, л. 24-25; Библиотека Д-р Ив. Селимински, кн. VI, 1907, с. 86; **26**. НБКМ - БИА, ф.154, а.е. 2, л.44-45; ф.28, а.е. 10, л. 6; **27**. НБКМ - БИА, ф.2, а.е. 172, л. 6; **28**. НБКМ - БИА, ф. 28, а.е. 16, л. 208; **29**. НБКМ - БИА, ф. 111, а.е. 78, л. 18, 26

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА КЛОНОВЕТЕ НА БЦБО СЛЕД НЕГОВОТО РАЗПУСКАНЕ

Слави Тодоров

В края на 1876 г., когато Българското централно благотворително общество насочва силите си за организирането на въоръжената борба вътре в страната и приема политическа програма за българските искания, неговите клонове в Румъния и Южна Русия са няколко десетки.[1] Това е време, когато централните и местни дейци се убеждават, че настъпващите политически събития налагат нови форми на борба и преди всичко необходимостта от приобщаване на революционните усилия към силите на руската армия. В този смисъл още през декември 1876 г. се прави предложение да бъде изразена пред Главнокомандуващия южно-руската армия в Кишинев готовността на българския народ за участие в предстоящата война.[2]

След обявяването на частичната руска мобилизация през ноември 1876 г. и в отговор на окръжно писмо № 222 на БЦБО, клоновете пристъпват тайно към направата на списъци по предложената им примерна форма на всички, които при първо повикване са готови да се включат в редовете на една бъдеща българска войска.[3] В началото на следващата 1877 г., със средства, събрани от емиграцията и суми, получени от българина на руска служба и председател на Кишиневското българско дружество Ив. Ст. Иванов /Каляджи/, от една страна, и от почетния председател на Обществото и представител на руските славянски комитети Вл. С. Йонин, от друга,[4] те участвуват в издръжката на българските емигранти - хъшове. В някои от дружествата в Бесарабия продължава събирането на помощи за пострадалите след Априлското въстание сънародници в България.[5]

Със съсредоточаването на руските войски към Кишинев "младите" активизират дейността си. "Да се бориме с най-голяма храброст с нашия петвековен враг" - призовава издаваният от тях в Болград в. "Български глас"[6] "Вчера получих депеша от Иванов. Утре изпращам в Кишинев 100 души. Изглежда, че се започва сериозно дело" - пише на 3 април 1877 г. до К. Цанков в Букурещ касиерът на Болградското благотворително общество П. Фитов.[7] Същия ден в писмо до Букурещ намиращият се в Болград подпредседател на БЦБО Ол. Панов съобщава, че героят от Панагюрище Ив. Соколов щял да върви с около 12 момчета в Кишинев.[8] От друго писмо, изпратено няколко дни по-късно, се узнава, че последният действително заминава за споменатия град с "партия" от 53 доброволци[9] и с това бележи началото на организираното изпращане на групи желаещи за постъпване в Българското опълчение.

На 10 април с.г. Болградското общество, с наскоро подновено ръководно тяло под председателството на В.Василев, излиза в "Български глас" с възвание към българското население в Бесарабия за събиране на средства за войската. "Нашата помощ - пише във възванието - не ще бъде милост, но длъжност, която трябва да има всеки честен човек към отечеството."[10] На свой ред, излизащият по това време в Гюргево под редакцията на члена на БЦБО Ст. Стамболов, в. "Нова България" публикува анонимна дописка, с която съобщава, че в Кишинев са се стекли всички български доброволци и че от тях ще бъдат формирани полкове под названието "отмъстители", в които се включват и всички български офицери на служба в руската армия.[11]

В дните около обявяването на войната местните общества са в постоянна връзка с Букурещ. Те подкрепят възванието на БЦК /както се именува в документа БЦБО/ към българския народ и изразяват становища по въпроса за изработване на благодарствен адрес до руския император по повод предстоящото му идване в Кишинев. За съжаление, за писмените обяснения, които БЦБО дава на своите филиали във връзка с решението от 14 април за прекратяване на своята дейност няма данни, но както е видно от някои документи, техните членове изпълняват направената препоръка и се предоставят в разпореждане на руското командуване.[12]

Особено оживена е кореспонденцията с Букурещ на Болградското благотвори-

телно общество. От Болград съобщават, че в отговор на писмо под № 327 писали какво ще бъде тяхното поведение по време на войната и изказват съжаление за оттеглянето на Вл. Йонин от поста почетен председател на БЦБО. Пишат още, че напечатали 900 екземпляра от възванието, което раздавали на преминаващите през града руски офицери и че ще се постараят да препратят и отсреща, т.е. в България. Интересуват се дали в. "Нова България" ще остане орган на ЦК след поемането му от Ст. Стамболов и пр. [13]

Местните дейци считат за свой дълг да разясняват на руските офицери, че те отиват да освобождават братски славянски народ, който ще ги посрещне като освободители. В адреса до императора, публикуван на 22 април в последния брой на в. "Нова България" и придружен от адреси от обществата в Болград, Браила, Крайова, Олтеница, Александрия и Гюргево пише, че българският народ е готов да въстане и да се присъедини към руската армия. От името на всички свои отдели в Румъния е отправен и адресът на БЦК до главнокомандуващия Н. Николаевич в Букурещ на 3 май, в който пише, че погледите на българите са обърнати към Русия и че те вярват в блестящата победа на руското оръжие.[14] Призивът към всички българи да се съберат под знамената на руската армия, принасяйки материални и морални жертви пред олтара на отечеството, присъствува в ред дописки на продължаващият да излиза в. "Български глас".[15]

С развитието на събитията акцията по набирането и изпращането на доброволци в Българското опълчение се разширява. На 27 април упълномощеният представител на БЦБО в Галацката община Р.Атанасов съобщава на П.Хитов в Букурещ, че в града са се събрали 200 доброволци, които чакат разпореждане за отправяне по предназначение. Два дни по-късно от Болград пишат до БЦК, че след заминаването на опълченските дружини в Плоещ нови желаещи да вземат оръжието се събират в Кишинев и питат къде трябва да бъдат изпращани. В друго писмо от 4 май се съобщава, че група от 75 доброволци от Измаил, към които се присъединили девет души от техния град, снабдени от съответните общества с всички необходими средства, заминала за Галац на път за Плоещ. На свой ред, откликвайки на апела да помогнат на своя страдащ народ, млади българи, учащи се в чужбина, се обръщат за съдействие да постъпят като доброволци към Щаба на руската армия направо към председателя на Централното общество К. Цанков.[16]

С прехвърлянето на Българското опълчение в Плоещ притокът от доброволци се увеличава. За малко повече от месец Българското благотворително общество "Дружба" в Браила изпраща в опълченския лагер 11 групи с обща численост 436 души, някои от които са дошли от Галац, Букурещ, Турну Магурели, Аджют и Каракал, с данни за тяхното месторождение и грамотност. При това членовете на обществото Т. Илиев, С.Д. Мънзов и Д. Томович подчертават изрично горещото желание на доброволците да постъпят в Опълчението.[17] От 6 до 22 май Българското благотворително дружество в Галац с председател д-р Г. Янколов изпраща четири групи доброволци, на брой също няколко стотици, със сведения за месторождение, време на идване в Румъния, възраст и участие в Сръбско-турската война 1876 г. [18]

По същото време членът на благотворителното общество в Слатина Ив. х. Н. Бобйовски изпраща на майор Миних в Плоещ четири партии с обща численост 56 души с данни за месторождение, народност, занятие и възраст. От Слатина изпраща партия от 10 души и х. Никола х. Стоянов.[19] Групи изпращат още Хр. Т. Маджунов от Крайова и Н. Ваканов от Калараш.[20] Зает с проблемите по транспортирането на доброволците, пристигащи от различни селища на Румъния и Бесарабия, Ив. Ст. Иванов също отправя за Плоещ 130 българи от Галац и 100 от Браила.[21] Болшинството от събраните около Слатина и Калараш доброволци се записват в Опълчението направо в Плоещ.

Твърде образно в. "Български глас" описва ентусиазма на българите при изпращането на доброволците в Болград, откъдето през май на разноски на местното общество се отправят последователно за Плоещ три групи от 86, 84 и 32 души. Младежите пеят "Къде си вярна, ти любов народна?" и "Не щеме ний богатство..." Жени и девойки ги обкичват с майски цветя, а членовете на обществото ги съпровождат до края на града, където се отправят пожелания и пият наздравици за успеха на делото. Сам Ол. Панов, тогава член на местното общество, начело на партия от 28 души, заминава на 16 май за Плоещ и се записва в Българското опълчение.

Наред с изпращането на доброволци продължава и събирането на волни пожертвувания в пари и вещи за нуждите на "българската начална войска", както се именува Опълченинето в пресата. Активна дейност в това направление развиват благотворителното общество в Болград и неговите разклонения в бесарабските села Шикерли-Китай, Вайсал, Долукьой, Бановка, Конгаз, Чишмелий и Ташбунар. В непосредствена връзка с тях работи и Болградското женско благотворително общество с филиалите си в Измаил, Табак, Вълча и някои от споменатите селища.

Равносметката за събраните помощи на обществото в Болград от 1 април до 7 май е 888, 65 франка, а от 7 до 22 май - 1263 франка. Като цяло обаче, констатацията в "Български глас" е, че събирането на помощи върви бавно. Някои българи не са пожертвували нищо, а други - заможни са заявили в пуснатата за целта подписка нищожни суми. Съобщава се дори за злоупотреба с дарения от страна на примарина на с. Чишмеваруит Агура. [23] Прави впечатление, че въпреки острата полемика със "старите" по повод на т.н. "привременно правителство", отделни дейци като членът на БЦБО Ив. Кавалджиев, председателят на благотворителното общество в Александрия д-р Вичо Панов и председателят на обществото в Болград В. Василев са дарители и в акции, организирани от Българското человеколюбиво настоятелство в Букурещ. [24]

Работата по събирането на средства продължава и в хода на военните действия в България. След като изпраща на ген. Н.Г. Столетов в Свищов 1000 кърпи и други потреби "за подвръзка на ранените български ратници" настоятелството на женското общество в Болград пита в писмо дали има още нужда от подобни неща, за да изпрати колкото може, а през юли предава на Ив. Ст. Иванов нова пратка за "амбуланцата на българските войници" в Търново. [25] През август, съобщавайки за турски-

те зверства в България, "Български глас" апелира отново към емиграцията за помощ на бедстващите българи.[26]

На българска земя централните и местни дейци са изцяло в услуга на русите. К. Цанков е младши чиновник за особени поръчения в Свищов. Ив. Вазов е преводач в канцеларията на свищовския губернатор. Ст. Стамболов раздава помощи на пострадалото население в Добруджа от името на Московския благотворителен комитет, след което е писар преводач в управлението на началника на Търновски окръг. За преводач в действуващата армия е препоръчан и П. Енчев, като "човек много добър, който познава местността по долния Дунав". Секретарят на Болградското общество Ив. х. Иванов работи по привличането на учащите се в Русия и Австрия българи за участие в "работите, които ще се открият в бъдеще" с намерение и той с другарите си да замине през есента за България.[27] На служба като унтерофицер и прапоршчик в 1-а дружина на Българското опълчение Ол. Панов участвува в бойните действия на родна земя и е награден с орден "Свети Георги". Такъв орден получава и Ив.х.Н. Бобйовски като опълченец от 2-а дружина [28] и пр.

От казаното дотук е видно, че след саморазпускането на БЦБО на 14 април 1877 г. местните общества продължават започнатата подготвителна, пропагандна и непосредствена дейност по сформирането на Българското опълчение. Нещо повече, тази дейност се активизира особено предвид новите потребности на народното дело. От друга страна БЦБО /БЦК/ в Букуреща все така се възприема от обществата и отделните емигранти като ръководно тяло, като своеобразен център на националното революционно движение. Може да се каже без преувеличение, че благодарение най-вече на усилията на "младите", които както сочат видни съвременници, са готови да се жертвуват за освобождението на България, е възможно създаването за твърде кратко време на сравнително многобройния отряд на Българското опълчение.

---

1. Христоматия по история на България. Българско възраждане - Втората и третата четвърт на 19 в. С., 1996, с. 588; Бендерев, Ат. История на Българското опълчение 1877-1878. С., 1930, с. 60; 100 години от Руско-турската освободителна война 1877-1878. Документален сборник с подбрани материали от архивите и българския възрожденски печат 1876-1878, кн.I, С., 1979, с. 136; Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С.,1982, с. 226; Митев, Й. Бесарабските българи и Освобождението на България. ИПр., кн.1, 1967, с. 58, 59 и др.; **2**. 100 години от Руско-турската освободителна война..., с.62; **3**. НБКМ-БИА, ф. 56, инв. № 5891; Бендерев, Ат. Цит. съч., с.60; **4**. 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 79; Българите в Румъния XVII - XX в. Документи и материали. Акад.изд. "Марин Дринов". С., 1994, с. 206; Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878 г.г. Сборник документов. Москва, 1978, с. 238; **5**. В. Български глас, бр. 34, 8 ян. 1877; бр. 39, 5 март 1877 и др.; **6.** Пак там, бр. 42, 24 март 1877.; **7**. НБКМ-БИА, ф.5, а.е. 7, л. 294; **8**. Пак там, л. 292; **9.** ЦВА, ф.42-к, оп.1, а.е. 21, л. 206; Българското опълчение. Сборник от документи, т.1, с., 1956, с. 174; **10**.В. Български глас, бр. 44, 16 април 1877; **11**. 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 111; **12**. Пак там, с. 106, 121; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в троех томах. Изд. "Наука", т.2, Москва, 1964, с. 38; **13**. Пак там; **14**. В. Нова България, бр. 75, 22 април

1877; 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 136, 150; **15**. В. Български глас, бр. 44, 16 април 1877; бр. 45, 23 април 1877 и др.; **16**. 100 години от Руско-турската освободителна война...т.1 , с.141, 144, 178; Освобождение Болгарии от турецкого ига т 2, с.59, 6; **17**. Българското опълчение т.1, с. 262, 287, 336, 345, 364, 382, 393, 394, 406, 463, 474; **18**. Пак там, с. 309, 361, 372, 389; **19**. Пак там, с. 298, 352, 359, 368, 401; **20**. Пак там, с. 354, 395; **21**. Пак там, с. 352, 361; **22**. В. Български глас, бр. 47, 7 май 1877; бр. 48, 16 май 1877; бр. 49, 21 май 1877; **23**. Пак там, бр. 46, 30 април 1877; бр. 47, 7 май 1877; бр. 49, 21 май 1877; бр. 50, 28 май 1877; бр. 52, 11 юни 1877; **24**. 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 165, 198; **25**. В. Български глас, бр. 3, 2 юли 1877; 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 218; **26**. В. Български глас, бр. 10, 20 август 1877; **27**. 100 години от Руско-турската освободителна война..., с. 176, 207, 218, 258, 260, 272, 322, 326, 382, 404; **28**. Българското опълчение 1877-1878. Биографичен и библиографски справочник. НПМ "Шипка-Бузлуджа", т.1 с. 172, 233

МАРКО Д. БАЛАБАНОВ И ЗАЩИТАТА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КАУЗА ПРЕЗ 1869 Г.

Пламен Божинов

През епохата на Възраждането емиграцията играе важна роля на посредник между българското общество и модерния европейски свят. Новите идеи, които идват както от Запад, така също и от Изток, често не само са носени от емиграцията, но тя е и моторът при реализация на вече предначертаното[1] . Тази нейна роля се засилва особено след Кримската война. Руско-османският сблъсък в средата на XIX в. е причината за коренни промени и в българското общество, и във взаимоотношенията между Великите сили по Източния въпрос. Измененията най-чувствително са усетени от младата генерация емигранти, която изпъква като най-динамичната част на българското общество. Именно тя започва да търси нови пътища, средства и начини за осъществяване на освободителните идеали[2] .

Края на 50-те и 60-те години са време, когато на политическата сцена излиза едно ново поколение дейци, родените през 30-те и 40-те години, което прави своите първи опити да заговори със собствен глас и да представи своите виждания за бъдещето на нацията [3]. Така в революционното крило редом до Георги Ст. Раковски (1821-1867 г.) се нареждат Панайот Хитов (1830-1918 г.), Любен Каравелов (1834-1879 г.), Васил Левски (1837-1873 г.), Иван Касабов (1837-1911 г.), Хаджи Димитър (1840-1868 г.), Стефан Караджа (1840-1868 г.) и редица други, които постепенно поемат щафетата на борбата. Подобен процес се наблюдава и сред еволюционистите, където заедно с дейци като Иларион Макариополски (1812-1875 г.), д-р Стоян Чомаков (1819-1893 г.), Гаврил Кръстевич (1817/20-1898 г.), братята Евлогий (1819-1897 г.) и Христо (1822-1872 г.) Георгиеви започват да излизат на сцената и представители на по-младото поколение като Тодор Бурмов (1834-1906 г.),

Панделi Кисимов (1832-1905 г.), Иван Найденов (1834-1910 г.), Лазар Йовчев, бъдещият екзарх Йосиф (1840-1915 г.), Григор Начович (1845-1920 г.) и др. Сред тези нови и динамични сили свое собствено място има и Марко Д. Балабанов (1840-1921 г.).

Роден в Клисура, учил последователно в родното си място и в Бурса, в богословското училище на о-в Халки и в университетите на Атина и Париж, М. Балабанов получава много добро за времето си и за възможностите на българското общество юридическо образование. Едновременно с това той израства с будна гражданска съвест и с изострено чувство за нуждите и стремежите на своите сънародници. По време на следването си в Атина има щастието да се запознае отблизо с Георги Ст. Раковски, да попие от неговата неистова любов към Родината и да получи първите си уроци в дипломатическото изкуство. За първи път в гръцката столица младият българин се сблъсква пряко и с користните интереси на балканските ни съседи и на Великите сили. Малко по-късно в Париж Балабанов има възможност да контактува с Никола Пиколо и д-р Петър Берон. От тях той не само взема пример за отношение към науката и образованието, но се информира и за външнополитическите инициативи, които те предприемат след края на Кримската война[4] . През 60-те години на XIX в. Балабанов прави и първите си опити в областта на журналистиката, като публикува в съавторство с Григорий Хилендарец статии на страниците на в. "Дунавски лебед", а след това като сътрудник пише за вестниците "L`Union chretienne", "Время" и "Македония", в които се опитва да обхване както българските проблеми, така също и въпроси от общоевропейската политика[5] . Обществената активност го прави известен сред емигратските среди като надежден млад българин, на когото може да се разчита за помощ и съдействие. Неслучайно малко по-късно вероятно дейци от средите на Добродетелната дружина се обръщат към него за сътрудничество при осъществяване на пропагандната акция на българските искания във връзка с конференцията в Париж през 1869 г., а след това и членове на ТЦБК търсят неговата помощ като преводач при уреждането на срещи и контакти с италианския революционер и идеолог на Ризорджиментото Джузепе Мацини [6]. Може спокойно да се твърди, че за българския студент в Париж участието в мисията при Мацини е показателно за приоритета, който имат в неговите очи общонационалните задачи пред опастностите и рисковете да свърже своето име с това на прословутия италиански революционер, преследван по това време от полицията в редица европейски страни.

Активизирането на младото поколение сред българската емиграция се определя и от развитието на Източния въпрос през седмото десетилетие на XIX в., а външнополитическата защита на националната кауза се преценява от тях като особено важна. Съвременната българската историография обърна сериозно внимание върху външнополитическата активност на възрожденските българи и бяха обнародвани десетки изследвания на тази тема[7] . В последните години тази добра практика бе продължена и с трудове на Ив. Илчев, Кр. Шарова и К. Мирчева, посветени на

външнополитическата дейност на българите през 60-те години на XIX в.[8] В своята иначе сладкодумно и умно написана монография Ив. Илчев отделя сравнително по-малко внимание върху българските външнополитически инициативи преди 1878 г. и не се спира специално върху външнополитическите изяви на Гр. Начович и М. Балабанов през 1869 г. В изложението му се чувства известно недооценяване на усилията на възрожденските българи във външнополитическата област. А студията на Кр. Шарова по думите на самата авторка "е само кратък преглед на външнополитическата дейност на възрожденската българска интелигенция, предшестваща и съпътваща събитията от 1876 г"[9] Настоящата работа има за цел да се спре само на един момент от външнополитическата активност на възрожденските българи през 1869 г., свързана с участието на М. Балабанов в нея.

* * *

В средата на 60-те години в международните отношения отново излиза на дневен ред въпросът за съдбата на балканските народи, провокиран този път от въстанието на гръцко население от о-в Крит (1866-1869 г.). Събитията стимулират раздвижването на духовете, започнало както вътре в България, така също, и дори още повече, сред емиграцията в Румъния, Южна Русия и в Цариград [10]. Преминаването на четите на П. Хитов и Филип Тотю през 1867 г. и на Хаджи Димитър и Ст. Караджа през 1868 г. става причина и подтик за идейно избистряне на различни по своя характер и идейна насоченост политически програми [11]. В края на 1868 г. обаче кризата в Гърция и на о-в Крит започва да затихва под натиск на Великите сили, а при подготовката на конференцията в Париж западните дипломатически представители категорично отказват да разискват въпроси различни от гръцко-турския конфликт и дори промените в статута на о-в Крит не са обсъждани [12]. По този начин въпреки пролятата кръв и дадените жертви за пореден път съдбата на българите в пределите на Османската империя също остават извън полезрението на Великите сили.

Именно с цел да популяризират българската национална кауза и да се смекчат, доколкото е възможно, неблагоприятната конфигурация на силите, "старите", групирани около Добродетелната дружина, изпращат в края на 1868 г. прошение до международния дипломатически форум в Париж. Основното искане в него е за предоставяне на "автономия с национална администрация", "народно събрание, избрано с всеобщи двустепенни избори" и губернатор, одобрен от събранието и утвърден от султана[13] . Едновременно с изпращане на прошението до Великите сили е отпечатана и специална брошура, предназначена да запознае и европейската общественост с българските искания[14] . Пак по това време Григор Начович отпечатва в Лайпциг друга брошура[15] , която прави по-аргументирана защита на исканията, залегнали в официалния документ. Прошението и брошурата са пространно коментирани на страниците на българския емигрантски печат в Румъния и намира отзвук в някои румънски и европейски издания, както и в дипломатическата кореспонденция[16] .

Едновременно с тях и, както ще стане ясно по-долу в хода на изложението, във

връзка с тях М. Балабанов издава в Париж брошурата "Les Turcs en Bulgarie" /Турците в България/. Тя не носи неговия подпис[17] , но ето какво съобщава на 17 февруари 1869 г. сам Балабанов на Т. Бурмов във връзка с нейното написване и отпечатване: "Любезни ми приятелю! Преди 18 дни бях писал г-ну Золотовичу, чи бях приготвил една брошура върху българите. Тази брошура излезе преди 12 дни и я раздадох в Париж тук и там по важните лица и места. Искам да я пратя и вън от Франция, но понеже разноските станаха доста значителни, отлагам това за по-нататък с надеждата, чи няколко ексамплера (sic) ще можат да ся продадат. Как да е, аз изпратих за миналата неделя три ексамплера на Elliot, четири на Bourée, и толкова на Игнатиева в Цариград. Вярвям, чи тия ще ги приемват, и вие можете, мисля, да, видите и оценките трудеца ми при някого от тях. Ако Ви падне в ръка някой ексамплер съобщете го на благодетеля ми и комуто другиму обичате... Желая само да узная с време мнението Ви."[18] Цитираното тук писмо позволява точно да се определи времето на излизане от печат на брошурата - около 5 февруари 1869 г. Текстът на "Турците в България" също потвърждава, че отпечатването трябва да се отнесе към времето след приключване работата на конференцията. В увода ѝ Балабанов пише: "Конференцията, която се състоя в Париж, за да обсъди гръцко-турския конфликт, лесно разреши задачата си, като формулира една скромна принципна декларация, основана на международното право"[19] . Конференцията е открита на 4 януари и още същия месец приключва работата си [20], а в самото начало на следващия месец, т.е. непосредствено след нейния край, българският студент отпечатва своята брошура.

Подготовката и написването на текста сигурно са отнели малко повече време и усилия на автора. "За да стане человек доктор права - известява Балабанов - трябват два изпита и една теза. Ако не беше брошурата, аз щях сега да съм избавен от първия изпит..."[21] Можем да предположим, че заниманията с брошурата са отнели месец-два от времето на българския студент. Според това той е започнал работа върху нея в началото на януари или още през декември предходната година, т.е. в самото начало на конференцията или малко преди него. Това хронологическо уточнение е важно с оглед на съвпадението между написването на "Турците в България" и подаването на "Прошението" на Добродетелната дружина, което от своя страна говори за една съгласувана съвместна акция пред представителите на Великите сили и пред европейското обществено мнение. От цитираното по-горе писмо се вижда, че Георги Золотович и Т. Бурмов в Цариград също са информирани за предприетата инициатива, а заедно с тях сигурно и други сред българите в имперската столица са били в течение на замислите на определилите се като "нотабили" представители на емиграцията ни в Румъния.

За съжаление до момента не разполагаме с други данни относно подготовката на акцията от страна на Добродетелната дружина. Съществували ли са допълнителни договорености между Балабанов и "старите" в Букурещ и, ако са съществували, в какво са се изразявали те? Какви са били каналите, по които е осъществен контакт? Получил ли е българският студент материална помощ за издаване на брошу-

рата или той сам е поел всички разноски? Участвала ли е руската дипломация при подготовката и осъществяването на тази външнополитическа акция и, ако е участвала, в какво се е изразявала нейната намеса? На тези и много други въпроси е трудно да се отговори категорично без откриването на допълнителни документални свидетелства. Част от тях обаче могат да намерят повече или по-малко задоволителен отговор в самия текст на произведението [22]. В историографията досега не е обръщано достатъчно внимание на брошурата "Турците в България" и тя не е била обект на специално разглеждане, което ни задължава тук да се спрем малко по-подробно върху нейното съдържание и върху идеите вложени в нея.

Преди да пристъпи към написване на брошурата, М. Балабанов извървява сериозен път на съзряване и личностно развитие. Освен в резултат на контактите си с Добродетелната дружина и с цариградските българи той получава вероятно стимул за написване на брошурата и като следствие на спомените, все още незаличени от времето, на срещите и разговорите си с Раковски в Атина през март-април 1863 г., както и от външнополитически идеи на бележития котленец, развивани във вестниците и книгите му. Още в плана за освобождение от 1858 г., а и след това, българският революционер предвижда едновременно с бойните действия да се разгърне широкомащабна дипломатическа и пропагандна акция пред европейските правителства в защита на българските национални интереси [23]. Можем да предположим с голяма доза сигурност, че той е споделил за тези свои проекти и с младия Балабанов, който вече във френската столица е могъл отчасти да ги осъществи. От друга страна при контактите си с д-р Н. Пиколо и д-р П. Берон в Париж българският студент е имал възможност да получи информация и за кампанията, която те предприемат във вестници и списания по време на Парижкия конгрес през 1856 г. с цел да се даде автономия на българските земи по подобие на Влашко и Молдова [24]. Така Балабанов се свързва с традициите и на двете течения в освободителното движение - еволюционисткото и революционното, насочени към разпространение и популяризиране на българските искания пред европейската общественост, и по такъв начин се явява техен естествен продължител.

Издадена анонимно на френски език брошурата има обем от 32 страници, в които са включени увод и седем отделни части. "Можем ли да попречим на събитията, които се раждат постоянно от природата на нещата?" - този цитат, взет от "Духът на законите" на Монтескьо, М. Балабанов поставя като мото на своето произведение и той точно отразява същността на авторовия замисъл - да покаже, че исканията на българите за реална промяна са свързани с новите дадености на времето, с естествено развиващите се и укрепващи процеси сред българите и, че ако Великите сили проявят разум и желание да запазят мира в региона, те трябва да настояват за действителни реформи, а не само за палиативни полумерки.

В краткия увод категорично се отхвърля тезата, че Кримската война е спомогнала по някакъв начин да бъде решен Източният въпрос. Парижкият договор от 1856 г. и Хатихумаюнът не са подобрили положението на подвластните народи на султана и непрекъснатите вълнения, които в последно време обхващат и българските

земи, са най-добрият отговор на противоположните твърдения. В следващите редове тук са формулирани и въпросите, на които ще се търси отговор: "Легитимно ли е движението, което там /в България - б.м. Пл. Б./ се появява? Каква е политическата, административната и социалната обстановка в България? Какво може да се направи, за да се предотврати всеобщият взрив на недоволство?"[25] Накрая се изразява и надеждата, че разказът за съдбата на един "злощастен народ" ще привлече вниманието на обществеността.

В началото на изложението Балабанов прави кратък исторически обзор на българската история. Напълно в духа на романтичната възрожденска историография българите през средновековието са представени като смели войни и завоеватели, а османското владичество е обрисувано като "тъмна нощ" и "ужасна кървава тирания". Авторът държи да подчертае, че за разлика от много свои съвременници той вижда причините за възраждането на своя народ не в руската пропаганда, а във въздействието на Френската революция и нейните принципи, които "измениха лицето на света". Всички революционни движения на Балканите, дори реформите на турските султани, са последствие от разпространението на тези идеи. За голямо съжаление на българите обаче тяхното правно положение не се е променило съществено. От текста личи, че полученото от българския възрожденец добро университетско образование и широка култура му позволяват да аргументира своите твърдения с доводи, взети както от просвещенската, така също и от романтичната историография.

Върху повече от една трета от общия обем на произведението Балабанов прави анализ на съществуващата османска политическа, администативна и съдебна система в българските земи, спира се върху състоянието на образователното дело и условията, в които работи българската интелигенция. Авторът категорично подчертава, че българите са най-многобройното и трудолюбиво население на Балканския полуостров. "Неоспоримо е - заключава Балабанов, - че без България съществуването на Османската империя в Европа би станало проблематично."[26] И въпреки всичко именно българите са сред най-онеправданите в държавата. Високата порта, продължава по-нататък изложението, се е ангажирала пред международната общественост с много реформени актове и дипломатически документи, от които може да се състави "най-добрата монархическа конституция в Европа", но това са само "привидности" и обещания, останали "мъртва буква". Пълно равенство между всички поданици е провъзгласило най-тържествено турското правителство, но нито един българин не може да бъде открит в правителството или централната администрация. Дори в местните органи на властта те са използвани само за прикритие без реална тежест и участие в управлението. Българското население е оставено на произвола на "една алчна и безконтролна администрация". Не е по-различно положението и в областта на правосъдието. Турските кадии, въпреки обявените реформи, са пълни господари в съдилищата и се съобразяват единствено с предписанията на Корана. "Правосъдие, закон, справедливост - продължава той - са думи взети в обратен смисъл. Те съответстват на корупция, произвол, беззаконие и разбойничество. До такава степен деспотизмът, подпомогнат от невежеството и фанатизма,

е способен да поквари и най-свещените идеи, които образуват основата на обществото."[27]

В своя анализ Балабанов не пропуска да отбележи и опита на турските власти да спънат развитнието на българското обрадзователно дело чрез създаване на смесени училища. "Проектът на Мидхат паша - пише той - издава ясно домогванията на някои екзалтирани турци да опитат в средата на XIX век сливане на две националности - дълбоко различни по раса, религия, език, нрави, история и стремежи." [28] Българското училище е народно, дело на съвместните усилия на общините и на отделните заможни българи. Правителството няма право да посяга върху тази частна и обществена инициатива. Още повече, че такава намеса противоречи на духа на времето и на прокламираните реформи.

Анализът, който Балабанов прави на политико-правното положение на българския народ, свидетелства за неговите добри познания както върху българската действителност, така също и на онези основни принципи, на които се основава европейско законодателство на XIX век. Той е и доказателство за практицизъм и реализъм, чужд на всякакви илюзии и заблуди по отношение на същността на османската власт и възможностите на реформаторските опити на новата генерация турски политически мъже.

Българите стоят в основата на икономическия прогрес в Империята, но техният имот и благосъстояние са изложени на непрекъсната опастност, продължава в следващата част на брошурата Балабанов. "Данъците са многобройни и от различни категории. Сигурността е нещо непознато за страната" - лаконично заключава той. Липсват пътища, удобни съобщения и пристанища, а тези, които съществуват, са в лошо състояние. Постоянен терор, бандитски нападения и несигурност са нещата, които парализират стопанската инициатива, обезкуражават предприемачите, разоряват многобройните занаяти, погубват търговията, а земеделието се води по най-примитивен начин пак по същите причини. Без да има за цел да разгърне напълно своите икономически възгледи Балабанов демонстрира пълно одобрение на новите модерни форми на производство, като в неговите идеи няма и сянка на консерватизъм.

В брошурата Балабанов прави кратък преглед и на спора между българите и Цариградската патриаршия. Като арбитър в този спор Високата порта с "ориенталско двуличие" провежда своята користна политика и под лозунга "разделяй и владей" се опитва да извлече определени изгоди само за себе си. Единственият справедлив изход от този все още нерешен въпрос, според нашия възрожденец е отдаването на българите на "автономна църква", която би ги задоволила на този етап. В прегледа на църковния въпрос Балабанов демонстрира също добри аналитични възможности, реализъм и прекрасна осведоменост, но именно тук той издига умерени искания. И, ако трябва да търсим някакъв консерватизъм в неговите възгледи, то той се открива именно в тази област. При написването на брошурата Балабанов ще да се е съобразявал и с това, че тя ще бъде четена и в дипломатическите канцеларии. Една по-крайна позиция би предизвикала нежелана отрицателна реакция у

руските дипломати и излишни надежди у френските за развитие на униатското движение.

Българският възрожденец отделя известно внимание и върху политиката, провеждана от великите сили по Източния въпрос. Главният удар на западните държави, отбелязва той, е насочен срещу Русия, и в острото противоборство между тях турското провителство успява да маневрира и да извлича максимална полза, докато християнските народи остават забравени и пренебрегвани. Западната преса, недобре информирана и недоброжелателна, вижда в националните борби на българите само "руски рубли" и "московски интриги", но това няма да излекува "болния", нито ще премахне "злините на един нещастен народ".

Обрисувал в основни линии положението на българския народ и доказал законността на неговите искания, в последната част от своето изложение М. Балабанов търси отговор и на въпроса за евентуалните мерки, които могат реално да променят съществуващата ситуация. И сякаш в задочен спор с представителите на революционното крило на българското освободително движение той задава риторичния въпрос: "Винаги ли е необходимо да се пролива кръв, за да извоюва човек правото си да живее в цивилизовано общество? Човешката мъдрост, историята, прогресът, науката, политиката не могат ли да помогнат на злощастните народи, поне да бъде съхранен животът на хората?" Революционният изход според автора е невъзможен благодарение и на "рафинираната дипломация" на западните сили, която обрича на неуспех всеки въоръжен опит за освобождение. Но въпреки това той е оптимист за бъдещето. "Естественото развитие на нещата не може да бъде спряно. - отбелязва той - По един или друг начин - с протести или със сила тези народи твърде често ще смущават спокойствието на дипломатите дотогава, докато не се промени коренно тяхното социално положение." И за да бъдат избегнати всякакви усложнения, в бъдеще предлага: "Или да се предостави на страната /на България - б.м. Пл.Б./ една малко или много ограничена независимост по подобие на унгарската в пределите на Австрия; или това, което е по-лесно, - да й се предостави една административна и юридическа автономия." Това е и най-радикалният начин, с помощта на който Западът ще пресече руските аспирации, ще привърже християнските народи към империята на султаните, ще запази равновесието на силите и ще предотврати избухването на нова европейска война .[29]

Издадена анонимно, с което е гарантирана относителната свобода на изказа, брошурата дава ясна представа за обществено-политическите възгледи на Балабанов. Чрез нея той категорично заявява своите либерални политически убеждения. За него революцията е неприемлива не само по тактически, но и по чисто хуманни съображения. Тя е непременно свързана с проливането на кръв, с материални и човешки загуби, което съвременната цивилизация е отхвърлила като нечовешко и варварско средство. Независимо от своите несъгласия с революционерите Балабанов не си позволява упреци по техен адрес. Напротив, държи да подчертае, че ако протестът им не бъде чут, българите ще потърсят правата си "със сила".

Пак по хуманни и национални съображения за него е непростимо и съществу-

ването на сегашния режим в страната, който е също толкова варварски, колкото и самата революция. На много места в брошурата и с най-силни изрази Балабанов отхвърля възможността османските власти сами да успеят в реформените си начинания. Необходима е външна сила, която без насилия и кръвопролития би осъществила промяната. И той я вижда в лицето на европейската дипломация, която сега провежда стара политика край Босфора, но друга нова "рано или късно ще получи превес първо в Лондон, а след това и в Париж".

Вярвял ли е наистина българският възрожденец в тези свои предвиждания, или тайно се е надявал, че истинската мощ ще дойде не от страна на Запада, а от страна на Русия? В текста се забелязва и едно симптоматично преклонение пред "нарастващата руска мощ", която не могат да спрат нито "слабите сили" на Османската империя, нито недалновидните ходове на европейските правителства. Пропагандните цели на брошурата, насочени предимно към европейското обществено мнение и дипломация, са налагали определен внимателен подбор на аргументите. Авторът категорично отхвърля всяка връзка и зависимост на българското освободително движение от Русия и нейната близкоизточна политика, но и никъде не са използвани нападки и обвинения срещу Северната сила. По-скоро той се позовава на нея като евентуална заплаха срещу интересите на Франция и Англия в региона, която трябва да ги накара да променят своята досегашна политика, ако искат да постигнат някакъв траен успех.

Приведените доводи от Балабанов, както и предложения план за автономия, сравнени с руските реформени проекти от 1867 г., показват, че ако не се е консултирал пряко с руски дипломатически представители, то той поне се е съобразявал с техните планове. От друга страна съпоставката с начертанията на българския възрожденец с тези на френския външен министър маркиз дьо Мустие разкрива пълно разминаване във вижданията и целите. За Балабанов идеята за равенство между християни и мюсюлмани е нереалистична, а сливането на двата народа, желано от Високата порта и предвиждано от маркиз дьо Мустие, е убийствено за българите. И в този аспект неговата проруска ориентация е несъмнена.

За горното твърдение свидетелства и голямата идейна близост между "Прошението" на Добродетелната дружина и брошурата "Турците в България". Могат да бъдат открити много общи моменти, както в аргументацията, така също и в структурата на двата документа, но в основата на всичко лежи общото признаване на дипломатическата намеса като основен начин за решение на проблемите и искането за предоставяне на автономия на българите. За съществуването на съвместна координирана акция говори също и еднаквото позоваване от М. Балабанов и от Гр. Начович, автор на другата брошура, отпечатана по това време, "Българската нация пред конференцията в Париж" на извършените гонения върху свищовските учители [30]. Балабанов не посочва конкретни имена, но в "Българската нация пред конференцията в Париж" те са назовани: "Хрулев, Божидар, Георги и Манчев", които могат да бъдат идентифицирани. Тодор Т. Хрулев е изпратен на заточение в Диарбекир на 18 юни 1864 г.[31] В. Манчов е заточен в Ангора, Тодоран Петков /Божидар П. Манчев/ и

Георги Гатев Бошнаков са заточени в Диарбекир през 1867 г. като членове на местния революционен комитет и във връзка с преминаването на четата на Ф. Тотю [32] Вижда се, че тези родолюбци са репресирани години преди 1869 г. Следователно посочването им едновременно в двете брошури не може да се отдаде на случайността, а по-скоро авторите очевидно са избрали да назоват селище, за което със сигурност се знае, че има заточени и загинали в заточение български учители. Още повече, че Гр. Начович като свищовлия е познавал достатъчно добре съдбата на своите съграждани, но същото не може да се твърди и за Балабанов.

Доказателство за близост или контакти със "старите" и техните политически възгледи е и фактът, че през пролетта на 1869 г. Хр. Георгиев вижда в лицето на Балабанов една от онези възможни кандидатури на надеждни и добре подготвени млади дейци, които ще застанат в основата на планираното и подготвяното по това време Българско книжовно дружество [33]. Очевидно на общопризнатия водител на Добродетелната дружина са известни и съдържанието на брошурата "Турците в България", и предходните заслуги на нейния автор, за да се насочи към него. Наличните данни не ни позволяват да проследим конкретното развитие на отношенията между Хр. Георгиев и Балабанов. Самото повдигане обаче на въпроса за бъдещото място на последния в живота на БКД е показателно за доверието, което той е имал от страна на "старите".

Разбира се, поради различното си предназначение и форма между "Прошението" и брошурата "Турците в България" съществуват различия, но те не са от такова естество, че да променят направения вече извод. В историографията съществува разноезичие по въпроса за характера на основното искане, залегнало в "Прошението". Според П. Петков и В. Бонева, които публикуват и нов пълен превод на документа, целта на неговите автори е "национален суверенитет под формата на политическа автономия"[34] Преди тях подобно становище изразяват Г. Д. Тодоров[35] , Д. Косев [36] , Хр. Гандев [37] и В. Трайков [38], а след тях с мнението им се съгласява и К. Мирчева [39]. Ив. Стоянов, който се стреми да даде ново тълкуване на "Прошението" въз основа на съпоставка с "Мемоара" на ТЦБК [40], също интерпретира основните положения в документа като настояване "за пълна автономия в пределите на Османската империя" [41]. Авторът не уточнява смисъла на термина "пълна автономия", но имплицитно от текста се разбира, че става дума за политическа автономия, подобна на исканата в "Мемоара" на ТЦБК. В основните университетски лекционни курсове се изказва сходна позиция[42] . По-различно становище е изразено в т. 6 на "История на България", където се твърди, че с "Прошението" Добродетелната дружина преминала "към идеята за административна автономия на България, а не към проекта за турско-български дуализъм на Тайния комитет /ТЦБК - б.м. Пл. Б./." [43] Според Кр. Шарова в документа се "пледира за административна автономия на България"[44].

Ако се придържаме към един строг анализ на "Прошението", освободен от натрупаната логомахия, както на съвременниците, така също понякога и на историографията, трябва да се присъединим именно към последното становище. Основа-

ние за това ни дава третата точка на исканията, която гласи: "Un gouverneur choisi par l'assemlée générale et confirmé par S. M. le Sultan."[45] Институцията на губернатора (управителя), залегнала в "Прошението", е тази, която се свързва с административната автономия, докато княжеската институция е символът на политическата автономия. Съвсем неслучайно и в. "Народност", коментирайки "Прошението", възкликва: "Пита се тук, може ли да бъде такъв парламент, както в Англия, при един подчинен на Султана управител (каймакам)? - Поне трябвало да бъде княз. Освен това подписалите нотабили земат правото да говорят в името на 7 милиона народ и искат на този народ само управител! - Колко неразбрана работа!" [46] В случая ясно проличава, че Ив. Касабов прави своята критика не от симпатии към аристократическата титла на княза, както го иронизира Начович [47], а поради желанието да се издигне по същество на по-висока институционална степен исканата автономия. Тези разлики се заличават, ако приемем, че "Прошението" е част от една единна външнополитическа акция заедно с двете брошури на Балабанов и Начович. В такъв случай административната автономия може да се приеме само като програма минимум, а политическата автономия като програма максимум.

В сравнение с "Турците в България" в "Прошението" по-ясно и точно са формулирани исканията, които, както видяхме, са ограничени в рамките на административната автономия за българските земи. В своята работа Балабанов си е позволил волността да допусне и възможност за предоставяне на "independence" ("независимост"), подобна на тази, установена в Унгария по това време . Брошурата на пръв поглед е доказателство, че той приема австро-унгарския модел на реформи. И в такъв случай стои по-близо до "Мемоара" на ТЦБК, отколкото до "Прошението" на "старите". Позоваването на примера на Унгария ни насочва в тази посока, но не бива да пропускаме онези многобройни места в текста, където се показва некадърността и невежеството на османската администрация и нейната неспособност за промени. В отношението си към нея Балабанов се отличава от един П. Кисимов например, който през 1868 г. въпреки големите жестокости, извършени спрямо българското население, изпраща специално писмо до Мидхат паша с надеждата, че османския реформатор може да бъде спечелен за осъществяване на дело плана за турско-български дуализъм. Този проект ще даде възможност на българите да запазят своята цялост в рамките на империята, а на последната ще даде здрави гаранции за бъдещето [49].

Съвсем друго е отношението на автора на "Турците в България" към управляващите в Османската империя. За него целите, преследвани от "екзалтираните" младотурци както в областта на просветата и образованието, така също и в политиката са дълбоко враждебни на българската национална кауза. Затова той търси подкрепа и помощ в дипломацията и европейското обществено мнение. Не е случаен и фактът, че дори след написване на брошурата Балабанов продължава да събира сведения за извършените репресии от властите. "Ако можете пишете ми наскоро няколко сведения - обръща се той към Т. Бурмов - като например кои са и как се казват заточените българи в Азия, кои са по-първите обесени от Мидхат паша и кои са съвсем невинните."[50] Очевидно Балабанов е имал намерението да продължи

своята пропагандна акция, като изнесе чрез пресата и новополучените сведения. Що се отнася до църковния въпрос той стои на позиции, различни от тези на д-р Ст. Чомаков и другите цариградски българи, които се надяват, че чрез показна лоялност могат да спечелят на своя страна османските управници .[51] Не бива да се забравя, че тази резервираност българският възрожденец проявява във време, когато Високата порта е лансирала вече проектите си за решаване на църковния спор, а подготовката на фермана е в ход .[52] И тази резервираност не е плод на неведение за плановете на османската администрация, а на дълбоко съмнение в нейната искреност и кадърност.

Направеният анализ на брошурата "Турците в България" и сравнението ѝ с останалите програмни документи, излезли в този период, показва, че тя има свое специфично място в историята на възрожденската външнополитическа пропаганда. Балабанов не само я разпространява сред отговорни фактори и заинтересовани лица в Париж и Цариград, но също така търси контакти и начини за разпространение ѝ чрез влиятелни издания. Пълният текст на брошурата е публикуван в проруски ориентирания в. "Le Nord", издаван в Брюксел, откъдето в. "Дунавска зора" прави превод на български, който намира място в негови четири поредни броя [53]. Много е вероятно, авторът да е изпратил брошурата си /или съответния брой на "Le Nord", където тя е публикувана/ в редакциите на българските емигрантски вестници. В тази връзка е необходимо да се отбележи позицията на в. "Народност", който единствен от българските издания в Румъния дълго подминава с мълчание брошурата на Балабанов[54] . Едва на 19 април, т.е. с два месеца закъснение, в кратка бележка на страниците му са отбелязани сведения за разпространението на "Турците в България" от нейния автор в редакциите на някои френски вестници[55] . Това неглижиране е съвсем естествено с оглед отрицателната позиция, заета от Ив. Касабов, спрямо външнополитическата акция на "старите" и същевременно е ново доказателство за връзките на Балабанов с последните. Подобно отношение Касабов демонстрира и спрямо брошурата на Гр. Начович, за която отбелязва, че "това е действително частно мнение...на едно съвсем частно лице", а след това в свой стил и съобразно със своите политически идеи добавя като коментар: "...времето мина вече само да се оплакваме пред Европа от турските злоупотребления, тия вече са проглушили ушите на Европа, а българския народ си иска правдините, защото ся чувства, че е народ, а не да бъде вечно рая и роб на азиатците и, ако това негово право не щат да му го респектоват с добро, той ще си го потърси в пътя на силата"[56]

Съществуват данни, че кратки сведения и коментари за брошурата "Турците в България" са поместени още и в чуждестранните в. "La Démocratie", "Le Journal des débats", "L`Etoil d`Orient", "Le Memorial diplomatique" и "Руманул"[57] , което е показателно за международния отзвук на предприетата външнополитическа пропагандна акция.

Без да блести с някакви съвършено нови или нечути дотогава идеи, брошурата "Турците в България" заедно с другите инициативи преди и през 1869 г. спомага да бъдат популяризирани умерените български искания сред европейска обществе-

ност и дипломация и да излезе от сянката на забравата българското име [58]. А М. Балабанов като автор, изразил своята добра юридическа и общокултурна подготовка, своето родолюбие и преданост към идеала за освобождение, прави с тази творба сериозна заявка за участие в бъдещия политически и културен живот на своя народ.

---

1. **Жечев Н.** Българската емиграция през Възраждането и културно-националното ни възраждане. - В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, с.281-289. ; **2**. **Димитров М**. Разцепление всред българската емиграция в Румъния. С., 1925, с. 6-7; Мирчева К. Любен Каравелов и българската емиграция в 1869 г. - В: Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000, с. 48. ; **3**. **Шарова Кр**. Иван Кършовски и българското революционно движение през 60-те и 70-те години на XIX в. - ИПр, 1990, № 3, с. 23; **4**. По-подробно за живота, дейността и идеите на М. Д. Балабанов вж. Пл. Божинов. Марко Д. Балабанов - обществено-политически идеи и дейност /до 1878 г./. Дисертация. С., 1996. **5**. Пак там, с. 134-160. **6**. **Балабанов М.** При Мацини. - Летописи, 1900, №10, с.190-196. За мисията на българските революционери при Мацини вж. Хр. Гандев. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. - В: Същият. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 580-585; Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867-1869 г. - В: Същият. Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, с. 154-157; K. Šarova. Il diciannovesimo e le relazioni bulgaro-italiane. - In: Relazioni storiche e culturali fra l`Italia e la Bulgaria. Napoli, 1982, p. 226-227; Същата. Любен Каравелов и Джузепе Мацини. Към въпроса за европейските измерения на българското революционно движение. - В: Модерният историк. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. А. Пантев. С., 1999, с. 171-197. **7**. Историографски преглед на трудовете вж. Кр. Шарова. Международни аспекти на българското национално-освободително движение в изследванията на български историци. - В: Проблеми на българската историография. С., 1973, с. 337-360. **8**. **Илчев Ив.** Родината ми права - или не! * Външнополитическата пропаганда на балканските страни (1821-1923). С., 1995, с. 81-87, 93-99, 106; Кр. Шарова. Българските външнополитически акции пред Европа през XIX век до 1877 г. - ИПр, 1996, № 4, с. 3-76; Мирчева К. Някои наблюдения върху външнополитическата активност на българската емиграция - 1867-1869 г. Щрихи към портрета на Григор Д. Начович. - ИПр, 1996, № 5, с. 3-28. **9**. **Шарова Кр.** Български външнополитически акции..., с. 3. **10**. **Сенкевич И. Г.** Россия и Критское восстание 1866-1869 гг. М., 1970, с. 114-118; Данова Н. Критското въстание през 1866-1869 г. и българската общественост. - ИПр, 1971, № 6, с. 33-63; История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856-1878. С., 1987, с. 228-229. Автор на цит. текст е Кр. Шарова. **11**. Димитров М. Комитетът на "Старите" - Добродетелната дружина. - В: България 1000 години (927-1917). С., 1930, с.737-779; Д. Косев. Към историята на революционното движение в България 1867-1871 г. С., 1956; Ал. Бурмов. Таен централен български комитет. (Образуване и първи период от развитието му.) - В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, с.58-81; Същият. Таен централен революционен комитет. (Втори период от съществуването му.) - Пак там, с.82-106; Същият. Българското национално-революционно движение..., с. 150-164; Кр. Шарова. Привременното правителство в Балкана и Комитетът в Букурещ през 1868 г. - ИПр, 1988, № 9, с. 19-40; Същата. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. - В: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи. С. 1988, с 5-42; З. Маркова. Четата от 1868 година. С., 1990; О. Маждракова-Чавдарова. Българско национално представителство - идеи и опити за създаването му. - ИПр, 1993, № 4-5, с.21-55; Ив.

Стоянов. Политически идеи на Тайния централен български комитет. В. Търново, 2002; Ил. Тодев. Д-р Стоян Чомаков (1819-1893). Живот, дело, потомци. С., 2003, с. 260-300. **12. Сенкевич И. Г.** Россия и Критское восстание..., с. 191-193. **13. Петков П. , Бонева В.** Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993, с.28-32. **14.** La Supplique de la Bulgarie devant la Conference de Paris. Paris, 1869. **15.** /Гр. Начович/. La Nation Bulgare devant la Conférence de Paris. /Leipzig/ , 1869. **16.** Българското националноревюционно движение 1868-1874. Чуждестранни документи./БНРД ЧД/ Т.1 (1868-1871). С., 1992, док. № 111, с. 189; док. № 114, с. 195; Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение и емигратската буржоазия..., с. 148-152; П. Петков, В. Бонева. Цит. съч., с.41-64; К. Мирчева. Някои наблюдения върху външнополитическата активност на българската емиграция..., с. 19-27. **17.** За първи път М. Балабанов е посочен за автор на брошурата от В. Д. Стоянов /Същият. Бележки върху някои точки от статията за българското учебно дело в Турско. - ПСпБКД, г. V, 1888, кн. 23-24, с. 1009/. На неговото мнение се позовават М. Стоянов /Същият. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар. Т. 1, С., 1957, с. 8./ и П. Петков и В. Бонева /Същите. Цит. съч., с.18-19./. Последните публикуват в превод части от произведението /Същите. Цит. съч., с. 37-41./. За това, че Балабанов като студент в Париж е публикувал брошура, свидетелства и Ив. Ст. Гешов пред IX-то ОНС през 1897 г. / Стенографски дневник на IX ОНС, първа редовна сесия, 21 заседание от 25 януари 1897 г./ **18.** НБКМ БИА, ф. 16, а.е. 22, л. 16-17. М. Балабанов от Париж, 17 февр. 1869, до Т. Бурмов в Цариград. **19. /Балабанов М. Д.** /. Les Turcs en Bulgarie. Parie, E. Dentu, 1869, p. 5. **20. Димитров М.** Цит. съч., с. 775; Стр. Димитров, Кр. Манчев. История на балканските народи. XV-XIX мек. С., 1971, с. 377; И. Г. Сенкевич. Россия и Критское восстание..., с. 193. **21.** НБКМ - БИА, ф. 16, а. е. 22, л. 16-17. Цит. посмо до Т. Бурмов. **22.** Дадените по-долу в текста цитати са взети от оритиналния текст на брошурата. **23. Трайков В.**, Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 155, 264-275; М. Балабанов. Годявката на Раковски. - Летописи. г. I, 1899, кн. 4, с. 73; Ив. Илчев. Цит.съч., с. 84; Кр. Шарова. Български външнополитически акции пред Европа..., с. 14 -15. **24.** П. Коледаров. Неизвестни писма на д-р Никола С. Пиколо до д-р Петър П. Протич. - В: Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издирени по случай 100 години от смъртта му. 1865-1965. Сборник. С., 1968, с. 289. **25.** М. Балабанов. Les Turcs en Bulgarie..., p. 6. **26.** Пак там. с. 10. **27.** Пак там. с. 19. **28.** Пак там. **29.** Пак там, с. 28-31. **30.** Пак там, с. 21; Дунавска зора, г. II, бр.10, 21 яńуари 1869; П. Петков, В. Бонева. Цит.съч., с. 16-17, 36. **31. Драганова Т.** , Тодор Т. Хрулев. - В: Възрожденски книжари. С., 1980, с. 142-149. **32. Бойков А.** Съдбата на свищовските заточеници от 1867 година - ИПр, 1987, № 8, с. 65-66, 72-73. **33.** Из Архивата на **Найден Геров**. Т. 1. Под редакцията на Т. Панчев. С., 1911, с. 295, док. № 470 Хр. Георгиев от Букурещ, 3 май 1869, до Н. Геров в Пловдив; док. № 471. Н. Геров от /Пловдив/, 23 май 1869, до Хр. Георгиев в /Букурещ/. Позовавайки се на тук цитираните документи М. Димитров твърди, че хората около Хр. Георгиев се опитвали да привлекат по това време и Балабанов за редактор на в. "Отечество"/Същият. Любен Каравелов. Биография. С., 1959, с. 184./. Публикуваната кореспондеция на Хр. Георгиев обаче не позволява да се направи подобен извод. Трудно е да се прецени въз основа на какви други данни авторът гради своята версия за намеренията на "старите" спрямо Балабанов. **34.Петков П. , Бонева В.** Цит.съч., с. 11-12. **35. Тодоров Г. Д.** Към въпроса за произхода и същността на политическите програми на партиите в Учредителното събрание. - Изв. ИБИ, Т. 7, 1957, с. 61-62. **36. Косев Д.** Към историята на революционното движение в българия..., с.23-24. **37.Гандев Хр.** Априлското въстание 1876. Второ издание. С., 1976, с.73-74. **38. Трайков В.** Идеологически течения и праграми в национално-освободителните движения на Балканите до 1878 година. С., 1978, с. 328. **39. Мирчева К.** Любен Каравелов и българската емиграция..., с. 50. **40. Стоянов Ив.** Цит. съч., с. 104-121. **41.** Пак там, с. 116. **42. Генчев Н.** Българското възраждане. Четвърто допълнено издание. С., 1995, с. 346; Пл. Митев. Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999, с. 104. **43.** История на България. Т. 6.

Българско възраждане. С., 1989, с. 269. **44. Шарова Кр.** Български външнополитически акции пред Европа през XIX век..., с. 17. **45. Петков П., Бонева В.** Цит.съч., с.29. **46.** г.II, бр.10, 26 ян. 1869 г., с. 39. **47. Мирчева К.** Някои наблюдения..., с. 24. **48.** М. Балабанов. Les Turcs en Bulgarie..., p. 30. **49. Попов Н. и Възвъзова-Каратеодорова К.** Документи за четническото движение през 1867-1868 г. - Изв.НБКМ, т. IX(XV), 1969, с.186-188; Кр. Шарова. Привременно правителство..., с. 27. **50.** НБКМ - БИА, ф. 16, а. е. 12, л. 16-17. **51.** За идеите и дейността на д-р Ст. Чомаков в този период вж. Ил. Тодев. Д-р Стоян Чомаков (1819-1893). Живот, дело, потомци. С., 2003, с.270-300. **52.** Пак там, с. 301-325. **53.** Дунавска зора, г. II, бр. 15 от 22 февр. 1869, с.59-60; бр. 16 от 1 март 1869,с.63-64; бр. 18 от 12 март 1869, с.71-72; бр. 20 от 29 март 1869, с. 79-80; **54.** Пак там, бр. 18, 12 март 1869, с. 59. Дописка от Букурещ от 3 март с. г. **55.** Народност, г II, бр. 22, 19 април 1869, с. 86. **56.** Пак там, бр. 8, 12 ян. 1869, с. 28. **57.** Дунавска зора, г. II, бр. 15, 22 февр.1869, с.59; бр. 18, 12 март 1869, с. 71; Народност, г. II, бр. 22, 19 април 1869, с. 86; К. Мирчева. Някои наблюдения..., с. 25. **58. Шарова, Кр.** Българските външнополитически акции пред Европа..., с. 3-76; К. Мирчева. Някои наблюдения..., с. 3-28

КИШИНЕВСКАТА БЪЛГАРСКА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ 70-те години на XIX в.

Елена В. Хаджиниколова

Дейността на българската емиграция в Кишинев се активизира когато в града се заселват редица българи, участници в Кримската война /1853-1856 г./. Сред тях са Петър Македонски, Иван Селимински, Първан Попанинов, Павел Грамадов, Райчо Николов, Иван Степанович Иванов и брат му Павел Каляндж и и др. Благодарение на тази будна българска среда Кишинев привлича вниманието на изтъкнатите възрожденци - Г.С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, и др. В резултат кишиневската българска емиграция се свързва с работата на Тайния български комитет, българските легии в Белград, Българското книжовно дружество в Браила, Българското централно благотворително общество и др. Особени заслуги емиграцията има за формирането на българските чети в Сръбско-турската война от 1876 г. и за създаването на Българското опълчение през 1877 г.[1]

Кишиневската емиграция играе важна роля благодарение на Кишиневското българско общество за разпространение на грамотност, учредено през 1871 г. и председателствано от Иван Ст. Иванов.[2] Членове на обществото и негови учредители са: Козма Зографски, Теодосий Зографски, Иван Ст. Иванов, П. Толмазов, Н. Кушковски, Милетий Зографски, К. Попов, М. Сирбу, В. Недев, С. Тарапанов, Х. Киров, Е. Степанов, Хр. Илевич, Г. Кавалджи, Ст. Киров, П. Левицкий, Ив. Дончев, Ц. Градинар, М. Баламез, Ст. Калдеран, Ст. Увалиев, П. Грамадов. Кишиневското общество обединява българска емиграция, свързана и произхождаща от българските ко-

лонии в Бесарабия. То съдейства за развитието на културния и просветен живот на бесарабските българи.

Първите документи, свързани с учредяването на Кишиневското общество, датират от януари-март 1869 г. Те отразяват руските интереси за борба срещу разпространението на западните пропаганди в българските земи. Сред тях особен интерес представлява "Записка за дейността на западните пропаганди в България и противодействието на тях чрез разпространението на нравствено-религиозно образование сред българите".[3] От друга страна Кишиневското общество подпомага дейността на Комратското централно бесарабско българско училище и на Киприяновия манастир край Кишинев.

След Кримската война /1853-1856 г./ П. Калянджи и Ив. Ст. Иванов създават Бесарабско българско попечителство, което формира през 1862 г. Комратското централно училище, получило признание през 1868 г. от руското правителство. Училището се заема да подготвя български учители и свещеници и да съставя и разпространява български учебници и учебни помагала в бесарабските колонии. През 1869 г. то е посетено от делегация от Болград в състав: Добри Войников /в. "Дунавска зора"/, Ив. Мънзов /В."Тъпан"/,П. Тодорович /Болградската гимназия/ и В.Д. Стоянов/Българско книжовно дружество/, за да види неговата работа и да запознае българската общественост с нея.[4] По този начин Комрат става втори български културен център в Бесарабия, след Бòлград.

През 70-те години руското правителство прави опит за унищожаване българския характер на Комратското централно бесарабско училище. Тогава П. Калянджи и Ив. Ст. Иванов, подкрепени от П. Оджаков, се борят да се запази преподаването на български език. В тяхна помощ идват монасите Козма Зографски и Теодосий Зографски от Киприяновия манастир, като стават учители в Комрат.[5] П. Калянджи укрепва също дейността на Книжовното дружество в колонията, опирайки се преди всичко на Димитър Благоев, тъй като Васил Друмев е вече в Браила като деец на Българското книжовно дружество.[6] Когато се създава Кишиневското общество за грамотност, В. Друмев се включва към неговата дейност, а П.Оджаков става секретар на обществото, напускайки Комрат. Работата в Централното бесарабско българско училище се поема от Теодосий Зографски, деец на Кишиневското общество.[7]

Кишиневското общество за грамотност се издържа от Киприяновия манастир, един от най-богатите манастири, подвластни на Зографския манастир[8] Той заедно с Добровецкия манастир край Яш и земите между Измаил-Тулча - Киликия - Сулина представляват зографски имоти. През 1869 г. Козма Зографски създава в Кишинев българска семинария, която е подчинена на политиката на Кишиневското общество за подготовка на български свещеници за бесарабските колонии и българските земи.[9]

В българските земи Кишиневското общество провежда политика, отговаряща преди всичко на интересите на Зографския манастир. Когато през 1871 г. руското

правителство дава съгласие за българската организация, В. Друмев се свързва с дейците на Комратското книжовно дружество.[10] Той им съобщава, че е готов да разпространява в Македония техни книги и учебници, следвайки по този начин политиката на Кишиневското общество. [11] Друмев също подчертава, че Екзархията го кани за български владика в Солун или Велес, но "той е принуден да иде в Тулча, защото тук интереси има Зографският манастир".[12] Защо В. Друмев трябва да иде в Тулча и какви интереси тук има Зографският манастир съобщава Ив. Говедаров. Според този автор на известните проучвания върху миналото на град Копривщица, Тулча става център на дейността на Македонската дружина в Цариград, поради политиката на Зографския манастир в района.[13]

От друга страна Кишиневското общество за грамотност, непосредствено след като през 1871 г. получава разрешение за работа от руското правителство, насочва също дейността си към българското просветно движение в Южна Македония. То се свързва със Солунското българско дружество "Възраждане" и му предоставя средства за неговата работа.[14] Солунското българско училище пък работи със средства от Козма Зографски, Панкратий Зографски, Теодосий Зографски и Станчо Увалиев, членове на Кишиневското общество.[15]

Ролята на Кишиневското общество за подпомагането на дейците на българската просвета в Южна Македония е известна на Македонската дружина в Цариград. Дейците на дружината изказват по този повод благодарности на монасите от Киприяновия манастир, на С. Тарапанов, Н. Дончев, М. Баламез, К. Попов, Ц. Градинар, Д. Вълев и др. членове на Кишиневското общество.[16]

Работата на Кишиневското общество и Комратското книжовно дружество през 70-те години в Южна Македония са част от политиката на Македонската дружина в областта. През 70-те г. тази организация, подкрепена от Екзархията и Цариградското читалище, води упорита борба за закрила на българските учители и духовенство, преследвани от гръцката пропаганда.[17] В своята дейност Македонската дружина материално се поддържа от Зографския манастир, чийто средства се пазят главно в руски банки.[18]

Дейността на Кишиневското общество в Южна Македония, отнасяща се до материална подкрепа на българската просвета и до набиране и изпращане от Бесарабия на български книги и учебници, се споделя и от ученическото дружество към Кишиневската българска семинария, издържана от Киприяновия манастир. Ученическата дружина, по молба на Македонската дружина в Цариград, снабдява с книги и учебници будните български просветни селища в Южна Македония.[19]

Кишиневската ученическа дружина започва работа в Южна Македония благодарение на дейците на Кишиневското общество. Те основават ученическа библиотека, която ще бъде предадена на Македонската дружина.[20] Кишиневското общество следи за попълването на библиотеката с книги и дава отчет на Македонската дружина. Когато пък в Кишинев не останат български възпитаници, Македонската дружина ще вземе в свое ползване имота на Кишиневската семинария.[21]

Кишиневското общество издава в Кишинев и трудове на Милетий Зографски,

печатани при Аким Попов.[22] Когато отива в Цариград и се включва в подготовката на църковно-народния събор от 1871 г., Милетий Зографски е враждебен на политиката на в. Македония и П.Р. Славейков във Вардарска Македония. Той е недоволен от намесата на Славейков в борбите във Велес около назначаването на В. Попович за учител в българското училище в града.[23]

Дейците на Кишиневското общество са сред първите, които още през 1868 г. подкрепят плановете на Васил Д. Стоянов за учредяване на Българско книжовно дружество. [24] Пари за дружеството дават: Теодосий Зографски, Иван Ст. Иванов, Ив. Дончов, С. Тарапанов, Н. Илиев, В. Калдеран, Ст. Калдеран, П. Грамадов, П. Левицкий, Н. Ив. Кушковски, А. Попов и др.[25] Интересно е да се отбележи, че преди да иде в Одеса и да търси помощи от одеските българи, В. Стоянов се обръща към кишиневската емиграция. Това той прави благодарение на приятелските връзки между П. Каляндж и Иван Касабов, който иска също да даде "ново направление на българското вестникарство". За целта Касабов иска да купи печатница, чрез която "българското вестникарство да спечели цяла Европа за нашия народ".[26] Най-много помощи получава от П. Каляндж и Иван Ст. Иванов /общо 50 жълтици/.[27]

Кишиневското българско общество е известно и със своята дейност в Сръбско-турската война от 1876 г. и във формирането на Българското опълчение. По тази причина през 1876 г. обществото прекъсва своята просветна политика, насочена преди всичко към Македония. Според П. Оджаков, секретар на организацията, от събрания членски внос кишиневските българи успяват да издържат в Кишинев през 1871-1876 г. четири стипендианти и една стипендиантка.[28]

Като просветна организация през 70-те г. Кишиневското общество се грижи преди всичко за развитието на Централното бесарабско българско училище в Комрат и за църковно-просветните борби на българите в Македония. Така то успява да развие важна дейност в полза на българския народ.

1.**Гурбанов М.** , Бесарабските българи - активни участници в Българското опълчение. Военно-истор. сборник. С.1965, №,с.50-60 - С.Дочев Иван Степанович Иванов - деен организатор на Българското опълчение. Известия на воен.истор.науч.дружество.С.1986, № 42, с.136-147. Забунов Ив.Д. Болгары юга Росии и национальное болгарское возрождение в 50-70 - егг XIX в. Кишинев 1981, 158 с. Минев Д. Град Лясковец. Варна 1944, с. 334-336; Поглубко К.А. Бесарабия в Руско-турската война 1877-1878. Освобождението на България. С.1982, с.100-117. Същият. Бесарабия и Освобождението на България. Истор. преглед, 1977 5-6, с. 149-157. Същият. За да бъдат полезни на народа си. С. 1876, с.42. Червенков Н.Н. Политические организации болгарского национально-освободительного движение во второй пол. 50-х-60 е гг XIX в. Кишинев 1982, 130 с. Шипчанов Ив. Иван Ст. Иванов-Каляндж. Военно-истор. сборник. С. 1987, № 5, с. 154-166. Хаджиниколова Е. Българите в Сръбско-турската война 1876. С.1996, 217 с.; **2. Хаджиниколова Е**. Към историята на Кишиневското българско общество за разпространение на грамотност в град Кишинев. Първа национална конференция на младите български историци. С. 1977, 202-209; **3**. Пак там; **4. Хаджиниколова Е**. Българските преселници в южните области на Русия

/1856-1877/. С. 108; **5**. Пак там, с. 107 НБКМ/БИА, ф.792, а. ед. 93, л. 45-46; **6. Хаджиниколова Е**. Пос. съч., с. 96-112. НБКМ/БИА, ф.18, а ед. 2 л. 4-7, 36-38; **7**. НБКМ/БИА, ф. 792, а. ед. 93, л.45-46; **8**. Пак там, ф.18, а. ед. 1, л. 70-75.; **9**. В. Турция, бр. 14 от 24.5.1869. В. дунавска зора, бр. 35 от 3.8.1869. пак там, бр. 35 от 3.8.1875.; **10**. НБКМ/БИА, ф.18 а. ед. 2, л. 36-38; **11**. Пак там.; **12**. Пак там.; **13**. **Говедаров Ив.** Копривщица в свръзка с духовното ни и политическо възраждане. Пловдив 1921, с. 26-31.; **14**. **Петкова Н.** Спомени. С. 1987, с. 53. Хаджиниколова Е. Българите в Южна Македония /70-те г. на XIX в./ С.1999, с.42.В.Право, бр.4 от 7.4.1873.; **15**. Сп. Читалище, бр. 14 от 15.7.1874 По страниците на сп. Читалище се дава висока оценка за дейността на Кишиневското общество през 70-те г. Организацията заема първо място в политиката на Цариградското читалище, наред с Благодетелно Братство "Просвещение", Македонската дружина, Добродетелна дружина, Одеското настоятелство, Драмското учителско дружество. Вж Сп. Читалище, бр. 3 от 15.1.1874; **16**. Сп. Читалище, бр. 14 от 15.7.1874; **17**. **Хаджиникола Е.** Пос. съч.; **18**. НБКМ - БИА, ф.18 а. ед.1, л. 70-75. В. Турция, бр. 17 от 9.6.1872.; **19**. Ръководител на основното учение, I бр. 14 от 15.7.1874, с. 221; **20**. Пак там.; **21**. Пак там.; **22**. **Иречек К.** Из архива на Константин Иречек. С. 1953 с. 22.; **23**. В. Право, бр. 7 от 11.04.1870. Хаджиниколова Е. Книжарите на Хр. Г. Данов във Вардарска Македония и обществения живот в областта /70-те години на XIX в./. Македонски преглед, 1999, № 2, с. 45-67.; **24**. НБКМ/БИА, ф.18 а. ед.2, л. 57; **25**. В. Дунавска зора, бр. 46 от 29.10.1869.; **26**. НБКМ - БИА, ф.18 а. ед.2, л. 57; **27**. Пак там, л. 58-59.; **28**. Пак там, ф. 792, а. ед. 104, л.9.

ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ В БЕСАРАБИЯ. ИСТОРИОГРАФСКИ АСПЕКТИ

Жана Колева

Предмет на настоящото изследване са публикации в България за фолклора, народното изкуство и материалната култура на българите в Бесарабия. Тук е необходимо да се имат предвид социално-икономическите и политически условия, в които се развива традиционната народна култура на българския етнос в областта. Силно влияние върху устойчивостта на традицията оказват доста динамично сменящите се през XX в./1918-1991 г./ национално-политически режими на Румъния и съветската власт, с присъщия им авторитаризъм и национализъм, под чието управление попадат българските селища в земите между реките Прут, Днестър и Черно море в продължение на повече от столетие. От 1918 г. насетне това малцинство е подложено на етнокултурна асимилация и обезличаване, а запазването на неговите традиции, бит и мироглед са изправени пред истински изпитания. С действията си обаче да ограничи възможността за развитие на условията за труд, образование, социална реализация и контакти, политическата власт в една или друга степен предизвиква реакция за естествена самозащита и по-точно замозатваряне на едно

безспорно будно, трудолюбиво и способно да си осигури сравнително добро съществуване население. От значение е и стореното от учени и общественици, от редица български институции и организации за запазване и развитие на националното самосъзнание и самочувствие чрез регионални исторически и етнографски проучвания, чрез грижата за функциониране на културата чрез познати още от епохата на Възраждането и усъвършенствани след това пътища - език, общност, семейство, училище, книжнина.

От втората половина на XIX в. до днешни дни различни страни и тенденции в развитието на традиционната народна култура на българите на територията на днешна Молдова, Украйна и Южна Русия са обект на траен интерес от страна на редица български и чуждестранни учени.[1] На заслугите на бележити автори от средите на основоположници на проучванията в тази област като Н. Державин, П. Сирку, А. Музиченко, Ю. Венелин, П. Оджаков, В. Дякович са посветени самостоятелни публикации.[2] Наред с други въпроси в тях особено внимание е отделено на изучаването на българския фолклор, който е централна тема на значителен брой други изследвания.

Преди всичко, при интерпретирането на въпросите около фолклора, който е част от националната култура, от особена важност е един от основните белези за национална идентичност - езикът. Според съществуващите лингвистични проучвания, включително и върху топонимията и антропонимията[3] сред българските селища и колонии българският език е основно средство за общуване и в Бесарабия се формират няколко типа говори с подсистема главно от източнобългарски диалекти - мизийски, балкански, тракийски, източнородопски и твърде слабо от западнобългарски диалекти. Те се развиват по свои вътрешни закони, характерни и за съвременния български език. С течение на годините изпъква обща тенденция към оформянето на два типа диалекти - традиционен, присъщ на речта на възрастните и същият диалект, претърпял чуждо влияние и заемки главно от руски и украински език, практикуван от младите. Като цяло, езикът на бесарабските българи, въпреки че е поставен в условията на полилингвистично обкръжение и влияние, не претърпява съществени изменения и остава доста консервативна система, особено до началото на XX в. Тук несъмнено от значение са и сравнителните проучвания с обнародваните образци на народно поетическо творчество.

С появата през 1894 г. на записаните от Т. Вървански народни песни на българите от Таврическа губерния се слага началото на серия фолклорни материали - извори и изследвания, сред които е и фундаменталния двутомен труд за народните песни на българите в Украйна и Молдова от Н. Кауфман.[4] Изобилието от богат и събиран до днес песенен фолклор дава възможност да бъдат изследвани неговите качествени характеристики по отношение на сюжет, стил, темперамент, образи. В сюжетно отношение песните се разделят най-общо на юнашки, семейно-битови, празнични и трудово-поминъчни, а в стилово - трудови, седенкарски, обичайни, трапезни, хороводни, градски. Изследвани в исторически контекст - турско робс-

тво и съпротивата срещу него в юношкия епос, преселенията и др., те са израз на ясно проявено съзнание за историческа и културна принадлежност.[5] Със завидно постоянство българите в Бесарабия продължават да възпяват подвизите на хайдути и войводи от действителността в поробена България, мрачни картини на чуждото владичество и преселението в далечни от родината земи, радостта от освобождението на отечеството. С оглед на съдържащата се в тях етнокултурна и историческа информация, особено внимание предизвикват хайдушките песни. В тях се е запазила и не претърпява никакво развитие само онази част от мотивите и вариантите им, които обективно съществуват в историческото битие до акта на напускането на българските земи. Разбира се, в процеса на "преселението" на фолклорни мотиви има динамика, настъпват и някои изменения в сравнение с образци от вътрешността на България - сливания на стихове, допълнения, появяват се нови сюжети предимно от бита и пр.[6]

Народната песен неизменно присъства в календарно-семейните ритуали на българското - предимно селско население в Бесарабия. Тъкмо обстоятелството, че в продължение на повече от столетие преобладаващата част от бесарабските българи живеят в затворена селска общност с вътрешни социални контакти и бракове, благоприятства устойчивостта на присъщия за тази общност ритуал като стил на живот. Неслучайно празнично-обредната система, покриваща целия годишен календар, е обект на доста изследвания.[7] С присъщата им упоритост българите празнуват обявените през втората половина на XX в. от руските власти като езически Бъдни вечер, Коледа, Лазаров ден, Сирни заговезни /масленица/ наред с други именни дни, пролетни, сватбени обреди и обичаи. От отделни и по-обобщаващи материали е видно, че всъщност родната песен съпътства целия житейски цикъл на поколения - раждане, сватба, смърт. И на практика, освен езика, се превръща във важен фактор за запазването на българската традиционна култура и самосъзнание. Наред с бегло засягани в книжнината въпроси - например за библейските и апокрифни представи, отразени в устното народно творчество въобще, определено значение имат и недостатъчно изследваните досега и разказвани в бесарабските селища български народни приказки, митове, легенди населявани с юнаци и лами, хубавици и змейове, самодиви, в които винаги разумът, трудолюбието, доброто, смелостта побеждават злото и грозното.[8]

Впрочем, в много случаи, устното народно творчество е в тясна връзка с друга страна от народното изкуство - музика и танци, които са неразделна част от спазваната ритуална система от българската общност. Малко са празниците и събитията, в които да не се включват народните инструменти - кавал, гайда, гъдулка, тамбура, под чиито звуци да не се пее и играе. Изследвайки народната инструментална музика на българите в Бесарабия и Таврия, както и общите ѝ черти и различия с добруджанската, специалисти[9] стигат до извода, че стилът на народната песен е "чист български" като изпълнение и музикално-поетични белези, независимо от някои различия с аналози в България, което се забелязва и в посочени по-горе заключения за устното поетическо творчество. За съжаление танцовото изкуство

не е предмет на самостоятелни изследвания, въпреки че е важна част от традиционната народна култура. В съвременния модерен свят основен фактор за неговото запазване са колкото отделни ритуали, толкова и самодейни и професионални ансамбли за песни и танци от типа на вече прекратилия дейността си "Родолюбие" в гр. Тараклия, радиопредавания и музикални записи. От друга страна танците са тясно обвързани не само с фолклора и музикалната култура, но и с прояви на театрализиране на отделни ритуали и танци, които са отбелязани, но също недостатъчно осветени в българската научна книжнина. Някои автори описват как танцьори под музикален съпровод често с мимики пресъздават съдържанието на песента или определения повод за събирането, т.е. устройват своеобразен танцов спектакъл с театрални елементи.[10] Струва си да споменем, че в днешно време театралното дори преобладава в някои традиционни празници, сред които е 1 март /Баба Марта/.[11] По традиция денят на мартеницата е свързван и с пролетно почистване на домовете, а червеният цвят на някога изнасяни пред къщите платове, дрехи, забрадки според народните вярвания предпазва от болести и пряко кореспондира с темата за народната медицина.

В различни извори и етнографски проучвания[12] вкл. за поличби и поверия за нечисти сили, както и ритуали - напр. при раждане и смърт и др., съществуват правила за поддържане на физическо здраве - отхвърляне разгулния живот, пиянството, тютюна като "трева за дявола". Самата обичайно-обредна система налага собствени наредби за спазване на хигиенни навици - чистота в дома и на тялото, в това число допълнителни и упражнявани задължения преди Коледа и Великден. В този контекст например се препоръчва и широко практикува носенето на чесън по джобовете на възрастните или на вратовете на децата от Коледа до Йордановден, когато всъщност е най-голяма опасността от вирусни инфекции; голяма част от изискванията към бременните жени и родилки помагат за опазване здравето на майката и детето. Може би ще има изследвания по темата от живота на българите в Бесарабия, които ще позволят и съпоставки с появили се напоследък изключително ценни трудове[13] за състоянието на българската народна медицина през епохата на Възраждането. Интересно е да се установят действителните и в повечето случаи полезни за човешкото здраве практики на българската народна медицина, част от които са актуални и в съвременността.

Дотук казаното отразява запазените в най-голяма степен и недотам засегнати от външни фактори съществени части от народната култура. Не толкова еднозначни са мненията за облеклото на отделните етнографски групи на българите в Бесарабия.[14] Познанията за ежедневния костюм са оскъдни. В началото на XX в. акад. Н. Державин [15] в наблюденията си из бесарабски села установява, че само в отделни места почти напълно се запазва българският женски и мъжки национален костюм, но все повече под влиянието на стопанските условия, на чужди етнически групи - главно по пътя на смесени бракове, се засилва тенденцията за навлизането на нови мотиви, стилове, елементи. Много повече материали са посветени на дрехите в традиционните семейни и календарни обичаи и обреди.[16] Някои автори изследват

използваните в спазваните ритуали народни костюми във връзка с духовния живот и етническата култура, вкл. и като знакови носители на естетически и архаични магически представи[17] и подчертават ясно изявени белези на национална определеност. Други концентрират вниманието си върху етнокултурни взаимодействия с други народности и групи.[18] По този начин се разширява възможността за по-пълно изясняване на същността и функциите на традиционното облекло в етническата култура и механизмите за запазването му.

В известна степен отстъпление от отечествените традиции настъпва в областта на архитектурата. Наистина в доста селища и то предимно в компактно населени с българи райони се изграждат типично български домове - голяма и малка къща със стрехи и чардаци, градинка, сайвант, плевник, хамбар и др., заобиколени от дувар с порта.[19] С течение на годините все повече се налагат по-съвременни типове и модели или се копират готови форми на съседни етнически групи. Във всеки случай при строителството на нов дом до днес се спазва специален обред, който съпровожда всички моменти - от избор на време /от Гергьовден до Димитровден, като основните дейности се извършват при пълнолуние/ и място до сваляне на кръста от покрива.[20] Възприемчив по природа, а също така и с вкус към красотата и изяществото, българинът бързо включва в интериора си чужди декоративни образци и предмети от градския бит, които съчетава с традиционната украса от ръчно тъкани килими, черги, кърпи, завеси и т.н. Тъкачеството, както и още страни от художественото народно творчество - шевица, орнаментика, обработка на дърво, глина, метал, незаслужено са пренебрегнати в българската научна книжнина.

Направеният преглед на публикациите по въпросите на традиционната култура на българите в Бесарабия позволява да направим някои изводи. В количествено, тематично и стойностно отношение, е създадено солидно и достатъчно широко поле за по-цялостно осветяване на националната етнография и история. За превъзмогване на очертани в литературата[21] тенденции към замиране на етническите традиции, важна роля имат и интензивно развиващите се в последните десетилетия краеведски проучвания, за които сега основни приоритети са ежедневието, устната история и биографичните изследвания.[22] В този смисъл от значение е не само запълването на отделни празноти в изучаването на народната култура, но и появата на повече съвременни монографични трудове. По мнението на специалисти понастоящем изпъква въпросът за запазване и възраждане на традицията чрез изучаването на български език и литература, а също така и чрез музикалното възпитание, възстановяване на фолклорните състави, медийни програми.[23] Разглеждана в по-общ план и най-вече в светлината на научната книжнина, традиционната народна култура не е представала да вълнува и ангажира вниманието на българската общественост. Има достатъчно основание да се смята, че усилията в тази насока ще продължават и занапред.

1. Колева Ж. и Д. Гоцева. Българите в Молдова и Украйна. Библиография. Българска книжнина /1878-1995 г./ - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7. В. Търново.2000, 633-733; **2. Ангелов, Д. и Г. Тодоров.** Н.С. Державин като историк на българския народ. - Исторически преглед, 1963, № 6, 74-93; Кауфман, Н. Академик Державин и песните на българи, преселници в Русия. - Българско музикознание, 1971, № 8, 42-48: Кенанов, Д. Полихроний Сирку за народната култура в Бесарабия. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.4.В. Търново, 1993, 325-337; Дринов, М.Етнографические наблюдения А.Ф. Музиченко над болгарскими колонистами и Феодосийского уезда. - В: Съчинения на М.С. Дринова. Т.2.С., 1911, 530-536; Маринов, Д. Юрий Иванович Венелин като български етнограф. - В: Проблеми на историята и медицината в България и на българо-руските и българо-съветските медицински връзки. С., 1967, 77-83; Петров, П. Бит. обичаи и обществена организация на българите през XIX в. по материали на П. Оджаков. - Известия на Българското историческо дружество, 32, 1982, 321-395; Жечев, Н. Човекът на дълга. Черти от учителската, обществената и книжовната дейност на Владимир Дякович /1864-1929/. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.4. В. Търново, 1995, 265-284; **3. Бернщейн,С.Б.** Задачите по картографиране на българските народни говори. /По материалите на "Атлас на българските народни говори на територията на СССР/. - Българско езикознание, 1955, № 4, 297-307; Бокова, П. Бесарабските българи в условията на многоезичие. Езиковата ситуация в Одеска област, Украйна. - Език и литература, 1995, № 3, 106-113; Стоянов, И. Българските говори на територията на Съветския съюз. - Съпоставително езикознание, 1981, № 3-5, 237-247: Колесник, В. Антропонимия болгарских сел Одесской области Украинской ССР. - Съпоставително езикознание, 1984, № 5, 37-40; Курдова, С. Бесарабските българи в Болградско - исторически и лингвистични бележки. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.3. В.Търново, 1994, 313-321; **4. Върбански, Т.** Народни песни. Записани от Танас Върбански. - Периодическо списание на БКД, 44, 1984, 288-300: Янкова, Е. Български народни песни. Записал и издал Г. Янков. Пловдив, 1908; Янков, Г. Български народни песни от Бесарабия. Нотирал Добри Христов /Доленски/. - СбНУНК, 27, 1913, 1-73; Кауфман, Н. Народни песни на българи от Украинската и Молдовската ССР. Т 1-2, С., 1982; **5. Динчев, К.** Фолклорната култура от Таврия и Бесарабия в исторически контекст. - В: Виждания за фолклора. Благоевград, 1994. 158-168; Страшимиров, А. Преселването в Русия според народните песни на бесарабските българи. - Наблюдател, 1910, № 1, 81-103; **6. Державин, Н.** Болгарскии колонии в России. /Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии/. - СбНУНК, 29, 1914. Фототипно издание на изд. "Мартилен", 185-186; **7. Колев, Н.** Календарни празници и обичаи у българите в Бесарабия и Южна Русия - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.2 В.Търново, 1993. 247-264; Малешкова, А. Някои аспекти на колективните празници сред българите в бесарабските села. - Българска етнография, 1988, № 2, 33-37; Маркова, Л. В. Некоторые наблюдения над развитием календарных обрядов у болгар междуречья Прута и Днестра. - Известия на етнографския институт с музей, 11, 1968, 151-168; **8.** Кьсметлиевата Неда. Български народни приказки от Бесарабия и Таврия. възстановили Елза и Иван Стоянови. С., 1994; **9. Кауфман, Н.** Цит. съч., Т.1, с.19; същият автор. Народната инструментална музика на българите от Бесарабия и Таврия. - Българско музикознание, 1974, № 2, 50-61; Джуджев, Ст. Две думи за фолклора на бесарабските българи. Упорит народностен консерватизъм. - В: Българска Бесарабия. Единичен лист. С., 1938, с.6; Кауфман,Н. Някои общи черти и различия между народната музика на бесарабските българи и добруджанците. - В: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура и взаимоотношението ѝ със световната култура. Т.3 С.,1981, 162-170; **10. Державин, Н**. Цит.съч., 186-187; **11. Боримечков, Д.** Възраждане на българските календарни празници в Бесарабия. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7. В.Търново, 2000 с.419; **12. Державин, Н**. Цит.съч., с.80: Маринов, Д.Цит.съч.; Топалова, С. Семейни обичаи на българите в чишийските села на Бесарабия. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7.

В.Търново, 2000,461.462; **13. Гаврилова, Р.** Колелото на живота. С., 1999; **14. Калашникова, Н.М**.Колекци от носии на бесарабските българи в държавния етнографски музей на народите на СССР.- В: България 1300. Статии и изследвания на ленинградските българисти.С.,1983,351-359; същият автор. Българските колекции в етнографския музей на Русия. - В: Българите в Северното Причерноморие.Т.4.В.Търново, 1995, 339-347; **15. Державин, Н**.Цит.съч.с. 89-91; **16.** 390, 391, 397, 404, 408; **17. Агафонова, Т.** Одежда в семейной обрядности болгар Южной Бессарабии. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7.В.Търново.2000, 473-486; **18. Калашникова, Н.М**. Етнокултурни връзки на бесарабските българи и молдованите. /По данни на народното облекло/. - Векове, 1987, № 6, 34-45; **19. Державин, Н.** Цит. съч., 73-79; **20. Пригарин, А.А**. Строителната обредност на българите в Южна Бесарабия. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.5. В. Търново, 1996, 369-374; **21. Маркова, Л.В**. Некоторые тенденции развитие культуры и быта болгар югозападных районов СССР /к вопросу об устойчивости их традиции/ - В: I Congrés international des etudes balkaniques et sud-est européens. Sofia 1966.Act.7.S.1971, 569-579; Новаков, С. и Е.Белянина. Традиций бессарабских болгар и проблемы сохранения их идентичности. - В:Etudes balkaniques, 1994, № 4, 47-56; **22. Челак, Ек**. Краеведски проучвания върху бесарабските българи и гагаузи.- В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7 В. Търново, 2000, 617-622; **23. Янкова, Я.** Песенният фолклор, музикалното възпитание и националната идентичност на българите, живеещи в Южна Молдова. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т.7. В. Търново, 2000. 487-496.

ЛИЧНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ПРОФЕСОР СТЕФАН БАЛАМЕЗОВ

Иван Желязков

За този учен - конституционалист и демократ се знае твърде малко по ред обясними днес причини. Неговите идеи в значителна степен се разминаваха с идеите на господствуващата идеология непосредствено след 9.09.1944 г. Освен това нека се вземе под внимание, че предците му са отколешни изселници от кръстопътния Елховски край, а самият той се връща в родината си, когато от рода му почти никой не е останал по родните места.

Хубаво е, че през петдесетте години и тук се посява зърното за проучване на материалната и духовна култура на тази интересна бивша Елховска околия. Посетите семена дават своите резултати, чието отражение днес е Етнографският музей в града.

При работата си на терена често чувах как хората от близките села, говорейки за нивите и горите си, споменават имена като: "Балабандията, Балабана" и др. Тези имена се запечатват в съзнанието ми и веднаж през 1959 г. в Софийския университет чух, когато студентите от Юридическия факултет говорят с подчертана признателност за своя тогава хоноруван преподавател проф. Стефан Баламезов. Това име

ми подействува като светкавица! Защо пък да не потърся тази личност и разменя мисли около неговото фамилно име? Име, което можеше да се свърже с имената на някои местности в този край.

Реших и се отправих към дома му. Палецът ми плахо натисна звънеца, но срещата се осъществи. Водихме кратък разговор. Оказа се, че предците му са от близкото до Елхово село Голям Дервент. Уговорихме се за една нова среща след определено време. И действително това стана, но за още по-кратко време. При позвъняване проф. Баламезов се показа пред полуотворената врата по пижама с видимо отслабнало лице. Той беше болен и разговорът не можа да се осъществи. "Не мога, нямам сили... Ще гледам при първа възможност да Ви пиша нещо, за да Ви го връча, когато отново ме посетите."

Колко време е минало не си спомням, но вероятно е било около месец август или септември 1960 г. Реших непременно да посетя отново този учен. Исках да проуча по-основно историята на неговия род и неговия живот. Прекосявайки улица "Оборище" аз се намерих близо до дома му. Изненадаха ме некролози, които известяваха за смъртта на професор Баламезов. "Изпуснал съм да видя професора преди да си отиде от този свят" - помислих си аз. Същевременно реших да поднеса съболезнования на неговата съпруга. Позвъних и на вратата се показа госпожа Баламезова. Тя прие моите съболезнования /прегръщайки ме като близък свой човек/ и ме покани да влеза в дома. Въведе ме в домашния кабинет на професора с голяма библиотека. Госпожа Баламезова ми подаде плик с надпис "За Иван Желязков от Елхово" написан от професора. Макар и болен е намерил сили в себе си да ме запознае с рода Баламезови. Изясняваше думата "баламез" базирайки се на турски езиковед, според който при обсадата на Одрин през 1829 г.руснаците докарали големи оръдия, наречени от турското население "баламези". Такива оръдия преминали и през село Голям Дервент. Там, според професор Баламезов, местните жители дали прозвището "Баламез" на неговите предци, понеже били едри и някак напомняли на големите руски оръдия.

За съжаление те се изселили през 1828-29 г. след оттеглянето на руските войски. Заселили се в столицата на Бесарабия - Кишинев. От прочетеното набързо още в дома на покойния Баламезов ми стана ясно, че той е внук на изселилия се от Г. Дервент Михаил Баламезов. Същият със завидно усърдие продължил да се занимава с лозарство и градинарство, чиито тънкости усвоява още в родното си село. Това му помага бързо да се замогне дотолкова, че да построи училище за малките българчета в Кишинев и да изгради църквата "Св. Георги". Става един от основателите на българско дружество за разпространение на грамотността сред българите през 1869 г. Същото дружество поддържа връзки с подобни нему от Браила, Одеса, Букурещ, Цариград, а също и с Българския централен революционен комитет. При подготовката за участие в Освободителната война, Михаил Баламезов се запознава със Стефан Стамболов.

Твърде скоро имах възможност по-задълбочено да се запозная с архива на професор Баламезов. Не е без значение да споделя няколко думи и за бащата

Гаврил Баламезов. Той завършил класическия отдел на гимназията в Болград и два курса от Юридическия факултет при Одеския университет. През 1876 г. се явява като доброволец в българската легия по време на войната между Турция и Сърбия. Бил е осъден на доживотно заточение в Сибир, но след десет годишен престой успява да се измъкне от там и пристига в България. Учителства в София, Пловдив и Сливен. Сред своите съвременници става известен с псевдонима "Ненаш". Според обясненията на сина Стефан Баламезов баща му прибягва до този синоним, поради желанието си да покаже, че не принадлежи към никоя партия от това време.

Гаврил Баламезов бил личност с висока ерудиция, с пространни интереси в писателското и журналистическо поприще. „Баща ми - пише професор Стефан Баламезов - беше демократ в най-широкия, най-пълния и най-културния смисъл". За съжаление голяма част от литературното наследство на Гаврил Баламезов изгоряло по време на бомбардировките в София през 1944 г., а друга част въпреки желанието на Баламезов-син, била приет от тогавашните издателства за публикуване. В кратките бележки за своя баща Стефан Баламезов споменава и за опитите му да издири свои роднини. За тази цел Гаврил Баламезов посетил с. Г. Дервент през 1894 г., но било твърде късно и не успял да открие свои роднини.

Още при посещението ми в дома на покойния професор Ст. Баламезов вниманието ми бе привлечено от Надгробно слово за академик Стефан Баламезов, поместено в Църковен вестник, бр. 35 от 1960 г. В него прочетох:

- Покойният е роден на 9.09.1883 г. в град Кишинев /Българска Бесарабия/ Средното си образование е получил в Лозана и София. Завършил е Юридическия факултет на Софийския университет. През 1907 и 1908 г. специализира по държавно, административно и международно право в Парижкия университет. Бил е на дипломатическа служба в Париж и Петроград като секретар, легационен съветник, началник на политически отдел, а от 1921-22 г. управляващ българската легация в Прага. Хабилитиран е през май 1916 г. като частен хоноруван доцент при катедрата по конституционно право, по-късно професор, декан на Юридическия факултет - 1926/27 г. и ректор през учебните 1929/30 г. и 1944/45 г. От 1950 до 1960 г. е хоноруван професор при Духовна академия "Св. Климент Охридски" в София по Конституция на НРБ". По нататък се посочват главните му трудове. Сред тях се откроява трудът му "Ученията за разделение на властите и неговото приложение в модерната държава".

Проф. Ст. Баламезов сътрудничи на списанията "Юридическа мисъл" - /1919-1934 г./, "Отец Паисий" /1928-1943 г./, "Научен преглед" /1929-1935/ и др. Основните му трудове са:

"Министрите, тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия" - 1914 г.; "Парламентарното управление в Славянските страни. Преглед на политическите институти и на техните особености в България, Югославия, Чехословашко и Полша" - 1926 г.; "Сравнително и българско конституционно право" в две части - 1935/1936 г.; Преработено издание под заглавие "Конституционно право" в три части /1942-

1945 г./

В трактата по конституционно право са изложени идеи, които той счита за опора на парламентарния и демократичен режим, организиран по силата на конституция - за върховенството на конституцията над обикновения закон; за тройното деление на властите; свободите са същевременно и права, които могат надлежно да се защитават. За него не е достатъчно само да има текст на една конституция, но е необходимо нейното съдържание да е допълнено чрез съответни закони, парламентарна и съдебна практика; само така тя става солидна и влиза в живота на народа.

Както в своите лекции, така и в своя трактат по конституционно право, Ст. Баламезов стои настрана от политическите съобразявания, за да се очертае в университета само като юрист. Привърженик и защитник на нашата Търновска конституция, той я счита като една от най-демократичните конституции в Европа.

"У нас, пише Стефан Баламезов, много лесно е по селските кръчми и мегдани и звани и незвани, и подготвени и неподготвени, а най-често такива, които само са чували, но никога не са отворили кориците на Светата Търновска конституция, да говорят и то високо, натъртено, рядко, за тая "баба конституция", за този остарял буквар", "чужд на новото време и на новия дух!"

Чрез Велико народно събрание тя е притърпявала на няколко пъти изменения." Времето може да наложи и нови изменения - предсказва Баламезов в своя труд по Конституционно право т.I.стрн.69. - Тя е най-старият закон у нас. За нашите нещастия не е крива конституцията, а именно ония, които са я нарушавали и които са изменяли на чувствата и желанията на своя народ!"

Баламезов е демократ! Той, неизменно, при всички режими, дори и във времето, когато от височината на университетските катедри у нас шумящи поклонници на чужди диктатури, проповядваха, че "Търновската конституция е вертуално отменена", той държал неуморно своите лекции за правата и свободите на гражданите по Търновската конституция.

Още Аристотел говори, че "по всеки въпрос трябва да се отнесем до хора компетентни. Истинският законодател и истинският държавник се отнасят до хора компетентни, както става при постройка на кораб и шиене на дрехи. Законодателят и управникът не бива да не знаят коя е най-добрата форма на управление от гледна точка на абсолютна, коя е най-добрата при дадени обстоятелства, но те също трябва да са в състояние и сами да създадат такива... Важно е също да се създават закони за конституцията, както постъпват всички законодатели, а не конституция за законите!" Но тия мисли на Аристотел, цитирани от Баламезов 24 века по-късно са били забранени от българската цензура.

"А политическите въпроси са като вулканите: Никога не се знае кой и кога ще изригне.

И тъй, или Учредително събрание или народно допитване. Но и в двата случая се касае до нова конституция" и Баламезов продължава: "че се касае до нови обуща, а не до кърпене, нито боядисване. Наместо рухнала от неподържане ба-

рака - храм!"

Ето защо и мнозина от студентите от Юридическия факултет са му крайно благодарни. Те се обръщали към него за благодарност, както индивидуална, така и колективно!...

В дома на академика, успях да отделя едни от най-ценните съхранявани от него научни трудове. Чрез посредничеството на антикварната книжарница на ул. "Граф Игнатиев" в София, успях да осигуря законното им закупуване на твърде ниски цени, за която сума ми благодари в писмото си съпругата на Баламезов. Освен това на музея беше предоставен и неговия официален костюм с кортик, шапка и др., с който той се явявал на международни и други официални срещи. Съпругата на академика ми предложи също закупуването на бюрото, масичката и други мебели от неговия работен кабинет. За голямо съжаление музеят не разполагаше със средства за закупуване за да ги запази като ценни експонати в музея.

---

1. Лични мои проучвания и контакти със семейството на акад. Баламезов и неговия архив - писма на студенти и др.; **2.** **Професор Стефан Г. Баламезов** тридесет години в служба на правната наука. София.; **3**. Енциклопедия , България, т.I,С.1978, стр. 176-177.; **4**. Писмо до Иван Желязков от Пенка Баламезова, 7.III.1961 г.; **5**. Архив на ЕМЕ /Етнографски музей - Елхово

ПРИНОСЪТ НА БЕСАРАБСКИЯ БЪЛГАРИН ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ ИВАН КОЛЕВ И НА НЕГОВАТА КОННА ДИВИЗИЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ДОБРУДЖА ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Стефан Лисицов

Генерал-лейтенант Иван Колев Стоянов е роден в 1861 год. в с. Баново /по-късно преименовано в Бановка/ Бесарабия - в семейството на будни българи с възрожденски дух, потомци на преселници от Тракия през началото на XIX век. Баща му е кмет на селото. От родителите си наследява голямата си и всеотдайна любов към България, за която той се врича да отдаде всичките си сили и способности. Началното си и средно образование /в Болградската гимназия/ завършва в родния си край, като след Освобождението се завръща в земята на дедите си. Участва като доброволец в Сръбско-българската война, завършва Военното училище в

София в 1887 год. и Военната академия в Торино през 1897 год. През време на Балканската и Междусъюзническата война е началник-щаб на Трета армия и съответно на Пета армия.[1]

В началото на м. май 1916 год. Главното командване на българската армия решава да реорганизира кавалерията, като от 10 конни полка създава за пръв път две крупни бойни единици - дивизии, с цел да бъдат мощна ударна сила срещу противника. За командир на 1-ва конна дивизия е назначен генерал-лейтенант Иван Колев, а няколко дни по-късно същият е назначен и за инспектор на цялата конница.[2]

Още с постъпването си на длъжност в дивизията, генерал Колев се проявява като голям организатор и полага изключителни грижи за подготовката на конницата като реална бойна сила в състава на 3-та армия в очертаващата се война срещу Кралство Румъния. Подбира първите си помощници измежду най-способните си висши офицери, проявява голяма взискателност към всички чинове в конницата. За усилване огневата мощ на дивизията към всеки конен полк създава по още един картечен ексадрон, към всяка батарея - по още един взвод. Комплектуват се елитни помощни пехотни части, колоездачни роти, радиотелеграфно отделение, организира се качествено нова интендантска служба, поемаща много функци. При придвижването към мястото на съсредоточаването си по протежение и в дълбочина на границата с Румъния, дивизията извършва трикратно маневри/наречени "Малката война"/, при които особено много се набляга на взаимодействието и синхрона между отделните родове войски, на организационната и тактическа подготовка на конницата. Впоследствие се осъществяват нови маневри, при които се коригират допуснатите грешки. Изключителни грижи се полагат за повишаване на моралноволевите качества, физическата подготовка и бойния дух на личния състав, за организиране на широка разузнавателна мрежа в дълбочина зад държавната граница.[3]

На 1.IX.1916 год. е обявена войната срещу Кралство Румъния. На следващия ден сутринта конната дивизия, силно мотивирана, стремително и с въодушевление пресича границата в своя участък с развети щандарти.[4] И започва героичен поход за освобждението на Добруджа. Още същия ден дивизията настъпва в три колони, бързо разгромява противниковите авангардни части и превзема Курт бунар /др. гр. Тервел/, вклинявайки се дълбоко на север.[5] Конната дивизия води 4 месечни непрекъснати боеве почти винаги срещу противник превъзхождащ я числено, като изминава над 1 000 км - от Лудогорието до делтата на Дунав, където и последният противников войник е прогонен от Добруджа. По своя боен път осеян с победи, триумфи и епопеи, конницата освобождава десетки села и градове, громи и преследва противникови войски, удържа позиции/ в началото градени без окопни инструменти и отбранявани без ножове за късите кавалерийски карабини/, осъществява невиждани през войните дотогава контраатаки в конен строй срещу настъпващата пехота, превзема мощни укрепени линии и крепости, разузнава. Първа конна дивизия нанася за кратко време поредица от съкрушителни удари на противника, като не

само изпълнява възложените й от командването на Трета българска армия задачи да подпомага действията на пехотните дивизии и другите подразделения, но и по свой начин записва златни страници в българската военна история. Пораженията, които нанася конницата главно на противниковата пехота са толкова големи, че способстват още в първите дни на войната да останат илюзорни и обезсмислени всички планове на руско-румънското командуване за лек успех и нахлуване в България.[6,7]

Първият голям успех на конната дивизия е класическата победа, удържана още на 3.IX. при селата Кочмар, Конак /Подслон/ и Карапелит, където чрез изкусни маневри, умело използуване гънките на местността и решителни действия са разгромени напълно последователно авангарда, основните сили и ариергарда на крупни румънски пехотни подразделения, отправили се да помогнат на тутраканските защитници. Името на генерал Колев и дивизията му се превръщат в легенда и за тях се заговорва далеч извън балканските фронтове. Още тук на противника е нанесен тежък морален удар, който го съпътства далеч на север - до устието на Дунав и до р. Серет.[8]

На 7.IX. щабът и ядрото на конната дивизия са в района на с. Кеседжик /Алцек/, където се дочуват откъм гр. Добрич глухи тътнежи от сражения. Там вече трети ден се бият бойците на Варненския укрепена пункт и част от 6-та Бдинска дивизия /35-ти и 36-ти полкове/ срещу многократно превъзхождащите ги по численост румъно-руски сили. Притежаващ забележителна интуиция, генерал Колев чувства, че при Добрич положението на защитниците му става критично. Изправен пред трудна дилема, той поема голяма отговорност върху себе си като взема бързо и съдбоносно решение: да не изпълни заповедта на Главното командуване за поход към с. Средище, но да спаси Добрич. За целта оставя слаби заслони от кавалерийски разезди и колоездачни роти-тънка завеса пред руската кавалерийска дивизия на генерал-лейтенант Леонтович, стояща срещу него и тръгва по своя инициатива рисковано с ядрото от дивизията си към Добрич-флангово и в отстъп от фронта. С маршманьовър в усилен алюр изминава разстоянието от 45-50 км през ниви, гори и дълбоки суходолия до бойното поле при Добрич за около 7 часа. Наближавайки фронта бързо прави маневра, насочва и разгръща войските си в тил и фланг на обхождащия вече българските позиции противник, като атакува батареите и поддръжките на сърбо-хърватската дивизия/от състава на руския корпус/. Тук е развръзката на драмата при Добрич... В тежка, кръвопролитна борба противникът е разгромен и отстъпва назад по целия фронт около града, като след падането на нощта бягството му далеч на север е паническо - на десетки километри изоставяйки оръжия, коли, снаряжение, дори фурашки и ботуши. Добрич е спасен в най-критичния момент от сраженията. Още същата нощ, без да отдъхнат, изнурените бойци от конната дивизия се връщат бързо по обратния път, за да заемат отново в зори оголения фронт пред руската кавалерийска дивизия.[9]

През периода 20.IX. до 15.X. конната дивизия заема позиции на линията с.Мустафа ачи - с. Азаплар в Средна Добруджа /между градовете Мангалия и Кюстенджа/ . Тук, струпвайки огромни сили /четирикратно превъзхождащи конната дивизия/,

осъзнал своето превъзходство в жива сила, противникът настойчиво и многократно атакува слабо укрепените позиции на дивизията. В отговор генерал Колев осъществява невиждани във войните дотогава блестящи контраатаки на конните маси срещу противника, достигнал само на 100 крачки от предната защита на дивизията, при което вражеската пехота е посичана и отхвърляна.[10] От 18.X. до 21.X. Трета българска армия щурмува 130 километровата Кубадинска позиция, [11] отбранявана от близо четвърт милионна румъно-руска войска. През посочения период в своя участък конната дивизия, подкрепена от мощна артилерия и пехота, овладява последователно "на нож" трите полюси на отбраната, заедно с главната позиция на 9-та румънска дивизия. Извършвайки пробив в разположението на противника, конната дивизия излиза напред и нанася изненадващ удар вляво - по фланга на 19-та румънска дивизия, с цел разширяване на достигнатия вече успех. На 21.X. са превзети важните опорни пунктове на линията - Топрак хисар и Урлу гьой, с което румънската отбрана в посочения участък на линията напълно рухва... Това е първият голям успех в овладяването на дълбоко ешелонираната позиция, на която противникът е разчитал твърде много.[12]

Генерал Колев осъзнава, че е дошъл неговият час - часът, за който подготвя конницата от десетилетия. Той е твърдо решен да не повтаря съдбоносните грешки поради бездействие на Конната бригада от Балканската война, а максимално да използва шанса, който се предоставя на конницата му - да преследва и обезврежда денонощно зашеметения и разколебан противник пред себе си. Настъпва бързо на север и превзема най-големия град в Добруджа - Кюстенджа /Констанца/, възторжено посрещнат от българското население. Ядрото на конната дивизия пресича ж.п.линията Кюстенджа-Черна вода и т.нар. Траянов вал и без отдих преследва и пленява към селата Чатал-юк, Канара и Мамая бягащите румънски и сърбо-хърватски войски. В следващите няколко дни дивизията настойчиво громи отстъпващия противник при селата Тара Верди, Карол I, Сатис-кьой. Паметна е битката при с. Кара Мурад, където чрез изкусни маневри е нападнат във фланг отстъпващия противник, след което е обграден. Пленени са изцяло т.нар.Оренбургска доброволческа дружина с командира ѝ - полковник Поповски, бойното знаме, много румънски и сърбо-хърватски бойни подразделения.Поражението при Кара Мурад допринася руските войски, застрашени от конната дивизия във фланг и тил, да напуснат без бой гр. Меджидие - важен стратегически възел.[13] Останките от румънските и сърбо-хърватските войски преждевременно напускат Добруджа и се прехвърлят във Влашко.[14]

Победният път на конната дивизия начело с нейния прославен командир продължава далеч на север, в тежки и кръвопролитни схватки с войските на 4-ти Сибирски корпус /9-та и 10-та сибирски дивизии/ и завършва с освобождаването на силно укрепения град Мачин и град Тулча /на 5.I.1917 год./.[15]

Ескадроните на дивизията дават значителен принос за бързия и поучителен разгром на превишаващите 2-2,5 пъти по численост Трета армия румънски, руски и сърбо-хърватски войски, както и за победоносното настъпление на българските и

съюзническите войски в Добруджа и Влашко. С действията си конницата доказва на практика твърде убедително, че обединена в голяма бойна единица като ударен юмрук за решителни боеве с все още голяма сила в съвременната война.

По бойният си път в Добруджа конната дивизия, заедно с придружаващите я пехота и батареи дават свидни жертви: 1,736 убити и ранени офицери, подофицери и войници[16] оросяват с кръвта си добруджанския чернозем.

Неоспорими заслуги за крупните успехи на Първа конна дивизия в Добруджа има нейният достоен водач и командир - генерал Иван Колев. С редки качества на военнен талант, пълководческо и организаторско умение, съобразителен, с блестяща интуиция, познаващ детайлно психиката на всеки от противниците с които воюва, суров и непреклонен в изискванията си, генералът преобразява българската конница и я извежда на завидни висоти.[17]

Твърде много допринася генерал Колев и в обогатяването на военната наука и изкуство - действията му са образец на замисъл, подготовка и изпълнение. Името на генерала и неговата дивизия, постиженията на която са високо оценени от военните капацитети, стават широко известни в България и далече по фронтовете в чужбина. В писмо от 7.IX.1916 г. фелдмаршал Ав. фон Макензен /пословично пестелив в оценките си за чужденци/ сравнява генерал Колев с кумира на немския народ - Фридрих Велики, а по-късно на официалния банкет в Берлин в чест на рожденния ден на германския император Вилхелм II, фелдмаршалът си позволява да наруши установения етикет като вдига тост пред всички за генерал Колев и дивизията му.[18] Генералът е наричан от съвременниците си и най-вече от военните капацитети: "Българския Мюра".[19] Корав и храбър войн [20], пословично скромен, водачът на конницата без остатък отдава всичко от себе си в гигантската борба за осъществяването на националните идеали, за справедливата кауза-обединението на българския народ.[21]

Бесарабският българин генерал-лейтенант Иван Колев и неговата Първа конна дивизия илюстрират в абсолютния смисъл /а също така и в числово отношение/ възторжените отзиви от 1913 година на френския военен министър Милеран за българската войска. След като определя българската армия за най-добрата в Европа, старият войн заявява: "Бих предпочел за съюзници 100,000 българи, пред която и да е друга европейска армия, колкото и многобройна да е тя!"[22]

---

1. Чолов, П., Генерал Иван Колев.С., 1971; **2. Кисьов, Ал.**, Генерал Колев и действията на Първа конна дивизия в Добруджа през 1916 год.С., Военна библиотека, № 51, 1928, с.8; **3. Пеев, П.**, Генерал-лейтенант Иван Колев, Библиотека Прослава, 1,1940, № 1, с.54-57; Чолов, П.Цит.съч., с.27; **4. Чолов, П.**, Цит. съч., с.38; **5. Недев, Н.**,България в Световната война /1915-1918 год./, С., 1925, с.77; Михлюзов, Н., Исторически преглед на войните и политиката на България /679-1918 год./, Пловдив, 1933, с.217; Пеев, П.Цит.съч., с.58-61.; **6. Чолов, П.**, Цит.съч., с.33.; **7.** Показателни за това са възгласите на руски кавалеристи пред български селяни: "Мы думали, что болгары не будет стрелять на нами, между тем они бросаются как собаки проклятые! Десят человек атакуют

сорок. "Вж: Кисьов, Ал. Цит.съч.,с.43.; **8**. **Недев, Н**.Освободителни войни, 1877-1878, 1885, 1912-1913, 1915-1918 год.- 1929, С., с.210; България.., с.83; Пеев, П., Цит.съч., с.61-69; Кисьов, Ал., Цит.съч., с.20-26; Вуйчев, С., Боят при Кочмар-Карапелит., Нашата конница, 1935, № 2, с.3-5; Чолов, П., Цит.съч., с.40-44; **9**. **Седев, Н.**, Освободителни.., с.210; България.., с.85-87; Пеев, П., Цит.съч.,с.77-83; Кисьов, Ал.Цит.съч.,с.36-42; Генов, С.,Боят на Конната дивизия при Добрич на 7.IX.1916 г., Кавалерийска мисъл, 1937, № 2, с.109-125; Кантарджиев, Т., Добричката епопея.С., 1931; Чолов, П., Цит.съч., с.47-51.; **10**. **Недев, Н.**, България.., с.93-94; Кулишев, Н., Ротмистър Г.Д-р Л.Золотович, Нашата конница, 1921, № 6, с.11; Пеев, П., Цит.съч., с.83-97; Кисьов, Ал., Цит.съч., с.75-137; Чолов, П., Цит.съч., с.59-73; **11**. Неправилно е посочено, че фортификационната линия опира на брега на р. Дунав при гр. Хърсово - селище, разположено далеч на север от посочената позиция. Вж. Недев, Н., Цит.съч., с.210/ тази грешка се повтаря от всички по-късни автори/.; **12**. **Недев, Н.**, България.., с.98-99; Михлюзов, Н., Исторически преглед.., с.219; Пеев, П., Цит.съч., с.97-103; Чолов, П., Цит.съч., с.73-76; Панайотов, Л., България в борба за своята свобода и обединение, 2, Сб. Тринадесет века в мир и бран, С., 1980, с.110.; **13**. **Недев, Н.**, Освободителни.., с.211; България.., с.99; Пеев, П., Цит.съч., с.103-105; Кисьов, Ал. Цит.съч., с.152-169; Бронзов, П., Генерал Иван Колев при Тара Верди. Нашата конница, 1932, № 4, с.3-5; Чолов, П., Цит. съч.,с.73-76.; **14**. **Недев, Н.**, България.., с.99.; **15**. **Недев, Н.**, Освободителни.., с.211; България..., с.101-111; Пеев, П., Цит.съч., с.106; Кисьов, Ал. Цит.съч., с.169-195 и с.230-263; Чолов, П.,Цит.съч., с.84.; **16**. **Кисьов, Ал**. Цит.съч., с.267.; **17**.Втора конна дивизия, на която генерал Колев косвено е началник/като главен инспектор на конницата/на 8.X.1916 год. удържа блестяща победа на Битолския фронт - югоизточно от гр. Битоля над френските войски / особени заслуги за това има 7-ми конен полк/.; **18**. **Пеев, П.**, Цит.съч., с.97 и с.106.; **19**. **Чолов, П.**, Цит.съч., с.89.; **20**. В сражението при Курт бунар по свой почин, с личния ординарец - мл.подофицер Ат. Гълъбов и 7-8 кавалеристи, генерал Колев застига, напада и пленява румънска полурота. Вж. Чолов, П., Цит.съч., с.39; Кисьов, Ал., Цит.съч., с.20.; **21**. Крайно изтощен нервно и физически, непосредствено след края на военната кампания в Добруджа, генерал Колев заболява тежко и умира на 29.VII.1917 год. в санаториум в гр. Виена. Вж. Чолов, П.,Цит.съч., с.93.; **22**. **Тончев, Т.**, Храбростта на България, С., Военно издателство, 1981, с.216. Вж за него Босилков, Л., Спомени за генерал Колев. - Нашата конница, 1929, № 1, с. 20-21; Николаев, Н., Генерал-лейтенант Колев. - Нашата конница, 1937, № 2.

БЪЛГАРСКАТА ПРЕДОСВОБОЖДЕНСКА ЕМИГРАЦИЯ В ЧЕХИЯ И РАЗВИТИЕТО НА НАШАТА ФОЛКЛОРИСТИКА

Владимир Пенчев

Добре известен е фактът, че заедно с Русия, балканските страни и Западна Европа, чешките земи са една от люлките на предосвобожденската ни просвета. На практика чешките учебни заведения изиграват значителна и неоспорима роля във формирането на българската интелигенция през Възраждането.

Нещо повече, техните възпитаници не само участват активно в националноос-

вободителната борба и градят темелите на младата българска държава (достатъчно е да се споменат само Ангел Кънчев, Иван Драсов, Васил Радославов, Константин Стоилов, Стоян Данев, Васил Д. Стоянов, Кръстьо Мирски, Атанас Илиев и т.н.), но и проправят пътеката, по която съвсем скоро, още в първите десетилетия след Освобождението, тръгват обратно към нея десетки бъдещи български министри, учени, културни дейци, учители, музиканти, юристи, предприемачи, занаятчии с чешки имена, оставили неизличима диря в българската история.

В това всъщност няма нищо чудно. В средата на миналия век забавените процеси в развитието на интелигенцията ни значително се интензифицират; нейните представители обръщат поглед към напредничавите световни постижения и идеи, започват да търсят пътища за прилагането им в българска среда и в крайна сметка тръгват да ги дирят на място. По този начин за един кратък период от около двайсетина година (между края на 50-те г. и Освобождението) в чешките земи постепенно се формира една многобройна и значима емигрантска общност[1] със свои характерни общностни параметри. Тя се състои предимно от ученици и студенти, но в нея се вписват и мнозина кратковременно пребиваващи там наши възрожденци като д-р Петър Берон, Никола Катранов, Сава Филаретов, Иван Денкоглу, Иван Богоров, Тодор Шишков, Марин Дринов, Натанаил Зографски, Константин Петкович и др.

Естествено тук веднага се появява въпросът за генезиса на тази общност, за пътищата и начините на нейното създаване[2]. Първият канал, отвеждащ българи в чешките земи на тогавашната Австрийска (по-късно: Австро-Унгарска) империя, е руският. По онова време (основно през 50-те и 60-те г. на XIX в.) към различните руски учебни заведения - ,училища, гимназии, семинарии, университети - се насочват стотици българи. Мнозина от тях се ориентират например към историко-филологическото обучение, което предлага Московският университет. Тук те попадат под влиянието на видния руски учен О. М. Бодянски, благодарение на когото започват да изучават чешки език, запознават се с чешката история и култура, подготвят дори учебни съчинения по тази проблематика. С препоръчителни писма от Бодянски до П. Й. Шафарик, В. Ханка и други известни чешки научни и културни дейци заминават по един или друг повод за Прага Иван Шопов, Теодоси Икономов, Н. Катранов, С. Филаретов, Ив. Денкоглу. С други думи, връзката между руския учен и Чехия е мостът, по който минават някои от първите български студенти там. (По втория канал стигат останалите - В. Д. Стоянов, А. Кънчев, Ив. Драсов), В. Радославов, К. Стоилов, Ст. Данев, Ат. Илиев, Кр. Мирски, Георги Бенев, Иван Салабашев, Васил Атанасов, Илия Георгов, Петър Данчов, Константин Павлов, Петко Стефанов, Иван Симеонов, Злати М. Рачев, Константин Помянов, Симеон Христов, Андрей В. Зехиров и десетки други знайни и незнайни наши възрожденци. Те са изпратени в чешките училища, гимназии и университети на иждивение на отделни меценати из средите на одеските, букурещките, виенските, цариградските българи, като избраници на общините и на различните обществени организации в българските земи, или на собствени разноски. Характерно е, че свои представители имат всички по-

големи български градове, както и Карлово, Калофер, Панагюрище, Клисура, Берковица, Котел, Тулча, Болград, Щип, Прилеп, Велес, Пирот, Одрин и др., влизащи в пределите на етничната ни територия. В резултат на тази масова експанзия в годините преди и след Освобождението през различните чешки учебни заведения в Прага, Табор, Писек, Пълзен, Пардубице, Храдец Кралове и другаде преминават стотици българи[3].

На второ място е важен отговорът на въпроса: кои и какви са представителите на българската емигрантска общност в чешките земи? При всички положения става дума за една представителна част от тогавашната българска интелигенция. Тук съществен е не толкова фактът, че мнозина от чешките възпитаници впоследствие израстват като видни политически и държавни мъже (В. Радославов, К. Стоилов, Ст. Данев, Кр. Мирски, Ив. Салабашев и пр.) или като научни и културни дейци (В. Д. Стоянов, Теодоси Икономов, Ат. Илиев, В. Атанасов, Ил. Георгов, Г. Менев и т.н.), колкото това, че те пренасят на българска почва една система от ценности, която много бързо извежда формиращата се новобългарска култура на качествено ново равнище и заедно с възстановената и развивана държавност осигурява нашето място в европейската цивилизация. В случая тъкмо контактът с чешката действителност подпомага инфилтрацията на общочовешки значимото, открива нови хоризонти и предопределя до голяма степен по-нататъшния жизнен път на представителите на тази общност след завръщането им в българските земи. Има обаче още нещо. Българите - чешки възпитаници, както всичките ни възрожденски интелигенти, са рожби на повратен момент в етничното самоутвърждаване на българина. Корените на това явление трябва да се търсят не само в обстоятелството, че възрожденските процеси са едно постепенно откриване на човека и човешкото, но и защото формиращата се възрожденска личност има за своя родилна среда крепнещата нация, националния език и култура, националното самосъзнание. И неслучайно тази възрожденска личност търси поле за изява на способностите си едновременно в трите основни области на възрожденския живот - в политическата борба, в книжовното творчество и в народоучните изследвания[4]. Затова и неслучайно нашите ученици и студенти в Чехия са едновременно и политици, и просветители, и фолклористи.

Това триединство е много ясно видимо в проявите на общностен живот на емигрантската ни общност в тамошните земи. Още в началото на 60-те г. на миналия век неколцина български студенти (В. Д. Стоянов, П. Стефанов, вероятно и Ив. Симеонов), заедно със свои чешки колеги (Йозеф Севера, Йозеф Носек-Височки, Ервин Шпиндлер), полагат основите на тайното дружество "Побратим", чиято задача е да подпомогне стремежа на българите към свобода и просвета. За целта членовете му се обричат на науката (в резултат излизат няколко фолклористични публикации) и политиката (чрез политически анализи и занятия за боравене с оръжие), като не загърбват и просветителската работа (основно за запознаване на чешкото общество с българската проблематика). През седемдесетте години, по инициатива на Ив. Драсов, започват да се създават революционни комитети на българите в

Чехия, чиято програма, освен самоподготовка за въстание, включва и търсене на съмишленици в чешките земи, запознаване на чешката общественост с идеите на българското национално движение (предимно чрез публикации в пресата), осведомяване на нашето общество за възгледите на българския въпрос там, събиране на помощи и т.н. Близки до последните са и целите на Разисквателното и читалищно дружество "Постоянство", основано през 1869 г. в Табор, чиито членове, включително и от Прага, се задължават да работят за националното ни освобождение и за българо-чешко сближаване чрез взаимно общуване, организиране на сказки и беседи, осигуряване на български вестници, списания и книги, пропагандиране на българската национална идея чрез публикации в печата и т.н.[5]

Споменатото триединство е ярко осезаемо и в личностните прояви. Особено през шестдесетте години стореното от нашите ученици и студенти в чешките земи е явен пример за подобна синкретичност в мисълта и действието, докато в следващото десетилетие вече се наблюдава определен процес на специализация. Така например един В. Д. Стоянов е и участник в Първата българска легия, и създател на Българското книжовно дружество, и човекът с най-много фолклористични публикации в чешкия печат през периода. Един Т. Икономов е и съратник на Раковски, и директор на Болградската гимназия, и също фолклорист. Подобни примери има още много. По-късно обаче, макар че мнозина от българите в Чехия оставят имената си в историята на българо-чешките фолклористични връзки, някои от тях израстват като националреволюционери, други - като културни дейци, трети - като народоведи. При първите и вторите (А. Кънчев, Ив. Драсов, В. и М. Атанасови, П. Данчов и др.) става дума за епизодични участия, но неколцина от последните (В. Д. Стоянов, Деодоси Икономов, Ат. Илиев и пр.) не само че са двигател за развитието на интереса у чешкото общество към нашата фолклорна култура, но и след завръщането си остават верни на своите студентски увлечения. Що се отнася конкретно до появите им на чешка земя, много показателни са усилията за "инфилтрация" в тамошни научни културни и други институции (Ат. Илиев, К. Побянов, А. В. Зехиров - в академичното дружество "Славия", отново Илиев, Помянов и Г. Бенев - в читалищното дружество "Художествена беседа", В. Д. Стоянов - в гимнастическото дружество "Сокол" и т.н.)1 организирането и участията в неформални сдружения от типа на "Кръга на приятелите на българския език" (В. Д. Стоянов и др.), опитите отново на Стоянов за откриване на катедра по български език в пражката Политехника и на лекторат по език, литература и фолклор в Народния музей, както и успешната му акция за изпращане на чешки учители в България през 60-те г. (сред които Й. Л. Машек, А. Енгел, Фр. Мах, Фр. Неквасил, Ян. Жемличка и др., записали имената си в историята на българската просвета), а не на последно място - многобройните публикации, лекции, сказки и т.н.

Тук, в контекста на казаното, логично се поставя въпросът за ориентацията на младите българи към фолклора[6]. Вярно е, че неколцина от тях преминават през школата на Московския университет, където получават сериозна за времето си подготовка, включително и в областта на народознанието. Вярно е също, че значи-

телна роля изиграват близките им контакти с представителите на силно развитата по онова време чешка фолклористика - Карел Яромир Ербен, Божена Немцова, Ян Гебауер, Фердинанд Напръстек, Йозеф Холечек и др. Но не по-малко вярно е, че ориентацията на чешките възпитаници към фолклористичното познание никак не е самоцелна и случайна. Тя е резултат не само на личен избор, но преди всичко е продукт на характерните за времето си обществени търсения в българските земи. Нещо повече, до голяма степен тя е и изпълнение на обществена поръчка, едно определено обществено задължение. И съществото в случая са не толкова прощъпулнишките фолклористични опити на един или друг от тях (макар примерът с В. Д. Стоянов, който публикува свои записи в "Български книжици" още през петдесетте години да е наистина показателен), колкото една всеобхватна и системна насоченост, внушена им от титаните на Българското възраждане. За Г. С. Раковски, Д. и К. Миладинови, М. Дринов и др. българската фолклорна култура е системна част от културата на етноса. А в епохата на националното самоосъзнаване и самоопознаване, когато заедно с чувството за история идва и стремежът да се видим между другите, да се опознаем като етнична индивидуалност[7], това означава усилие не само за събирането на собственото фолклорно богатство, за изучаването и анализирането му, но и за популяризирането и пропагандирането му пред външния свят. Фактите достатъчно ясно говорят, че българските ученици и студенти в Чехия възприемат, развиват и на практика реализират тези идеи.

Моделите и механизмите на тази реализация са различни, но важното е, че са действащи. Тук на първо място става дума за личния контакт. Той е продиктуван от една странна, но много характерна за времето си тенденция на личностно сближаване между българите и мнозина представители на чешката политическа, научна и културна интелигенция, довело до приобщаването им към проблемите и задачите на националното ни движение, към българската история и култура, при това най-често посредством запознаването им с българския фолклор. Подобни контактни редици откриваме при почти всички българи: В. Д. Стоянов - В. Ханка, Б. Немцова, Ян. Неруда, В. Халек, Ян. Гебаур, Ф. Напръстек, В. Б. Небески, Фр. Л. Ригер, М. Хатала, К. Иречек, семейства Фрич, Челаковски, Пуркине и още много; П. Стефанов - Гебауер, Немцова и др.; К. Павлов - К. Я. Ербен, А. В. Шембера, Й. Фр. Шумавски; Ат. Илиев - К. Иречек, Й. Холечек, В. Кршижек и др.; А. В. Зехиров - М. Хатала, Фр. Доуха; Ил. Георгов - А. Сова, Ян Вагнер и т.н. Реалният резултат е ангажирането на мнозина от тях с българската народоведска проблематика и появата на многобройни публикации, посветени на нея[8].

На второ място става дума за институциално въздействие. Участието на български ученици и студенти в чешките научни и културни институции, за които беше споменато по-горе, провокира насочването им към нашия фолклор. "Славия" например издава "Китка от славянски народни песни" (1874), в която присъства и български материал; в "Беседата" се четат сказки, посветени на тази проблематика; в "Кръга на приятелите на българския език" се изучават и пеят наши народни песни и т.н. Впрочем, за изнасяне на беседи за българския фолклор се използват и възмо-

жностите, предоставени не само от пражките, но и от различни провинциални, най-често просветни средища - в Табор, Писек, Храдец Кралове и др.[9]

И на трето място най-силен отзвук и най-реален резултат младите българи постигат с публикациите си в тогавашния чешки печат. Важното в случая е, че сред стотиците техни работи с обществено-политическа, културно-историческа, географско-познавателна и друга насоченост, относителният дял на посветените на българския фолклор е най-висок. Много е трудно тук да се изброи наистина огромното множество публикации, дело най-вече на В. Д. Стоянов, В. Атанасов, Кр. Мирски, А. В. Зехиров и др., но по-съществено е, че те напълно покриват системата на българския фолклор в цялото му многообразие от словесни, музически, танцови и пластични форми[10].

От казаното дотук става ясно, че в годините преди Освобождението представителите на българската общност в чешките земи реално представят, в контекста на стремежа си за защита на националната си самоидентичност, фолклорната ни култура в една чуждоетнична среда и по този начин се вписват в параметрите на широкото българско възрожденско фолклористично движение. Макар и малцина от тях да са фолклористи в онзи смисъл на думата, който сме свикнали да влагаме, неоспоримо е, че тъкмо тези "неистински" фолклористи правят това, което поколения "истински" фолклористи след тях не постигат - от българския фолклор да се интересува цяло едно чуждо общество, той да бъде възприеман като самостоен културен факт в неговата собствена култура, макар и за относително кратък период от време. Именно затова стореното от "чешките" българи не бива да се изтрива от паметта на българската фолклористика.

---

1. За българската емиграция в Чехия вж. по-специално: Побратим (Зд. Урбан, М. Моравцова, К. Михайлова, Вл. Пенчев, В. Тодоров). Българи по чешките земи. С., 1994.; **2**. По-подробно по тези въпроси вж. Вл. Пенчев. Българо-чешки фолклористични контакти през Възраждането. С., 1994; Вл. Пенчев. Царство на зашеметяващата красота. Български възрожденци в Чехия за нашия фолклор. С., 1996, както и посочената там библиография; **3**. Вж. също J. Rychlika kol. Dejiny Bulharska. Praha, 2000 \v tisku\ и по-конкретно главата: J. Rychlik;, V. Pencev. Strucny nastin cesko-bulharskych, slovensko-bulharskych a ceskoslovensko-bulharskych vztahu; **4**. **Живков Т. Ив.**, Етнокултурно единство и фолклор. С., 1987, с. 39, 15; **5**. Вж. по-подробно Вл. Пенчев. Царство..., 9-10, както и посочената там библиография.; **6**. Вж. още напр. Вл. Пенчев. Чешки възпитаници - възрожденски фолклористи. - В: Научни трудове на ПУ "П. Хилендарски". Т.31, Кн. 11 1993 - Филологии, 79 - 84; Вл. Пенчев. или за корелацията: пражка университетска славистика - българска възрожденска фолклористика - in: Slavica Pragensia ad tempora nostra. Praha, 1988, 62-65] u V. Pencev. Minulost, soucasnost a budoucnost bulharsko-cesuych folkloristikych vztahu. - In: Cesko-bulharske kulturni vztahy. Tradice a perspektivy badani. Brno, 1990, 286-302; **7**. **Живков Т. Ив.**, Димитър Маринов и обновлението на българското народознание в края на XIX и началото на XX в. (ръкопис); **8**. Вж. по-подробно Вл. Пенчев. Българо-чешки..., 77-97, 138-159; **9**. Пак там, 59-77, 122-138; **10**. Пак там.

ЗА ПРИНОСА НА ВРАЧАНСКИТЕ ЕМИГРАНТИ В РУМЪНИЯ КЪМ НОВОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ

Валерия Тарашоева

Град Враца е едно от първите селища в българските земи, в които най-рано през Възраждането се проявяват и реализират идеите за новобългарска просвета и образование, църковно-национална независимост и национално освобождение. И това е закономерно, тъй като в края на 18 в. Враца се издига като значително търговско-занаятчийско и стопанско средище с наченки на предприятия от капиталистически тип.[1]

Благодарение на успешната си търговия, предимно със селскостопански произведения, редица врачански търговци излизат извън границите на Османската империя и започват да пласират стоката си в някои европейски страни като Австро-Унгария, Франция, Италия, Русия и пр. Наред с печалбите си те се обогатяват и със зародилите се в Европа буржоазно демократични идеи, които катализират желанието им за национално обособяване и независимост.

Изключително благотворна роля за издигане националното самосъзнание на врачанското население оказва идването в града и дейността на Софроний, оглавил Врачанската епархия през 1794 г. Плод на свободолюбието и единомислието на врачанския първосвещеник и най-будната част на врачанското общество е изпращането на Първата българска дипломатическа мисия през Възраждането в Русия (1804 г.), поверена на пламенните патриоти - врачанинът Иван Замбин и преселникът от Тетевен, приел Враца за "свое отечество" Атанас Некович. Мисията Замбин-Некович трасира един от пътищата за освобождението на българския народ, чрез близката подкрепа на Русия. Пряк резултат от врачанското пратеничество е създаването на първата българска политическа организация, т.н. "Тайно общество" в Букурещ, начело със Св.Софроний епископ Врачански, поставила си за цел да работи за освобождението на България, както и сформирането на първата българска доброволческа армия "Земское болгарское войско" по време на руско-турската война от 1806-1812 г.

През 1822 г. във Враца се открива единствено по рода си училище, изпреварило с методите си на обучение (класно-урочната система) и преподаваните светски дисциплини останалите училища в страната.[2]

През 20-те години на миналия век врачани полагат началото на борбата за самостоятелна българска църква, под водачеството на местния първенец и горещ родолюбец Димитраки Хаджитошев. След св.Софроний епископ Врачански те отказват да се примирят с налаганите им гръцки архиереи и издигат искането си за

български владика.

Едновременно с подетата църковна борба Димитраки Хаджитошев крои смели планове за политическото освобождение на българския народ, вярвайки, че в очертаващия се нов военен сблъсък между Турция и Русия (войната от 1828-1829 г.) може да бъде освободена ако не цяла България, то поне северозападната ѝ част. Известен от местните турски власти и гръцките фанариоти, че срещу него и държавата му се подготвя бунт, султан Махмуд II издава заповед за обезглавяването на Димитраки Хаджитошев, изпълнена от видинския паша на 24 юни 1827 г. След смъртта на Димитраки Хаджитошев настъпва известен спад в разгорялата се във Врачанско борба за национално обособяване на българите.

Реализирането на тези прояви от общонародно значение става възможно благодарение на българското население от Врачанския край, което с присъщата си будност, борбеност и народностен дух се оказва на необходимата висота, за да отговори на нуждите на времето и епохата.

По различни причини мнозина врачани напускат родния си град и Отечество, но в болшинството си те остават неизменно свързани с тях и подпомагат развитието им в една или друга посока, приобщавайки се към дейността на разнородните организации на българската емиграция.

Ролята на българската емиграция като една от формите на самоорганизиращ се национален и социален организъм добива огромно значение за културата на българското възраждане. Българската емиграция е исторически и социален феномен. За нея може да се говори още през 15-17 в., но истинското ѝ съществуване се свързва с края на 18 в., когато се формират първите самостоятелни търговски къщи и фирми. Тогава сред големите емигрантски колонии се обособява национално-политическа българска буржоазия и емиграцията придобива значение за българското стопанско, политическо и културно развитие.[3]

По-надолу последователно ще се спра на някои от известните врачански емигранти в Румъния през 19 в. и делата им "на ползу роду своему".

Към края на 18 и началото на 19 в. в Тимишоара (Темишвар) - Румъния, а тогава в пределите на Австрийската империя, се установява Анастас Теодоров Дрохна (Трохна) като търговски представител (контрагент) на богата търговска врачанска фамилия Хаджитошеви. Семейството на Дрохна е в родствени връзки с това на Хаджитошеви. Запазени писма на Анастас Дрохна в семейния архив на Хаджитошеви, подсказват, че той е бил добре образован и очевидно е знаел сръбски, гръцки и румънски език. От документи в същия архив става ясно, че собственото му финансово състояние не е добро и дори след смъртта си в 1806 г. остава неизплатени дългове.[4] Две години по-рано, обаче той предава на сръбския митрополит в Сремски Карловац Стефан Стратимирович "Описание на Видинския санджак", което се явява първото българско географско, етнографско, стопанско и търговско изследване и обяснява, че истинският интерес на Анастас Дрохна е в сферата на книжовността, а не в търговията.[5] На 18 април 1804 г. архиепископ Стефан Стратимирович получава от "Анастасия Дрохнин, българин и християнин, роден в Бълга-

рия в местото Враца" описанието и го оценява като важно, тъй като изяснява етническите особености на българското население, неговият език, култура и поминък. В описанието са представени главните градове във Видинския санджак, ръста на населението, реките, селата и материалното им състояние.

Макар, че няма преки податки, може да се предполага, че това изследване на Анастас Дрохна е във връзка с определени опити за съвместни действия на сръбските и българските национални дейци срещу османските потисници, защото в същата 1804 г. едновременно с българската дипломатическа мисия Замбин-Некович в Русия е изпратена и сръбската делегация, водена от прота Матея Ненадович.

В началото на 19 в., през 1809 г. в Румъния емигрира и пряко свързания с църковната борба във Враца и близък съмишленик на Димитраки Хаджитошев архимандрит Гавриил Петров Бистричанин. Той получава образованието си в една от руските духовни семинарии. Установява се в Букурещ, но поддържа оживени връзки с родния си град. Именно него Димитраки Хаджитошев и врачани гласяли за свой епископ. Това е видно и от писмото на Гавриил Петров до Димитраки Хаджитошев от 23 ноември 1826 г., в което той го осведомява, че "Тука у Букурещ оставят бейове власи (да се избират от нихний диван, да не дохождат цариградски фанерлии, каквото прежде.",(т.е. преди Акерманската конвенция - б.м.) и което е особено важно "О ради мене какво бехме хорутувале да ся дойда, сеги да знаете наздраво, защото напролет непременно ще да си дойда... И сеги е время, дету бехме хорутувале о ради мене за владика/..."[6] Показателно е, че накрая наред с поздравите до близките на Димитраки Хаджитошев, Гавриил Бистричанин изрично поздравява "Вси соотечественников, питающих о нас".

Преждевременната гибел на Димитраки Хаджитошев осуетява плана на врачани да наложат начело на епархията си своя съгражданин архимандрит Гавриил Петров, но последният продължава живо да следи и се интересува от обществено-политическите и културни процеси в родния си град. Така през 30-те години на миналия век той лансира идеята да се построи училище във Враца. Когато през 1842 г. условията назрели и врачани вземат решение да си построят училище, Гавриил Бистричанин и изпраща архитектурния план за сградата и значителна сума пари. Доброволна помощ за изграждането на училището дават мнозина от врачанските граждани, както и владиката Агапий, който при полагане основите на сградата отслужил служба и държал реч за ползата от науката. През есента на 1842 г. училището, построено върху 250 кв.м. площ с дължина 25 м. и ширина 10 м, било завършено.[7] Това е прочутото на времето "Възнесенско" училище във Враца (по името на граничещата с него църква "Св.Възнесение). В 1844 г. Гавриил Петров посещава родния си град и подарява икона на училището, видно от ктиторския й надпис: "Сия света икона честниа образи трем великим йерархом Василия Великаго, Григория Богослова и Йоанна Златоустаго посвяти ся на взаимноучителното новосоставленое вратчанско училище от високопреподобнейшаго архимандрита г.г. Гаврила Петровича Бистречан во вечное воспоминание его и в памят родители его. В лето от Христа Бога слова иулия 1844."[8]

Дописка от Враца поместена в "Цариградски вестник" на 27 септември 1852 г. потвърждава, че и в последвалите години архимандритът продължава да подпомага просветното дело във Враца: "От 1 година напреш призваният ни учител даде днес испитанието на учениците, което стана велелепнейшо... най-после заключи с похвала към арх.Гаврила Бистречанского, който е епитроп на училището..."

По-късно, през 1861 г. Гавриил Бистречанин предоставя средствата за издаването на учебник по калиграфско ръководство "Чистописание. Наредил К.Мускатов. Издал игумен на Бистричанский мънастир архим.Гавриил в полза на Габровското училище. 1861."[9] Архимандритът дава лептата си за издаването и на други новобългарски книги, което потвърждава дълбоката му загриженост за развитието на новобългарската просвета и образование.

Един от най-щедрите радетели за духовното издигане на българския народ през Възраждането е Козма Тричков. Той е роден през 1806 г. в семейството на Тричко и Донка Вълкови. Баща му не е сред състоятелните граждани на Враца, държи бакалничка, но се ползвал с добро име и уважението на съгражданите си и многократно е избиран за епитроп на църквата "Св.Николай" в града.

Козма Тричков получава образованието си в първото светско училище във Враца, открито от известния български просветител и книжовник от сръбски произход Константин Огнянович.[10] Последователен и искрен поддръжник на българската кауза и участник в църковните борби, Константин Огнянович възпитава своите ученици в дух на дълбоко родолюбие.

Неприятен инцидент с едно турче и заплахата от лична разправа, принуждават 17-18-годишният Козма Тричков да напусне родния си град и Отечество. Емигрира в Румъния и първоначално започва работа в тютюнева фабрика в Букурещ. Със спестените си пари Козма Тричков наема воденица, а по-късно подхваща и дребна бакалска търговия. Отличаващ се с извънредно трудолюбие и удивително постоянство той постепенно си създава добро материално положение и се издига като крупен търговец - ангросист в румънската столица.[11] Свързва се с българското емигрантско общество и участва в дейността на т.н. Епитропия - политическа групировка на едрата българска емигрантска буржоазия, която през 1854 г. официално е призната от руското правителство по името Средоточно попечителство. Усилията на Попечителството са насочени към подпомагане на българското доброволческо движение в помощ на руската армия по време на Кримската война, надявайки се да извлече полза за българския народ от политическите обстоятелства.

След неблагоприятния за Русия изход от военните действия настъпва временен застой в работата на Попечителството. То се активизира отново през 60-те години, като през 1862 г. се трансформира в Добродетелна дружина. Политическата амбиция на Добродетелната дружина е да оглави българското освободително движение, насочвайки го в желаната от нея посока. През 1866-1867 г. тя подпомага някои революционни прояви, като се опира и разчита на руската дипломация. Добродетелната дружина пропагандира българските освободителни стремежи пред външния свят и засилва интереса на управляващите и славянофилски кръгове в Русия

към българския национален въпрос.[12] Козма Тричков активно участва в работата на Добродетелната дружина и е член на нейното настоятелство.

На 18 февруари 1867 г. Козма Тричков, страдащ от неизлечима болест, по собствените му думи, съставя своето завещание, воден от горещото си родолюбие и верен на схващанията си, че просвещението е един от пътищата за освобождението на поробения български народ. "Като гледам, чи Отечеството ми България има голема нужда за умствено развитие, като българин, роден от родители българи, православни в гр.Вратца, ако и от малък да съм напустнал Отечеството си като ся отстраних, но понеже го обичах много, в сичкият си живот ся трудих за неговото благоденствие, вярвам, чи изпълнявам една от най-светите длъжности като ида в помощ на Отечеството си с малкия ми имот, когото посвещавам за умственото му развитие..."[13] Собствената си къща в Букурещ той завещава на "училището във Враца, гдето съм ся родил, с условие... да приемат само годишния приход от Добродетелната дружина в Букурещ, под надзирателството и управлението на която ще бъди този недвижим имот, без да има право некой да го продава или заложи". Показателно е, че дори оставените в полза на брат му Никола, живеещ в Сърбия и на неговите деца, 600 австрийски жълтици, в случай, че не са между живите, той вменява да бъдат предоставени отново на училището във Враца.

В памет на баща си, Козма Тричков дарява на новосъграждащата се във Враца черква "Св.Николай" 300 австр.жълтици, а на останалите три черкви в града по 50 австр.жълтици.

Преживял съзнателния си живот в Букурещ и свързан пряко с българската емиграция в Румъния, Козма Тричков завещава 1000 австр.жълтици за въздигане на българска църква в румънската столица. Дарява 500 австр.жълтици за построяването на болница и училище в Търново, съобразно проектите на Добродетелната дружина, които той познава. За бъдещата дейност на Добродетелната дружина, като българин и член на нейното настоятелство, Козма Тричков предоставя 300 австр. жълтици. Оставил в наследство средства на близките си родственици, на прислужничката си, на своя позната в Букурещ, на руския консул в румънската столица и на епитропите за подпомагане на бедните той завършва завещанието си с изричното желание: "остатока на имота ми ще да ся предаде на Добродетелната дружина, като се даде под лихва или пък се купи с него едно здание, с прихода от които да ся поддържат на наука в странни места двама младежи българи, от които единът да бъди от гр.Вратца с условие, чи като свършат науката да се върнат в Отечеството си, за да бъдат полезни на българския народ."[14]

Завещанието на Козма Тричков, дълбоко осмислено и ясно дефинирано е ярко свидетелство за един човешки живот, изцяло подчинен на общонародното благо. За изпълнители на последната му воля Козма Тричков оставя своите съотечественици, съмишленици и приятели г.г. Христо Георгиев, д-р Атанасович, д-р Н.Василияди, на които отдава пълното си доверие. Свидетели при съставянето на завещанието са Д.Гукулеску, Петър С. Кутев, Давид Тодоров (богат търговец от Враца, посетнешен член на щаба на Ботевата чета) и митрополит Панарет Рашев.

Скоро след като изпълнява една от "светите си длъжности", на 14 март 1867 г. Козма Тричков умира. Завещанието му е публикувано още същата година на румънски език в Букурещ под наслов "Козма Тричков и неговий завет".[15]

Документи от архива на Найден Геров свидетелстват, че завещанието е преведено в изпълнение и през 1870 г. Христо Георгиев чрез Найден Геров уведомява брата на покойния дарител Стоянчо Тричков, че "училището тамошно има да взема от тука кирия на подарената къща от покойния 3620 гроша до 1870 г."[16] Още същата година врачани се обръщат към Найден Геров за съдействие пред изпълнителите на завещанието в Букурещ, "та ония двамата момци, които според завещанието щат ся изпратят в Европа да ся учат и единий от тях требва да бъде от Враца, за пръв път да бъдат и двамата от Враца, та единий да ся изучи за учител, а другий за лекар за града им".[17] Найден Геров приема желанието на врачани като справедливо и настоява пред Христо Георгиев то да се изпълни. Едновременно с това врачанското училищно настоятелство прави постъпки да получи и оставените в наследство средства на живелия в Сърбия брат на Козма Тричков и наследниците му, които са починали.[18]

В писмо до Найден Геров от 11 август 1871 г. Христо Георгиев го уведомява, че "Желанието на вратчани, за да бъдат и двамата момци от тамо, дето ще се учат, май е тежко да се изпълни, но със сичко това ази ще предстоя давно стани. Тъй мойто мнение е момчетата тези да ся пратят да учат в Николаев - ние имаме едно тамо и друго в Прага и кажете ми, според вашето мнение, кое е за предпочитане."[19] Изглежда, че въпросът с изпращането на двама стипендианти от Враца не е разрешен своевременно, защото през 1872 г. врачанският първенец Димитър Бошнаков отправя молба до Найден Геров, като отиде в Букурещ да подейства за момчетата, които трябва да се пратят на учение в някое европейско училище".[20]

Благородното дарителско дело на Козма Тричков не е изолирано явление. "Главна причина за възродяването на един народ ся неговите истински родолюбци... Истинските родолюбци биват и благодетели на народа си. Такива народни благодетели били покойният Васил Април, Никола Палаузов, П.Килифаров, Иван Денкоглу, дядо Силвестро, Михаил Кифалов, Козма Тричков, Недялкович и Силимински, които са подарили и завещали целият си имот в полза на народното просвещение... Каква по-голяма и много по-действителна полза би ся очаквала от тях за народа ни, ако те минуваха през ръцете на хора, тъй с истинско родолюбие като и самите завещатели" - пише в."Дунавска зора" в броя си от 8 декември 1869 г.[21]

Редица възрожденски вестници като "Свобода"[22], "Независимост"[23], "Български глас"[24] и др. многократно поставят въпроса за съдбата на завещаните народни капитали, изказвайки подозрението, че те служат за личното облагодетелстване на изпълнителите на завещанията - членовете на Добродетелната дружина. Това е резултат по-скоро от политическите пристрастия на опонентите на Добродетелната дружина, отколкото на действителни нарушения на волята на дарителите, поне що се отнася до завещанието на Козма Тричков.

След Освобождението врачанският градски общински съвет, съвместно с училищното настоятелство изпраща свой пълномощник в Букурещ, който да удосто-

вери пред Добродетелната дружина, че братът на Козма Тричков в Сърбия и неговите наследници са покойници, за да се приведат оставените им средства на училището във Враца. В отговор на това Добродетелната дружина на 12 май 1885 г. изпраща приходът от наема на къщата в Букурещ в размер на 23 855 франка и равностойността на 60-те жълтици (наследство на починалите сродници в Сърбия) - 18 485 франка на Министерството на народното просвещение в София. От своя страна Министерският съвет постановява на врачанската община да се дава само лихвата от внесените в БНБ средства, от които е образуван фонд, чийто доход за вечни времена ще се ползва за поддържане на училищата във Враца.[25]

Врачани и след Освобождението продължават да настояват и двамата стипендианти от фонда на Козма Тричков да бъдат от техния град. В 1888 г. врачанският митрополит Константин се обръща към Иван Ев. Гешов, за да помоли от негова страна г.Евлоги, „душата на Благодетелната дружина, щото и двете стипендии да се дадат тая година и занапред да следва да се дават изключително на младежи от Враца", като обосновава искането си с обстоятелството, че "родното място на приснопамятний Козма Тричков... не се е радвало нито днес се радва на вниманието на българското правителство. На много места из Отечеството ни, държавното съкровище излива щедри милости било за съграждание нови училища, било за изпращание на заслужили и незаслужили лица за образование в странство. Подобно нещо за Враца се е отказвало."[26] И двамата младежи, за които ходатайства митрополит Константин стават стипендианти и завършват - Христо Йорданов - химия, а Ангел Диков - медицина.

Но очевидно искането и двамата стипендианти да бъдат винаги от Враца не се възприема, защото през 1894 г. врачанският общински съвет и училищно настоятелство разискват вместо един, врачанската стипендия да обслужва двама младежи, които да си доплащат. Това не се приема, тъй като надделява разбирането, че "последната воля на завещателя е единият да е от Враца и не може да се дели". Тогава стипендията се отдава на Андро Кръстев, за да следва педагогика и след завършването си поне 3 години да учителства в града.[27]

През 1894-1895 г. във Враца е построено ново голямо училище. Когато врачанският общински съвет обсъжда въпроса за неговия патрон, общинският съветник Иванчо Младенов, по-сетнешен щедър дарител (предоставил собствено място и средства за построяването на прогимназия във Враца и основател на фонд "Прибежище" за издръжката на студенти в странство по технически, медицински и педагогически науки[28]), предлага това да е Козма Тричков. Макар, че имало и други предложения за Неофит, Паисий и Софроний, то кметът на града Коста Бошнаков, признава, те че са "принесли полза на целия български народ и ще се наградят от него, но едничкия заслужил за града Враца е Козма Тричков" и поддържа училището да носи неговото име. Съветът, като взема предвид, че Козма Тричков щедро е подарил на училищното настоятелство повече от 40 хил.лв. капитал, вложен в БНБ, от лихвите на който то се ползва годишно, че от неговия завещан капитал се издържат постоянно двама младежи в странство, че освен това той е завещал и други богатс-

тва (недвижими имоти) на училищното настоятелство, които надминават 100 хил.лв., решава той да стане патрон на училището[29]. Освещаването на училище "Козма Тричков" във Враца се извършва на 29 юли 1895 г.

Оставената в наследство на училищното настоятелство къща в Букурещ е предмет на многократни разисквания в общинския съвет на Враца[30]. На разширено заседание на последния, училищното настоятелство и редица видни граждани на Враца, между които Ботевият четник Стефанаки Савов, Николчо х.Антонов (първият кмет на града след Освобождението), Никола Димитракиев (внук на Димитраки Хаджитошев) и др. се взема решене тя да бъде продадена, а с паричната ѝ равностойност да се построи едно здание във Враца на по-видно място, от прихода на което да се ползва училищното настоятелство за вечни времена.[31] До това решение се стига, тъй като след разтурянето на Добродетелната дружина и смъртта на Евлоги Георгиев нямало кой да се грижи за нея и че къщата, ако своевременно не се ремонтира ще стане съвсем необитаема.

Още през 1898 г. в сп."Училищен преглед"[32] е поставен въпросът за по-скорошното пренасяне във Враца на костните останки на Козма Тричков, принесъл такава полза на града, като се съхранят в църквата "Св.Николай". Този призив за отдаване заслужената почит на "отличния гражданин" на Враца Козма Тричков не е чут от управниците и обществеността на родния му град, защото десетилетия по-късно, в 1941 г. врачанският вестник "Читалищно дело" апелира: "Внимание, врачани! Къде са... костите на най-заслужилите хора на Враца - Димитраки Хаджитошев, Козма Тричков, Григорий Найденов (оставил многомилионното си богатство за икономическото и културно повдигане на родния му град Враца през 1919 г. - б.м.)?[33] От същата публикация става ясно, че през 1837 г. гробът на Козма Тричков в Букурещ е открит и маркиран, но и до ден днешен костните му останки почиват в румънската столица.

Максимата, че "богатството е смъртно, а добродетелта безсмъртна", възприета от Козма Тричков се оказва вярна, защото неговата памет живее в родния му град, неговото име е патрон на едно от врачанските училища и десетки са онези, които благодарение на неговата щедрост са завършили образованието си в чужбина.[34] Интересно е, че един от тези стипендианти - изкусният художник-портретист Цено Тодоров е син на племенницата на Козма Тричков - Донка Стоянова Тричкова.

Емигрант в Румъния през 1866 г. става и Никола Хаджикръстев Върбанов - Войводов. Син на заможния врачански търговец х.Кръстьо Върбанов, Никола Войводов получава завидно за времето си образование, завършвайки реномирания френски колеж в Цариград College de Bebek. Природната интелигентност и добрата подготовка в колежа, където усвоява френски, английски и гръцки език, към които следва да се прибавят и турски, а по-късно и италиански и влашки, обуславят ранната изява на Никола Войводов като преводач и публицист. Още като ученик в Цариград той публикува в "Български книжици" преводите си "Пътуване около светът от г-жа Ида Пфайфер"[35] през 1858 г. и "Описание на Константинопол"[36] през следващата 1859 г. Пребиваването в турската столица, където многохилядната българска колония настойчиво издига исканията си за църковна независимост и наро-

дностно признаване и престоят му в Италия (където специализира модерно копринарство) по време на борбата ѝ за национално обединение, формират идейния светоглед на Никола Войводов в дух на свободолюбие и непримиримост към поробителите. Под въздействието на революционните идеи на Джузепе Гарибалди и републиканските идеи на Джузепе Мацини у него назрява желанието да се посвети на освобождението на поробения си народ.

През 1866 г. той е вече в Румъния - средище на българската революционна емиграция. Отначало се установява в Браила, където се включва в избухналата полемика по повод появата и първото представление на българското театрално дружество. Позовавайки се на големите постижения на световния театър и творчеството на велики драматурзи, Войводов горещо аплодира и страстно защитава първите български театрали. Своята позиция той публикува във в."Турция".[37]

Никола Войводов идва в Румъния, когато Георги С. Раковски обосновава четническото движение и издава своя "Привременен закон за народните ни горски чети за 1867-мо лето". Първите чети на Панайот Хитов и Филип Тотю минават през месец май 1867 г. в България. Мечтата на Войводов е да състави своя въстаническа чета, която да е добре екипирана и въоръжена: "Не да приличаме на башибозушка разбойническа банда, което прави лошо впечатление сред цивилизованите европейски народи, но да имаме изглед на редовна войска, която излиза на открито сражение със своя противник!"

Подпомогнат от местни българи в Галац за кратко време Никола Войводов и неговият съмишленик - сърбинът Цвятко Павлович съумяват да сформират малка, но боеспособна чета, в която влизат българи, сърби, черногорци и руският офицер Николай Далматов. За войвода на четата единодушно е избран Никола Войводов, а знаменосец става Цвятко Павлович. Планът на четата предвиждал да се стигне Радуевац, където да се обедини с четата на Иван Кулин[38] и заедно да преминат в България. За да се придвижат по-бързо от четниците, които поели пеша, Войводов и Павлович се качват на австрийския параход "Германия". Предателство обаче осуетява намеренията им. Фотографията на двамата в четническа униформа е изпратена на Митхад паша в Русе и когато корабът акустира на русенската скеля на 8 август 1867 г. е предизвикана проверка от местните турски власти със съдействието на австрийския консул в града. Цвятко Павлович и Никола Войводов отказват да изпълнят нареждането на турската полиция да напуснат кораба и с оръжие в ръка се опитват да защитят неприкосновеността си на чужда територия, каквато представлявал австрийският параход. В последвалото сражение двамата геройски загиват. Предателят им се оказва доскорошният съученик на Никола Войводов в Цариград Величко Симеонов от Шумен.

Кървавото насилие на турските власти предизвиква острата реакция и протест на сръбското правителство. Случаят е хроникиран в европейската преса и посрещнат с възмущение от международната общественост. "Сичка Европа беше останала удивлена от това трагическо без пример до сега зрелище... В какво състояние треба да ся намират нашите бедни раи братия българи вътре в България, сиреч там, дето

няма консули?" - пита в."Дунавска зора" в броя си от 1 януари 1868 г.[39]

Репутацията на Австро-Унгария е силно компрометирана, а търговците и пътниците от балканските страни отказват да пътуват с австрийската дунавска компания. Румънският в."Романул" дори призовава: "Ние издигаме, обаче глас като хора и апелираме към сърбите, румънците и гърците: На работа... съюзете се, основете едно параходно дружество за корабоплаване... По този начин ще се отмъсти за пролятата кръв..."[40]

В редица селища на Сърбия и Румъния са отслужени публични служби в памет на двамата герои, като на парастаса, отслужен на 27 август 1867 г. в една от главните букурещки църкви, присъства дори американският консул.[41]

Подвигът на Никола Войводов и Цвятко Павлович оставя светла диря в народната памет. Те са възпети в народна песен, а литографията им с надпис "Сладко и почтено е да се умре за Отечеството" се разпространява в Сърбия, Румъния и България. Вестник "Независимост" от 9 юни 1873 г. съобщава, че "г.Недялко Пандурски е издал още една кадра. На кадрата са изобразени лицата на Раковски, на Цвятка и Войводава, на Хаджи Димитър и Караджата... Щастлив е онзи народ, който има свои херои и своя история."[42]

Всеки от представените по-горе врачани, емигранти в Румъния, щедро отдава всичко, на което е способен за духовното и политическо израстване на българския народ през Възраждането. Парадоксално, но чуждата земя, в която намират прибежище, ги привързва още по-силно към българския им корен. Всеки един от тях в една или друга степен спомага за изпълване със съдържание на най-светлата и най-българската епоха в нашата история - възрожденската, възродила България след векове на безправие и потиснатост.

---

1. История на град Враца. С., 1976, с.135 и сл.; Дойнов Ст. Българското пратеничество в Русия по време на руско-турската война 1806-1812 г. - ВИС, № 1, 1973, с.73 и сл.; **2. Бойчева, В**. Сърби-учители в България през XIX в. - ГСУ, т. LXVI, кн.III, ФИФ, С., 1974, с.158 и сл.; **3. Холевич, Й.** Проблеми на българската възрожденска култура. С., 1986, с.9 и сл.; **4.** Семеен архив на Хаджитошеви. т.I, С., 1984, с.26, 76; **5. Мишев, Д**. Възраждане чрез печата - Сб.България 1000 години - 927-1927 г. С., 1930, т.I, с.612; **6.** Семеен архив на Хаджитошеви. т.I, с.326; **7. Цанев, Д.** Бележки по историята на учебното дело във Враца. - сп. Училищен преглед, г.XI, кн.10, с. 1101; **8.** Понастоящем тази икона е изложена в постоянната иконна сбирка на Историческия музей във Враца и Врачанската митрополия в ц."Св.Възнесение" - храм-паметник "Св.Софроний епископ Врачански" - Враца.; **9. Стоянов, М**. Българска възрожденска книжнина. Т.I, С., 1957, с. 251; Велики, К. Страници от миналото на българския народ. С., 1987, с.142; **10. Бойчева, В**. Пос.съч. с. 158 и сл.; **11.** Училищен преглед. г.III, С., 1898, кн.5, с.532; Златна книга на дарителите за народна просвета.- кн.I, Пловдив, 1907, с.141; Врачанско слово, бр.193, 13 ноем. 1939.; **12.** История на България. т.VI, С., 1987, с.195, 196; **13.** Златна книга на дарителите...., кн.I, с.141 и сл.; **14.** Пак там.; **15. Стоянов, М**. Пос.съч., с.356; **16.** Из архива на Найден Геров. Кн.I, С., 1911, с.306; **17.** Пак там, с.310; **18.** Из архива на Найден Геров кн.II, С., 1914, с.129; **19.** Из архива на Найден Геров. кн. I, С., 1911, с.311; **20.** Из архива на Найден Геров. кн.II, С., 1914, с.135 ;**21.**

Дунавска зора, г.II, бр.49, 8 дек.1869; **22.** Свобода, г.I, бр.28, 24 май 1870; бр.42, 16 септ.1870; г.II, бр.47, 6 май 1872; **23.** Независимост, г.III, бр.34, 12 май 1873; бр.35, 19 май 1873; бр.48, 18 авг.1873; **24.** Български глас, г.I, бр.16, 3 авг.1876; бр.18, 17 авг.1876; бр.49, 21 май 1877.; **25.** Училищен преглед, г.III, кн.5, С., 1898, с.532 и сл.; **26.** НБКМ - БИА, ф.272, а.е.2006, л.1-4; **27.** Държавен архив - Враца (по-нататък само ДА-Вр.), ф.28 к, оп.1, а.е. 179, л.65.; **28.** Читалищно дело, бр.20, 15 авг.1936; **29.** ДА-Вр., ф.28 к, оп.1, а.е.179, л.196; **30.** Пак там, а.е. 184, л.15; **31.** Пак там, а.е. 184, л.67, 69.; **32.** Училищен преглед, г.III, кн.5, с.532 и сл.; **33.** Читалищно дело, бр.11, 15 юни 1941; **34.** В различно време, ползвайки се от стипендията на Козма Тричков завършват своето образование в чужбина следните врачани: Тончо Мицов - педагогика в Чехия, Петър Димов получава военно образование в София, Ангел Диков - медицина в Русия, Христо Йорданов - химия в Щутгарт, Цено Тодоров - Художествената академия в София и специализация в Париж (Франция), Андро Кръстев - педагогика и философия в Йена (Германия), Андрей Николов, Илия Ценов и Васил Кънчов.; **35. Стоянов, М.**, пос.съм., с.54; **36.** Пак там; **37.** Пак там; **38. Греков, М**. Спомени. С., 1971, с.35; **39.** Дунавска зора, г.I, бр.8, 1 ян.1868; **40. Петров, Ев**. и Милена Тодоракова. Австрийски документи за гибелта на Никола Войводов и Цвятко Павлович. - ИДА, т.71, с.152; **41.** Из архива на Найден Геров. кн.I, С., 1911, с.752; **42.** Независимост, г.III, бр.38, 9 юни 1873.

ФАМИЛИАРНАТА ИСТОРИЯ НА КОСТАКИ МАРИНОВИЧ - ЕДИН НЕПОЗНАТ ИЗВОР ЗА РУСЕНСКАТА ЕМИГРАЦИЯ

Теодора Бакърджиева

Костаки Маринович, авторът на документа, който условно би могъл да се нарече "Фамилиарна история", е известен търговец и общественик, роден в Русе в началото на 1829 г. Едва 16-годишен той заминава за столицата на империята Истанбул, където съдбата го среща с видни българи - родолюбци, радетели за българска просвета и църковна независимост, заможни търговци. От тези контакти той се учи на професионализъм, те обогатяват неговия духовен мир и през 1861 г., натрупал достатъчно житейски опит, за да прозре значимостта на човешкия живот, К.Маринович започва да пише история на своята фамилия. Дълбоко убеден, че това начинание е свято и полезно не само за собственото му семейство, авторът споделя още в началните редове намерението си първо да увековечи "преминалите фамилиарни дела" такива, каквито ги помни от разказите на своите родители, а след това, следвайки времето и докогато му бъде възможно да описва всичко по-знаменито, което се случва с него и близките му[1]. Решението му да се върне назад във времето и да разкаже за събития преди декември 1861 г. разделя документа в структурно отношение на две части: една доста обширна ретроспекция, изградена върху спомени и лични преживявания, и

втора част - дневник с първо вписване от 17 февруари 1862 г.

Въпреки, че във "Фамилиарната история" има много лични моменти, описани с характерната за този тип извори интимна откровеност, тя съдържа и интересни данни за процесите, които протичат в българското възрожденско общество от началото - до 70-те години на XIX век - един от най-бурните и най-български периоди в нашата история. Прочитът на този непознат за науката текст, от гледна точка на интересуващата ни проблематика - миграционните процеси през Възраждането, дава сведения за голямата изселническа вълна от Русе, предизвикана от Руско-турската война 1806-1812 г. и за живота на българската емиграция в Цариград през периода 1845-1862 г., част от която е и самият К.Маринович.

Бойните действия на поредната руско-турска война достигат до Русе през лятото на 1810 г., когато след ожесточени сражения и масиран артилерийски обстрел, градът е предаден на руските войски, командвани от ген.Каменски. След десетмесечна окупация, отстъпващите по стратегически съображения руски части по заповед на ген.Кутузов разрушават напълно военните укрепления и подпалват града. Стотици български домакинства, страхувайки се от репресии, минават Дунав заедно с авторитетния си духовен водач Червенския епископ Неофит, който отново твърдо стои до своето духовно паство. Сред търсещите спасение в бягството е и бащата на К.Маринович, младият, но вече със сериозна заявка за първенство в еснафа, абаджия Марин Димитров. За този съдбовен за русенци момент Маринович разказва: "Във войната, когато рухчуклиите са избягали и принесли у Влашко, баща ми се връща за последен път у Руси, за да земи още нещо си, и докато се върни на край Дунава, русите развалили моста, па той остава отсам и го улавят турците, та без малко да го заколят, защото го гледали като роб, но пак се смилили и го оставили жив, като прибрал един паша за сеизин."[2]

Повечето от русенските изселници нямат намерение да се разделят завинаги с родните си места и съвсем преднамерено не се отдалечават от бреговете на Дунав. Установяват се временно в селищата, разположени между Гюргево и Букурещ, където изчакват удобния момент, за да се завърнат отново по домовете си. За част от бежанците сключването на мирния договор е достатъчна гаранция за сигурност и те поемат обратния път към своя град. Сред тях е и семейството на дългогодишния съдружник и близък приятел на абаджи Марин, хаджи Петко, който веднага след завръщането си се заинтересова от съдбата на своя другар. Научавайки за нерадостната му участ, хаджи Петко използва личният си авторитет и материални възможности и успява да го освободи, след което двамата подновяват съвместната си дейност във възстановяващия се от пожарите на войната град.[3]

Друга, немалка част от бежанците, се отнасят с подозрение, както към клаузите на мирния договор, така и към многобройните, пълни с обещания султански заповеди, разпращани по цялата влашка земя. За тях, понесли ужасите на дългогодишните борби за власт, от последните десетилетия на XVIII в. и на поредната унищожителна война, връщането назад е рисковано, неприемливо и те остават в новите си поселения, като всеки един има и своите дълбоко лични основания за направения

избор. В резултат на това, вече трайно изселване, градът много дълго време не може да възстанови демографския си потенциал отпреди войната. Преживеният демографски срив, бавните темпове на възстановяване на основните демографски показатели създават проблеми дори при формирането на новобрачни двойки. Такъв е случаят с абаджи Марин, бащата на автора на документа. Когато той преценява, че е достатъчно зрял и решава да създаде свое семейство, поради липса на подходящо момиче в Русе, се налага да му търсят жена сред русенските изселници във Влашко. Двамата съдружници, очевидно са достатъчно близки, за да си окажват помощ и при решаване на лични проблеми и Х.Петко, вече семеен, предлага за жена своя племенница, чието семейство след войната е останало в Плоещ.[4]

Този румънски град, разположен на важни търговски пътища, привлича русенци още от XVIII век. Според дописка в "Дунавска зора" от 29 март 1869 г. "Плоещ не е бил друго освен просто едно село от 300-400 къщи. Но около 1780 г., когато преминали Дунава много български домакинства, прокудени от отечеството си... заправили се тук няколко стотин къщи български, от които повечето били из Русчук и Свищов."[5] Цитираната със съкращения дописка съдържа някои неточности, но предвид събитията, разиграли се в Русенско през последните десетилетия на XVIII в., като цяло информацията в нея може да се приеме за достоверна. През този период Османската империя изживява дълбока социално-икономическа и политическа криза, довела до повсеместни феодални размирици и отцепнически движения, които засягат и периферната русенска каза. В т.нар."Обретенов сборник", чийто автор е небезизвестният Обретен Ганюв, е документирана ожесточената борба за власт между Кадишеоглу и Бурунсуз Ахмед ага от пролетта на 1777 г.[6] На следващата година сред претендентите за аянлъка се нарежда и Челебиоглу Мехмед ага. Съперничеството между кандидатите за поста русенски аян трае години и вероятно е белязано с кръвта на мнозина. Едва в 1785 г. Челебиоглу Мехмед ага се добира с оръжие до аянлъка, а местните жители християни и мюсюлмани, в ролята на неволни свидетели на жестоката драма, понасят сериозни материални щети, дават се и немалко човешки жертви.[7] Изброяването на подобни събития, пряко засегнали Русе и околните села, може да продължи чак до 1795 г., когато на власт идва Тръстениклизаде Исмаил ага, който успява до известна степен да стабилизира положението. Несигурността, страхът за живот и имот през тези близо 20 размирни години провокира непрекъснати единични и масови бягства, които очевидно са взели значителни размери, защото новият русенски аян, установил отрицателните последици от демографските загуби, спешно се сдобива с ферман от Портата за възвръщане на бегълците от русенска област.[8] Предвид зависимото си положение, влашкият княз Ал.Мурзи е принуден да се съобрази със султанската заповед и нарежда да се съставят списъци на българските изселници и да започне транспортирането им до старите им поселения. Някои се подчиняват и се връщат, но други, възползвайки се от мълчаливата подкрепа на румънските власти, успяват да се укрият и с годините да се приспособят към новата обстановка. Въпреки трудностите в комуникациите изселниците правят всичко възможно, за да не скъсат напълно връзките

си със своите родни места. В румънските селища те образуват български колонии, към които непрекъснато се присъединяват нови бегълци от българските земи, търсещи материална подкрепа и морална опора, изключително необходими за по-безболезнено преодоляване периода на първоначална адаптация.

Във втората част на своята "Фамилиарна история" Костаки Маринович по различни поводи споменава за свои родственици, живеещи в Румъния, с които семейството му поддържа контакти. След женитбата си и окончателното си завръщане в Русе през 1862 г., във връзка с търговските си дела той непрекъснато пътува до Гюргево и Букурещ и неизменно отсяда у свои братовчеди и сродници. Понякога неговите делови пътувания стават повод за гостувания на цялото му семейство, като най-често посещават голямата мушия, намираща се недалеч от Букурещ, собственост на един от вуйчовците му. На големите семейни тържества на фамилията сред поканените винаги присъстват най-близките роднини от Влашко.

В дневника си Костаки отделя специално внимание на едно дълго отлагано пътуване с маршрут Русе-Гюргево, Букурещ,Плоещ, за чиято цел той пише: "На 2 май в четвъртък (1863 г.-б.м.) тръгнахме пак четворица (Костаки, майка му Еленка, съпругата му Маргьолица, и жената на вуйчо му Х.Атанас - б.м.) за Плоещ с намерение да търсим забравени майчини роднини, защото майка ми 45 години тъкмо са станали как не е минувала във Влашко, нето пък и роднините ѝ са дохождали в турско. Прочее същия ден пристигнахме май късничко в Плоещ и като преспахме на хана Брутар и на другия ден изпитахми и намерихми две същи сестри майчини, сир. лелица Йорданка и лелица Еленка. Намерихме още и жената на брата ѝ (той умрял) и дъщери и синове и внуки на тези трите жени."[9] За леля си Еленка Костаки уточнява, че е женена за Стани Попеску, а семейството ѝ живее в старата плоещка махала "Св.Иван". Другата, Йорданка, е вдовица има три дъщери и трима зетьове, от които средният е Димитраки Костадинов Пушкаш - българин от Сливен. За размера на демографските загуби, които претърпява Русе, можем да съдим дори само по съдбата на семейството на К.Маринович по майчина линия - разделени братя и сестри, смесени бракове, непрекъснато намаляващи шансове за връщане назад. Останалите и живеещи в Плоещ техни близки родственици са повече от десет, а особено за поколението, родено там, връзката с българската земя, поддържана единствено от спомените на родителите, непрекъснато изтънява.

След четиридневно гостуване, на връщане към Букурещ, цялата група се отбива в манастира Циганещи. Този манастир, основан през XVII в., се намира на 34 км от Букурещ в с.Чолпани. Около 1800 г. в него са прехвърлени монахини от манастир при Букурещ, а църквата "Успение Богородично" е строена през 1812 г.[10] Манастирът съществува и днес и е известен с богатата си колекция от църковна живопис и стари книги. Тук се намират ателиетата на Патриаршията: механичен отдел за тъкане на платове за свещенически дрехи и отдел за бродерия на дрехи. За посещението си в Циганещи през 1863 г. К.Маринович пише: "Намерихме повечето майки калугерици все българки и почти рухчуклийки и свищовлийки, и майката "старостта" беши от Руси и хортуваше много добре български".[11] Последното лаконично

съобщение крие много въпроси, чиито отговори вероятно се крият в румънските църковни архиви.

Изключително интересен е разказът на К.Маринович за 17-годишния му престой в столицата Истанбул. В този огромен за времето град, в който тогава живеят около 35 000 - 40 000 българи, преминава най-динамичната и съдържателна част от неговия живот, тук той контактува с видни личности и естествено за много от тях пише на стариците на своята история. Младият Костаки получава в Русе добро за времето си образование - учи при даскал Тони, след това при гръцкия даскал Костадин, а след 1840 г. става ученик на пристигналия в града даскал Парашкев Дамянов. В училище учи до 10 март 1845 г., когато семейният съвет оповестява, че ще замине заедно с вуйчо си за Истанбул. В текста Костаки не коментира причините за това решение, но те могат да се търсят в различни посоки - липса на интерес към бащиния занаят, отрано проявени способности, но най-вероятно, бащата като човек опитен не само в занаята, но и в търговските дела, е отчел по-благоприятната икономическа конюнктура в столичния град и е взел това решение, воден от желанието да даде шанс на най-големия син в семейството за по-добър старт в живота. По повод отпътуването си Костаки пише: "По него време поискаха по един турчин и по един българин от секи град да идат на Цариград. От Руси се отреди вуйка ми Х.Петър и аз защото немах вече що да уча, взе ма вуйка ми с него, за да му шетам по пътя."[12] На 20 март 1845 г. Костаки се разделя с близките си, а на 27 март заедно със своя вуйчо вече е в Цариград. Вуйчото на Костаки, хаджи Петър, тогава 42-годишен, е един от богатите русенски търговци, уважаван от своите съграждани, пламенен родолюбец. В столицата двамата русенци вероятно са настанени заедно с другите представители в уредените от полския емигрант Михаил Чайковски квартири.[13] На фона на общата нерешителност и незрялост на българските делегати, русенецът хаджи Петър Хаджипетков е единственият, който на 6 май 1845 г. лично подава прошение до Портата, в което подробно са изложени нуждите на българите. В края на месец май хаджи Петър подава нова молба, в която е обоснована необходимостта да се поддържа постоянно българско представителство в Цариград. С достойното си поведение русенецът добива широка известност сред българската колония в Цариград, а Шекиб Мехмед паша го кани няколко пъти на частни разговори. Благодарение на това пътуване 16-годишният Костаки, който непрекъснато съпровожда вуйчо си, попада в центъра на жизнено важни за българската общност събития, които неминуемо оставят трайна следа в неговото все още детско съзнание.

Хаджи Петър стои в Истанбул до средата на юни, а преди отпътуването си настанява своя племенник временно при П.Кувел, който притежава кантора в Лаз хар. Кувел е познат на русенския търговец Ив.Мавриди, дългогодишен съдружник на братята хаджи Петър и хаджи Атанас. Според предварителна уговорка на 28 юни 1845 г. шуменецът Рали Мавриди, чиято кантора по това време се намира на Камбур хан Асма алтъ, взема Костаки при себе си.[14] С дързостта и амбицията на 16-те си години юношата се изправя пред първото сериозно изпитание в своя живот. За началото Маринович пише: "От първия още ден накара ма да мия паници, да готвя и

прочие. Съвременно тури ма и на скрипторието, та когато си свършвах горните работи, аз му помагах и на писване по тефтери и прочие. Още денем ходех и нагоре надолу по работа, сир. по скелята, по гюмруците, по магазии, ведно ходехме, той купуваше, пазареше разните си комисионерски стоки, а аз им удрех марки, товарех ги на мауни, а от там на гемиите, на вапорите и прочее."[15]

През месец август 1848 г. в Цариград стават много пожари и тогава изгаря напълно Камбур хан, което принуждава Рали Мавриди да наеме нова кантора в Бал капан. Скоро след това се жени за една гъркиня - вдовица, но не успява да се съвземе след пожара и през август 1849 г. властите запечатват кантората му. Рали Мавриди притежава и магазия в Браила, която се намира под управлението на брат му Христаки Мавриди. В този труден момент той разчита на приходите от нея да стабилизира разклатеното си финансово състояние и изпраща там Костаки със задача да следи отблизо търговските дела. Маринович престоява в Браила почти шест месеца, а когато се завръща през март 1850 г. заварва Рали Мавриди изпълнен с нови надежди - успял да се споразумее с кредиторите си и отново да отвори кантората си в Бал капан. При Р.Мавриди Костаки престоява до април 1851 г., когато със съгласието на своя работодател напуска, защото въпреки големите надежди за възстановяване дейността на фирмата, работата силно е намаляла. Не след дълго Р.Мавриди, заедно със своето семейство, се преселва във Варна, където е един от инициаторите за откриване на българско училище и българска църква.[15]

След раздялата с Мавриди К.Маринович работи само седем дни при търговеца Георги Тошкович, от когото научава, че Никола Тъпчилещов търси да назначи опитен писар в кантората си. Благодарение на големия си опит и отлични препоръки К.Маринович е предпочетен сред останалите кандидати и започва работа с годишна заплата от 10 000 гр. Изключителната коректност, проявявана и от двете страни, е в основата на доверието, което съществува между работодател и служител по време на цялата им съвместна дейност. При всички пътувания на Н.Тъпчилещов, негов заместник е управител е Костаки, с правото да подписва цялата текуща документация. От 1853 г. двамата вече са съдружници и много близки приятели, а през февруари 1855 г. Маринович е кръстник на роденото в Истанбул дете на Н.Тъпчилещов - Стоян.

Костаки Маринович се отделя от Н.Тъпчилещов през юни 1856 г., като по това време има вече собствен капитал в размер на 80 000 гр. В дневника не се споменават причините за раздялата, но няма основание да се търси конфликт между двамата, тъй като отношенията им - и приятелски, и делови, се запазват. През октомври същата година е регистрирана фирмата "Н.Д.Минчоолу и Маринович", в която участват търновецът хаджи Николи с капитал 500 000 гр., К.Маринович с капитал 100 000 гр. и шуменецът Петър Николаев с капитал 50 000 гр.

Авторът на фамилиарните бележки е отделил доста място на участието на хаджи Николи в борбата срещу гръцкия владика Неофит. За началото на конфликта от декември 1856 г. Костаки Маринович с нескривано притеснение за хода на съвместните им търговски дела пише: "У Търново бяха две партии, една владишка, която

гонеше Х.Николия, а другата Х.Николиева, която го бранеше и гонеше владиката. Х.Николиевата партия сполучи да са изпъди владиката, но и владиковата партия сполучи да са изпроводи по царска заповед Х.Николия в Търново, за да предаде счет на бейлици и прочее." Хаджи Николи тръгва от Цариград за Търново на 30 юли 1857 г. Заради "тези бъркотии", както ги нарича Костаки, Търново за кратко време е посетен от редица висши турски чиновници - Нусрет бей, Мюхлиз ефенди, Кямил ефенди, видинския губернатор Моамер паша, Сеиз ефенди, Мидхат ефенди, Фахредин ефенди, а управителят на града в непродължително време се сменя пет-шест пъти.

През есента на същата година хаджи Николи, отхвърлил всички отправени му обвинения, заедно с цялата си фамилия (съпругата Пенка и четирите им деца - Димитраки, Николаки, София и Амалия) се връща в Цариград и се установява на остров Халки. През август 1859 г. тук се ражда петото им дете, Райна, кръстено от Костаки Маринович в деня на Света Богородица, но то живее около 40 дена. Съпругата на хаджи Николи не се съвзема след смъртта на детето си, разболява се от "охтика" и само няколко месеца по-късно умира.

В края на 50-те - началото на 60-те години работата на дружеството се разраства и съдружниците пътуват често до различни градове на империята, посещават и редица големи европейски градове - Триест, Виена, Прага, Пеща. През 1862 г. и тримата ортаци се женят - Х.Николи взема за своя втора съпруга Марийка, доведена дъщеря на Ради Муждраков, Петър Николаев свързва съдбата си с Блага, момичето на Жеко Василев, а на 22 юни К.Маринович се венчава за Маргьолица, дъщеря на русенския търговец Ив.Мавриди, а сватбата им става: "Таквас и толкова добра, гдето рухчуклиите май не помнят от много години да е ставала друга тъй порядъчна."[16]

Според подновения договор от 1 март 1863 г. във фирмата влиза нов съдружник - русенецът Йосиф Дайнелов, а Костаки Маринович получава правото да следи делата от Русе, където се завръща след женитбата си. През лятото на 1864 г. К.Маринович пристига в Истанбул, за да проследи отблизо дружествените дела и за своя огромна изненада открива, че хаджи Николи еднолично, без знанието на своите съдружници е изхарчил 200 000 гр., което е почти половината от личния му капитал, вложен в общото предприятие. Това отклоняване на средства влияе зле на дружествените интереси, и към хаджи Николи е отправено настоятелно искане да върне незабавно взетите пари в общата каса. Неочаквано за всички хаджи Николи, който има финансови затруднения, породени от големите му разходи по строящия се в Търново хан, предлага дружеството да се раздели и всеки да вземе своя дял. Предвид ситуацията, съдружниците единодушно приемат това предложение, но впоследствие се появяват противоречия между тях, което налага спорът да се отнесе към Търговския съд. След почти осемгодишна дейност, Дружеството е ликвидирано през месец септември 1864 г. и Костаки Маринович окончателно се завръща в Русе с намерение да залови "някоя работица с паричките, които имам"[17]. Става въпрос за сумата от 2300 турски лири, която той получава след разделянето, равно по тогавашния курс на около половин милион гроша. В Русе К.Маринович се пол-

зва с голям авторитет и през март 1865 г., по време на избора за членове на Градската община, е кандидатът събрал най-много гласове. Името му редовно се среща сред дарителите на читалището, на училището, но тази му обществена дейност за жалост не намира място в дневника му. След 1864 г. всички бележки са изцяло посветени на семейството му.

Фамилиарната история на К.Маринович е един ценен извор от и за епохата на Българското Възраждане. Без да крие сензационни сведения, той добавя нов щрих към биографиите на известни българи, с които авторът поддържа дългогодишни делови и лични контакти. Маринович е изключително прецизен в детайлите, а това предоставя възможност за сравнения, допълнения, дори корекции на някои битуващи в историята факти относно живота на българската емиграция в Цариград. Той е един от малкото извори, в които намират място много лични преживявания - младежки емоции, семейни празници, пътувания, това ни дава редкия шанс да се докоснем до проблемите на делничния живот, с неговите радости и скърби. Документът предизвиква изследователския интерес към съдбата на онези българи, които и след Освобождението са останали във влашките земи, към съдбата на техните наследници. Той поставя и жалони за бъдеща изследователска работа.

---

1. Документът се съхранява в личния архив на г-жа Ю.Маринович, негова родствеица. Изказвам сърдечната си благодарност за предоставената ми възможност да работя с оригинала. Той се състои от две тетрадки, изписани с равен, добре обработен почерк. Веднага след уводната част, в която К.Маринович разказва за живота на семейството си и за своите преживявания в Истанбул, следва втората част -дневник, с вписвания от 17 февруари 1862 до 4 ноември 1876 г.; **2.** Фамилиарна история на К.Маринович, с.1; **3.** Пак там; **4. Люлюшев, М.** Българската колония в Плоещ. - Векове, 1982, кн.6, с.18; В.Трайков и Н.Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV век - 1878 г. С., 1986; **5.** Дунавска зора, г.II, бр.20, 29 март 1869 г.; **6.** НБКМ, Славянски ръкописи, 1070, л.79а; **7. Мутафчиева, В**. Кърджалийското време, С., 1982; **8. Мутафчиева, В**. и А.Виану. Феодални размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX век и тяхното отражение във Влахия. - Българо-румънски връзки и отношения през вековете. т.1, С., 1965, с.240; **9.** Фамилиарна история на К.Маринови; **10.** Constantinescu, R. si M.Stariea. Minumente religioase. Biserici si manastiri celebre din Romania, Bucuresti, 1994, p.151; Vlasie, M. Drumuri spre manastiri. Mic ghid al asezamintelor monahele din Romania. Bucuresti, 1992, p.17; **11.** Фамилиарна история на К.Маринович; **12.** Пак там; **13.** Виж: Смоховска-Петрова, В.Неофит Бозвели и българския църковен въпрос. С., 1964, с.67; Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с.124; **14.** За Р.Мавриди виж: Ников, П. Българското възраждане във Варна и Варненският митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934, с.195; Шишманов, Ив.Константин Г.Фотинов, неговият живот и неговата дейност, СбНУ, кн.XI, С., 1894, с.591; Архив на Г.С.Раковски, т.3, С;, 1966, с.254; Тонев, В. Рали х.П.Мавридов. В: Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т.3, С.2001, 95-108.; **15.** Фамилиарна история; **16.** Пак там; **17.** Пак там

ГАБРОВЦИ В ЕМИГРАЦИЯ - ДЕЙЦИ И МЕЦЕНАТИ

Вела Лазарова

Постоянните емиграционни процеси през периода на османското владичество засягат и населението от Габровския край. Най-значителна част от преселниците се устремява на север от Дунав. С будно народностно съзнание при по-благоприятни условия за живот особено в Румъния и Русия, заселниците разгръщат многостранна и плодотворна стопанска, политическа и просветна дейност с трайно влияние върху развитието на възрожденско Габрово.

Вносно-износната търговия на Габрово, известен стопански център, се улеснява много от габровската търговска емиграция в Русия, Румъния, Австро-Унгария, Цариград, а по-късно и в Италия, Германия и Франция.[1] През XVIII и първата половина на XIX век в търговията на Габрово изпъкват следните главни пунктове: Смирна, Цариград, Одрин, Букурещ, Москва, Одеса, Брашов, Будапеща, Виена, Милано и Марсилия. Връзките на местните габровски търговци с емигрантите в чужбина са здрави и трайни. Известният габровски търговец хаджи Христо Рачков започва търговията си в Букурещ чрез габровски търговски преселници х.Иванчо, х.Белчо, х.Теодосия Йовчев, в Москва - с Никифор Априлов (в 1805 г. е имал земане-даване за 40 497 гроша), в Цариград с Коста Цика.[2]

В Букурещ е била най-многобройната габровска колония.[3] Там са живели и работили големите търговци играли важна роля за възраждането на Габрово като: х.Велчо, Досю х.Йовчев (х.Теодосий), Димитър, Христофор и Никола Мустакови, Ив. х.Бакалоглу, Михаил Килифаров, Васил Георгиевич, Силвестрия Пенюв и др. Преселници от Габрово има и в други румънски градове Браила, Галац, Брашов, Плоещ и др. Най-много стоки за Габрово се движат от Виена, Будапеща и други средноевропейски градове през Брашов и главната търговска база за габровци - Букурещ. През 1811 г. изтъкнатите габровски търговци Кыню и Геню Сахатчийски доставят от Виена 6795 оки стомана на пръчки за занаятчиите в Габрово.[4] Типичен представител на зараждащата се нова буржоазна класа е х.Христо Рачков, в чийто тефтер воден от 1782 до 1821 г. има сведения за производствената, търговска и лихварска дейност.

От Букурещ габровци са добри посредници между Габрово и Москва, а в последствие и с Киев и Одеса. За Русия се изнася розово масло, коприна, занаятчийски изделия. Известни са одеските българи Априлови, Палаузови, Рашееви и др.[5]

Третата голяма търговска база на габровци е Цариград с разклонения в Смирна и Одрин. През 50-те години Габрово има две търговски къщи "Тотито Станчев" и "Станчо Арнаудов и син", първата с клон в Лондон, а втората в Цариград.[6]

И трите големи търговски центрове Букурещ, Одеса и Цариград са с многочислени габровски колонии, което е от голямо значение за възрожденско Габрово. Замогналите се емигрантски общности проявяват активна стопанска и обществено-просветна дейност като осигуряват материална подкрепа на образователното

дело, на националноосвободителното движение в поробена България.[7] Още в 1841 г. Априлов пише от Одеса: "В Букурещ живеят някои наши съотечественици габровци, готови да извършат добро дело. Ние се обръщаме към тях. Такива бяха г-дата Йовчов, Килифаров, братя Мустакови и Бакалоглу. Ние ги уведомихме, че сме решили да открием учебно заведение в Габрово и че сме се задължили чрез вписване в общата книга на това заведение да даваме в негова полза ежегодно по четири хиляди лева".[8] И в друг документ от 1874 г. - отчет на настоятелството на Добродетелната дружина - се сочи отпусната материална помощ на младежи, между които и Димитър Димитров от Габрово, с условие като свършат науките си, да прегърнат учителското звание в отечеството си.[9] Българската преселническа колония в Букурещ се оформя като водеща сред цялата българска емиграция в Румъния. Нейната многостранна и плодотворна активност обуславя както големия й принос и въздействие върху общобългарския национално-възродителен процес, така и дейното й участие в общественото, стопанско и културно развитие на следосвобожденска България.[10]

През второто десетилетие на миналия век в центъра на старата търговска част на Букурещ се намира прочутия хан "Габровени", собственост на Васил Георгиев (Георгеску) от с.Гачевци, Габровско. Биографите на д-р Никола Василиади - д-р Петър Цончев и Александър Мартинов, отбелязват че бащата Васил Георгеску, както повечето заселници се отличава с трудолюбие, инициативност, пестеливост, качества които му позволяват да замогне материално. И той като мнозина емигранти милее за родината. Обичта си към България той предава на по-малкия си син Никола.[11]

Завършил медицина в прочутите европейски университети на Берлин и Париж в началото на 50-те години д-р Никола Василиади се завръща в Букурещ. Лекарската му практика започва в момент, когато във влашката столица се активизира дейността на едрата емигрантска буржоазия, организирана в Букурещкия комитет (Епитропията). Като своя духовен покровител д-р Иван Селимински и той става неин член. Тук са и габровците Силвестър Пенев, Никола Мустаков и др.[12] От януари 1862 г. организацията се нарича Добродетелна дружина (известна още като Комитет на старите).[13] Тя обединява както състоятелни търговци, предприемачи, собственици и наематели на чифлици-мошии (Христо и Евлоги Георгиева, Иван Хаджибакалоглу, владиката Панарет Рашев и др.) така и представители на емигрантската интелигенция, много от които видни дейци на Българското национално възраждане (д-р Ив. Селимински, д-р Г. Атанасович, д-р Петър Протич), сред които е и д-р Никола Василиади.[14] Известна е външнополитическата им ориентация към Русия.[15] Изложението на българските "нотабили" от 10 януари 1869 г. до конференцията на посланиците в Париж с искане да се даде автономия на българския народ в рамките на Османската империя, публикувано и от в."Народност"[16], е подписано от д-р Никола Василиади и габровците Петър Кутев, Н.Пантели, В.Мустаков, Ат Михайлов, Ив.Грудов, Ал.Георгиев.

През тези години обществената ангажираност на д-р Василиади е свързана с издръжката на българските културни институции в Букурещ. Неговата честност и спе-

челено доверие от страна на Дружината му гласува отговорната длъжност куратор (настоятел) на имотите завещани на Комитета на старите за благотворителни цели (училището "Св.Кирил" и болницата "Св.Козма и Дамян" в Търново - имоти завещани от д-р Ив.Селимински).[17] Добродетелната дружина съдейства за проникване в България на културни ценности и достижения на науката, на европейския и световен опит. Закупените от Дружината литографии на художника Николай Павлович се пласират сред българите в румънската столица. Два броя закупува и д-р Василиади.[18] Благотворителната дейност се разраства след погрома на Априлското въстание и по време на Руско-турската война 1877-1878 г. В списъците на спомоществователите се откриват вноските на д-р Н. Василиади и други габровци. Той е под № 10 в листа за 1878 г., редом с Георги, Васил и Костаки Мустакови.[19] Присъства и в списъка за 1879 г. [20] Името му е записано и при "Помощи раздавани на бедните българи" в Букурещ, на вдовици с деца, които искат да се завърнат в България и др.[21]

Хуманно е решението на д-р Никола Василиади през 1878 г. да пристигне в България, където една година работи като окръжен лекар в Дупница.[22]

Изпълнил своя дълг на патриот и лекар д-р Н.Василиади до края на живота си остава благодетел на освободена България. На Габрово той завещава капитал с който "да се основе и поддържа в... родното място на моя баща, едно политехническо училище, според както средствата позволяват или пък едно занаятчийско училище, което да носи името ми... и прихода на имота ми да бъде всякога назначен за училището".[23] Както пише Иван Грудов от Букурещ през 1882 г. до габровци, воден от патриотизъм и гражданска доблест, д-р Н.Василиади дарява цялото си състояние от 720 000 тогавашни лева[24] - 60 000 хиляди минца в полза на български народ и особено за габровский"[25]. Заветът е изпълнен през 1895 г. Училището изминава стогодишния си път като кожарско, железаро-ножарско и среднотехническо от 1907 г. до Техникум по механоелектротехника в наши дни, но винаги с името на д-р Никола Василиади. Подготвило е над 14 000 средни технически кадри.[26]

Стореното от д-р Никола Василиади за образователното дело в Габрово се родее с това на благодетелите Васил Априлов, Николай Ст.Палаузов, Пенчо Ралчев, Силвестър Пенев, Иван Бакалоглу, Радион Умников и др. българи габровци в емиграция.[27]

Във фамилия Василиади се вписва и Мария Касабова (по баща Василиади, която е от първите българки завършили висше музикално образование (Мюнхен) и от началото на 1872 г. е учителка по вокална музика в Централното девическо училище в Букурещ. През 1873-74 г. заема и катедрата по педагогика в това училище. Мария Касабова се изявява и като директор на Девическия пансион в Букурещ, където са учили българки. Тя е не само педагог, но и преводач и редактор на румънското педагогическо списание "Ревиста педагогика". След Освобождението подобно на Василиади и тя дава своята лепта за развитието на българското образование. Директор е на Държавния пансион в София, активна общественичка, дарителка.

Стореното от габровците в емиграция е свидетелство за родолюбието и грижите им към младата българска държава.

1. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с.391; **2.** НБКМ-БИА, II, А, 7807. Търгов.тефтер на Хр.Рачков, л.9, 48, 53; **3. Врачев, Ив**. Ролята на габровската емиграция през Възраждането за икономическия възход на Габрово. - Васил Априлов и Възраждането на Габрово. Сб., 1990, с.70-71; **4. Цончев, П**. Пос.съч., с.237; **5.** Пак там, с.434, 738; **6.** Пак там, с.392; **7. Жечев, Н**. Българските емигрантски центрове в Румъния и културно-националното възраждане на българския народ. - Българската нация през Възраждането. Сб.изсл. С., 1980, с.302; **8.** Българите в Румъния XII-XIX м. Документи и материали, С., 1994, с.60; **9.** Пак там, с.179; **10. Жечев, Н**. Букурещ - културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с.5; **11. Цончев, П**. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с.670; Ал.Мартинов. Д-р Н.Василиади. Скопие, 1942, с.40-43; **12. Димитров, М**. Комитет на старите-Добродетелна дружина. В: България 1000 години. С., 1930, с. 737-756. **13. Димитров, М**. Българската добродетелна дружина. - БИБ, 3, 1930, № 4, с.165 - 186; **14. Сюпюр, Е.** Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в. С., 1982, с.132; **15. Плетньов, Г**. Добродетелната дружина в Букурещ и развитието на бълг.образование. В: Трудове на ВТУ "Св.св.Кирил и Методий", т.XVII, кн.3, 1981, с.36; **16.** в.Народност, бр.10, 26 ян.1869; **17** НБКМ-БИА, II В - 9282, л.3, II В 9291, л.41, 61, 141; **18.** Архив на Николай Павлович (1852-1894) С., 1980, с.342; **19.** НБКМ-БИА, II В 9285, л.51; **20.** Пак там, II В 9288, л.188; **21.** Пак там, II В 9288, л.52-53, II В 9289, л.26, 171; **22.** Велев, С. Златна книга на Дарителите за народна просвета, кн.I, Пд., 1907, с.299-300; **23**. Пак там; **24. Цончев, П.** Пос.съч., с.671; **25.** ИМ-Габрово, Инв. 1865 - В; **26. Маринов, Ив.** ТМТ на прага на своето второ столетие. - Юб.лист "100 г. ТМТ "Д-р Никола Василиади", Габрово, 24.V.1995; **27. Колева, Р**. Родолюбецът и благодетелят. - Пак там, с.2

ИВАН ГРУДОВ И БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Даниела Цонева

Безспорен фактор в многообразието от събития, белязали българското национално възраждане са личностите с различен социален произход, интелектуално развитие, обществено положение и политическа ориентация. В сложното по своите мащаби и разнопосочни идеи, възгледи, пристрастия и програми българско предосвобожденско общество, определено място и роля има и габровецът Иван Попвелчев Грудов. Типичен представител на противоречивото време, в което живее, неговата активна жизнена и обществена деятелност съвпада с периода на динамичното развитие на българските възрожденски процеси след Кримската война (1853-1856 г.), преминава през сериозните изпитания на т.нар. от Д.Страшимиров "комитетско десетолетие" (1866-1876 г.) и продължава почти до края на века. Носител на твърде различни оспорвани оценки както от съвременниците му, така и в българската историография, със своето присъствие сред българската емиграция от втората половина на XIX в. Иван Грудов формира определен нестандартен, нехарактерен модел на поведение.[1] Именно това различното, както и липсата на конкретни цялостни изследвания за неговата личност са основанията ни да очертаем и обобщим

по-важните моменти от обществено-политическата му и стопанска активност.

Един от много изявени габровски възрожденски дейци, Иван Грудов е роден на 13 август 1827 г.[2] в семейството на поп Велчо Грудов, познат на габровската общественост от началото на XIX в. със своето частно училище.[3] Научил се на елементарно четмо и писмо от своя баща, по-късно с известно съжаление той ще признае на брат си Илия Грудов, априлов стипендиант в Одеса и учител в Габровското училище от учебната 1847/1848 година: "Много се отруднявам защото останах по тос свет прост и от учение и от занаят, щото сига са чудя какво накъде".[4] Въпреки тази негативна лична преценка за своята образованост, направена в средата на 40-те години на XIX в., Иван Грудов успява да развие възможностите си за реализиране на самостоятелна стопанска дейност. Оскъдните и фрагментарни документални свидетелства, илюстриращи търговските му дела не позволяват да се направи по-пълна характеристика на тяхното развитие. За задоволяване на икономическите си интереси Иван Грудов осъществява пътувания до Гюргево, Галац, Букурещ, Цариград. Няколко писма и разходна сметка за 1854, 1861, 1862 г. предоставят възможност да се определят някои от търговските му партньори, както и стоковото съдържание на търговския му обмен. Търговски посредници на Грудов в Свищов са Цвятко Радославов[5] и Д.Никоному, в Цариград - Ив.Г.Сапунов[6], а чрез зет си Гаврил Ганчев осъществява връзките си с вътрешните български земи. В номенклатурата на стоките, обект на търговията му, преобладават артикули от селскостопански произход - ориз, памук, бубено семе, лой, червиш (б.а. - тлъстина от костен мозък и изварени кости), восък.[7] Ограничените възможности за една по-цялостна картина на търговските му взаимоотношения са причината да не бъдем категорични относно една обобщена преценка за действителното място, което Ив.Грудов заема в стопанския живот на Габрово.

Своята обществено-политическа дейност търговецът Иван Грудов започва като настоятел на българските вестници "Цариградски вестник", "България", "Дунавски лебед" в Габрово и разпространител на съчиненията на Раковски[8], с когото се запознава в Букурещ в края на 50-те години на XIX в. Илюстрация на общуванията между двамата от първите години на тяхното познанство са три писма, част от архива на Раковски. В писмо от 27 август 1859 г. след като засвидетелства своето "глъбочайше почитание" и го насърчава "Ни приставайте да се трудите", защото "време е всякоя частна каприция да са отхвърли вече и да съгласим за общото народно добро", Грудов припомня на Раковски обстоятелствата на първите им контакти: "се познаваме от Букурещ, когато бяхте на селото и пазарувахте от нашия дюген".[9] Следващите разменени между тях писма от 15 октомври 1860 г. и 8 февруари 1861 г. засягат моменти относно редовното изпращане и набирането на спомоществователи за вестник "Дунавски лебед", като Грудов изразява мнението си за необходимостта и ползата от четенето на вестници.[10] Как Раковски възприема и оценява първите си впечатления от габровеца не можем да проанализираме по обясними причини. Но две писма до него от 30 юли и 18 август 1861 г. на Йосиф Дайнелов,

деец на националноосвободителното движение и съратник на Раковски, ни предоставят възможността да разберем позицията на този представител на българската емиграция относно личността Ив.Грудов и първите му прояви на обществено-политическата сцена. "Аз го виждам добър момък" и "много привързан към вас" - отбелязва Й.Дайнелов и продължава - "Габровско магаре. Наистина добър е, но не файда, като само устно, а в сърце заспал".[11] Дали е безпристрастен Дайнелов в преценката си не можем да отсъдим, но трайното включване на Грудов в съставната част на българската емиграция е предопределено от развоя на събитията и се свързва с приготовленията на габровци за ново въстание. В началото на 1862 г. той се озовава в сръбската столица, "нарочно за това изпратен от съзаклятниците за споразумение с Раковски... и след неудачния опит на това движение той не смееше вече да се завърне в България".[12] Връзките му с Раковски се задълбочават и той става един от дейните представители на оформилия се около него в Белград политически кръг от български емигранти - участник е в Първата българска легия, член е на ръководството на "Привременното българско началство".[13] Създадено през пролетта на 1862 г. като представителен орган, застъпващ интересите на българското освободително дело[14], съществуването на "Началството" е оповестено през м.юни с.г. чрез изработения "Щатут" (устав), подписан от шестима учредители - Раковски като председател и членове - д-р Рашко Петров, Димитър Павлович, Иван Касабов от средите на младата българска интелигенция и търговците Сава Иванов и Иван Грудов. Според Димитър Страшимиров ръкописът на черновката на статута и на този, изписан на чисто напомнят почерка на Грудов или Касабов.[15] Като счита, че краят на този опит за създаване на централно ръководство на националнореволюционното ни движение е обусловен от "несъвместимостта между идеи и дисциплина", той пояснява, че причината за неговото кратко функциониране е "национален дефект", "индивидуалистичният елемент, на който е трудно да се документира".[16]

Името на Иван Грудов се свързва и с процесите на изграждане и развитие на Тайният централен български комитет и неговият печатен орган в."Народност". Своеобразна изява на българската либерална буржоазия и интелигенция и преходна форма в опитите за обединяване на националните сили, основаният през май 1866 г. комитет заема значимо място сред изградените от българската емиграция през 60-70-те години на XIX в. политически организации. Участието на Грудов като член на ТЦБК е несъмнено, тъй като името му е отбелязано в спомените на Ив.Касабов, Ат.Андреев, Ив.Адженов, П.Кисимов, без да уточняват началното време на членството му.[17] Грудов, който прави допълнения в черновката на румънския текст за "Свещена коалиция", е обвинен от Касабов, според Ал.Бурмов неоснователно, че е прибавил името си в документа и така сам се вписва сред първите учредители на Тайния български комитет.[18] Не е изключена възможността той да е член на комитета още от основаването му, без да е в ръководството, участвало в изготвянето на Акта за коалиция между българи и румънци. Като "деятелен" член на комитета, на Ив.Грудов е поверена архиварската длъжност, което обяснява факта защо у него е запазена значителна част от архивата на организацията, предадена след неговата

смърт на съхранение в Народната библиотека в София по инициатива на Пандели Кисимов, търговец и деен член на ТЦБК.[19] В конституираното най-късно през втората половина на февруари 1867 г. ново комитетско ръководство се вписва и името на Ив.Грудов.[20] Участието му в ръководната структура се документира за първи път с подписа му в писмото на ТЦБК до руския император Александър II от март 1867 г., чрез което се иска съдействие за отпускане на парични средства, необходими за подготовката на българския народ "активно и основно за борба".[21] Грудов е и сред упълномощените от Тайния комитет делегати, заедно с Ат.Андреев и К.Цанков, за среща с румънското правителство в началото на май 1867 г. с молба за отпускане на оръжие за готвеното в българските земи въстание.[22]

Противоречивият и двойнствен характер на позициите на ТЦБК относно разрасналият се революционен подем сред българите в известна степен се потвърждава и от поведението на Ив.Грудов. При многократните обсъждания какво становище да заеме ръководството на комитета във връзка с нарастващата през пролетта на 1867 г. революционна криза, формиралата се сред емиграцията умерена група, към която гравитира и Грудов, настоява да се попречи на четите да минат Дунав, като се използва съдействието на румънското правителство.[23] Неведнъж обвиняван от революционната емиграция заради своята непоследователност и непостоянство във възгледите, в противовес на възприетото от умерените отношения, той поддържа тесни връзки с комитетите или революционно настроените групи по места. Свидетелство за това са две писма от май и юни 1867 г. на Данаил Хр. Попов, деятел на ТЦБК от Турну Мъгуреле и една разписка от 25 април 1868 г., подписана от х.Димитър Асенов, Коста Евтимов и още няколко дейци на емиграцията, бивши легисти.[24]

В края на 1867 и първата половина на 1868 г. цялостната дейност на ТЦБК се съсредоточава в издаването на в.Народност, чрез който организацията "имаше нужда да убеди себе си, както и да убеди света, че съществува още".[25] След отстраняването на Ив.Богоров, първи редактор на вестника, освен администратор Ив.Грудов започва да се занимава заедно с П.Кисимов, Ат.Андреев и Ив.Касабов и с редактиране.[26] Като административен управител той поддържа активна кореспонденция с настоятелите на вестника - Васил Рашеев в Одеса, Захари Княжевски в Русе, Райко Блъсков в Болград, Хр.Х.Данаилов в Крайова, Никола С.Ковачев във Виена, Павел Каляджи в Измаил, Райко Жинзифов в Москва. Основна тема в писмата им са проблемите около набирането на абонати, начина на изпращането на спомоществованията, настоятелите изказват мнения относно съдържанието на публикациите, дават напътствия и пожелания за спорна работа на вестника, основната организация около издаването на който се извършвала от Ив.Грудов.[27] Като му честити "мансупа" (б.а.-служба, чин) "дето зехте кърмилото на вестника" и го насърчава, че "малко деятелност... и малко жертва от спокойствието ви ще свършат големи работи"[28], същевременно с това П.Кисимов определя поведението му на касиер и администратор като "чорбаджийствувание". А относно редакторството му отбелязва в спомените си, че Ив.Грудов "куцаше в писателската длъжност; разсъдлив беше, но и ленив, при това с надменен характер. Редактирането на вестник искаше известна

специалност, от каквато поменатия Ив.Грудов се лишаваше".[29] Вероятно самият Грудов е осъзнавал какви са възможностите му за списването на вестника или други обстоятелства са в основата, но след неуспешните опити да се намери подходящ редактор, от Плоещ за такъв е призован Ив.Касабов - "ила тука ще ся помъчим да може ся удържи вестника и да работи на него", пише му Грудов на 11 февруари 1868 г.[30] Но между редактора и администратора скоро се появяват разногласия, поради които след около месец Грудов напуска вестника и в брой 24 от 7 април 1868 г. името му като "управител" е снето от заглавната страница. Според П.Кисимов основният фактор за създалата се ситуация е не само Грудов, който отказва да даде отчет за сметките на "Народност" и настоява да му се предадат за нуждите на вестника пари, които се съхраняват у Ив.Адженов, не допуска Касабов да заеме мястото, за което е повикан от Плоещ. Но Кисимов обвинява и членовете на комитетското ръководство, които "са слаби да турят Грудова в повинение пред съвестната му длъжност, ако не рачат или не могат да си служат със законите".[31] Поведението и конфликтите, които създава Грудов във вътрешния живот на ТЦБК и печатния му орган са обект на изобличителното перо на Хр.Ботев. С поместените в хумористичните вестници "Тъпан" и "Будилник" комедии и епитафии чрез езика на "Гръдолудов" или "Гърлудов", както със саркастична подигравка и злъчна ирония нарича Ив.Грудов, Ботев използва прякото изобличение, дори грубата, ругателна форма, за да осмее либералничещата буржоазна интелигенция и стила на в.Народност.[32]

Въпреки противоречията, които поражда около себе си, Иван Грудов продължава да доразвива своя политически опит и да утвърждава обществената си активност и през 70-те години на XIX век. Той се вписва като участник в основаната през август 1875 г. организация на умереното революционно течение в българската емиграция - Българското човеколюбиво настоятелство. Деен член на възобновилото своята дейност на 1 май 1876 г. настоятелство, Грудов се включва в изпълнението на поставените от него задачи за оказване помощ на избухналото в България въстание чрез събирането на средства и изпращането на чети.[33] Като представители на организацията Иван Грудов, д-р Георги Странски и Иван Кавалджиев участват в споразумението по сформирането и подготовката на Ботевата чета.[34] Във връзка с въоръжението ѝ /основен проблем при нейната подготовка отначало докрай/, Давид Тодоров (търговец от Враца и член на щаба) пише на 17 май от кораба "Радецки" до Иван Грудов в Букурещ: "Ще гледате да има оръжие приготвено и муниции тука около Бекет...". За да засвидетелства своето почитание и удовлетворение, че "постоянството и решителността добиха своето", Хр.Ботев също се обръща с писмо от "Радецки" към Грудов, Странски и Кавалджиев. С убеждението, че и "най-малките способности могат да намерят арена", той им пише: "сега е времето да покажеме своите способности и своя патриотизъм".[35] Заради участието си в изпращането на Ботевата чета Грудов е арестуван, но според свидетелството на Кириак Цанков е освободен от затвора чрез посредничеството на руския дипломатически агент в Букурещ Зиновиев.[36]

Съгласно акта за учредяване на Българското централно благотворително обще-

ство, нова организация на българската емиграция, основана на 10 юни 1876 г. като продължение на Българското човеколюбиво настоятелство, Иван Грудов подписва протокола от първото заседание в качеството си на подпредседател на управата му.[37] Той е привлечен в ръководството и на двете организации от Кириак Цанков заради близките си отношения с одеските "стари", което се явява гаранция за проруската им насоченост.[38] Провалянето на преговорите, водени от одеските българи със сръбското правителство за ново българско въстание, предизвиква промени в ръководната структура на БЦБО, при които Ив.Грудов е свален от подпредседателското място по искане на Вл.Йонин, член на Петербургския славянски комитет, който поема ръководството на организацията.[39] Обвинен е заедно с още четирима члена - Ганчо Григоров (касиер), Ив.Х.Григоров, д-р Загорски и Ст.Атанасович, че със своето поведение "мислиха да парализират още в начало Централното Общество даже и да го развалят". Според писмо от 26 август 1876 г. опитите на БЦБО за осъществяване на единство сред емиграцията са усложнени от посочените членове, "зависещи по положението си от старите, види се по тяхно внушение, теглиха се и си дадоха оставките".[40] Преминал в опозиция на БЦБО Иван Грудов прави опити да се свърже с представители на Кишиневското българско общество в Южна Русия и с дейците на в."Възраждане" в Румъния. След като получава подкрепата на комитетите в Плоещ, Крайова, Слатина и Турну Мъгуреле, които със своите нерешителни, реформистки позиции се доближават до "дуализма" на младите в ТЦБК, той свиква на 27 август 1876 г. събрание с техни представители, на което се оформя идеята за създаване на нов комитет. В съставеният "Дневник", превърнал се в учредителен документ, се прокламират исканията за самостоятелна дейност. Иван Грудов, който остава на проруски позиции, но колебаещ се между "млади" и "стари", отново търси свой собствен път на политическа ориентация.[41]

Участвал в значими по своите цели и действия обществено-политически организации на българската емиграция от втората половина на XIX в., Иван Грудов намира контакти и с революционното течение в нашето националноосвободително движение. Но като представител на българската либерална буржоазия, почти всяка негова проява носи белезите на социалната среда, формирала възгледите му.

Натрупал достатъчно икономически стабилитет, с чувство за обществена ангажираност Ив.Грудов се включва и в процесите за културно-духовно развитие на българите. Определени моменти от дейността му свързваме с годините на борбата за църковна независимост и с участието му в организираните в Търновската епархия серии от акции против гръцките владици. Грудов е измежду подписалите пълномощно от 4 юли 1857 г. за изпращането на представителство от габровската общественост в Цариград, в подкрепа на искането на цариградските дейци да се признаят българите като равностойна част от народите на Османската империя.[42] Сред габровците с търговско звание, изпратили за българската църква в Цариград парична помощ, Ив.Грудов е споменат между благодетелите, дарили от 100 до 600 гроша.[43] Той става спомоществовател и за откриването на българска църква и училище в Букурещ. 118 са имената в обнародвания върху страниците на в."Отечество" от 5 и

25 септември 1870 г. списък на записалите доброволна помощ българи. Вписаният под № 19 Иван П.Грудов Габровец дарява 50 жълтици. А според запазени разписки и списъци за 1875-1876 г. във връзка с издръжката на българското училище, Ив.Грудов е направил волна вноска от 160 гр.[44] Той е включен в комисията по изработване на правилник за настоятелството на църквата и училището, която на 12 април 1869 г. представя на общо събрание изработения проект. съгласно чл.2 от Правилата при разпределяне на длъжностите на първото настоятелство Грудов е избран за главен деловодител.[45]

Освен за училището в Букурещ той показва трайни интереси и подпомага укрепването и на образователното дело в Габровската община, свидетелство за което е преписката му с училищното настоятелство от началото на 70-те години. Ив.Грудов съдейства за уреждането на въпросите по наследствените движими и недвижими училищни имоти в Букурещ.[46]

Израз на неговите грижи и ангажираност към народните нужди е позицията му относно организираните от букурещките българи акции за изпращането на български младежи като стипендианти на обучение в Русия. След 1846-1847 г. когато е реализирана една от големите им инициативи в тази посока, през 50-70-те години се създават нови благоприятни предпоставки за интензивност на тази благотворителна дейност. Иван Грудов подкрепя и съдейства за настаняването в руски учебни заведения на Тодор Ст.Бурмов и сестрините си синове Иван и Илия поп Христови.[47]

Усилията му за напредъка на българската култура намират проявление в изявата на групата български общественици, които според съобщение във в.Независимост от 27 октомври 1873 г. се опитват да възстановят организационно българското читалище на "младите" в румънската столица. Съгласно Протокола от състоялото се на 11 ноември 1873 г. събрание като член на избраното привременно настоятелство е включен и Ив.Грудов, който е сред 14-те учредители, подписали документа.[48] Според Ст.Чилингиров той е измежду подбраните от Г.С.Раковски още през 1861 г. нотабили за реализиране на идеята му да събере под общия покрив на първото българско читалище в Букурещ всички букурещки българи.[49] Участието на Грудов сред членовете му "основатели, действители или приносители"[50] не се потвърждава в изворите, но атмосферата на кавги и недоразумения, появили се сред читалищните дейци, го впечатлява и в писмото си до Драган Цанков от 14 септември 1862 г. отбелязва - "ниту го има, ниту го няма, то ся отваря на дъж, на вятър и то кога повей някой студен".[51]

След Освобождението дейността на Грудов е насочена към изясняване на действителните наследници на д-р Н.Василиади и за осуетяване на опитите да се оспори завещанието му. Кореспонденцията, която води през 1884 г. с тогавашните представители на местното и централно управление - габровския кмет Ц.Петков, министъра на просвещението Райчо Каролев и председателя на Народното събрание Ст.Стамболов, е не само от "чист обществен интерес", но и поради неправдите в ущърб на "отечествените интереси".[52]

Пореден родолюбив жест към Отечеството е завещанието му от 11 юли 1891 г.,

подготвено и оставено на съхранение в Българското дипломатическо агентство в Букурещ, няколко години преди смъртта му на 17 февруари 1895 г.[53] От образувания на негово име фонд част от годишния приход на паричния му капитал той определя за развитие на училищните дела, а 50 хил.лв. от него - за изграждане на болница в родното му Габрово.[54]

Многообразната и значима дейност на Иван Грудов е илюстрация на многообразието от възрожденски процеси, в които българската емиграция е един от важните фактори.

---

1. Страшимиров, Д. Комитетското десетолетие. Епоха на Комитетите. 1866-1876г. В: Сб.България 1000 години. С., 1930; Архив на Раковски. Т.III, 1966, с.630,675; Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Част II, с.53; Стоянов, Ив. Държавно-творческите възгледи на ТЦБК. Сп.Епохи, год.III, 1995, кн.2, с.38; Касабов, Ив. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с.78; **2.** НБКМ - БИА, Ф.116, а.е.1, л.1; **3.** Пак там; Цончев, П. Из обществеността и културно минало на Габрово. С., 1934, с.391; **4. Цончев, П.** Цит.съм., с.414; ИМ-Габрово, Ивн.№ 1868-В; **5.** Търговец от Габрово, 1855 г. основава търговска къща в Свищов, води оживена вносно-износна търговия със селскостопански стоки; **6.** Търговец от Казанлък, участник в националноосвободителното движение (в четата на П.Хитов), преговаря с българската емиграция в Румъния за подготовката на Априлското въстание, доброволец в Сръбско-турската война, 1876 г.; **7.** ИМ-Габрово, Инв.№№ 1949, 2476 1,2 - В; НБКМ - БИА, Ф.116, а.е.6, л.2; **8.** Архив на Раковски. Т.II, С., 1957, с.598; Т.III, 1966, с.133; вж. и ИМ - Габрово, Инв№ 533-В, л.2; НБКМ-БИА, Ф.116, а.е.6, л.3-4; **9.** Архив на Раковски. Т.II, с.464-466; **10.** Пак там, Т.II, с.598; Т.III, с.133; **11.** Пак там, Т.III, с.630,675; **12.** В.Мир, год.I, бр.69, 4 март 1895 г.; **13.** Сп.Исторически преглед, 1990, кн.4, с.56; Архив на Раковски. Т.I, с.391-392; **14.** История на България. Н.IV, с.216; **15. Страшимиров, Д.**Цит.съч., с.811,824; **16.** Пак там, с.824,835; **17. Касабов, Ив.** Цит.съч.,с.78; Адженов, Ив. Записки от живота на Г.С.Раковски. Т.III, с.67; Кисимов,П. Цит.съч. Част III, 1901, с.28,77; вж. и сп.Мисъл, год.V, 1895, с.923; **18. Касабов, Ив.** Цит.съч., с.78,; Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му; Втори период от съществуването му). В: Избрани произведения .Т.II,С.,1974,с.69; **19. Кисимов, П.**Цит.съч., Част III, с.77,91; НБКМ-БИА, Ф.116; **20. Бурмов, Ал.**Цит.съч.,с.84; **21. Орешков, П.** Руска държавна преписка по нашето освободително движение 1866-1868 г. Сп.БАН, кн.52/25, С.,1925, с.315-319; **22. Кисимов, П.** Цит.съч., Част III, с.31; **23.** Пак там, с.24; **24.** НБКМ-БИА, Ф.5, а.е.3,л.33,34; Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т.I, С.,1929, с.396; НБКМ-БИА, Ф.116, а.е.3, л.44-45; а.е.4, л.86; Кисимов, П.Цит.съч. Част III, с.114-115; **25. Страшимиров, Д.** Комитетското десетолетие...., с.876; **26. Кисимов, П.** Цит.съч., Част II, с.53; **27.** Пак там, Част III, с.121-124; НБКМ-БИА, Ф.116, а.е.4, л.42-73, 81,82,86; **28. Кисимов, П.** Цит.съч., Част III, с.107; **29.** Пак там, Част II, с.53; **30.** Пак там, Част III, с.112; НБКМ-БИА, Ф.154, а.е.9, л.20-21; вж. и обявленията в "Народност", год.I, бр.11,12,13 от 23.XII.1867 г., 1.I.1868г.; **31. Кисимов, П.**, Цит.съч., Част III, с.111; **32.** В.Тъпан, год.I,бр.6,20.IV.1869г.; бр.8,27.VII.1869г.; в.Будилник, год.I,бр.2,10.V.1873г.; бр.3,20.V.1873г.; **33. Бурмов, Ал.** Избрани произведения. Т.III, С.,1976,с.80; **34. Бурмов, Ал.** Христо Ботев и неговата чета.С.,1974,с.70-71; **35.** НБКМ-БИА, II Д, 1318 - а,б; **36. Бурмов, Ал.** Избрани произведения, с.257; **37.** Пак там, с.82; **38. Хаджиниколова, Е.** Българите и Сръбско-турската война 1876. С.,1996,с.141,162; **39.** Пак там, с.151-152; **40. Чехларов, Н.** Документи по българско възраждане. Сб.Народни умотворения, наука и книжнина. 1900-1907,кн.22-23,писмо № 90; **41. Хаджиниколова, Е.** Цит.съч.,с.152-153; **42.** ИМ-Габрово, Инв.№ 2022 - В; НБКМ-БИА,

Ф.112,а.е.182,л.1; **43.** Цариградски вестник, бр.464,1.I.1860г.; **44. Велев, С.** Документи из архивата на българската добродетелна дружина. Сп.Училищен преглед, год.XII,1907, Неофициален отдел, с.263; **45.** Пак там; **46.** ИМ-Габрово, Инв № 1469 - В; **47.** Пак там, Инв.№№ 529,533 -В; Жечев,Н. Букурещ - културно средище на българите през Възраждането. С.,1991,с.208-209; **48.** В.Независимост, бр.5,17.XI.1873г.; Жечев,Н.Цит.съч.с.264; **49. Чилингиров, Ст**. Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на българското Възраждане. С.,1930,с.154; **50. Жечев,Н**. Цит.съч.,247; **51.** НБКМ-БИА, Ф.116,а.е.6,л.1; **52.** Пак там, л.48-49; ИМ-Габрово, Инв.№№ 1864,1865 -В; **53.** ДА-Габрово, Ф.5 К; ЦДА,Ф.176,оп.21,а.е.173,л.1,54 б; НА-БАН, Ф.1 К, оп.2,а.е.1119,л.1; **54.** НА-БАН, Ф.1 К, оп.2,а.е.1119,л.2

ХАНЪТ НА ГАБРОВЦИ В БУКУРЕЩ И НЕГОВИТЕ СОБСТВЕНИЦИ

Мария - Тоска Шкодрева

В края на XVIII и началото на XIX век, Габрово израства като център на многобройни занаяти. Енергични габровци търсят пазар за своите занаятчийски изделия. Находчиви и смели, те разширяват дейността си и увеличават печалбите си. Появяват се богати търговци като хаджи Велчо и хаджи Иванчо Мустакови, хаджи Христо Рачков, хаджи Николай Мустаков, Нено Новаков, Маноил хаджи Велчов, хаджи Станчо Априлов, хаджи Теодосия, хаджи Йовчев, Никифор Априлов и др.[1] Пред името на повечето от тях стои думата "хаджи" като „благородническа" титла, символ на имот и власт.

Феодалните размирици през този период в Турската империя и голямата несигурност за живота на людете, стават причина много от тях да напуснат родните си места. Така през последните десетилетия на XVIII век от Габрово емигрират хаджи Теодоси Йовчев, Никифор Априлов, хаджи Иванчо и хаджи Велчо Мустакови. Някои от тях се установяват в Москва, други в Букурещ, като продължават да поддържат стопански връзки с родината си и Габрово.[2]

През първото десетилетие на XIX век установилите се във Влашко Габровци братя Мустакови, Николай Келифаров, Теодоси Йовчев и Никифор Априлов натрупват състояние, което стимулира тяхната предприемчивост и самочувствие. Те участват в обявения търг за мястото на Стария дворец на княз Брънковяну в Букурещ, изгорял преди време и спечелват наддаването. Своята нова собственост разделят на парцели чрез жребий.[3] Оставят по средата място за улица и започват да строят от двете страни къщи, дюкяни, работилници, ханове, от които започват да печелят добри пари.[4]

Така в центъра на влашката столица се появява габровска търговска колония - Габровска улица (Strada gabrovenilor) и известния Габровски хан (Hanul gabrovenilor) разположен на голяма площ, с излаз на две улици. Този Габровски хан е един от

седемте най-големи букурещки ханове.[5] Той е собственост на Мустакови. Фактът, че става известен като Габровски хан е доказателство за дейността, възможностите и силата на габровската колония през тези години. Ханът е средище на търговци и занаятчии, убежище за всеки габровец. Ползва се с име на добро и сигурно място и за други българи. Много габровци държат в складовете и мазите му своя стока, например известният хаджи Христо Рачков, който търгува с големи количество коприна, пашкули, тютюн, розово масло и други стоки.[6]

Като всички букурещки ханове по това време, ханът на габровци е истинско ориенталско тържище с разнообразни стоки, пъстър свят, кафенета и кръчми.[7] Като имаме предвид, че Букурещ е център на транзитна търговия между Европа, Балканските земи и Изтока, можем да си представим голямото струпване на стоки, както и голямото им движение. Тук се срещат търговци от различни националности. Водят се оживени разговори, делови и лични, за цени, качество на стоките, политически събития и още други по-откровени приказки на чаша вино. Ханът е като едно огромно туптящо сърце на габровската търговска дейност в центъра на Влашката столица.

Струпването на многобройни купувачи и продавачи, българи и чужденци в този хан, много от които преминаващи, други нощуващи и такива които остават с дни, създава една оживена, често неподдаваща се на контрол обстановка. Благоприятните условия за проява на нехайство са причина за избухването на пожари. Ханът гори няколко пъти. Мустакови претърпяват материални загуби, от някои от които както изглежда, не успяват да се съвземат. Ханът започва да запада. Един български монах, пребиваващ през януари 1839г. в габровския хан, вечерял в локантата му (трапезарията) се изказва съвсем неласкаво за него, наричайки го "смрадлив"[8]

През 40-те години на XIX век ханът е продаден на габровския търговец Бакалоглу. През 1854г. го купува семейството на д-р Василиади. Те правят значителни ремонти, но годините на неговата търговска слава се преминали. През 60-те и 70-те години на XIX век той е убежище на политически емигранти.[9]

През 1974г. румънският историк Ст. Йонеску пише: "И днес са запазени дълбоките изби, складовете с дебелите стени, които свързват като с тунел улицата „Габровени" с улица „Липискани". А тежките железни порти с ръждясали железни цветя напомнят за живота в хана."[10]

Едновременно със сведенията за Габровския хан, пред нас изникват редица въпроси: Кои са Мустакови - създателите и първите собственици на този голям и известен хан с важно място в икономическия живот и просперитет на габровци от посочения период? Каква е ролята на Мустакови сред българската търговска прослойка в Букурещ? Какъв е приносът им в живота на българите от това време? Какво са дали на "родината си Габрово"? Румънският историк С. Янкович, който ползва архивни материали на общините на Букурещ и Брашов ги определя като типични представители на буржоазията, която акумулира капитали чрез всички възможни средства - като собственици на дюкяни, къщи, арендатори на земя, мошии, адвокати, дипломати.[11] Румънски документи свидетелстват, че Мустакови още през

1797г. търгуват с пари, много актуална дейност в края на XVIII и началото на XIX век, която те осъществяват чрез връзки с Брашов и Виена. През посочената година те получават от Виена жълтици. Пратката е адресирана до "Иван хаджи Николай от Габрово" и до "хаджи Велчо братя Мустакови". Ясно е, че се касае за братя хаджи Велчо и хаджи Иван Мустакови, но в случая срещаме ново име: на младия Иван, син на останалия в Габрово хаджи Николай Мустаков.[12] В резултат на добра търговска дейност и забогатяване, същия Иван Мустаков отива на Божи гроб в Йерусалим и прибавя и към своето име "хаджи" - „емблемата“ на богатството и силата. За нас той представлява особен интерес като собственик на известния Габровски хан. За съжаление сведенията за сега са доволно оскъдни. Той има пет сина и една дъщеря: Никифор, Николай, Христофор, Димитър, Константин и Кирикия. Починал е вероятно сравнително млад, ако съдим по това, че децата му правят подялба на имота му през 1815г.[13]

Най-големият брат Никифор, известен като "Никифор габрованлията, руски поданик", е голям търговец, който умее добре да защитава интересите си.[14] Той притежава, заедно с Васил Априлов, място в Букурещ в поземлището на Съария дворец.[15] Има лозя, които обработва с помощта на наемни работници. Произведеното продава. Има магазин с разнообразни стоки. Но основно място в дейността му заема търговията с фиде и макарони. В тази област той се налага като монополист в Княжеството. През 1816 година открива в Букурещ фабрика за тестени изделия. Получава похвала и поздравления от княза Йон Караджа.[16] За да се предварди от конкуренцията, той настоява пред властите да не се открива друга такава фабрика.[17] Занимава се със стопанисването на мошии, една смела и рискована дейност за чужденци. В продължение на години търгува в съдружие със своите роднини хаджи Велчо и хаджи Иванчо Мустакови. Сред своите сънародници се ползва с авторитет и често е арбитър в техните спорове и дела. Умира през 1817 или 1818 година.

Вторият брат - Николай Мустаков дава под наем дюкяни още от 1806г. В неговата биография се установяват дълги престои в Русия. Според някои автори той учи "в руски учебни заведения".[18] Можем да допуснем, че е получил и военно образование, особено ако се вгледаме по-задълбочено в отношенията му с руския офицер Яри и плановете им за създаване на български доброволчески отряди за участие във войната между Русия и Турция. През 1809 той става руски поданик.[19]

С присъщата предприемчивост на Мустакови през 1810г. Николай Мустаков купува мошията Бънещ, от която в продължение на 17 години получава добри доходи. През 1815г., при окончателната подялба на бащиното наследство, Николай става собственик на прочутия Габровски хан.[20]

През 1827г. Николай Мустаков продава Бънещ. Поради претенциите на управителя му за построените от него помещения и насаждения, Николай е принуден да води съдебно дело. При тези обстоятелства става известно, че през 1821г. в мошията се е продавало вино и ракия. За нас е интересно да свържем този факт с престоя в мошията на много хора, евентуално участници от въстанието през 1821г., за да стигнем до съпричастието на Николай във връзките на Димитър Мустаков с Филики

етерия и участието на българите в Гръцкото въстание. Преди завършването на започнатото дело Николай Мустаков умира.[21]

Другите двама братя - Христо и Димитър, следват семейната традиция в печеленето на пари - наеми от дюкяни, арендатори на мошии, но в същото време се и отличават с големия си интерес към обществено-културните въпроси. Те са съпричастни на образованието и просветата на своите сънародници, участват в изграждането на българско училище и правят планове за печатница.

Димитър Мустаков е човек с делови и интелектуални възможност и свободолюбив дух. Сред Мустакови той е най-компетентен в съдебните дела. Вещ в управлението на мошии и решаване на арендаторски отношения и проблеми. Съветник и приближен "довереник" на сръбския княз Милош Обренович по много въпроси, включително за имотите на княза в Румъния. На Димитър Мустаков Милош Обренович поверява през 1838г. да извърши разследване в неговата мошия Пояна за бунта на работниците срещу надзирателя Штефан Пазараци. Дълги години е втори дипломатически агент на Сръбското княжество в Букурещ - заместник на генералния представител Михаил Герман при неговите отсъствия,[22] като представлява и защитава интересите на Сърбия. Различни източници потвърждават връзките на Димитър Мустаков с гръцкото национално-освободително движение и ръководителите на Филики етерия. Приближен е на Сава Бимбаши. Поддържа отношения с Александър Ненкович и Панку Христо, които подготвят участието на българи във въстанието през 1821 г. Единствен от Мустакови, Димитър фигурира в тефтерите на търговската къща на хаджи Януш, където се събират гръцки преселници най-приближени по въпросите на въстанието. През 1820 г. Димитър Мустаков заминава за Сърбия с важната мисия да посредничи между княз Милош Обренович и ръководителите на въстанието. Димитър Мустаков умира през 1842г.[23]

След смъртта на брат си Димитър, Христо Мустаков поема грижите за сръбските имоти (мошии и залежи от сол). Получил завидно образование в прочутата Бейска академия в Цариград, Христо Мустаков се отличава с големия си интерес към българското културно минало. Подпомага руския учен славист В.И.Григориевич при обиколките му в България, в проучванията му и усилията му за съхраняването на старобългарската литература. Голяма част от средствата си той отдава за издръжка на български младежи, които да завършат образованието си в Киев, Кишинев, Одеса. Дори сетната воля на Христо Мустаков е "щото 1500 австрийски жълтици от неговото имущество да се осигурят, а от лихвите им да се възпитават юноши."[24]

Димитър и Христо Мустакови са онези букурещки габровски търговци, към които се обръщат одеските габровски търговци В. Априлов и Николай Палаузов за съдействие и помощ при построяването на Първото новобългарско училище в "отечеството им Габрово". Те приемат и подпомагат родолюбивата инициатива, изваждат жълтици от касията си и се подписват в тефтера кондика на бъдещото училище. След това, с присъщата деловитост и практичност на балканджии, те участват дейно в уреждането на габровското училище, борят се с мъчнотиите около непосредственото изграждане на училищната сграда и организацията на учебния процес. Техен е

изборът на учителя Неофит Рилски и неговото обучение в Букурещ за нови методи на преподаване. Те се грижат за написването и напечатването на взаимоучителни таблици, учебници и пособия, необходими за новото светско училище. Благодарение на връзките на Мустакови със сръбския княз Милош Обренович се получава разрешение голям брой учебни книги и пособия, съставени от Н.Рилски да бъдат отпечатвани безплатно в Сръбската княжеска печатница в Крагуевац, преместена по-късно в Белград. Така през 1835г. и други години в Крагуевац се издават повече български книги отколкото сръбски.[25] А през лятото на 1835г. княз Милош Обренович, на връщане от Цариград минава през Габрово, заинтересован да види новото българско училище.[26] Той е посрещнат с голямо вълнение и тържественост от Неофит Рилски и всички свещеници в Габрово.

Като епитропи на училището Мустакови водят продължителни и тежки съдебни процеси срещу наследниците на завещани на училището имоти. Ценни сведения за мъчнотиите, прозорливостта и търпението на братя Мустакови, както и за тяхното благородство, получаваме от кореспонденцията между тях и Неофит Рилски. По повод желанието на Неофит да напусне Габрово, Димитър Мустаков му пише, че ще му бъде благодарен ако остане в Габрово, докато види плода на толкова разходи и трудове. Достойнството на един мъдър човек е да търпи и да се труди с всички сили да поправи такива неуки и некултурни люде. Въпреки тревогата си за бъдещето на училището в Габрово, поради началните проблеми и мъчнотии, Мустакови подкрепят Неофит в народополезното му дело и го насърчават да не се откаже от учителската си дейност, защото народът има нужда от просвета.[27]

Във фамилията Мустакови ярко се изявява силата и издръжливостта на българския дух. Те са хора с високо национално съзнание и творческо родолюбие и упорито търсят пътя към избавлението на своя народ от невежеството, неграмотността и жестоката робска действителност. Братята възлагат надежди на братска Русия, търсят подкрепа и обединение на силите на българите с тези на гърци и сърби в освободителните борби. Те подпомагат мнозина български емигранти във Влашко и морално, и материално. Приемат самия Георги Раковски в своята вила във Филарет, където той прекарва последните мъчителни месеци от живота си. [28]

Отзивчиви към страданията на своя народ, Мустакови са готови да помогнат на всеки българин, поискал тяхната помощ. Издържат български младежи в чужди учебни заведения, с което съдействат активно за усвояването на съвременните постижения в Европа. До сетния си ден се мъчат да помогнат, да бъдат в помощ, с това което имат и могат.

Последна следа от рода Мустакови откриваме през 1886г., когато членове на Добродетелната дружина предават на българското правителство средства за търновското училище "Кирил и Методий" и болницата. Сред подписите е и този на К.Н.Мустаков.[29]

Този поглед назад към хана на габровци в Букурещ и историческата проекция на неговите собственици в обществения и културен живот на българите от началото на XIX век, ни помага да осъзнаем колко енергия, смелост и сила носят тези българ-

ски емигранти. Те преодоляват ограниченията на националното робство и спънките на една чужда действителност, за да израснат като фактори в стопанското развитие на Влашкото княжество. Без да потъват в стремеж към материално благополучие, користолюбие, алчност, егоизъм, Мустакови не остават чужди на повеите на новото време, на идеалите за просвета и свобода. Така ханът на габровци в Букурещ и неговите собственици - фамилията Мустакови ярко очертават приноса на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация.

---

1. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, С.,1929, с.387; **2**. Пак там ; **3.Жечев, Н.** Букурещ - културно средище на българите през Възраждането, С. 1991, с.16 ; **4**. **А п р и л о в , В.**Съчинения, С.1968, с.97 ; **5.Жечев, Н.** цит. съч., с.13 ; **6**. **Цончев, П.** цит.съч., с. 598, 601 ; **7.Жечев, Н.** цит.съч., с.13 ; **8**. "Жизнеописание митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаил", СНУ XXV 1909, дял I Историко-филологически и фолклорен, с.13 ; **9.Тодоров, Д.**Ханът "Габровени" в Букурещ, в. Балканско знаме-Габрово, бр.88, 18.VIII.1971, с.5 ; **10. Трайков, В.** Българската емиграция в Румъния през XIV в. - 1878, С.1986, с.164 ; **11. Iancovici, S.** Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797-1850), p.370; in: Omagiul lui P.Constantinescu - Jasi, editura academiei RPR, Bucarest, 1965 ; **12**. Пак там ; **13**. Пак там ; **14**. Пак там ; **15.**Пак там ; **16**. Пак там; **Н.Жечев**, цит.съч., с.165,178; К.Велики, За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и нач. на XIX век, ИП 1959, кн.6, с.76; **17. Iancovici, S**. цит. съч. с.371 ; **18. Мирчева, К**. Любородни представители на българското просвещение, в. Балканско знаме бр.93 от 4.VII.1981г. ; **19.Iancovici, S.** цит. съч. с. 371 ; **20**. Пак там ; **21**.Пак там ; **22**.Пак там; **23. Iancovici, S.** цит.съч., с.372; Н. Тодоров, филики етерия. С., 1965, в. 55; **24. Мирчева, К.** цит. съч. ; **25. Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Неофит Рилски, Гръцки писма на Неофит Рилски, С.1952, Писмо на Д. и Хр.Мустакови до Неофит Рилски от 12.III.1835 ; **26. Шишманов, Ив**. Нови студии из областта на българското възраждане, Сб БАН, XXI, п.162-163 ; **27.Снегаров, Ив**.цит съч., писмо на Д.Мустаков до Н.Рилски от 25.VI.1836г. ; **28.Мирчева, К**. цит.статия ; **29**. Пак там

МИХАИЛ ПОПОВИЧ И МЯСТОТО МУ В БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ВЪЗРАЖДАНЕ

Иван Лалев

Краят на XVIII и началото на XIX в. са време на съществени изменения в социално-икономическата, политическа и културна структура на българското общество.

В тази сложна обстановка значителна част от новоформиращата се българска буржоазия по силата на конкретно сложилите се исторически обстоятелства намира благодатна почва и простор за развитие в земите на север от р.Дунав и в Русия. Макар и при нови условия преобладаващата й част проявява политическа зрялост, запазва чисто българското национално съзнание, не прекъсва връзките си с родината и заработва с похвални усилия за добруването на своя народ.

Около 30-те години на миналия век в средата на българската емигрантска общност във Влашко попада и ловчалията Михаил Попович.

Не е благосклонна историческата наука към името и делото на този наш голям радетел за културно-просветно и църковно национално възраждане. По непонятни причини то е убягнало от погледите на огромния авторски колектив, издал през периода 1929-1938 г. седем тома на краеведческото изследване "Ловеч и Ловешко"[1]. Името му не се споменава и в издадената от Ел.Сюпюр книга за българската интелигенция в Румъния през XIX в.[2] Кратки сведения, от които трудно може да се добие цялостна представа за Попович има в издадения под редакцията на Г.Димов, Н.Трайков и В.Трайков "Архив на Г.С.Раковски"[3] и в монографията на Н.Жечев, посветена на българската общност в един от най-силните и важни центрове - Браила.[4]

Михаил Попович е роден в Ловеч около 1790 г. в семейството на преселилия се от Троянско потомък на попски род Пенчо Попович. Неоснователно и исторически недоказано румънският историк Траян Йонеску-Нишков смята, че Михаил Попович е роден във Видин.[5] Първоначална грамотност добива в местното килийно училище, тогава метох на Гложенския манастир "Св.Георги", след което завършва и гръцко училище. Има брат Христо, имотен търговец, манифактурист (кафтанджия), баща на революционера Михаил Радославов и бъдещия министър-председател в буржоазна България Васил Радославов.

Установява се в Букурещ след края на поредната Руско-турска война от 1828-1829 г.

Съществено влияние при формирането на патриотичната и просветно-демократична идеология на Попович по това време оказват книгите на големия украински историк и славяновед Юрий Венелин и преди всичко идеите залегнали в тях.

Поддръжник на ширещата се по това време във Влашко концепция за освобождението на България чрез просвета, от средата на 40-те години Попович започва енергична културно-просветна дейност. Влязъл в кръга на най-видните представители на нашето възраждане той с безукорна всеотдайност "със словом, дело и иж-

дивением" работи за своя народ. Името му се среща и заема важно място в кореспонденцията на Михаил Кефалов, Анастас Кипиловски, Райно Попович. Близки отношения се създават между него и В.Априлов.

Обладан от желанието да даде своя принос в общия поток от културни ценности, през 1842-1843 г. написва за нуждите на търговията "по болгарский язик една такава добропорядъчна руководителна книга преобращаема в Теория та торговского взаимнооописания и Двойнооописателних списников."[5а] Книгата е предназначена за нуждите на формиращата се търговска прослойка и в нея с примери са описани различните търговски дела. Разделена е на две части, от които първата "Содержава теорията...", а втората "поучава толкования на деянията сей пред положителней компании и за всички потребни торговски списници". Книгата е пръв опит да се даде теоретическа обосновка и практическа разработка на търговските операции. В отпечатаното обявление за набиране на спомоществователи Попович пише, че е решил да пожертва труд и време "само като да можа да принеса полезно что, колкото моим единородним толко и всем другим приятелем."[6]

Междувременно се премества в Браила - средище на активен търговски обмен и втори значим център на българската емиграция. Тук написва литературно произведение, заглавната страница на което липсва, а през 1845 г. завършва третото поред съчинение - "Мосаида", - с религиозно-нравоучително съдържание, вероятно написано под впечатление на зараждащата се борба за църковно-национална самостоятелност.[7]

През времето между 1840-1860 г. почти няма книга, издадена със средствата на спомоществованието, в която да не фигурира името на Попович. Броят на предплащаните от него екземпляри е различен. От "Месецослов" (Календар вечний) на Христодул Сичанниколов записва 25 броя, от "Заради возрождение новой болгарский словесности" - 15, за "Всеобща география" на Иван Богоров - 5. От "Кратко землеописание" на Г.Икономов предплаща 5 броя в дар на Ловчанското Горнокрайско училище. Попович се среща и сред спомоществователите на гръцки книги. Информацията за броя и характера на записваните от него книги по индеректен път дава възможност да добием представа за политическата подкладка на Михаил Попович, намерила по-късно реализация в усилията му за организиране на волнтирите в Кримската война 1853-1856 г. и в борбата за независима българска църква.

От втората половина на 50-те години заслужават внимание отношенията между Попович и най-ярката фигура сред българската емиграция - Г.С.Раковски. По всяка вероятност "патриархът" на нашето политическо възраждане добива представа за него от писмо на Анастас Гранитски, писано през есента на 1853 г. То е отговор на Раковски във връзка с издаване на изобличителна брошура против Александър Екзарх. Между най-видните заслужили българи се споменава и г-н М.Попович в Браила.[8]

Съществуват косвени сведения за запознанството между двамата още от времето на браилските бунтове, но все още документалната основа за подобно твърдение е недостатъчна, за да влезе в научно обръщение.

Основно кореспонденцията му с Раковски е във връзка с издадените книги и вестници на Раковски и начина им на разпространение във Влашко.

Многопосочна и значима е и помощта, която Мих.Попович дава за развитието на просветата и образованието.

Още от края на 30-те години заедно с Д.Диамандиев, А.Канович, Т.Миланович и др. осигурява материална помощ в размер на 40 жълтици годишна такса за издръжката на Николай Д.Стефанов от Съботковци, Габровско.[9]

В началото на 40-те години издържа братовия си син, дошъл в румънската столица да продължи образованието си и най-вече да усвои модерните и необходими за международната търговска дейност гръцки и френски езици.[10]

Настоятелите на Скопското училище се обръщат за помощ към него с думите: "Родолюбивому и добротворному надзирателя скопскому училище Г-ну Михайло Попович."[11] Помощ оказва и на училището в Карлово. Доволни, настоятелите смятат, че тя може да стане един добър пример, последван и от други и се събере сума достатъчна за построяване на ново училище.[12]

Михаил Попович не забравя и родния си град. Както вече беше споменато той изпраща на Горнокрайското училище 5 землеописания, 3 книжки "Последни часове от живота на и.Николай 1-го" и два глобуса земен и небесен. "До ден днешен от последните училището и беше лишено и учениците, както и учителите опитваха трудност не малка в предаването на землеописните уроци" - пишат с благодарност попечителите на училището до редакцията на "Цариградски вестник".[13] Илюстрация на дълбокото преклонение пред делата на Попович е онзи пасаж от писмото на ловешкия учител Ангел Иванов, в който се казва: "Радва ми се душата... като слушам от мнозина чувствителни българи да похваляват Вашиит дух и честолюбие, да благодарят на Вашите благодеяния, щото сте сторили на отечеството ни..."[14]

Съществена е ролята на Попович за откриване на българско училище в Браила през втората половина на 1861 година, както и на първия български емигрантски вестник "Българска пчела".

Успоредно с движението за национална просвета, с избистряне на идеята за национално самосъзнание се подема и борба против произволите и беззаконията на Цариградската патриаршия. Три десетилетия църковния въпрос е събирателна точка на обществено-политическия живот, в която се съсредоточават силите и енергията на българския народ.

Не страни от нововъзникналия проблем и Михаил Попович. Кореспонденцията му с представителите на народната българска църква в Цариград е най-добрата илюстрация за това.

През 1861 година в Цариград се стичат представители от всички по-големи градове в България, снабдени със специални пълномощия. В писмо от 1 май с.г. Пано Мачугана, Петър Маринов и Петър п.Никифоров съобщават на д-р Ст.Чомаков, че от Ловеч за представител е определен д-р Коста Павлов. Искрена и неописуема е радостта на Попович от този избор. От Браила му пише, че вярва без каквото и да било съмнение в успеха на неговата мисия, защото "познавам добре вашето

родолюбие, мъдро разсъждение и тихо обхождение".[15] В същото писмо съобщава, че се е отнесъл към настоятелите на "Български книжици"[16] с молба да фотографират едно пълно заседание на всички представители с имената им. Поставя и въпроса за литографии на народните избраници и заточените български владици.

От името на браилските българи Михаил Попович отправя специално писмо до представителите в Цариград. Обявява се решително против каквато и да било спогодба, както с гръцкия патриарх и Синод, така също и с какъвто и да било друг и ратува единствено за "епархия чисто българска". Това е, смята той, нашата съвест и ако някой измени на нея, той ще бъде проклет от бога и ще дава отчет пред "всичкия народ български".[17]

Друг важен момент в живота на Попович е по време на Кримската война. като член на ръководството на Браилската българска община активно участва в подготовката и сформирането на първата доброволческа дружина от българи.

Споменатото дотук е само малка част от дейността на неоснователно пренебрегвания и оставен в сянка повече от столетие възрожденец. По-нататъшните дирения и разглеждане на търговските му отношения с братя Тъпчилещови, Евл. и Христо Георгиеви, Гр. Начович, ловешките търговци ще дадат възможност да надникнем по детайлно в богатия му и съдържателен живот.[18]

---

1. Ловеч и Ловчанско, кн.I.,1929; кн.II.С.,1930; кн.III.С.,1931; кн.IV.С.,1932; кн.V.С.,1933; кн.VI.Д.,1934; кн.VII.С.,1938; **2. Сюпюр, Е.** Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в.С.,1982; **3.** Архив на Раковски, т.I.Писма и ръкописи на Раковски, събрал и подготвил за печат Г.Димов.С.,1952; т.II.Писма до Раковски 1841-1860, под редакцията на Н.Трайков.С.,1957; т.III.Писма до Раковски 1861, под редакцията на Н.Трайков.С.,1966; т.IV.Писма до Раковски 1862 - 1867.С.,1969; **4. Жечев, Н.** Браила и българското културно-национално възраждане С.,1970; **5. Нишков, Тр.** Йонеску. История на в."Дунавски лебед" и неговото разпространение в румънските княжества.-В: В памет на акад.Михаил Димитров Изследвания върху Българското възраждане.Д.,1974,с.210; **5а** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович). Тъй като фондът не е обработен, не сме в състояние да цитираме архивните единици и листове.; **6.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович).Папка № 1; **7.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович) Папка № 2; **8.** Архив на Раковски, т.II.С.,1957,с.112; **9. Жечев, Н.** Цит.съч.с.31; **10.** НБКМ - БИА, ф.259,а.е.9,л.1; **11.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович) Папка № 1; **12.** Цариградски вестник, г.VIII,бр.320,16 март 1857; **13.** Цариградски вестник, г.VIII,бр.327,4 май 1857; **14.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович) Папка № 1; **15.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович) Папка № 2; **16.** Периодично списание за наука, знания и книжнина, послужило като обединяващ център на почти всички интелигентски кръгове. Започва да излиза от 1858 ж.; **17.** НА-БАН, ф.84 (Михаил Попович) Папка № 2; **18.** Настоящата статия е част от по-обширно изложение, публикувано в ГСМБ, кн.XII.Варна.,1986, с.125-136 и публикацията на Ев.Давидова "За Михаил Попович и неговото търговско ръководство" - сп.Минало, 1995, № 4, с.72-77.

ПРИНОСЪТ НА КАЗАНЛЪШКАТА ЕМИГРАЦИЯ ЗА НАПРЕДЪКА НА РОДНИЯ КРАЙ

Радка Калева-Инджиева

Въпросът за ролята на възрожденската казанлъшка емиграция за напредъка на родния край е засегнат частично в общи трудове за българската емиграция през Възраждането и най-вече тези на проф.Николай Жечев, акад.Васелин Трайков, проф.Елена Сюпюр и др. както и в публикуваните отделни биографии на личности от казанлъшките фамилии: Хаджиенови, Ваклидови, Енчеви и др. Основните извори са известни на историческата наука, макар част от тях да се съхраняват във фондовете на музей "Искра". Не е правен обаче опит да се събере и обобщи всичко това, което ще бъде и нашата скромна дан.

Мястото и ролята на възрожденската казанлъшка емиграция за развитието на родния край се проявява чрез няколко водещи видни личности и фамилии от Казанлъшко - архимандрит Онуфрий Хилендарски, Христо Николов Кироглу (Хината), Иван Недялкович, Хаджиенови - Стефан, Иван Алексов и Иван Николов, зет им Петър Топузов, Стефан Расидеску, Христо Ваклидов, Янко Г.Славков, Енчеви - Димитър Енчев и Иван Енчев - Видю.

Най-ранният от тях - архимандрит Онуфрий Хилендарец е роден в с.Енина около 1790 г. в семейството на сравнително заможния за времето си свещеник-яхнаджия - п.Иван Минков, който е служил в старата църква "Св.Параскева". А в нея е открита най-старата българска книга - "Енинския апостол" от XI в. В селото съществува книжовен център през целия период на османското робство. Архимандрит Онуфрий (тогава още Богдан/Бончо), през 1814 г. открива собствено килийно училище в къщата на баща си в с.Енина /който живее вече в Казанлък/. В него преподава на новобългарски език по "Неделникът" на епископ Софроний Врачански. През 1816 г. се замонашва в Хилендарския манастир на Атон. Чак по време на Гръцката завера, поради заподозряност на всички монаси в съучастие, емигрира в Сърбия и е приет в княжеския двор. От тук преминава в Русия.[1] През 1826 г. той е в Букурещ, от където предава на енинското църковно-училищно настоятелство собствените си спестявания от 15 000 гроша и събрани от емиграцията 25 000 " за да плаща от файдата на учителите". През 1832 г., към тази сума добавил 5 000 гроша енинският емигрант Христо Танев Манолов, фабрикант на спермацентни свещи в Одеса. През 1833 г. в горния край на двора на църквата "Св.Георги", била построена специална сграда за училище. Тя се състояла от класна стая, стая с камина, "соба" за гости с малка одая и учителска стая. Училището имало 23 прозореца.[2]

Пак чрез енинския емигрант Христо Манолов в училището започва да учителства завършилия в Букурещ - Стоян Иванов, който го наредил модерно. Тук идвали да учат деца от Казанлък и Стара Загора.[3] В него през 1839 г. даскал Неофит Георгиев въвежда взаимната метода, а през 1840 г. в него било открито Девическо училище.[4] Пак там през 1855 г. учителят Стоян Добрев образува класно училище. То "изобщо

подтикнало учебната работа изцяло напред." - пише П.Китипов. В същата сграда през 1870-71 г. била въведена звучната метода на обучение.[5]

В сградата на училището на 27 юли 1869 г се основава читалището.[6] В него през 1870 г. е представен първият театър - комедията "Михал", където женските роли се играят от мъже. Тази сграда се ползва до 1914 г., когато е построено новото училище "Христо Ботев".

През 1836 г. архим.Онуфрий се завръща в Казанлък и служи на църковнославянски в църквите. Това възмущава привържениците на гръцките служби и той е принуден да напусне района. С душеведска прозорливост, той превежда и издава със свои средства дидактическата книга "Духовний зрак" - 1850 г. За нея са записани 12 спомоществуватели от Казанлък. Ефектът на книгата за духовното усъвършенстване на българите е отразен от Илия Блъсков: "Нашите едновремени хора и тъй отбягваха от всякакъв вид грешки и престъпления, но сега с прочитане, гледането, слушането на тази книга, те още повече станаха предпазливи, дори и от най-малките грешки." Книгата е отпечатана втори път в 1856 г.[7]

Въобще - ролята на емигранта архимандрит Онуфрий Хилендарец за напредъка на родния край се проявява в сферата на просветния и духовния живот, както чрез създаването на материалната база, така и във водачеството чрез личен пример.

Друг казанлъшки емигрант с принос към родния град е Христо Николов Кирооглу (Хината). Син е на преселения около 1771 г. от Арбанаси - Киро, от фамилия на предприемачи, свързани с европейския пазар. Самият Хината е първият износител на розово масло за Европа чрез Букурещ(1827 г.)[8] Родственикът му (брат или чичо - не е уточнено) - Киро Кирооглу освен с розово масло търгувал с копринени платове в Лайпциг. Забогатява значително и по тази причина впоследствие е убит от турците. Синът му - Стоенчо Кирооглу, /според Димитър Душанов/, построява училището в Хисар капия в Пловдив през 1837 г. Основната търговска дейност на Хината била в Одеса. През 1836 г. той решава да се пресели там.

Отчитайки ролята на образованието за напредъка на обществото, той завещава 25 000 рубли за строеж на ново съвременно училище в родната му Калпакчийска махала и 15 000 гроша, лихвата на които да се ползва за подръжка на модерно обучение. През 1838 г. сградата била построена. Трикласното училище с по 30-40 ученика в клас се настанило в нея. "Почнато в зараждането на новобългарското образование, преживяло три десетилетия царуване на ланкастерската метода в Казанлък - пише М.Георгиев - дало прибежище на новата гостенка звучната метода, то е гнездо на първата културна творба на Казанлъчани - "Българското народно читалище през 1860 г." и на всички асоциации, идващи след него; салонът му е служил за даване първите театра в Казанлък като свидетели висят някой макари на които е бил бесен Исаак за интригите му в Асеновия двор, то е дочакало освобождението на България, за да стане казарма, смесено училище и най-сетне училище на девици, и тъкмо когато навършва 70-та година от своето съществуване, остава мястото си на новото девическо училище, построено с дарения на Мария Гаврилова Константи-

нова през 1906 г."[9а]

Ще се спрем и на Иван Неделкович. Роден е в гр.Казанлък около 1790 г. в чорбаджийско семейство. Преселва се в Букурещ където също се движи в средите на състоятелни хора. Не прекъсва връзките си с родния град. В началото на 40-те години осигурява заплата на една учителка за Казанлъшкото девическо училище. През 1852 г. завещава доходите на две къщи в Букурещ на нуждите на казанлъшките училища, от която едната е с фурна. Иван Недялкович почива през 1855 г. в Одеса.[9]

След Освобождението Казанлъшкият градски съвет продава имотите му в Букурещ и образува към Министерството на просвещението "Фонд Неделкович" - за подържане на казанлъшките училища. През 1882 г. в двора на църквата "Св.Йоан Предтеча" се строи училищна сграда на която се дава името "Училище Иван Недялков". Сградата по настоящем се използва за междуучилищен център и носи същото име.

Между впрочем - тъй като ефектът от предосвобожденските деяния на емигрантите не свършват с Освобождението - за пълнота накратко ще маркираме следосвобожденските им прояви.

Една много известна, с национална значимост, казанлъшка фамилия са Хаджиеновци. Това е един от най-старите богати земеделски родове в града. Дворът им е в Куленската махала и е най-голям за времето си, а и до днес.

Стефан Иванов Хаджиенов (1809-1894) се преселва още млад в Букурещ където се замогва и става търговец и мушиер. Чрез Добродетелната дружина участва при закупуването на мястото за българско училище и църква в Букурещ. Подпомага книжовната дейност на Раковски, участва в учредяването на българското читалище в Букурещ и финансира воеводата П.Хитов.[10] Със завещанието си от 1889 г. той дарява 20 000 зл.лева за построяване и обзавеждане на първоначално училище в Куленската махала.[11] Училището е построено в 1936 г. и в началото носи неговото име. Днес това е основно училище "Кулата".

Друг представител на Хаджиенови е Иван п.Алексов (1835-1903). След смъртта на баща си енорийския свещеник йерей Алекси, той отива при чичо си Стефан в Букурещ. Под негово покровителство израства, замогва се като търговец и влиза в средите на елитната българска емиграция. Свързва се с българските дейци в Одеса, приема руско поданство. Той е член на ТБЦК (1866), основател на в."Отечество" (1869-1871), председател на Българското дружество за разпространение на полезни знания (1874), член на БТЦК (1874) и др. Свързан с отечеството и родното място той подарява прочетни книги, списания и вестници на основаното през 1868 г. читалище в родната му махала "Куленското братско дружество" и с това слага началото на неговата библиотека. На училището в квартала подарява на няколко пъти ценни сбирки от книги, вестници и учебни помагала. При решаването на важни въпроси от местен характер, казанлъчани винаги са намират съдействие от своя съгражданин емигрант. За това свидетелства преписката му със Захари Княжески и Найден Геров - негови приятели.[12]

През 1877 г. Иван п.Алексов издава вестник "Секидневний новинар" в Букурещ. След Освобождението се преселва в Русе, където е омъжена сестра му - Дафина.

Продължава издателската си дейност. Публикуваните материали достигат до родния град, където живее сестра му Руса - във фамилната къща на Хаджиенови. Като част от етнографският ни комплекс, днес в нея са използвани някои елементи от бита на Хаджиеновци, привнесени от чужбина. Те са показател и за постоянна връзка между живущите в, и тези извън Казанлък Хаджиеновци. "До Освобождението Хаджиеновци минаваха даже за румънски поданици - пише К.Бозвелиев - и с това внушаваха респект на самите турски власти. Спомням си случая, когато техен кораб с грозде бе конфискувано от данъчните власти за неизплатени даньци. Обаче достатъчно беше... Руса п.Алексова, да покаже на каймаканина някаква хартия и тоз час последва освобождението на кораба."[13]

Дъщерята на Руса - Райна се омъжва за офицера от запаса, патриота-идеалист - Петър Топузов, който се вгражда в духовната атмосфера на Хаджиеновци и продължава техния път служейки на културния напредък на града. Пътят си на народен будител той започва когато е учител в Калпакчийското училище на града. По негова инициатива и с много усилия в Казанлък се открива вечерно чирашко училище, в което се обучават бедни слугинчета и чирачета.[14]

На 29 юни 1901 г. той поставя началото на казанлъшкия музей - четвъртия тогава в страната, в една стая на читалището с надпис "МУЗЕЙ"

Друго значимо дело на П.Топузов е създаването на казанлъшкия седмичник - в."Казанлъшка Искра", чийто пръв брой излиза на 1.VI.1924 г. Вестникът продължава да излиза и до днес. През 1923 г. той организира първата околийска земеделска изложба. В негова памет е поставена възпоменателна плоча на къщата им - Хаджиеновата. Единствен потомък на Хаджиеновци днес е Димитър Мирчев, който живее в София и всяка година идва в Казанлък, но няма намерение да я реституира. Напротив с традиционната загриженост на Хаджиеновци следи историческата памет на града и като социолог-журналист я подкрепя.

Друг Хаджиенов е Иван Николов (1843 - неизв.), чийто баща също умира от холера и той отива при чичо си Стефан в Букурещ. Под негово покровителство се развива. Влиза във връзка с френски предприемачи-строители. Със същата цел пребивава във Франция. Натрупал достатъчно капитал се връща в Букурещ.

След Освобождението Иван Николов се заселва в София. В 1881 г. става кмет на столицата. Негово дело е първият регулационен план на града, първият дългосрочен заем на БНБ, безплатната венерическа болница, Борисовата градина, отпуснато дворно място за военно училище, двор за руска църква и др. Но трудностите в новоосвободена България пречат на предприемаческия му дух и той се връща в Букурещ. От тук през 1917 г. подарява на родния си град 1 000 000 златни лева в ценни книжа, носящи 5% годишна лихва и един годишен доход от 50 000 златни лева, които да се употребят за поддържане на модерно занаятчийско училище. През 1926 г. сградата е построена, а в 1927 г. - обзаведена. Волята на дарителя е изпълнена, а училището е открито и носи името "Иван Хаджиенов". Днес сградата, осъвременена, е Техникум по механо-електротехника и е важно учебно заведение в града.[15]

Както е видно Хаджиенови инвестират в просветата и културата. Поколения казанлъчани и до днес формират своя начин на мислене, начални познания, професионална подготовка и удовлетворяват културните си нужди по следите на техния дух.

Друг казанлъшки емигрант с принос и в национален мащаб е Стефан Расидеску. През 1863 г. отваря в Букурещ собствена печатница с клон в Браила, в която се печатат около 20 книги, учебници, брошури на български, румънски и френски език от видни българи - Раковски, Хрулев, Гранитски, П.Стоянов. Периодични издания в."Бранител" и в."Будущност" на Раковски, в."Българска пчела", съвместно с казанлъчанина Христо Ваклидов, сп."Българска старина" и др.

Повече от тях се разпространяват в родното му място - Казанлък и околните села - Шипка, Габрово, Тъжа, Търничане.[16] Като ни е известен характерът на тази литература, подчертаваме заслугите му за разбуждане съзнанието на съгражданите му.[17]

Казанлъшки емигрант е и Христо Ваклидов-Червеновеждий (1841-1891). Роден в семейството на Дончо Абаджиев Койчев Чорбаджиев от Калпакчийската махала той завършва френския колеж Бебек в Цариград. Досегът му с европейската култура определя попрището на бъдещата му дейност - просвещението, самоопределението и духовното извисяване на българския народ. Печата в сп."Български книжици" още в 1858 г., което се разпространява в Казанлък от Стоенчу Груеолу. Въведен е в униатското учение от учителя си Драган Цанков. Редактор е на в."България". Разпространител на вестника в Казанлък е брат му Иван Ваклидов. Вестникът се получава и в казанлъшките села. След разпадането на униатството Ваклидов емигрира в Браила. Тук в края на 1862 г. създава първата румъно-българска печатница, в която печата редактирания от него вестник "Българска пчела", излиза 2 години в 73 броя. В него публикуват Л.Каравелов, Д.Греков, Т.Шишков (от Париж), Р.Жинзифов, Ц.Гинчев, П.Каляджи, В.Берон, В.Чолаков, Ив.Мънзов и др. Вестникът се разпространява и в България.

През 1864 г. Хр.Ваклидов издава литературно-художественото списание "Зорница", което излиза в 25 книги. В него публикува преведения от издателя роман на френския писател Евгений Сю "Скитникът евреин", стихове на Р.Жинзифов, Т.М.Бороански, разкази като "Нещастията на една възкръснала", "История на Теленева", четивни географски материали и др.[18] През 1864 г. в неговата печатница се издава сп."Духовни книжки" на Р.Блъсков, на което разпространител в Казанлък е учителят в главното училище - Филип Велев, в Мъглиж - Христо Караджов. В тези две години той издава общо над 25 книги.

Личности от Казанлък с фамилия Ваклидови са свързани и с революционните движения от времето, но дали са от рода на Хр.Ваклидов диренето до тук не е показало. С оглед да не пропуснем нещо и в желанието си да услужим на бъдещите изследователи ще приведем следния случай. В сведенията си, дадени за Хаджидимитровата чета по искане на комитета "Св.Йоан Милостиви" Димитър Стоев Агликин пише: "Хаджи Димитър - б.р.І... - ме повика на страна и ми поръча да взема един от въстаниците за другар и да отида в Казанлък при Костадин Ваклидов и да се споразу-

мея по какъв начин да стане прехвърлянето на четата... Костадин Ваклидов беше агент на Българския комитет в Букурещ. От комитета беше ни казано, че ако някой от нас се изгуби, да отива при Ваклидов в Казанлък". Хаджидимитровият четник - Ачо Пиперов от Сопот, който между вр.Шипка и вр.Бузлуджа се отделя от четата, се добира до Казанлък, където Костадин Ваклидов го укрива и го препраща в родния му град.

Името на самия Христо Ваклидов се свързва с четническите действия от 1868 г. Разполагаме с единственото сведение на д-р Стамболски, който пише, че въстанието от 1868 г. било по внушение на поляка Шнайдер, при който Христо Ваклидов служил като агент на наблюдение на руското консулство.[19]

Вярно е, че цялостната дейност на Хр.Ваклидов е свързана и с родния град. Между 1874-77 г. когато Христо Ваклидов е сътрудник и редактор на в."Източно време", в Казанлък го разпространява Кутев. След Освобождението той работи като окръжен управител в Ст.Загора, Пазарджик, Сливен, Бургас, Министерството на финансите без да прекъсва връзките си с родното място.

Все около това време казанлъшкият емигрант в Букурещ Я.Г.Славков подарил на училището в Куленската махала на Казанлък течение на в."Въсток".[20]

Друга казанлъшка фамилия емигранти са Енчеви. Родоначалникът им - Еню, е богат яхнаджия от Енина, който се преселва в Казанлък през 1851 г. Синовете му близнаци Димитър и Иван започват да учат във Висшето военно-медицинско училище в Цариград. Иван го завършва и става лекар. Но още в началото на обучението Димитър не може да понася медицинската практика и отива да учи в Русия. В началото - в Одеската духовна семинария, а след това завършва историко-филологическия факултет в Киев. В 1866 г. по настояване на Одеските българи става главен учител в Габровското училище. Близко до родния си край, той непрекъснато контактува с останалото в Казанлък семейство на брат си Стефан - баща на художника Иван Енчев -Видю. Всички нововъведения в Габровското училище при възможност са въведени и в Казанлък. В 1869 г. Дим.Енчев се жени за Антонина Дим. Мамарчева, внучка на Г.Мамарчев и се установява в Русе. Тук той е заподозрян в революционна дейност от турската власт и емигрира в гр.Мостар - Босна, където става руски вице-консул.

След една година Д.Енчев се завръща и се установяват в Търново. Човек с голяма култура, той оставя значително наследство от 35 статии. В Казанлъшко се получават вестниците и списанията в които той публикува: в."Македония", в."Право", в."Напредък", сп."Читалище", в."Ден", в."Турция, в."България". Освен това той превежда от руски учебни помагала, които достигат и до Казанлък - "Физическа география" (1873), "Космография"(1873) "Селско-стопанска неорганична химия"(1871) - първата в България. Вниманието му не е насочено случайно към тези помагала. В своите педагогически статии той набляга на полезното знание: "Де е следователно спасението? - пита той. - Нийде другаде освен в природата... Само изучаването на естествените науки, само реалните училища са нашето спасение и нашето бъдеще". Затова подготвя за българските училища такива учебници, а "сички риторики, метафизики, итики и тем подобни, фантастически, неприло-

жими в живата наука...са губи време, труд и капитал без да се постига желаната цел за развитието на умствените способности на учениците". Подпомага и организира създаването на вечерни курсове за запознаване и на възрастните със селско-стопанска химия.[21]

Много видимо е проявлението на неговия племенник - художника Иван Енчев-Видю, който в 1901 г. създава Художествената галерия в Казанлък.[22] Няколко месеца преди да почине той подарява своята библиотека от 762 броя книги на библиотека "Искра" в Казанлък - албуми, каталози от изложби, справочници, списания и др. на немски и български език; 159 накита - огърлици, гривни, пръстени и др. на музея, 25 шевици върху пешкири, поли, ръкави, 11 много редки икони, събрани от всички краища на България на Художествената галерия в Казанлък.

И така убедени сме, че списъкът на емигрантите казанлъчани от Възраждането, допринесли за напредъка на родното място, не е пълен по много причини, които не са обект на темата. Но това което се илюстрира от конкретните запазени факти и веществени свидетелства е достатъчно, за да се види значимата роля на казанлъшката емиграция за създаване на материална база и кадри за просперитета на града в образованието, просветата и културата, която роля се чувства и до днес.

---

1. Златарски, В. Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.I, С., 1912,с.43; **2. Китипов, П.** Миналото на Енина, С.,1968,с.89,с.305; **3.** Пак там, с.91; **4.** Пак там, с.97; **5.** Пак там, с.103; **6.** Пак там, с.107; **7. Йеромонах Павел Стефанов**, Един забравен възрожденец - архимандрит Онуфрий Хилендарски, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.V,Ст. Загора, 1999., с.185; М.Стоянов, Българска възрожденска книжнина, т.I,С.,1957; **8. Георгиев, М.** Възраждането на гр.Казанлък, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.II,С.1 1923, с.91; М.Георгиев, Стари благодетели на гр.Казанлък, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.I, с.39-42; **; 9а. Вел. Йорданов.** Мария Гаврилова Константинова. Сб. Казанлък в миналото и днес, т. II, С., 1923, с. 190; **9. Георгиев, М**. Стари благодетели...,с.39-42; **10. Мирчев, Д**.Родова памет на Хаджиенови, сп.Родина, 1997, кн.I-II, с.187; **11.** Златна книга на дарителите за народна просвета, кн.I,П-в, 1907, с.451; **12. Топузов, Ив**. Хаджиеновци от Казанлък, в."Искра", бр.21,22,23,24 от 1963; **13. Бозвелиев, К**. Материали за историята на механо-техническото училище "Иван Н.Хаджиенов" в гр.Казанлък, в."Искра", бр.390,391,1940 г.; **14. Хаджиганева, М.** Петър Топузов през погледа на свои съвременници, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.VI,1994,с.249; **15. Папазова, М**. Иван Хаджиенов и механотехническото училище в Казанлък, Машинопис; **16. Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина,т.I,С.,1957; **17 Жечев, Н.** Букурещ - културно средище на българите през Възраждането, С.,1991,с.114,127; М.Стоянов, Българи - издатели и разпространители на гръцки книги В: Възрожденски книжари, С.,1980,с.300; **18. Боршуков,Г.** История на българската журналистика, С.,1976,с.183; **19.** ДА - Сливен, ЧП, 351; ДА-Ст.Загора, Ф 78К, оп.1,а.е.511; Автобиография, Дневници и спомени на д-р Христо Тенев Стамболски от Казанлък, т.I/1852-1868/С.,1927,с.384-385; **20. Жечев,Н.** Букурещ - културно средище на българите...с.216; **21. Пенев, А.** Димитър Енчев, Сб.Радетели за просвета и книжнина, НП, 1986,с.456; Ив.Топузов, Ив Сарафов, Първите стъпки на земеделската просвета в България П-в,1971,с.81; **22. Георгиев, М.** Иван Енчев-Видю и приносите му към българската художествена култура, Сб.Казанлък в миналото и днес, т.IV,с.254

НИКОЛАЙ ТРИАНДАФИЛОВ СЛИВНЕНЕЦ И НЕГОВАТА РОЛЯ ЗА НАПРЕДЪКА НА БЪЛГАРСКАТА МУЗИКА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Стефан Хърков

Около средата на XIX век по българските земи се наблюдават първите наченки на една нова по своя характер светска градска музикална култура, чиито импулси идват от Централна и Западна Европа.[1] Нейните прояви не само че не изместват, но дори и стимулират към нова активност развитието на църковната музика.[2] Именно след средата на века църковните песнопения излизат извън стените на манастирите и църквите, запяват се по време на различни светски по своя характер прояви и трайно навлизат в новобългарските училища. Надмогвайки регионалните различия те стават средство за консолидиране на нацията и мощно оръжие през време на църковните борби. Или, с други думи, именно през втората половина на XIX век у нас църковната музика извървява пътя от "музика-култ" до "Музика култура".[3]

Особена заслуга за началото на този процес има Николай Триандафилов Сливненец. Той е съставител и издател на общо четири книги - три църковнопевчески сборника и едно музикално-теоретическо ръководство: "Воскресник нов", издаден през 1847 г. в Букурещ; "Цветособрание", издадено през 1847 г. в Букурещ; "Гледало ради словено-болгарската нине новонапечатана псалтика", издадено в Букурещ през 1848 г.; "Кратка ирмология", издадена през 1849 г. в Букурещ.

Тези четири издания поставят началото на музикално-издателското дело в България.

Данните за жизнения път на Николай Триандафилов са твърде оскъдни. Основната информация черпим от неговите четири книги и от една обява за набиране на спомоществователи за тях. Обявата[4] е най-ранното свидетелство за дейността на Триандафилов. Тя носи дата 14 ноември 1841 г. и е отпечатана в Букурещ. Досега е била интерпретирана само като доказателство за авторството на Триандафилов на музикално-теоретичното ръководство "Гледало" (т.к. в текста на книгата е посочено името на автора)[5]. Но в нея се съдържа много повече информация. От текста става ясно, че още от 30-те години на XIX век Николай Триандафилов живее във Влашко и че идеята за църковна музикално-издателска дейност е възникнала у него още тогава. Той ясно посочва и първите две книги, които е възнамерявал да издаде - "Воскресник" и "Гледало". Интересно е, че впоследствие и двете са отпечатани без спомоществователски списъци, но на заглавната страница на "Гледало" четем: "Оувещаватся почтенните Помагатели да доброизволят оучтиво и да дадат на Издателя по 10 гроша за Гледалото, за да ся оулесни да искупи и третата книга от Типографията, защото няма друг способ на искуплението ѝ."

Най-вероятно третата книга, за която Триандафилов говори, е била "Цветособра-

ние" и така става напълно възможно нейният спомоществователски списък да е отразил имената на всички, които са дали средства за първите три книги на Триандафилов.

Разглежданата обява е подписана не само от Николай Триандафилов, но и от Христодул Костович Сичан-Николов (1808-1889), като в нея и двамата са наречени "издатели". Наистина след 1840 г. Сичан-Николов пребивава често в Букурещ, където издава календари и учебници[6], но в изданията на Триандафилов никъде не откриваме неговото име. Не е ясно каква роля е имал Сичан-Николов при издаването на първите наши църковнопевчески сборници, но като имаме предвид контактите му с Рилския манастир и лично с Неофит Рилски може да предположим, че чрез него някои рилски песнопения са попаднали в сборниците на Триандафилов. Впрочем, румънската историчка Елена Сюпюр пише, че Триандафилов е бил монах, но нито посочва в кой манастир, нито цитира източника на тази информация.[7]

Името на Христодул Костович Сичан-Николов не фигурира в изданията на Николай Триандафилов, но в тях откриваме изписани няколко други имена, които ни помагат да изясним неговата дейност. Предстоятел на последната му книга е неговият брат Панайот Триандафилов, а тя е отпечатана в печатницата на Антон Панов. Антон Панов е големият румънски поет, композитор и фолклорист Антон Пан, българин по произход, роден в Сливен около 1794 г. Една от неговите големи заслуги към румънската култура е това, че той съставя и отпечатва църковнопевчески сборници на румънски език през 30-те - 50-те години на XIX век.[8] Именно по неговия път тръгва Триандафилов, отпечатвайки в Букурещ своите църковнопевчески книги на църковнославянски език.

През 50-те години на нашия век (а може би и по-рано) музиковедът Петър Динев посещава Сливен, вероятно нееднократно, за да търси сведения за Николай Триандафилов и неговия род. В резултат се появяват три публикации на Динев, в които той разкрива основни моменти от живота на Триандафилов.[9] Най-напред Динев посочва приблизителната година на раждане на Триандафилов - 1805 (първоначално посочва 1813-1814, но в последствие се коригира). Освен това Динев говори, че Триандафилов учи музика в родния си град и пее в катедралната църква "Свети Димитър". И накрая Динев твърди, че през 1826 г. Триандафилов, заедно с цялото си семейство се изселва във Влашко и остава там до края на живота си.

Така описана биографията на Триандафилов удивително съвпада с тази на Пан. Двамата са родени в един и същ град, в който учат църковна музика и пеят в църква, след което заминават за Влашко и повече не се завръщат в България.Разликата се състои в това, че Пан заминава сравнително по-млад (между 1806 и 1812 г., т.е. на възраст между 12 и 18 години), докато Триандафилов емигрира през 1826 г., т.е. на 21-годишна възраст. И вероятно точно тази разлика е изиграла основна роля при тяхната реализация във Влашко. Пан се натурализира като румънец, но без да забравя връзките с България, докато Триандафилов остава дълбоко свързан с българската национална кауза.

Данните за живота на Николай Триандафилов Сливненец, с които разполагаме, са все още твърде оскъдни и противоречиви, но значението на неговото дело е

безспорно. Четирите книги, които той издава, имат огромно значение за развитието на българската музика. Те решително променят начина на разпространение на църковната музика у нас. Дотогава църковните песнопения са се разпространявали само и единствено чрез ръкописи, основен източник за които е бил Рилския манастир. С течение на времето този начин на разпространение влиза в противоречие с нуждите на българското общество, особено през 40-те и 50-те години на XIX век, когато Цариградската патриаршия започва активна денационализаторска политика у нас. В тази обстановка се появяват книгите на Триандафилов. Те продължават, но в променен мащаб, формирането на общобългарското национално културно поле в областта на музиката. Благодарение на сравнително големите за времето си тиражи бързо се разпространяват сред почти всички географски области населени с българи и сред различни социални групи (за което свидетелстват спомоществователските им списъци). Употребата им излиза извън стените на църквите и трайно навлиза в новобългарските училища. Подборът на репертоара и авторите показва стремеж за приобщаване към най-високите ценности на балканската православна църковна музика, преведени на църковнославянски език за нуждите на новото общобългарско национално културно поле. В епохата на националното Възраждане, осъществила прехода от Средновековието към Новото време, те се явяват едно от основополагащите звена за развитието на нашата музика и в това се състои голямата им историческа заслуга.

---

1. Вълчинова, Ел. Формиране на градската оркестрова култура в България до Освобождението. Музикални хоризонти, 1988,кн.17-18, 128-131; **2.** По този въпрос виж: Рачева, И. Еволюция на ладоинтонационното мислене през Възраждането. -В: Из историята на българската музикална култура. XIX и началото на XX век.С.,1979,42-47; **3. Тончева, Ел**. Взаимоотношенията Изток-Запад в европейската музикална култура: теология и музика (Източноправославното Ars Niva). - Българско музикознание, 1999, кн.2, 91-101; **4.** Текстът на обявата е публикуван в Сборник за народни умотворения, кн.XXIV,т.I(С.1908),37-38; **5. Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина.т.1,С.,1957, 355-356; **6.** За Христодул Сичан-Николов виж Радев, И. Просветенецът от Самоков. Език и литература, 1983, кн.6, 82-89; **7. Сюпюр, Ел**. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С.1982, 208; **8. Динев, П.** Румънският музикален деец Антон Пан е по произход българин. Българска музика, 1955, кн.6, 18-20; **9. Динев, П.** Николай Триандафилов. Духовна култура, 1960, бр.1, 23-27; Динев, П. Църковнопевчески школи в България през Възрожденската епоха. Сливенска школа. Църковен вестник, бр.4 от 30 ян.1960, 8-9; Динев, П. Музикални материали от Възрожденската епоха. Българска музика, 1962, бр.2, 39-41

ПРИНОСЪТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ОБЩИНА ЗА ОБУЧЕНИЕТО НА СТАРОЗАГОРСКИ МЛАДЕЖИ В ЧУЖБИНА

Нейчо Кънев

Възрожденският идеал за човека не е потъмнял и до днес. Той има универсален географски, хронологичен и най-вече тематичен обхват. Ясно е, че в един частен случай като нашия проявите на гражданското общество трябва да се разглеждат в онази своеобразна незавършеност на продължителното натрупване и приносът на историческите личности. Достатъчно е да припомним за именитите старозагорци Александър Екзарх и Захарий Княжески. Те получават не само солидно образование в чужбина, но и установяват трайни връзки с научния и културния свят на Европа. По-късно З. Княжески и Ал. Екзарх стават представители на двете най-силни течения на външно влияние върху просветното движение у нас - източното и западното. Нека да не забравяме, че това е важен историко-политически факт. Без да навлизаме в дълбоките води на акциите пред Европа[1] не можем да отминем Парижкия български политически център от началото на 40-те години на XIX в.[2] Две години преди забележителната програма за новобългарска просвета и образование, записана в "писмогласието" на Неофит Рилски от 27 ноември 1845 г. до "градоначалниците" на Стара Загора[3], се появява вълнуващият мемоар на Ал. Екзарх до Великите сили.[4] Крайният вариант на документа включва граждански свободи, политическа и национална обособеност. В тези пространствени цели са поставени нравствените устои на конкретни искания. Те се свеждат до обучението на български младежи в западните университети и подпомагане развитието на просветното дело в България, и то в различни области. Младите българи трябва да учат "лекарство", "земеделство", "търговство", "художества и рукоделства".[5]

Ако сравним просветителската програма на двамата дейци, едва ли ще намерим в същността им противоречия. Когато още през 1847 г. монах Натанаил и З.Княжески пишат:

"О, ветре северни, на Болгария повей
и от очите нейни мъглата развей!",

те намекват и за просветната роля на могъщата руска империя.

Именно в това начално време на безпределни надежди и илюзии, на културни настроения и търсения З. Княжески открива, че възрожденското общество се нуждае и от обществени институции като читалища и "публични библиотеки". В своето завещание, написано на 20 септември 1871 г. и обнародвано след смъртта му във в. "Напредък"[6], той отбелязва: "Пълната моя библиотека, която може да се прочете за първа в Българско ..., остана в Мъглижкия манастир..." Не става дума за неговата чиста, човеколюбива, народополезна и неуморна талантлива дейност, изследвана от множество автори[7], а за невероятното внушение на духа и нравствената сила на

просветителството, която внася в родния си град.

Завръщането на двамата известни старозагорци ускорява не само процесите на оформиране на единна община през 1849 г., но спомага, ако ми е позволено да използувам израза на Дмитрий Лихачов, и за утвърждаване на старозагорската "Държава на духа". Широтата на стремежите им предполага известна институционалност на дейността за осъществяването им. Всички сдружения я намират в лицето на своята община. Прав е Кузманов, когато твърди, че до появата на капиталния труд на Хр. Христов "Българските общини през Възраждането"[8], за тяхната дейност се говори в необозрима измеримост. Липсата на точна предметност в много случаи довежда до мнения взаимно изключващи се.[9] С разнолики и разностилни изследвания по същата тема не може да се похвали и местната историопис. [10] От тук и необходимостта, макар и накратко сега, да посочим приносът на Зах. Княжески, Ал.Екзарх и други старозагорци за напредъка на общйната и просветното дело в Стара Загора.

Много често, когато заставам в коридорите на Историческия музей, наблюдавам галерия от образи, дело на майстори от края на XIX и началото на XX в. Тогава изпитвам смесени чувства на преклонение, на вина и несигурност. От стените ме гледат остроумни и интелегентни лица. Всички те са свързани с епохата на просвещението и с онзи неутолим стремеж на Старозагорската община за прокарване мост към новото време. Според летописецът старозагорските общинари "в мнозинството си се отличават с патриотизъм и далновидност"[11], те създават две общества, много различни едно от друго. Непримиримост и истинско ожесточение ги ръководят при задоволяване на стремежа да властвуват поне в общината. Мисля, че от съвременна гледна точка да отричаме техните заслуги, е недостойно. Но борбата между двете общности изостря сетивата и изобретателността, която е част от основната цел - българската независимост. Така че при изясняване на историческите прояви на политическото мислене неизменно и отново ще стигнем до постиженията в зората на гражданското общество, които за съжаление се крият в малко оцелели документи и недотам точни мемоарни източници.

Колкото и да е голяма нашата неохота към "остарялото" схващане за периодизация, трябва да тръгнем от началото на XIX в., за да стигнем до 1849 г., когато преди 150 години се поставят основите на единната община. Безспорно този половин век очертава големите промени, които ще настъпят през "горещото пладне" на старозагорското възрожденско общество. Налагат ги нотабилите, или, както сме свикнали да ги наричаме, "чорбаджиите" от традиционните църковни общини.

В общото схващане за турското робство сякаш сме склонни да пропуснем редица сполучливи съвместни действия на "градоначалниците", които изгонват няколко аяни[12], умело се противопоставят на даньчната политика и посегателства на търновските гръцки владици и издействуват фермани за въздигането на нови църкви, чийто гевгерлии куполи съперничат на 27-те прославни мохамедови домове.[13] Явно, просветно-църковните общности търсят единение, което можем да открием най-напред в първия общински печат от 1822 г.[14] Неуспешният ход на "хетериска-

та" революция, поне в българските земи, подсказа верния път - на разграничаване и поставяне на собствени цели. Ето защо, писмото на Екзарх Руси и още 12 български първенци "из Захра" от 16/28 март 1808 г. за искане там да бъде изпратен учител от Хилендарския манастир, не стои самотно и изолирано.[15] Потулен в сянката на Габровското училище остава по-ранният опит на акционерното дружество в Стара Загора да въздигне модерна сграда на новобългарското училище, открито през 1833 г.[16], но просъществувало само няколко месеца. В духа на Паисиевите и Петър Бероновите предначертания се излъчват отново организатори и попечители на светското училище, което е открито на 1 март 1841 г.[17] Създават се всички условия градът да се наложи като важен просветен център. За това са нужни единен училищен фонд и трайни връзки с редица големи български общини.[18] Чрез вдъхновените общинари х.Начу, х.Стоенчу и Дим. Папазоглу Ал. Екзарх още през 1840 г. огласява своите възгледи за модерно образование, еднакво достъпно за децата от всички социални прослойки.[19] Тази националнозначима задача открива пътя и към самостоятелни дипломатически действия. От писмото на училищните епитропи през 1847 г., адресирано до заможни българи в чужбина[20], до представянето на нотабилите през сръбския княз, има само една крачка. През 1848 г. Стефан Ив. Тюфекчи и Сава Дааль Бойоглу заминават на учение в Белград.[21]

Който пледира за ново образование, съзнава силата на тази обществена позиция и се стреми да я обсеби изцяло. Така че разделянето на старозагорското общество поне видимо на две териториални общности, е напълно обяснимо.[22] Всред хаоса на това брожение, което неосъзнато води до непримиримост, другият духовен наставник на старозагорци З. Княжески след 7-годишно обучение довежда от Русия Анасташа Михова Каличкова /Анастасия Тошева/ и Александра Михайлова /Саша Милкова/[23]. Погнусата от съществуващото разединение преминава в ответна реакция на старозагорци, които устройват внушително посрещане на двете учителки.[24]

В борбата с високомерието и притворството на "старите" дейността на "младите" в общината се превръща във важен източник на идеи и политически морал. На небивалото стихийно желание на населението за самостоятелен обществен живот е предаден организиран характер. Въвеждането на новото име на града - Железник, съпътствува гражданското честуване на св.св. Кирил и Методий и стои близко до организирането на "Българския Великден" през 1860 г.[25] Общината налага единен ритъм на обществения живот с помощта на естествените си съюзници: еснафските организации, черквите, читалищата, дружествата. Тези нови обществени представителства много често насочват своите средства за издръжка на студенти извън граница.[26] В разгара на поетапната еволюция се появява нова чужда заплаха. През 1858 г. протестантският мисионер Теодор Байгтон отваря девическо училище.[27] В борбата с протестантската и униатска пропаганда общинарите създават не само нов просветен феномен - Девическото класно училище, но предизвикват силна обществена заинтересованост за изпращане на повече млади хора в чуждестранните учебни заведения. През август 1863 г. 4 момчета от Стара Загора и околията се

озовават в Букурещкото медицинско училище [28], а през юли 1864 г., благодарение на застъпничеството на Ал. Екзарх и Константин Райнов, в Белград пристигат: Петър Иванов, Георги Бенев, Мирчо Атанасов, Зюмбюля Ив. Талимова, Желка Т. Иванова и Самарайди Начева.[29]

В разгара на ожесточението между "млади" и "стари" стратегът на старозагорската общинска политика, вдъхновителят на задграничното обучение х. Господин Славов привлича двама могъщи съюзници. Когато "старите" надделяват и дори временно закриват училищата, докторът по медицина Дим. Павлович през 1864 г. въвежда своята забележителна учебна програма, която доближава старозагорските училища до западноевропейските гимназии.[30] Другият блестящ интелектуалец е Христо Г. Данов, който ратува, ако си послужим със съвременното понятие, за създаване на "техническа интелигенция".[31] Той е възторжен поклоник на чешката култура и образованост. Независимо, че женското дружество "Майчина любов" през 1871 г. изпраща две ученички в Прага, а салунджийският еснаф поема издръжката на Дона Маркова, също в Прага[32] , същността на тази перспектива е много по-сложна. Провалът на Хуршидпашовата инициатива за обучение на двама старозагорски младежи в Цариградското медицинско училище[33] донякъде е в съзвучие с неуспешните опити на Николай Павлович за отваряне на рисувално училище в Стара Загора[34] и за организиране на духовна семинария в Мъглижкия манастир.[35]

Всички тези трудности и люшкания със социален и политически характер още веднаж затвърдяват мнението за нуждата от разностранни и високо подготвени специалисти. Мотивите на този народополезен стремеж се засилват и ускоряват не само от политическата обстановка, но и от напора на новите учителски, ученически и свещенически сдружения, както и от професионалната активност на завърналите се от чужбина по-ранни групи.[36] През 1870 г. в състава на Таборската гимназиална група са включени още двама ученици от Стара Загора[37] , а през 1872 г. „Летоструй или домашен календар" съобщава, че старозагорската българска община издържа 16 ученици, които учат в Европа.

Списъкът може да бъде продължен. Надявам се, че любителите на родната старина ще открият множество подробности в документалния летопис на Старозагорската община.[38] Все пак, всички приведени примери, поставени в плоскостта на сравнителната аналогия, очертават приноса на възрожденската община, който се вписва сполучливо в цялостния просветен процес. В града възниква и трайно съществува асоциация на идеи, която създава предпоставки да се подготвят висши кадри в продължение на около 30 години. Като пренасят през времето нужните знания и, като увеличават още повече отряда на интелигенцията, те допринасят за развитието на народното съзнание, без което е немислимо появата на политическите идеали. По-късно в качеството си на "строители на съвременна България" същите хора благоприятстват за тяхното развитие в следосвобожденската епоха.

1. **Шарова. Кр**. Български външнополитически акции пред Европа през XIX век до 1877 г. - Истор. преглед /И Пр/, 1996, кн.4,с.3-76.; **2. Шарова. Кр.**. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX век. - в: В чест на акад.Хр. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976, с. 63-87; Същата. цит.съч., с.10-14; С. Дамянов. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те години на XIX век. - Векове, 1975 , кн.1, с.5-17; Същият. Френската политика на Балканите /1839-1853/. С., 1971, с.201-210; Н. Генчев. Франция и българското духовно възраждане.С., 1979, с.82 - 100 и др.; **3. Христов, Хр.** и **Генчев, Н.** Българско възраждане. Христоматия по история на България.ч.II.С., 1969, с.149-151.; **4. Бонева, В**. Мемоарът на Александър Екзарх до великите сили от 23.I.1843 г. - И Пр 1997, кн.2, с.58 - 69 и посочената там библиография.; **5**. ПАК ТАМ, с.64 /Пълният текст на документа - с.66-69/; **6**. в. Напредък - Цариград, год. XI, бр. 125, **1** апр. 1877.; **7**. Вж. по-подробно Захарий Княжевски 1810 - 1877. Препоръчителна биобиблиография. Стара Загора. 1980, 15 с.; Н. Кънев. Захарий Княжески - био-историографски преглед. в: сб. Първи национален конгрес по история на медицината в България /1981/. т.I. Шумен, 1985, с.285-305 /и посочената там библиграфия/.; **8**. Христов, Хр. Българските общини през Възраждането.С., 1973, 250 с. /и посочената там библиография/.; **9**. Кузмано, П. . Васил Левски, българските общини и революционната организация в Мизия и Тракия. - в: Изв. на Нар. библиотека "Св.Св. Кирил и Методий".т.XXII /XXVIII/. С., 1996, с.99-100.; **10**. Дейността на общината е разгледана в популярни статии. Вж. Н. Кънев Възрожденското общество и църковната община в Стара Загора.- в: 7 дни Стара Загора. Ст. Загора, бр.23, 19.VII. - 25.VII.1997, с.14-15; Същият. Църковната община в Стара Загора. - в.Музей - Варна, бр.10, октомври 1997, с.5.; **11**. Ат. Илиев. Спомени. С., 1926, с.6.; **12**. Славов, Х. Г. Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век /оригинал-ръкопис/ Цитира се машинописния препис. Исторически музей Ст. Загора /ИМ-Ст.Загора/, Сп.,Ф.6.Сз 128, с.39-41, 43.; **13**. Пак там, с.47.; **14**. Пак там, с. 68-69.; **15**. Илиев, Ат. цит.съч., с.4; **16**. Славов, Х.Г., цит.съч., с.37-39.; **17**. Пак там, с.51-54; Атанас Иванов. Черти из живота и записки. Сливен, 1885, с.28 и сл.; Димитър Илков. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, с. 161 и сл. ; **18**. Славов, Х.Г.,.цит.съч., с.58-60.; **19**. Пак там, с.54-55.; **20**. Проблеми на Българското възраждане. Изследвания по българска история, т.VI, С., 1981, с. 286.; **21**. Пак там, с.311, 332.; **22**. Славов, Х.Г., цит.съч., с. 97-100.; **23**. Цариградски вестник - Цариград. VIII, бр. 355, 16 ноември 1852, с.3-4; Архив на Найден Геров. част I /1857-1870/. Под на М.Г. Попруженко.С., 1911, с. 864-865/ 21 окт. 1857 г. - контракт за учителско място в девическото училище/.; **24**. **Тошева, Ан.** Автобиография /Живопис/. Ст. Загора. 1911, с.9-10.; **25**. В. БЪЛГАРИЯ - Цариград. бр. 61, 18 март 1860; Х.Г. Славов, цит. съч., с. 137-139 и др.; **26**. Вж. по-подробно Д. Илков. цит.съч., с. 169-170; ИСТОРИЯ на Стара Загора.С., 1966, с.56 и др. Мемоаристи като: Х.Г.Славов, Ан. Тошева, Ат. Иванов, Ат. Илиев споменават къде повече, къде по-малко за тези сдружения и техния принос в учебното дело/.; **27**. **Славов, Х.Г.,** цит.съч., с.118. По въпроса има обширна литература. Вж. по-подробно В. Койчева. Протестантското мисионерство в Стара Загора и българската общественост през 50-те - 70-те години на XIX в. - в: Изв. на музеите от Югоизточна България /ИМЮИБ/, т.5, 1982, с.77 и посочената там библиография.; **28**. **Славов, Х.Г.,**цит.съч., с.с.160-161, 162, 163.; **29**. Пак там.цит.съч., с.171; Минко Минев. Спомени /оригинал-ръкопис/ - ползуван машинописния препис - ИМ - Ст.Загора. Сп. Ф.6 СЗ 125, с.7.; **30**. Минчев, Ст. Записки /оригинал-ръкопис/.ИМ - СЗ 6 Сз 1076, с.9; М.Минев. цит.съч., с.с.10, 13-14; Х.Г.Славов.цит.съч., с.152.; **31**. **Славов, Х.Г.,** цит.съч., с. 217-219.; **32**. в. Свобода - Букурещ, II, бр. 12, 20 март 1871, с.95; Х.Г.Славов. цит.съч., с.249-250.; **33**. **Славов, Х.Г.,** цит.съч., с.227-229. Споменатото бягство на двамата старозагорски младежи от Цариградското медицинско училище може да се приеме като

политически протест.; **34**. Архив на Николай Павлович. /1852-1894/. Подготвила за печат В. Ацева, С., 1980, с.44-45, 335, 336.; **35**. в.Дунавска зора - Браила, II, бр. 38, 25 август 1865, с. 149.; **36**. **Славов, Х.Г.,** цит.съч., с.с. 227, 236-237.; **37**. Пак там, с.с. 230-231, 234-235.; **38**. Вж. по-подробно Н. Кънев, Л. Филипова, Св. Димитрова, С. Василева. 150 години община Стара Загора. Документален летопис 1849-1999. Стара Загора, 1999, с.9-48.

ЕМИГРАНТСКАТА ДЕЙНОСТ НА ТОДОР ЗАПРЯНОВ 1864-1876 г.

Недялко Димов

Животът и дейността на дейците на нашето Възраждане представлява определен интерес както за националната, така и за поселищната ни история. Това се отнася с особена сила за Тодор Запрянов, чийто живот и дейност не са проучени достатъчно и поради което не му е отредено мястото, което заслужава в пантеона на нашите възрожденци.

Времето, което ни дели от края на неговия жизнен път е достатъчно дълго, за да се очертаят с по-голяма яснота личните качества и делът на талантливия учител, революционер и книжовник.

Тодор /или Божидар, Богдан, както сам по-късно се е подписвал с българския превод на името си/ Запрянов Станчев е роден на 25 февруари 1836 г. в село Коручешме, днес Горски извор - Хасковска областат. Произхожда от средно заможно селско семейство. Неговият баща Запрян Станчев, природно интелигентен, свободолюбив и благороден човек се ползвал с уважението на своите съселяни. Благородството на баща му проличава и от два ктиторски надписа в църквата "Свети Георги", където името на Запрян Станчев фигурира като дарител при изографисването на една икона и кубето на църквата.[1]

От гореизложените факти следва да направим заключението, че бащата на Т. Запрянов е един от по-първите хора в селото, който участва активно в обществения живот и в същото време се явява и като дарител на църквата, като сравнително заможен представител на оформилата се вече група от по-богатите хора в село Горски извор, с ясно определено национално самосъзнание.

Тодор Запрянов израства като младеж в родното си село Горски извор, където получава и първите си познания като ученик. През 1846 г. постъпва в хасковското взаимно училище. Тодор Запрянов има щастието да учи и при основателя на хасковското класно училище през 1851-1852 г. Атанасий Чолаков, един от видните наши учители през Възраждането.

В хасковското училище Тодор Запрянов се проявява като добър ученик. Това прави впечатление на неговите учители, поради което той е изпратен в Пловдив да

продължи образованието си в българското училище "Свети Кирил и Методий". През 1856 г. Запрянов завършва пловдивското училище, след което му е отпусната издръжка от страна на хасковската община, за да продължи обучението си в Русия. По това време в Хасково се чувствала остра нужда от учители с по-голямо образование, които да възглавяват хасковското училище. Въпреки интригите на гръкоманите, българската партия в хасковската община успява да надделее и изпрати Тодор Запрянов в Русия.[2]

В края на месец август 1856 г. Тодор Запрянов и Константин Геров пристигат в Петербург, откъдето в началото на септември се отправят за Москва. Там учи четири години от 1856 до 1860 г. и през лятото на 1860 г. известил на Хасковската община, че се завръща в България.

В началото на учебната 1860/1861 г. Т. Запрянов е назначен за главен учител в хасковското класно училище, където се проявява като голям общественик и истински народен учител. В Хасково остава до пролетта на 1864 г. В доклада до пенсионната комисия за отпущане пенсия на съпругата му Александрина Запрянова, при изброяване на биографичните данни и заслугите му между другото е отбелязано следното: "Учителствал в град Хасково от 1860 до 1864 г., от където по политически причини е бил преследван от турските власти, вследствие на което е избягал в град Гюргево."[3]

Без да дочака завършването на учебната година, Т. Запрянов напуска Хасково и се отправя към Румъния, където попада сред революционно настроената по това време българска емиграция.

Фактически от 1864 г. започва и емигрантският живот на Т. Запрянов. За дейността му през тези месеци на лятото на 1864 г. черпим сведения от неговите писма до Найден Геров. В едно от тях, носещо дата 25 октомври 1864 г., той пише"Пролетос от Галац Ви бях пратил едно писмо, което не зная дали сте приели. В него писмо Ви бележих, че по несполучването целта си отивам в Бесарабия. Но като се повърнах в Браила намерих това, чтото търсех. Тъй по Петровден минахме през Гюргево за Свищов, а от там гдето ни очите видят. Тук трябваше да Ви обадя, что вършехме, но вършенето е незначително по някои причини, за което го и премълчавам. Всичкото скитане, което беше три цели месеца, беше съпряжено с големи опасности, но Бог ни опази всички и се върнахме здрави. Иска ми се да дойда до Пловдив, но дано събера малко пари с учителството, което правя сега в Гюргево, че да видим напролет, что ще даде дядо Господ. Имах много разговорки с Р./Г.С.Раковски - б.а/, и той е съгласен по тоя план, както говорехте и Вие. Ако се видим, ще Ви прикажа всичко подробно, а в писмо не мога, затова простете ми и съм Ваш усърден Т. Запрянов."[4]

Почти същите сведения с някои допълнителни подробности Запрянов дава и на доктор Рашко Петров от Пловдив за преминаването си в България: "Отидох в Браила..., от там пак за в Букурещ и като посгодихме на късо что беше потребно, отправихме се за в Гюргево, гдето минахме за в Свищов и от там вече гонихме пътя си. И тъй, дето ще рече, близо три месеца се скитахме, защото минахме по Петровден, а се върнахме по Кръстовден. Действията ни се ограничиха с малки някои работи,

понеже не беше сгодно както трябваше. Като си дойдохме, понеже нямаше что друго да се прави, останах учител в Гюргево, в българското училище, гдето е господин Иван Касабов."[5]

От цитираните две писма става ясно, че с преминаването си през пролетта на 1864 г. в Румъния, Т. Запрянов се включва в организираните по това време чети от Г.С. Раковски и преминава с една от тях в България, а именно с четата на Хаджи Димитър и Стоян войвода. Връзките, които установява Запрянов с Раковски през 1864 г., продължават и през 1865 г. Във връзка с излизането от печат на книгата на Раковски "Българска старина" той пише на Н. Геров. "Като знам, че обичате да имате все что е интересно за българите, пращам Ви настоящата книга, която през тези дни излезе от печат. По езика щете да познаете чие съчинение е, защото на кората не е напечатано името на съчинителя по причина, че е гонимо от турското правителство."[6]

На 10 срещу 11 февруари 1866 г. в Букурещ бил извършен преврат в резултат на който Йон Александър Куза бил свален от власт и било създадено временно правителство. Превратът бил извършен без съгласието на Турция, спрямо която Румъния се намирала във васално подчинение. Турското правителство започнало да трупа войски на дунавската граница с оглед на военна намеса, ако събитията се окажат неблагоприятни за Османската империя. Като не разполага с достатъчно сили, за да се противопостави на една военна акция от страна на Турция, временното румънско правителство отправя погледа си към многобройната българска емиграция, която живее в постоянна готовност за борба с Турция.

Г.С. Раковски се обръща към Тодор Запрянов, който вече е учител в Гюргево, за да му представи сведения за движението на турските войски в района Русе - Силистра. Запрянов изпраща на Раковски две писма, в които му дава исканите сведения: "В Русчук нарочно са дошли от Шумен два регимента конница с една батарея топове, а в Шумен е пристигнала и друга войска"[7], "войска има да е дошла и в Силистра."[8] От месец март 1866 всъщност са и последните контакти на Запрянов с Г.С.Раковски, който е принуден за известно време да напусне Румъния.

По това време и по-точно в края на март 1866 г. е създаден ТЦБК /Таен централен български комитет/, който заедно с румънския комитет има за главна цел "да приготвят духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи."[9] Както твърди Иван Касабов, първият "сокурсален /местен/ комитет в Румъния бил образуван в Гюргево, непосредствено след създаването на ТЦБК. В него членуват Димитър Икономов, Тодор /Божидар/ Запрянов, Никола Ценович и Петър Градинар"[10]

В началото на септември 1866 г. Гюргевският комитет влиза в конфликт с Централния комитет по повод на две писма на Т. Запрянов. В първото си писмо от 8 септември 1966 г. той предлага на ТЦБК да се състави втори комитет в Гюргево, в който да влязат "по-горните лица" измежду българите начело с Н.х.Бакалов. Това, според Запрянов, щяло да премахне недоверчивостта у някои и да засили позици-

ите на комитета. С второ писмо Запрянов изпраща в ТЦБК един протест срещу турското правителство от името на българския народ, който да се връчи на осемте велики сили. Протестът е занесен в ТЦБК от Д.Икономов. Централният комитет в Букурещ се събира на специално заседание, за да разгледа писмата на Запрянов. В заседанието се констатира, че Гюргевският комитет проявява недоверие към ТЦБК и иска да го съветва, вместо да го слуша и да му се покорява.[11]

През този период Т. Запрянов продължава писмената си кореспонденция с Геров, като го осведомява с писмо от 25 януари 1867 г., че му изпраща няколко екземпляра от една политическа брошура със следната молба: "От тях задръжте една за вас си, друга дайте на господин Груеву, а трета - господину Челеби Георгакиу, а другите, мисля, ще бъдете тъй добри да ги разпратите на важните села и градове наоколо."[12]

През март 1867 г. Запрянов изпраща на Найден Геров "Мемоара" на ТЦБК с писмо, в което му пише: "Като знам Вашето сърце, че желае доброто на милия ни народ вярвам, то не вярвам да греша в нещо и да Ви се види тягостно. Със настоящето Ви пращам един меморандом, в който вярвам ще намерите основата, на която трябва да се основе бъдещето добро на страдуищий народ, четири векове в робство. Той вече е пратен на султана, както и на Великите сили."[13] С този мемоар ТЦБК иска от турския султан да се даде автономия на всички населени с българи земи, в противен случай, както пише самият Запрянов в писмото си до Геров, "тогава е приготвено всичко, което е потребно, за да се добие това, което се проси сега с молба."[14]

Това всъщност са и последните писма на Тодор Запрянов до Геров. Вероятно, след като не получава подкрепата му по отношение дейността на ТЦБК, прекъсва кореспонденцията си с него.

В Гюргево Тодор Запрянов учителствува от 1864 г. до 1868 г., като отначало е назначен за учител, а през следващата година става главен учител. Всъщност основна фигура след Иван Касабов в българското училище в Гюргево е /именно/ Запрянов. Когато започва да излиза органът на ТЦБК вестник "Народност" той се проявява и като темпераментен публицист. Написва серия от остри статии, насочени против сръбския шовинизъм, проявен в някои материали на сръбските вестници "Световид" и "Видовдан", излизащи по това време. Нападките, които Тодор Запрянов отправя срещу сръбските вестници, в отговор на техните, са с изключителна защита на българските интереси.

Разочарован от раздорите, настъпили в ТЦБК от разпадането му, Запрянов става един от инициаторите и застава начело на групата млади революционери, участващи в създаването на новата емигрантска групировка "Българско общество" в 1868-1869 г. около вестник "Народност", които решително подкрепят организирането и изпращането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в България. През август 1868 г. Запрянов публикува материали във вестник "Народност" за героичните сражения на четата.[15] Четири от дописките на Тодор Запрянов не са подписани с „Б.З.“, както всички останали, а с псевдонима "Лъв", който се появява

най-напред във вестник "Народност" на 20 април 1868 г. В първите три отново се описват безчинства на турците, извършени в Русенско, Ловешко и Разградско.[16]

Четвъртата дописка, подписана с псевдонима на Запрянов, която всъщност е и последната му публикация за "Народност"[17], информира за бунтовническите действия на Хаджидимитровата чета, преминала Дунав в началото на юни 1868 г. Верен на стила си, Запрянов прави описание на конкретните победни сражения, които води четата и посочва данни за убити и пленени башибозуци и редовни турски войници и офицери. Със съзнание за историческото значение на тази малка българска революция в очите на Европа, всячески се старае да възвеличи подвига на българските герои и да засили, доколкото е възможно, политическия резонанс от събитията. Обяснимо е пристрастието му към съдбата на четниците, които хвърлят в тревога и панически страх турската власт, още повече, че с мнозина от тях, в т.ч. и със самите Хаджи Димитър и Стефан Караджа се е познава лично. И макар да не е известно дали знае за гибелта на Хаджи Димитър, /който загива на 18 юли, и за разгрома на четата, а оттогава до 9 август, когато е написана дописката, публикувана на 18 с.м. са минали повече от 20 дни/, Запрянов не допуска в публикацията си нито за миг да се прокрадне колебание за успешния изход от българското въстание. В крайна сметка, тази не много голяма, но оптимистична негова дописка, също допринася за прославата на подвига, извършен от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, за легендарното им безсмъртие. Но героичният опит за въстание не успява и Т. Запрянов, сломен и обезкуражен от гибелта на Хаджидимитровата чета и притиснат от нуждата, решава да опита щастието си на друго жизнено поприще. През август 1868 г. оставя учителството и отива в Александрия, но скоро след това заедно с Иван Грозев, заминава за Виена с намерение да отвори комисионерска търговска къща. Планът му не се осъществява, но с помощта на един от братята Паница и Димитър Анев от Свищов остава да изучи фотографското изкуство. През февруари 1869 г. се връща в Браила и отваря фотографско ателие, което просъществува няколко месеца. Тук той се жени за симпатичната бесарабска българка Александрина Радионова, участничка в театралната трупа на Добри Войников.[18]

Тодор Запрянов е между първите членове - учредители и дейци на Българското книжовно дружество, основано през 1869 г. в Браила. През следващите години той активно участва в лекционната пропаганда на дружеството, а заедно с жена си Александрина били в първите редици на българския културен живот в Браила. През периода 1870-1876 г. учителства в Конгас /Бесарабия/, където престоява до 1876 г. След потушаване на Априлското въстание Запрянова издига глас на протест в защита на своя народ като изпраща редица дописки до руски вестници за страданията на българите.[19] Заедно с жена си е измежду първите в комитета по събиране помощи за пострадалите сънародници. При подготовката на Сръбско-турската война в 1876 г. и на българското участие в нея заминава тайно за Русия да събира средства за българските доброволци. Сам той се записва в доброволческата чета на Филип Тотю войвода.[20]

С обявяването на Руско-турската война Запрянов постъпва, както сам пише, за преводчик в щаба на 9-ти корпус на руската армия. В писмата до жена си съобщава интересни данни и прави прекрасни описания за хода и развитието на войната като непосредствен участник в нея. За участието му в Руско-турската война и по точно за заслугите му по време на обсадата и превземането на Плевен е награден с орден "Свети Станислав" III степен.[21]

Тодор Запрянов не може дълго да се радва на така дългоочакваната свобода на България. На 29 март 1879 г. ненавършил 43 години почива в Хасково.Така завършва своя житейски път един истински българин, отдал целия си живот за свобода, независимост и културен напредък на народа ни.

---

1. **Димов, Н. , Нанчев, Й.** "Т. Запрянов 1836-1879 г., С., 1988 г., с.5; **2**. Архив **Найден Геров**,/АНГ/ кн.1, с.414, п.663, от 12.06.1856 г.; **3**. НБКМ - БИА, колекция № 47, а.е.506, л.58; **4**. АНГ, кн.1,с.594, п.984 от 25.10.1864 г.; **5**. Пак там, с.594, п.985, от 25.10.1864 г.; **6**. Пак там, кн.1, с.595, п.986; **7**. Архив Г.С.Раковски, С.1969, т.4, с.10, п.362; **8**. Пак там; **9**. **Бурмов, Ал**. ТЦБК, Исторически преглед, 1960, кн.2, с.43; **10**. Пак там, с.60; **11**. Пак там, с.60-61; **12**. АНГ, кн.1, с.597, п.991 от 25.01.1867 г.; **13**. Пак там; **14**. Пак там; **15**. В-к "Народност" бр. 19 от 23.02.1868 г., бр. 29 и 30 от 18 и 29.05.1868, бр. 37 от 18.08.1868 г.; **16**. Пак там, бр. 37 от 18.08.1868 г.; **17**. Пак там; **18**. НБКМ - БИА, - II Д 1535; **19**. **Йонков, Хр.М**. Радетели за просвета и книжнина, С. 1986, с. 349; **20**. Пак там; **21**. **Димов, Н. , Нанчев.** Й. Т. Запрянов, 1836-1879 г., С.1988 г., с.18

ПРИНОСЪТ НА ПАЗАРДЖИШКИ ИНТЕЛИГЕНТИ - ЕВРОПЕЙСКИ ВЪЗПИТАНИЦИ ЗА ДУХОВНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ НА РОДНИЯ ГРАД

Иванка Кибритова, Пенка Николова

Европейското културно влияние върху Българското възраждане е силно, многообемно и се реализира сложно и противоречиво. Поради условията, в които България се развива през XVIII-XIX в., и нейната принадлежност към изостаналия Ориент, европейските влияния се осъществяват мъчително бавно, трудно, по странични пътища. Един, от главните канали, по който към България текат идеи, духовни и културни блага, по който проникват и политически внушения и влияния, са българските възпитаници в чужбина. Осъществяването става чрез църквата, читалищата и училищата. Без съмнение българите, завършили чужди училища и университети, пренасят културно-политическите постижения на европейската цивилизация в България. И тъй като усвояването на научни знания, идеи и теории, тях-

ното развитие и обогатяване, както и реализацията им се свързват с дейността на отделни личности и винаги имат свои конкретни измерения, ще спрем вниманието си върху приноса на първите трима пазарджишки младежи получили образование в странство - Константин Величков /1855-1907 г./, Яков Матакиев /1852-1921 г./ и Иван Войводов /1851-1930 г./, за духовното израстване на родния град.

Ще структурираме информацията, събрана от запазените документи съхранени в ДА-Пазарджик, БИА на НБ"Св.св. Кирил и Методий" - София, архив на къщамузей "К. Величков" - Пазарджик, както и непубликуван и съхранен във фондовете на Исторически музей - Пазарджик спомен на Иван С. Войводов, в следните основни направления: дейността на тримата пазарджишки младежи като строители на новобългарското образование и култура в нашия град и ролята им на двигатели, ускорители и организатори на национално-освободителните борби в нашия край през 70-те години на XIX век.

Насочването на пазарджишки младежи през 70-те години на Запад отговаря не само на новите социално-икономически тенденции в развитието на българското общество, но и изразява стремежа за непосредствено общуване с водещите в културната област европейски страни. През този период широка културно-просветна и народополезна дейност в Пазарджик развиват двете класни училища, читалището "Виделина" и местното женско дружество "Просвета". За духовното приобщаване към най-високите културни и научни достижения определена роля има и богатата българска периодика, получавана в читалището.

Константин Величков, Яков Матакиев и Иван Войводов завършват Главното класно училище в Пазарджик при учителя Юрдан Ненов. Описвайки учителя си като "естествен интелигент, трудолюбив и работлив"[1], Иван Войводов подчертава: "Той даде нам основни познания от всичко, което ни преподаваше и разви у нас любов към науката, патриотизма, длъжностите ни към обществото и другите хора"[2].

Отличните постижения на Юрдановите ученици впечатляват читалищното настоятелство и те са първите младежи, изпратени като особено надарени ученици с "пособие на читалището" да завършат "науките си в странство"[3]. Трябва да отбележим, че поместените в пресата обширни очерци за образованието в Чехия,описанието на учебните планове за висшите училища в Прага и Табор допринасят твърде много при избора на училище за обучение на младите хора. Предимствата за ученолюбивите българи са предмет на обсъждане от читалищното настоятелство. Известно сред пазарджишките читалищни дейци е и името на директора на Реалната гимназия в гр. Табор Вацлав Кржижек, който се слави "като въодушевен приятел на южните славяни и деен просветен деец"[4].

През 1868 г. Константин Величков се записва в Цариградския императорски лицей в Галата Сарай, през 1870 и 1872 г. Яков Матакиев и Иван Войводов заминават за гр. Табор, Чехия, и след успешно издържан изпит се записват в V клас на Реалната гимназия. След завършване на VI клас Ив. Войводов продължава в Новос-

ветската гимназия в Прага, където полага и матурата си.

Проследявайки годините на обучение в европейските училища, ясно се откроява стремежът на българските младежи към усвояване на трайни знания в областта на природните науки и литературата, придобиване на богата художествена култура чрез запознаване с най-добрите образци на европейската книжнина и задълбоченото изучаване на европейските езици - руски, френски, немски, чешки. Там те се отличават с особена прилежност и постоянство в усвояване на науката, което се вижда от сведенията за техния успех и поведение. "Дали се касае за успеха или за поведението - четем в доклада от 10 юли 1870 г. на директора на Цариградския императорски лицей - българите са винаги първи."[5] От брошурата за наградите на учениците в лицея, оповестени тържествено същия ден става ясно, че сред отличените 30 български деца най-много /десет/ награди получава К. Величков.[6] Като първенец на Реалната гимназия в гр. Табор Ив. Войводов е награден със златен часовник.[7] Усърдието на пазарджишките младежи разкрива силата на възраждащата се българска нация и желанието им да покажат духовния потенциал на поробения народ. Наред със сериозното усвояване на изучаваните предмети Величков, Войводов и Матакиев проявяват трайни научни и литературни интереси. Матакиев работи и върху научен труд "Българско химическо наименование", интересува се от химическата наука и технология, прави физическите и химическите опити и покъсно тези експерименти заемат важно място в преподавателската му работа.[8]

Особено плодотворни са ученическите години на К. Величков. В Цариград той прави първите си стъпки на литературното и театралното поприще. Едва 17-годишен е вече автор на драмата "Невянка и Светослав", която е успешно поставена на сцената на театър "Османие" в турската столица. Този факт е от историческо значение, тъй като това е първото българско представление, в Цариград, с български актьори и българска публика, самият Величков изпълнява ролята на Невянка . Пиесата се играе пред най-отбрано общество, сред което са редакторите на френския вестник "Курие д'Ориан" и английския "Левант Таймс"[9]. Само дни след избирането на първия български Екзарх, през февруари 1872 г., младият лицеист Величков дръзва да пресъздаде сцени от българската история в турски театър и с това, по думите на Т. Шинеков, "да възвиши нашата народност пред очите на другите народности в столицата"[10]. След триумфа на българите в борбата за църковна независимост "това събитие беше тържество за народа ни" - четем в статия на Т. Шишков в сп. "Читалище", който продължава "Не бяха само гърците, турците, ерменците които имаха публични зрелища, и Цариградяните можеха да чуют български език да звучи в театрите на Османската столица. Нашата народна личност и в това отношение излазяше от малолетството си, проявляваше собствений свой живот и ся утвърждаваше с един нов напредък"[11].

Към солидния запас от знания, натрупани в чужбина, следва да добавим и доброто владеене на няколко езика от страна на тримата пазарджишки младежи, белег на висока интелигентност и култура, намерил своето развитие в преводаческата им дейност. Я. Матакиев и Ив. Войводов се издържат със средства от превода-

ческа работа,[12] К. Величков превежда класиците на европейската литература-Юго, Пушкин, Ламартин. В Цариград излизат неговите преводи на Пушкиновата "Русалка" и "Лукреция Борджия" от Юго.[13] Той е силно впечатлен от френската романтична школа, и това е естествено - Цариград е франкофилски център, а френският език е основен в чуждите училища. Това влияние се чувства особено осезателно в модерния елегантен стих на младия поет, формира неговия идеен светоглед на последователен хуманист и патриот. Френското литературно богатство вдъхновява и по-нататъшната преводаческа дейност на Величков.[14]

Усвоявайки сериозни научни знания, развивайки многостранните си интереси Величков, Матакиев и Войводов съзряват през тези младежки години и като общественици, политици, бъдещи народни будители и водачи. Макар далеч от родния край, те следят с безспокойство развитието на българския църковен въпрос. К. Величков е свидетел на опияняващата радост на сънародниците си в Цариград от извоюването на църковната самостоятелост и създаването на Българската екзархия. През годините на обучение Величков е заобиколен от родолюбиви българи, еднакво милеещи за общия напредък на отечеството. В спомените си той подчертава че в българската книжарница в Балкапан, където чете Каравеловия вестник "Свобода" и брошури на БТЦК, общува с Т. Каблешков, Ст. Михайловски, П. Бобеков, той приема своето политическо кръщение[15]. Силно повлиян от тези обстоятелства, той достига до убеждението, че революцията е единственият път за освобождение от робството. Израз на мислите, които са вълнували младата душа на Величков, дава едно изключително ценно писмо на пазарджишкия лицеист от април 1873 г. до видния руски революционер, поет и публицист Н.Огарьов и неговите съмишленици, по това време емигранти в Женева. То свидетелства за идейния път на автора му и носи достойнствата на изящния Величков стил. "Аз искам - пише той да посветя живота си и силите си в служене на човечеството, аз сам искам да принеса своята частица жертва в олтара на всемирното освобождение".[16]

Очевидно цялата атмосфера на активен политически и обществен живот, в която са завършили образованието си пазарджишките интелигенти, съдействува за изява на свободолюбивото начало у всеки един от тях.

Завръщайки се в родния град през 1874 г., К. Величков и Я. Матакиев са назначени в Главното класно училище, като Величков преподава история, география, български и френски език, а Матакиев - физика, химия и математика. На следващата година към тях се присъединява и Ив. Войводов като учител по физика, математика и естествена история. Трите застават начело на местните прогресивни интелигенти и дават тласък на духовното възраждане в Пазарджик в три посоки - образование, култура и политически борби.

Носители на нови идеи, те работят и по нови педагогически методи, като издигат Главното класно училище на много високо ниво, и то прераства в образцово четвъртокласно от съвременен тип. Тяхна заслуга е уреждането на неделно училище в града, въвеждането на нови предмети и всичко това в непрестанна борба с консервативно

настроените среди. Ето как Величков пресъздава атмосферата на работа в училище: "Млади, въодушевени от желание да наредим училищата по образеца на европейските, между другите нововъведения с които бяхме ознаменували встъпването си на учителското поприще бяхме построили и гимнастика. Срещу нас се беше създало цяло враждебно течение, в което пролича манталитета на тези най-често състоятелни хора, простовати и егоисти, които не се поддават на развитие."[17] Приносът на тримата млади учители за усъвършенстване на учебното дело в града по достойнство е оценен в дописка на в. "Източно време". "Главното училище - пише авторът - е наредено по най-новата система и учителите не са вече ония шарлатани, които са бъркали с незнанието си напредъка, а други, които желаят напредъка на работата си. Всички те са учители-класици."[18] Описвайки новата система на обучение, както и нарастналия интерес към просвещението сред пазарджишката младеж, дописникът завършва: "Не са ли за похвала, г-н редакторе, пазарджичане!? Мисля сякой ще се отзове: Да! Може ли някой да си позволи, да каже, че пазарджичане спят в почивката на невежеството? Не! Заради туй смея да ги препоръчам, било писмено и устно, на сяка община, та да последуват и те тия, за да се оправим."[19]

Дейността на К. Величков, Я. Макасиев и Ив. Войводов не се ограничава само на учителското поприще. Авторитетни, с пламенните си речи те увличат млади и стари след себе си, докосвайки най-съкровенните им чувства и стремления. Речта на младия учител Величков, произнесена на празника на светите братя Кирил и Методий на 11.V.1875 г. разкрива ролята на образованието и призовава открито за освобождение на поробеното отечество, а Войводов дава израз на свободолюбивите си мисли чрез сказката, държана на публично събрание за полския патриот и революционер Костюшко[20]. Тя произвела такъв "фурор и преврат в умовете на тогавашните младежи", че според свидетелствата по-късно на поборници и опълченци, те "окончателно се отказали от мирни занятия и всецяло се отдали на освободителното дело"[21].

Наред с училището, читалище "Виделина" се превръща във втора трибуна, от която младите интелигенти "най-добре и със сигурен успех будят народния дух и поддържат вярата за добри и честити дни". Всеки от тях поема ръководството за определено време на това огнище на българщината в Пазарджик. подреждат и обогатяват библиотеката с български и руски книги, организират тържества и изнасят сказки, водят курсове за огрaмотяване. Дарбата на добри организатори ги свързва и при извеждането на ново по-високо стъпало на театралното дело в града. Благодарение на тримата родолюбци сценичното изкуство изживява своето възраждане - те внасят коренен прелом в репертоара на театъра, подбират и сами превеждат пиеси, които упражняват революционно въздействие върху публиката[22]. Тук се играят "Интрига и любов" - преведена за първи път под това заглавие от чешки език от Ив. Войводов и Я. Матакиев, "Иванко" на В. Друмев, "Невянка и Светослав" на К. Величков, в която пиеса самият автор с увлечение изпълнява ролята на Шилеровия герой Карл Моор, жадуващ за свобода и социална справедливост. Изнесените от тях представления отговарят на една насъщна нравствена нужда и служат като сре-

дство за подигане на духовете. Имената на Войводов и Величков остават в летописа на читалището и като добри любители актьори[23].

Обединени в своята просветителска и културна дейност, ръководени от най-чист патриотизъм и вяра в свободното бъдеще на своя народ Войводов, Величков и Матакиев са заедно и на политическото поприще, което е и кулминация на обществената им работа. Те са сред първите, които сами търсят връзка с апостолите в Парагюрище, посрещат Г. Бенковски в Пазарджик през февруари 1876 г. и основават революционен комитет. За негов председател е избран Я. Матакиев. Като най-доверен комитетски човек Бенковски го изпраща да основава революционни комитети в Пещера и Ракитово, селища където за това съществуват обективни трудности. Къщата му се превръща в средище на тайните събрания, той движи кореспонденцията и всички организационни въпроси на комитета. Ив. Войводов е натоварен с тайни куриерски задачи и е делегиран да "сезира" Г. Бенковски в Панагюрище за решенията на Пазарджишкия комитет. Той държи връзка с апостола на IV революционен окръг и по решение на местния комитет изработва скица на турската част на града и главните улици. Този план за изгарянето на града и подготвената скица е вписан в гл. 2, 19, 20 на "Протокола" за общия план на въстанието, изработен от избраната на Оборище комисия.[24]. К.Величков пътува усилено до Брацигово, Радилово и Пещера по уреждане въоръжаването на комитетите, като в с. Равногор основава революционен комитет. Патриотичните речи, произнасяни от К. Величков, Ив. Войводов, Я. Матакиев успяват „да наумят и на най-закоравелия скептик-българин за славното минало и да му подкрепят вярата"[25].

След потушаване на въстанието тримата пазарджишки дейци са арестувани, няколко месеца са подложени на физически и нравствени страдания в турските затвори в Пловдив и Одрин и едва през август 1876 г. са освободени.

Я. Матакиев и К. Величков заминават за Цариград, остават верни на идеалите си и им служат ревностно с перо. Матакиев поема редакторството на в. "Право", а Величков се установява като писар в Българската екзархия и става дописник на в. "Стара планина". Следят отблизо политическите събития и подробно информират българската общественост за хода на Европейската конференция в турската столица и очакванията за избухване на война между Русия и Турция. По време на войната, двамата пазарджичани са в помощ на руското военно командуване като преводачи.[26]

Усвоили и претворили на практика наученото чрез модерното си европейско образование, допринесли за всестранното възраждане на населението на Пазарджик К. Величков, Ив. Войводов и Я. Матакиев са сред най-ревностните общественици и след Освобождението през 1878 г., уреждат административно новата власт, участвуват в дейността на Областното събрание на Източна Румелия, в движението за Съединението на разпокъсаното отечество, разширяват просветната си и културна дейност. Променените обществено-политически условия след Освобождението дават отпечатък върху политическите им възгледи и външно-политическата ориентация. К. Величков и Ив. Войводов са преследвани като политически против-

ници на Ст. Стамболов, Я.Матакиев остава негов привърженик и се утвърждава като една от най-ярките политически фигури в Пазарджик и региона непосредствено след Освобождението.

Настоящото съобщение не претендира за първооткривателство в цялостното изложение. Достатъчно би било на места да сме успели да уплътним или прецизираме вече скицирани в националната ни история контури по посочената тема.

---

1. ИМ-Пазарджик, отдел "Възраждане", Ръкопис на Ив. Войводов, гл.I, с.4; **2.** Пак там, с.5; **3**. **Ненов Ю**. За възраждането на българщината в Т. Пазарджик, С.1890 г. с.56.; **4**. В."Македония", бр. 28 от 24.II.1870 г.; **5**. **Начев Н.** Цариград като културен център на българите до 1877 г.В: Сб. на БАН, т.12, 1925 г., с. 149.; **6**. **Славова Сл., Дойнова Цв**., Документи на НА на Франция за откриване на Императорския османски лицей ав Галата Сарай и за първите ученици в него. В: ИДА, т.19, 1970 г., с.204-205.; **7**. **Стоименова В.**, Иван С. Войводов, В: Сб. "100 години читалище Виделина", С.1962 г., с.168; **8**. **Генова Ст.** Яков Матакиев - възрожденски учител, революционер и общественик. В: Сб. "Известни учители - възрожденци в Пазарджишкия край", Пазарджик, 1984 г., с. 123-124.; **9**. **Шишков Т.** Първо българско представление на театър "Османие" в Цариград. 20.II.1877 г. Сп. "Читалище": 1872 г., II, с.10; **10**. Пак там, с.469; **11**. Пак там, с.470; **12**. ИМ-Пазарджик, отдел "Възраждане", Ръкопис на Ив. Войводов, с. 84; **13. Величков К.** Повести, разкази, спомени, С. 1911 г., с.5; **14**. **Кантарев К.**, Пролетта на един град, Пд., 1983 г.,с.74-75, **Кантарев К.**, К. Величков и руската революционна емиграция, ИДА, кн.42, С.1981, с.133.; **15**. **Попвасилев Ст.** "Константин Величков - живот и дейност", С. 1947 г., с.10; **16**. Пак там, с.11; **17**. **Величков К.**, В тъмница, С. 1977 г., с.29.; **18**. В. "Източно време",I, 42 от 30.XI.1874 г., с.4; **19**. Пак там, с.5; **20**. **Юруков Д.**, Константин Величков, С. 1921 г.,с.7 **21**. ИМ-Пазарджик, отдел "Възраждане", Ръкопис на Ив. С.Войводов с.30; **22**. **Начев Н.**, Цит.съч., с.151.; **23**. ДА - Пазарджик, ф.393 К., оп.1, а.е.14, л.10; **24**. Пак там, л.2; **25**. **Юруков Д.**, Спомени из политическия живот на България, С. 1931 г., с.17; **26**. НБКМ - БИА, II А, а.е.3061, л.1-2, а.е. 3063, л.2

ПЕТЪР БОНЕВ И ПЕРУЩИНЦИ

Креса Стоянова - Тодорова

Една от светлите личности, известна с ролята си през Априлското въстание от 1876 година, през деветте свободни дни е перущинския даскал Петър Бонев Тошев. Личност, която оставя дълбока диря в съзнанието на всеки българин, която на дело изпълни идеите и заръките на Васил Левски, личност с малко известни моменти от своя живот, отдаден "за ползу роду".

Роден през 1837 година, израстнал само с подкрепата на майка си Божия и по-големите си братя, Петър Бонев "имаше ръст среден и доста сбит; очи сиви и доста пронизителни; коса руса и пъргавина неиморна, придружавана винаги с неизчерпаема енергия"[1] говори за своя вуйчо отец Георги Тилев.

През нерадостния си и труден живот, обичайна характеристика на времето и

средата в която живее, през няколко години П.Бонев учи при селския поп, по-късно го виждаме сред първите възпитаници на Христо Г. Данов в школото в Перущица. Вече "като възрастен ученик"[2] за две години е в Епархиалното училище в Пловдив[3]. Престоят си там оползотворява освен в учебните занимания и с четене на много книги, списания и вестници. Това е пътят на развитие на по-будните и заможни младежи.

Петър Бонев сам насочва житейския си път в по-необичайна посока. Чрез финансовата подкрепа на братята и зет си, чиито дълг след време връща, изпълнява огромното си желание - заминава за Белград, възползвайки се от любезната покана на Александър Караджорджич към българските младежи. От 1857 година Петър Бонев се записва в трети гимназиален клас[4], като резултат от нивото на получените дотогава знания, от положения изпит и от свидетелството на Перущинската община от май 1857 г.[5] Пристига в Белград заедно с клисурчето Стефан поп Филипов. Настаняват се в къщата на Магдалена Станкович заедно с Никола Първанов, Рашко Петров, Йосиф Ковачев, Никола Десев[6]. Средствата, с които разполага, се изчерпват, "остава без всякаква человеческа помощ"[7] Изхода от ситуацията Петър Бонев решава с изпращането на молба - прошение за отпускане на стипендия, адресирана до княз Милош, в която с обръщението "първи благодетел на майка България", пропито с "въодушевлени и благи слова"[8] успява да постигне желаната цел. От 1859 година на Петър Бонев е отпусната стипендия от Правителствената каса, от тези средства за които се иска личното благоволение на княза, а не както обикновенно отпускане на стипендия от Министерството на просвещението. Молбата му е достигнала до княжевските чиновници и е получила удовлетворителен отговор - по 50 цванцига на месец[9].

В продължение на двете предишни години, до получаване на положителния отговор за стипендията, Петър Бонев прави опити да устрои своето пребиваване в Белград. Пише писма с молба за подкрепа до Найден Геров от 22 март 1858 и до д-р Стоян Чомаков[10]. За получаване на стипендия от правителствената каса съществуват четири решения; едно подписано от Милош Обренович и три от неговия наследник Михаил М. Обренович.[11]. В отговор на жеста на княза и под давление на Петър Бонев, Перущинската община пише благодарствено писмо до Сръбското министерство на просвещението изказвайки своята благодарност за "грижите към съотечественика им и моли те да продължат и за в бъдеще"[12]

По време на престоя на Петър Бонев в Белградската гимназия не може да се проследи успеха и поведението му, поради липса на данни в специалните отчети на Министерството на просвещението, като не получаващ съответна стипендия.

Времето на обучение и престой на Петър Бонев в Белград - 1857-1862 г. е бурно и наситено с революционно брожение. Време, в което българската младеж е под прякото влияние и наставленията на Георги С. Раковски. Авторитетът и влиянието му изиграват своята положителна роля при изграждането на ученическо дружество "Съединение". Богатата му читалня разполага с книги и вестници на сръбски, български и руски език. Председателят на дружеството Никола Първанов - отличен

ученик, който сплотява младежите около себе си със знания, ораторски талант и горещ патриотизъм[13]. Сбирките на това дружество /ученическо/ са читалнята, в квартирата на Никола Първанов, в дома на Магдалина Станкович, там където живее Петър Бонев - съпричастен с разнообразните му културно-просветни изяви.

Свободолюбивите идеи на Раковски сред младежите и в частност сред ученическото дружество, са насочени и против католическата пропаганда провеждана през месец октомври 1860 г. в Белград от Васил Чолаков. Агитацията му е насочена за привличане на младежи и заминаването им да учат в Западноевропейски училища с обещание за осигурена стипендия. Агитацията на Чолаков прелива търпението на Петър Бонев и заедно с Никола Първанов и Стефан поп Филипов му нанасят побой.[14]

При образуваното следствие - директорът на гимназията Джордже Милетич отказал да накаже тримата провинили се свои възпитаници под предлог, "че няма достатъчно доказателства". Според изследователите на този период Вера Бойчева и Джордже Игнятович инициативата за побоя е организирана и проведена под прякото ръководство на Раковски и със знанието на сръбските управляващи среди. Участието на Петър Бонев говори за приобщеността му към поривите, чувствата и стремежите на българите в емиграция.

Подготвяйки се за участието си в Първа българска легия Петър Бонев има контакти с целия ни емигрантски елит, начело с Раковски, дядо Ильо Марков, Васил Левски, с редица български издатели и книговезци, с които е в сърдечни отношения. При тези взаимоотношения не всичко е в нормални ритми. В своя жалба Петър Бонев и Стефан поп Филипов от 11 септември 1858 г.[16] засвидетелствуват некоректното отношение на единия от ортаците на книгоиздателя Данов - Нягол Богачевски, по-точно невъзможността му да изпълни сключената между Данов и учениците Бонев и Филипов менителница. В резултат двамата прекъсват образованието си за една година. Изпълнен с доброта и сърдечност Петър Бонев се среща в началото със забравения стар и болен издател хаджи Найден Йованович. "На прощаване стария издател, предусещайки наближаващата смърт, споделя болката си, че ще остави костите си далеч от родния дом"[17] Разнообразен и наситен емигрантски живот има Петър Бонев; среда и контакти, които го оформят в зряла личност, сбособна да влияе и изгражда. След срещата със стария издател носталгичните чувства към родното огнище се засилват. Вероятно това е продиктувало и решението му да поеме за своята Перущица след изгонването на легионерите от Белград и завършването на шести клас на гимназията.

От 1863 г. П. Бонев е учител в някогашното си училище в Перущица, с известни прекъсвания и в Канлъкавашкото училище /Чиксалън/ в Пазарджик до края на дните си на 30 април 1876 г. Всеотдаен, прям и сърцат той донася новия полъх на времето и стремежите за свобода. Обучавайки децата, той е даскал на всички и във всичко и с това спечелва обичта почти на цялото село. С право може да се каже, "че е душата на всяко начинание"[18]. Петър Бонев е основателят на читалището в Перущица и в Пазарджик поставя възрожденската пиеса "Геновева". В читалището пристигат бъл-

гарски и сръбски вестници и списания достъпни за всички. По сбирки на веселби и в църквата Петър Бонев е навсякъде. - един обикновен селски даскал"[19].

Проявил своя свободолюбив и волен характер, останал верен на себе си Петър Бонев говорел каквото мисли[20] и не скланя глава пред местните първенци, причината за прекъсванията му като учител в Перущица. До такава степен се слива със своите съграждани, че ги виждаме записани от него като спомоществуватели в Белград през 1858 г. и в следващите години подпомагат доста книги; дарители за просветата и духовния живот в селото; дарители на "волна помощ" за Мелнишкото школо[21] сред първите е винаги името на Петър Бонев; дарители за закупуване на книги за читалището и по-късно за закупуване на барут и оръжие за предстоящото въстание.

Завръщането на Петър Бонев в Перущица съвпада и с икономическия растеж в развитието на селището. Този най-образован за времето си учител запалва у съселяните си стремеж към образование и напредък. Под негово влияние грубите и недодялани селяни се преораждат в жадни за напредък и достойнство граждани. За кратко време се основават земеделческо дружество през 1865 г., винарско дружество през 1869 г.[22], обединили стремежите си в дружество "Съгласие" и си поставят за цел изпращане на момчета в Европа, за да получат земеделско образование[23]. Малка Перущица, събудена за знания произвеждала много повече жито, вино, ракия, гюлево масло, тютюн, лен, пашкули от съседите си. Внасянето на индустриални растения довели до развитие на търговията, която се разпростира до Марсилия [24].

Предприемчиви и работливи перущинци се замогват. "Къщите, както пише К. Гълъбов, са вече високи и двукатни, с големи чердаци и стъклени прозорци; целите измазани с вар; покрити с керемиди; с високи порти и широки дворове"[25]. Икономическото замогване се отразява и върху облеклото на жителите му. "Вместо сукман и сая жените започнали да носят бръчник. Изчезват постепенно и сребърните накити, защото бащите могли да купуват на момичетата си златни дизии с пендари и махмудии; вместо цървули носели калеври или кондури. Променя се и мъжката носия - широки потури с крачоли обшити с колаци от гайтани, с копринени салтамарки на жълти и сини резки, а по-образованите започнали да се обличат с френски дрехи"[26].

На фона на тази промяна за която допринесъл и Петър Бонев "въпреки френските си дрехи, във всекидневния си живот той не се отличава много от ония, които носят потури и салтамарки. Обработва сам нивята и лозята си. Ходи по сватби и кръщенки и не се стеснявал дори да седи в кръчмите заедно с най-простите селяни"[27].

Цялостният образ на Петър Бонев и неговото въздействие се допълва от разказа на Спас Гълъбов: "Отначало той беше замислен, но като запя лицето му се разведри, сините му очи се усмихнаха и гласът му стана по-друг - нещо затрепери в него. Аз го слушах и си спомнях, какво беше казал, че пеял, за да пропъжда мъката си. Пък мъката му... я знаеха всички - болеше го че сме роби. И понеже пееше, за да

пропъжда не някаква друга мъка, а тази мъка, народната мъка. По снагата ми лазеха тръпки... Това чувство изпитваха и всички у дома, когато го слушахме да пее. За това дойдеше ли у дома на гости, започваше ли веселието..., го слушахме омълчани, докато очите ни влажнееха"[28]. Тази негова способност увлича околните, отваря сърцата им и ги прави свои привърженици. Личност, която намира пътя към всяка душа, към всяка болка на своите съселяни. Заедно с това той им вдъхва увереност и самочувствие в утрешния ден. Даскал Петър Бонев се старае да научи своите съселяни на всичко с цел бъдещото им благоденствие. "От него, пише племенника му отец Георги Тилев, за пръв път слушахме народни песни, както ги наричаха "бунтовнически"... Той почна да обучава няколко момци, между които и аз и по-големия ми брат Атанас на "талим" вън от селото в гористите места. Справедливостта го изисква да се каже, че той е първият който е посял революционния дух в селото и нещо сформирано от него и после намерено готово от Левски"[29].

Контактите и взаимоотношенията между другарите от Първа българска легия - Левски и Бонев са известни. Срещите им в Перущица и Пазарджик[30] и страницата от джобното тефтерче на Левски с Пазарджишкия адрес на Петър Бонев[31] потвърждават думите на Симеон Янев: "в ония години Петър Бонев е бил в България оживелия образ на Левски; най-простоЧовечен като Апостола и в същото време неподражаем като него, изключителен и единствен"[32].

Деветте дни на Перущица през април 1876 г., развоят на събитията, участници, въоръжаване, защитни позиции, сражения, саможертва са под влиянието, ролята и ръководството на Петър Бонев. До такава степен селяните са усвоити тази революционна негова закалка и действия, че сами, оставени на своята воля и избор извършват саможертвата в името на свободата. Обикновените и отрудени хорица, боели се за своето съществуване, извършват безпримерен героизъм през 1876 година. "Въстанието в Перущица е въстание на целия перущински народ"[33]. За същността, достойнството и самочувствието на този народ основна заслуга има този "обикновен човек на волята за свобода и на волята за култура; един истински човек - Петър Бонев"[34].

---

1. **Кепов Ив**. "Въстанието в Перущица през 1876 г. Пл. 1931, с.67; **2**. Пак там, с. 61; **3**. Онуфрии Петрович Хилендарец, Духовен зрач, Белград, 1856, № 29; Аврелий Петрович, Церковна история, Белград, 1855, № 22; II-24; **4**. **Кепов,** цит. съч., с.62; **5**. **Бойчева В.** Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830-1859 В: Сб. Проблеми на българското възраждане, С., 1981, с.312; **6**. **Кепов**, цит. съч., с.62; **7**. Пак там; **8**. **Игнатович Б.**; Култура сарадна Срба и Бугара у XIX веку, Београд, 1980, с.32 ; **9**. **Кепов**, цит. съч., с.62; Иванов.Й, Български периодичен печат, с., 72, Бойчева, цит.съч., с. 337-410; **10**. **Кепов**, цит.съч., с. 243; **11**. **Бойчева, В**. Петър Бонев и Стефан Филипов като ученици в Белградската гимназия, 1981, ГСУ на ФИФ, с.; **12**. Пак там; **13**. **Бойчева В.** Български младежи, 324; Берковски,П, Из възпоменанията ми, Лом, 1948, с.3-4; Касабов Ив. Моите спомени от възраждането на България, С, 1905, с.; **14**. **Маринов Д**. Никола Първанов, Българска сбирка, С, 1894, I; Бойчева, В, Български младежи, с. 373.; **15**. Пак там, с 325; Игнатович, Сърбия и бугарски препорд. Книжовне и

културно-просветне везе сбра и бугара у XVIII и XIX в, Београд, 1964; **16**. **Игнатович**, Култура.., с. 75; **17**. Пак там, с. 69; **18**. **Кепов**, цит. съч., с. 63; **19**. **Яне С.** Перущинският апостол, П-в, 1988, с.7; **20**. Пак там, с. 14; **21**. ИМП-ца инв. № 2478; **22**. **Кепов**, цит.съч., с. 58; **23**. в-к Напредък, Цариград, IX, бр. 39, 26.04.1875; в-к Ступан, Букурещ, II, 1875, кн. 11-12, с.96; **24**. **Кепов**, цит.съч., с. 18; **25**. **Гълъбов К.**, История на въстанието в Перущица, С., 1940, с.25; **26**. Пак там, с. 26; **27**. Пак там, с. 43; **28**. **Гълъбов К.**, Въстанието в героична Перущица, С., 1956, с. 88; **29**. **Кепов Ив.**, цит.съч, с. 67; **30**. **Унджиев Ив.**, Васил Левски, Биография, С, 1945, с. 246, 244, 273; **31**. Личният бележник /джобното тефтерче/ на Васил Леваски, С, 1987, с. 47; **32**. **Янев С**. цит. съч., с. 6; **33**. Пак там, с. 9; **34**. **Кепов Ив**., цит. съч. с. 69, 70.

ХУДОЖЕСТВЕНА ГАЛЕРИЯ "ДИМИТЪР ДОБРОВИЧ" - СЛИВЕН И НЕЙНИЯТ ПАТРОН

Светослав Милев

Темата на настоящата конференция е повод да проследим житейския и творчески път на Димитър Добрович Пехливанов, роден през 1816 г. в Сливен, чийто живот повече от 60 години преминава в емиграция[1]. Нека условно да разделим този период, който започва с преселението на сливенци през 1830 г. във Влашко. Добрович прекарва осем месеца в Плоещ като кюркчия.

1833 - 1835 г. ЦАРИГРАД

Най-напред Добрович се обучава по алилодидактическата метода в Джебал, по-късно учи в Патриаршеското училище и Коручешменската гимназия. В Цариград поддържа контакти със съгражданина си Сава Доброплодни и котленците Георги Раковски и Гавраил Кръстевич. Особено се сдружава с Раковски, с когото вечер "преди да си легнат лафували за турс ото иго". Престоят си в Цариград Добрович дължи на благодетеля Васил Минчович.

1835 - 1846 г. АТИНА

Учи в Атинската гимназия, а по-късно живопис в новооснованото техническо училище на Лисандро Кафтанджиоглу при професорите Пиер Бонерот и Рафаело Чеколи.

В Атина гърците наричали Добрович - Димитриос Добриадис, защото името му "не уйдисвало" на гръцкия календар. Това име Добрович приема и с него подписва творбите си.

В Атина са сливенските емигранти Иван Добровски, Яни Сотиров и Иван Селиминski, който като най-стар между тях събирал българите и ги съветвал да се "държат" и да бъдат единни.

Атинската школа е била под покровителството на гръцкия крал Отон. Ежегодно се провеждат конкурси между учениците на конкуриращите се професори Чеколи

и Маргарити. Като ученик на Чеколи, Добрович участва в четири конкурса. Резултатите от тях според самия Добрович, цитиран от Симеон Табаков са:

"Първи по рода си, защото живописта в Атина се почва с идването на Чеколи там, а заварените по-рано такива, като Маргарити били прости иконописци /типографи, зографи/."[2] Добрович печели веднъж втора и два пъти първи награди от конкурсите. Тези творби днес се намират в Атинския музей и биха хвърлили допълнителна светлина върху творчеството на Димитър Добрович. За съжаление няколкото опита за кореспонденция с Атинския музей досега не дадоха резултат.

За художествените качества на атинския период на Добрович, можем да съдим от четири негови творби намиращи се в България:

Една икона "Света Богородица с младенеца" /частно притежание/;

"Портрет на момък" /частно притежание/;

"Портрет на владика" - Художествена галерия - Сливен; Инв. № 1

"Портрет на г-жа Чеколи" - НХГ.

Тези творби, при внимателен анализ, откехват страница от развитието на младия художник: овладяването на формата и решаването на сложни колоритни задачи, както и психологична характеристика на портретувания.

В нашето изкуствознание битува твърдението, че светската тема в българското изкуство започва с автопортрета на Захари Зограф. Неоправдано обаче в тази класация се пренебрегват качествата на горепосочените творби, които носят датировка 1841 - 1843 година - /първи етап - Гърция/ и 1846 - 1893 г. /втори етап - Рим/. [3]

Посъветван от своите професори, Добрович се установява в Рим, за да продължи образованието си в Художествената академия. Още първите години на пребиваването му в Рим съвпадат с италианското революционно движение под предводителството на Манчини и Гарибалди. "Когато френците се опътили към Рим - пише Симеон Табаков - Папата избягва в Неапол, а римските стени били блокирани, Добри почувствал хайдушката кръв на дедите си, захвърля обичната си палитра, за да влезе в редовете на възстаналите италианци. Той бил в корпуса на по-интелигентните италианци, между които имало много студенти и другари на Манчини. Глава на тъй сформираната гвардия бил самият Гарибалди". [4]

Преди години старият преводач от италиански език г-н Драгоев споменаваше пред мен, че в музея на Гарибалди е отредена специална витрина на Добрович, с негов портрет, лични вещи и документи. За жалост все още няма сериозно проучване за участието на художника в движението на Гарибалди.

Когато вълнението в Италия утихва, Добрович отново взема палитрата. В Рим скоро влиза в кръга на прославени артисти: Минарди, Силвани, Агрикола, Фракасини, Кавалиеро, Карта и други. Между италианците е бил познат с презимето си Dobroviz, с което подписва картините си.

"Докато е бил млад, рядко се е решавал да си дойде в Сливен, защото тогава сме нямали ни "национе", ни "либерта". Но което е важно, със завръщането си в Турция, неговото изкуство ценено в Италия би рискувало да заглъхне". В този цитат се крие

оценката на Табаков и самооценката на Добрович.[5] Преди да си дойде в Сливен Димитър Добрович се среща със съгражданина си Добровски "негов другар от Атина, не по-малко ексцентричен скитник от него". В Италия той не се оженил, защото "не искал да се покатоличи"[6].

Третият етап от творчеството му от 1893 до 1905 г. е в България.

В 1893 г. от пристанището Чивита Векия - Италия по море до Цариград и от там със седем товарни коня, Добрович се завръща в родния си град.

В публикация на ямболския в. "Тунджа", срещаме любопитна информация:

"От Рим скоро щял да пристигне прочутия живописец българин Димитър Добрович Пехливанов - 75 годишен. Напуснал 16 годишен България и цели 50 години не се е завръщал в родината. Картините му най-скъпо се продават в Америка и Гърция. Изпратил е ателието си с много картини."[7] Вестникът по-нататък обръща внимание на Министерство на просвещението, от което зависи да даде "прилично място" на този старец.

Завърнал се в Сливен, Добрович заварва всичко променено. Хората които той знаел, повечето били покойници, а останалите връстници с мъка си го припомняли. Все пак бил в своя роден град и братята и сестрите му били живи. Настанил се да живее в стария си бащин дом, при сестра си Кера. Неговите близки чувствали, че се е завърнал не прост техен забравен брат и роднина, а човек с високо превъзхождащ ги духовен ръст и му предложили да живее в най-хубавата и най-светла стая на къщата. Дядо Димитър, с всичката си скромност, настоял да се настани в една сутеренна одая, само с един прозорец и там останал да живее и работи до края на живота си. Тази къща все още стоеше до средата на 80-те години, когато неразумната псевдоградоустройствена стихия я заличи заради прокопаването на канализационна шахта. Днес мястото е обрасло с бурени и забрава...

Още в 1893 г., Добрович устройва изложба в салона на Народното събрание. Това е втората художествена изложба в новоосвободеното царство. На нея той показал оригинални свои картини, 53 копия и елеофотографии, направени по негова метода. Част от тези творби са откупени от княгиня Мария Луиза и по-късно постъпват в НХГ. Сред тях е и неговият автопортрет, рисуван в зрялата му възраст, излъчващ достойнство и самочувствие. Виртуозната маска и свеж колорит показват възможностите на Добрович като автор и ни го представят като майстор на портрета. Вероятно в много италиански домове съхраняват портретувани лица от неговата вдъхновена ръка.

Изкуството на Добрович от римския период е в сянката на голямото италианско възраждане. Добрович е изпълнявал копия по творби на големите майстори. Този италиански акцент на донесените от него в България творби неоправдано е причина мнозина съвременни изкуствоведи го изваждат от контекста на Възрожденската епоха.

Добрович е сред първите художници, които се включват в новосформиращия се художествен живот в страната, в който взема дейно участие. Участва в първата и втората общи художествени изложби - 1897, 1898 г. Една снимка от това време го

представя между Иван Шишманов, Антон Митов, Иван Мърквичка, Иван Ангелов, Биненбаум, Никола Михайлов и Борис Шварц. Тази снимка издава самочувствието на артиста, седнал в достолепна поза сред достойни колеги и здрав физически вид.

В Сливен, Добрович учителствува в Мъжката гимназия една година, но времето не е съхранило спомен за тази му дейност. По това време той рисува "Портрет на Хаджи Димитър" в два варианта. Единият днес се намира във Военноисторическия музей - София, а другият в Художествена галерия - Сливен. Явно тези портрети са били поръчка от родолюбци и са свързани с идеята за възкресяване и овековечаване паметта на легендарния герой. Те са рисувани по известната фотография на Хаджи Димитър, допълнени със словесна обрисовка на баба Маринка Хаджи Асенова. От тези години са и късните портрети на братята Русчо и Георги Миркович, както и портрета на неговата племенница Цонка Сапународа /датиран 1899 г./ [8]

При проучване на местния печат от тези години попаднах на две любопитни свидетелства. Едно Възвание към сливенската общественост на духовно и материално въздигане на Сливен, както и името му се среща в публикуван списък на дарителите.[9]

Една запазена елеофотография от последните години от живота на Димитър Добрович, съхранявана в ХГ - Сливен, ни го представя значително променен със сурови белези на старостта. [10]

Добрович умира на 2.III.1905 г. в бащиния си дом. Погребан е в старите сливенски гробища. Запазен е смъртният му акт. [11]

В отчета на читалищното настоятелство за 1905 г. намираме ценно сведение:

"За приятен дълг считам да съобщя на почитаемото събрание, че на читалището се подариха първо: От наследниците на първия български художник живописец, наш гражданин покойният Димитър Пехливанов Добрович, 12 картини с маслени бои, които се изложиха в коридора и читалнята на читалището".[12] Тези дванадесет картини поставят началото на художествената сбирка в града, за която сливенци с гордост казват "нашият художествен музей".

Запазен е протокол от заседание на читалищното настоятелство, в който четем: "Назначава се комисия от Йордан Кювлиев, Йосиф Цобел, Георги Гюлмязов, която да се занимава с уреждането на картините предадени от наследниците на покойният Добрович, които след като се поставят в рамки, да се изложат в читалищното помещение." [13]

Грижата за художественото наследство на Добрович е грижа на читалищното ръководство и в по-късните години. В протокол от 1927 г., четем: "Реши се да се помоли Йордан Трифонов, в когото се намират картини на Димитър Добрович Пехливанов, да се съберат тези картини, където се намират и поставят в читалищния музей за съхранение." [14]

Безспорно дарението с творбите на Добрович играе съществена роля за формиране на художествената култура на сливенци. Общуването с оригинални творби на класен художник е добро начало за изграждане на художествено образование.

Старият дядо Асен Макасчиев, един от големите оръжейни майстори в Сливен,

през 70-те години на XX век, ми разказваше за свой "акран", който му е разиграл "театрален етюд" по картината "Рибар", експонирана в малкия читалищен салон.

Признание за заслугите на Димитър Добрович към родният му град, намират израз в номинацията му по време на обсъжданията на идейния проект за паметника на Хаджи Димитър и пантеона на сливенските възрожденци. Определено името на Добрович се вписва в духовния пантеон на Сливен, където заема своето достойно място.

Днес Художествена галерия - Сливен с гордост носи името на своя патрон, положил с творбите си нейното начало.

---

1. Табаков С., Опит за история на град Сливен, С., 1924, Т. II, с. 216-220; **2. Табаков С.**, Пак там; **3.** Периодизацията е направена на базата на проучвания от ХГ - Сливен върху датировка на творби, цялостното творчество на Добрович и лични документи; **4. Табаков С.**, Цит. съч., с. 219; **5.** Пак там, с. 220; **6.** Пак там; **7.**В. Тунджа, бр. 11 от 11 юли 1892 г.; ХГ - Сливен, Инв. № 10; **8.** ХГ - Сливен, Инв. № 7, 8, 9, 10; **9.** В. Сливен, бр. 39 от 10 септември 1894 г., с. 4; **10**. Автопортрет на Димитър Добрович, ХГ - Сливен, Инв. № 31; **11**. Смъртен акт от 2.03.1905 г., Сливенска община; **12.** Да - Сл., ф. 97 к, оп. 2, а. е. 3, л. 27; **13**. Пак там, л. 7 - 8; **14**. Пак там, а. е. 5, л. 21.

АВТОРИ В СБОРНИКА

1. Проф. д.и.н. Крумка Шарова - Институт по история при БАН
2. Проф. д.ф.н. Дочо Леков
3. Проф. д.и.н. Дойно Дойнов - Институт по история при БАН
4. Кета Мирчева - София
5. Ст. н.с. д.и.н. Огняна Маждракова - Чавдарова - Институт по история при БАН
6. Мария Кирова - Исторически музей - Сливен
7. Проф. д.п.н. Вера Бойчева - СУ "Св. Климент Охридски"
8. Доц. Виолета Атанасова - ШУ "Епископ Константин Преславски"
9. Ирина Янчева - Етнографски музей - Пловдив
10. Доц. д-р Вера Бонева
11. Д-р Георги Вълчев - СУ "Св. Климент Охридски"
12. Траяна Ценова - Исторически музей - Монтана
13. Любомир Георгиев - НБКМ - БИА
14. Проф. д.и.н. Николай Жечев - Институт по история при БАН
15. Анна Илиева - Пловдив
16. Н.с. Слави Тодоров - НМ "Шипка - Бузлуджа"
17. Д-р Пламен Божинов - Институт по история при БАН
18. Ст.н.с. д-р Елена Хаджиниколова - Институт по история при БАН
19. Жана Колева - Институт по история при БАН
20. Иван Желязков - Стара Загора
21. Д-р Стефан Лисицов - НИПК
22. Ст. н.с. д-р Владимир Пенчев - Институт по фолклор при БАН
23. Валерия Тарашоева - Регионален исторически музей - Враца
24. Теодора Бакърджиева - Регионален исторически музей - Русе
25. Вела Лазарова - Габрово
26. Даниела Цонева - Исторически музей - Габрово
27. Мария - Тоска Шкодрева - Габрово
28. Иван Лалев - Исторически музей - Ловеч
29. Радка Калева - Инджиева - Исторически музей "Искра" - Казанлък

30. Доц. д-р Стефан Хърков - ШУ "Епископ Константин Преславски"
31. Н.с. Нейчо Кънев - Регионален исторически музей - Стара Загора
32. Недялко Димов - Исторически музей - Хасково
33. Иванка Кибритова - к.м. "Константин Величков" - Пазарджик
34. Пенка Николова - Исторически музей - Пазарджик
35. Креса Стоянова - Тодорова - Исторически музей - Перущица
36. Светослав Милев - Художествена галерия - Сливен

AUTHORS IN THE SYMPOSIUM

1. History Science Prof. Dr. Krumka Sharkova- Institute of History at Bulgarian Academy of Science
2. Professor PhD Docho Lekov
3. History Science Prof. Dr. Doyno Doynov - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
4. Keta Mircheva - Sofia
5. Senior Science Assistant History Science Dr. Ognyana Mazhdrakova - Chavdarova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
6. Mariya Kirova - History museum - Sliven
7. Pedagogical Science Prof. Dr. Vera Boycheva -St. Kliment Ohridski Sofia University
8. Reader Violeta Atanasova - Episcope Konstantin Preslavski Shumen University
9. Irena Yancheva - Ethnography museum - Plovdiv
10. Reader Dr. Vera Boneva - Episcope Konstantin Preslavski Shumen University
11. Dr. Georgi Valchev - St Kliment Ohridski Sofia University
12. Trayana Tsenova - History museum - Montana
13. Lyubomir Georgiev - National Library KM-BIA
14. History Science Prof. Dr. Nikolay Zhechev - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
15. Anna Ilieva - House-museum "Hristo G. Danov: - Plovdiv
16. Science Assistant Slavi Todorov - National museum "Shipka - Buzludzha'
17. Dr. Plamen Bozhinov - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
18. Senior Science Assistant Dr. Elena Hadzhinikolova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
19. Zhana Koleva - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
20. Ivan Zhelyazkov - Stara Zagora
21. Dr. Stefan Lisitsov - Science Research PK
22. Senior Science Assistant Dr. Vladimir Penchev - Institute of Folklore at Bulgarian Academy of Science

23. Valeriya Tarashoeva - Regionla History museum - Vratsa
24. Teodora Bakardzhieva - Regional History Museum - Ruse
25. Vela Lazarova - Gabrovo
26. Daniela Tsoneva - History museum - Gabrovo
27. Mariya - Toska Shkodreva - Gabrovo
28. Ivan Lalev - History museum - Lovech
29. Radka Kaleva - Indzhieva - History museum "Iskra" - Kazanlak
30. Reader Dr. Stefan Harkov - Episcope Konstantin Preslavski Shumen University
31. Science Assistant Neycho Kanev - Regional History museum - Stara Zagora
32. Nedyalko Dimov - History museum - Haskovo
33. Ivanka Kibritova -House-museum "Konstantin Velichkov" - Pazardzhik
34. Penka Nikolova - History museum - Pazardzhik
35. Kresa Stoyanova - Todorova - History museum - Perushtitsa
36. Svetoslav Milev - Art Gallery - Sliven

БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ

ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

/Сборник материали от Национална научна конференция с тема:
„Ролята на възрожденската емиграция за напредъка
на българската нация“/

Отговорен редактор
проф. Крумка ШАРОВА

Редактори
проф. Крумка ШАНОВА
проф. Николай ЖЕЧЕВ
Мария КИРОВА

Художник на корицата
Петър ПЕТРОВ

Компютърен дизаин
Антон ДЕЧЕВ

Технически редактор
Куна КОНДЕВА

Коректори
Мария КИРОВА
Росица ГЕОРГИЕВА

Излязла от печат - декември 2003 г.
Печатни коли 18,5
Формат 60/84/8

Издателска къща • ЖАЖДА • Сливен
тел.: 044/8 07 01; 66 21 77
ISBN 954 795 050-9